

Vakıflar Dergisi

37. Sayı

Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları
Ankara - 2012

Vakıflar Dergisi

Yıl: Haziran 2012 - Sayı: 37

Hakemli Dergidir.

Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Sertifika No : 16651

ISSN : 1011-7474

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına

Dr. Adnan ERTEM

Yayın Koordinatörü

Burhan ERSOY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Adnan TÜZEN

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editörler

Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

Musahhih

Saliha AYDOĞAN

İngilizce Düzelti

Adem KARACA

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. A. Nezih TURAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Musa YILDIZ	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin ÇINAR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Evgenia ÜNAL	Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Cumhurbaşkanlığı Gen. Sek. Danışmanı

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hakkı ACUN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ	Amsterdam Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN	Altın Koza Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DÁVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Süreyya FAROQHİ	Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Halil İNALCIK	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Heath W. LOWRY	Bahçeşehir Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	University of Birmingham
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Topkapı Sarayı Müzesi Başkanı
Prof. Dr. Hüseyin SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Aysıl TÜKEL YAVUZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	Atatürk Türk Dül ve Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. İlhan YILDIZ	Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. A. Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Evangelia BALTA	Ulusal Yunan Araştırmaları Vakfı / Yunanistan

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soy adına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C. BAŞBAKANLIK

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 5096000 . Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: yayin(a)vgm.gov.tr • web: www.vgm.gov.tr

Yapım:

Semih Ofset S.E.K. Yayıncılık

Tasarım & Baskı:

www.semihofset.com.tr • 0 312 341 40 75

TAKDİM

Genel Müdürlüğümüzün süreli yayınları arasında yer alan Vakıflar Dergisi, ilk sayısından bu yana çizgisini ve ilim dünyasındaki ağırlığını koruyarak yayın hayatını sürdürmektedir. 1938 yılında ilk sayısı ile yayın hayatına başladığında “Tarihin her devrinde, Türk dünyasının her yerinde, içtimai hayatta, kültür hayatında, sanat ve imar sahalarında büyük bir varlık olarak göze çarpan Vakıf müessesesi ve ortaya koymuş olduğu eserler ilmi usullerle tetkik ve izaha değer mevzudur. Türk medeniyetine ve abidelerine ait etütleri ihtiva eyleyecek ve şimdilik gayri mevcut neşredilecek olan Vakıflar Dergisi bu hizmeti ifaya çalışacaktır” önsözüyle çıkmış ve o günden bu güne Vakıf müessesini kültür, sanat, edebiyat, estetik, mimari, ekonomik ve sosyal bağlamda inceleyerek büyük bir külliyat meydana getirmiştir. Bu yönüyle yetmiş dört yıllık geçmişiyile kültür hayatımızda müstesna bir yer edinmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak dergimizin ilim ve kültür hayatındaki ağırlığının bilinci ve sorumluluğu içinde, bir yandan Vakıf konusunda çalışmalar yapan araştırmacı ve yazarları bilgi, doküman ve yayınlar ile desteklerken, diğer yandan da bu konuda dikkate değer çalışmalar yapan araştırmacı yazarların eserlerini yayın yoluyla Vakıf kültür ve medeniyetinin gelişim ve tanıtımına katkı sağlanmaktadır. Özellikle son yıllarda yayımladığımız “2002-2012 Restorasyonlarımız”, “İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları”, “Tarihte İlginç Vakıflar”, “Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar” ve her yıl mutad olarak yayınladığımız Vakıf Haftası Sempozyum Kitapları bunlardan sadece bir kaçıdır. Vakıf konusunun daha geniş kitlelere ulaşması ve daha iyi anlaşılması için bu tür yayınlarımız devam edecektir.

Akademik anlamda büyük bir boşluğu dolduran dergimiz, her yeni sayısı ile birlikte içerik açısından daha zengin ve daha hacimli olarak yayımlanmaktadır. Özellikle hakemli olarak yayımlanmaya başladığı 32. sayıdan bu yana dergimiz, başta akademik camia olmak üzere, farklı kesimlerden büyük ilgi ve alaka görmektedir. Bu ilgi ve alaka dergimize gönderilen makale sayısına yansımaktadır.

Hakemli olarak üçüncü yılına giren dergimizin Yayın Kurulu’nda bir yenileme ihtiyacı doğmuş ve bu çerçevede bir takım değişikliklere gidilmiştir. Bu bağlamda gerek Yayın Kurulu’na gerekse Yayın Danışma Kurulu’na yurt içinden ve yurt dışından yeni isimler eklenerek dergimiz daha da güçlendirilmiştir. Dergimizin daha önceki sayılarında Yayın Kurulu’nda yer alan ve emeği geçen hocalarımıza katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Dergimiz, elinizdeki bu sayımızla birlikte daha bir güçlenmiş ve yenilenmiştir. Birbirinden değerli makalelerin yer aldığı oldukça hacimli olan bu sayımıza emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Yeni sayılarda buluşmak dileğiyle...

Dr. Adnan ERTEM

Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

Vakıflar Dergisi'nin 37. Sayısı ile sizlerle yeniden buluşuyoruz. Dergimize ilgisini esirgemeyen yazarlara, hakemlere, akademisyen çevreye, bürokratlara, okuyuculara ve kurumlara katkılarından dolayı teşekkürü bir borç biliriz. Son sayılarla birlikte içeriği zenginleşmekte olan dergimize akademisyenlerce yapılan atıfların artmakta oluşu, yayın çizgimizin doğru olduğunu vurgulamakta ve şevkimizi artırmaktadır. Vakıflar Dergisi'nin yeni sayısında da Vakıflar, Vakfiyeler, Vakıf Tarihi ve Sanat Tarihi içeriğinde ele alınan çalışmalar yer almaktadır. Makale içeriklerine bakıldığında, vakıfların temel konularının arşiv belgelerine dayalı olarak sadece Türkiye ile sınırlandırılmadığı, Orta Doğu ve Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir yelpazede ele alındığı görülmektedir.

Dergimizde yer alan makaleleri tanıttığımız olursak; *Halil Paşa İbn Piri Vakfiyesi* konulu makalede, orijinal nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ve bir nüshası da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı bulunan vakfiyeyi tanıttığımız yoluyla hem vâkıf Halil Paşa'nın kimliğine ulaşılmakta hem de söz konusu vakfiyenin zengin içeriği ortaya konulmaktadır.

Dergimizde yer alan ikinci makalede ise, Samsun'da ortadan kalkan ve varlığı da unutilan, *Sultan Abdülaziz* adına yapılan bir namazgâhın günümüze ulaşan kitabesi ile yine Samsun'un Vezirköprü ilçesinde bulunan *Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı* tanıtılarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Bir başka çalışma ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan defter serilerinden olan *Hurufat Defterleri* üzerinedir. Çalışmada, *Kangırı* (Çankırı) *Kazası* örneğinde bir taraftan söz konusu defterlerin kayıt usulü anlatılırken bir taraftan da Çankırı vakıfları ve vakıf eserleri tespit edilmiştir.

Elazığ'ın Baskil ilçesindeki üç zâviyenin konu edildiği *Baskil (Elazığ) Yöresi Zaviyeleri* adlı çalışma, bir zamanlar zâviyelerin faaliyetleri, tahsis edilen vakıf gelirleri ile birlikte işleyişini anlatmaktadır.

Türk Kültür tarihi için önemli kentlerden birisi olan Semerkand'da Hz. Muhammed'in yeğeni Kasım b. Abbas'ın mezarının etrafında sonradan yapılan türbelerle oluşan yapılar topluluğu Şah-ı Zinde (Yaşayan Şah) olarak isimlendirilmiştir. *Semerkand Şah-ı Zinde Yapıları* konulu araştırma, bu türbeler topluluğu ile onlara bağlantılı dinî yapı ve müstemilatı konu edinmektedir.

Osmanlı vakıf sisteminin bir parçası olan para vakıflarının kısaca tanıtımının yapıldığı çalışmada, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde kayıtlı *Şeyhülislâm Ömer Hüsâmeddin Efendi ve Kazasker Mehmed Vahid Efendi*'ye ait para vakıflarının muhasebe defteri değerlendirilmiştir.

Osmanlı dönemi maden eserlerinde yaygın bir figür olarak karşımıza çıkan ejder motifi, ikonografik bir yaklaşımla yazarımızın makalesinin içeriğini oluşturmaktadır. Dergimizde yer alan bir başka makalede ise, Ankara'nın Şereflikoçhisar İlçesine bağlı bir köyde günümüzde kullanılmayacak duruma düşen bir camiyi belgelemeyi amaçlamaktadır.

Medine-i Urfa Şer'îye Sicilleri'ne Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar konulu çalışmasında yazar, 1845-1899 yılları arasındaki zaman diliminde düzenlenerek Urfa Şer'îye Sicilleri'ne kaydedilmiş olan vakfiyeleri tanıtmayı amaçlamıştır.

Tercüme edilerek dergimizde kendisine yer bulan bir başka makale ise, tarihi süreç içerisinde *Filistin* topraklarında kurulan *İslamî vakıfların* 1948'den bu yana maruz kaldığı hak ihlallerini konu edinmektedir. Arap köylerinin tahrip edilip boşaltılması, Filistin mülklerinin çoğunun ve bu arada İslâmî vakıfların mal varlıklarının el değiştirmesi, makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Osmanlı coğrafyasının Orta Doğu'daki geniş bir coğrafi alanının eyalet merkezi olan Şam'ın 1535 yılında yapılan tahriri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından *1535 Tarihli Şam Mufassal Tahrir Defteri* adıyla kitap haline getirilmiştir. Dergimizdeki son makalede Şam eyaletinin sosyal, kültürel ve demografik yapısını ortaya koymakta olan söz konusu Tahrir Defteri'nin tanıtımı yapılmıştır.

Editörler

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	III
Önsöz.....	V
Halil Paşa İbn Piri Vakfiyesi <i>Halil Pasha Son Of Piri His Waqfiyye</i> Dr. Meltem Aydın.....	1
Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı ve Samsun Sultan Abdülaziz Namazgâhı İnşa Kitabesi <i>Köprülü Mehmed Paşa Prayer Area (Namazgâh) In Vezirköprü And Construction Inscription of Sultan Abdülaziz Prayer Area In Samsun</i> Yard. Doç. Dr. Mehmet Sami Bayraktar.....	31
Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği <i>Researches In Reseource Foundation The Registries Hurûfât: Example Of Kangırı</i> Hasan Demirtaş.....	47
Baskil Yöresi (Elazığ) Zaviyeleri <i>Zawıyas in Baskil (Elazığ) Region</i> Prof. Dr. Enver Çakar.....	93
Semerkand Şah-ı Zinde Yapıları <i>Samarkand the Shah Zinde Buildings</i> Yard. Doç. Dr. Seyfi Başkan.....	131
Ömer Hüsâmeddin ve Mehmed Vahid Efendilerin Para Vakıflarının Muhasebesi 1902-1936 <i>Accounting of the Monetary Waqfs Founded by Ömer Hüsâmeddin and Mehmed Vahid Efendi 1902-1936</i> Çiğdem Gürsoy.....	167
Değişik İşlevli Bir Grup Madeni Eser Örnekleri Üzerinde Görülen Ejder Figürleri Hakkında Bir Değerlendirme <i>An Evaluation of Dragon Figure That Appears on a Group Of Multi-Functional Metal Art Works</i> Nilgün Çevrimli.....	193
Değirmenyolu (Parlasan) Köyü Hacı Ahmed Camii <i>Hacı Ahmed Mosque in Değirmenyolu (Parlasan) Village</i> Ar. Gör. Ayşe Ersay Yüksel.....	223
Medine-i Urfa Şerhiye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899 <i>Foundations in Urfa Province According to Urfa Court Registers With The Numbers of 204, 205, 218 and 225 Between 1845-1899</i> Yard. Doç Dr. İhsan Burak Birecikli.....	245
1948'den Günümüze Filistin İslami Vakıfları ve İsrail Politikası <i>Palestinians Islamic Waqfs And Policy of Israel From 1948 to the Present Day</i> İbrahim Abdulkerim (Çev. Mustafa Altunkaya).....	265
Şam Livası Mufassal Tahrir Defteri <i>Damascus Mufassal Tahrir Book Dated 1535</i> Murat Şener.....	277
Vakıflar Dergisi Yayın İlkeleri.....	280

HALİL PAŞA İBN PİRÎ VAKFIYESİ

Meltem AYDIN*

Özet

Halil Paşa 1570-1629 yılları arasında yaşamış bir devlet adamı olup, III. Murad döneminde doğancıbaşı, III. Mehmed döneminde çakırcıbaşı, I. Ahmed döneminde ise yeniçeri ağası olmuştur. 1609-1628 yılları arasında üç kez kaptan-ı derya iki kez de sadrazam olarak görev yapan Halil Paşa, Üsküdar'da bulunan Aziz Mahmud Hüdâyî'nin müridi olup türbesi de Hüdâyî dergâhının yakınındadır.

Aslı İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan Halil Paşa ibn Pirî Vakfiyesi hem Halil Paşa'nın memleketi ve ailesi hakkında bilgi veren yegâne kaynak olması bakımından, hem de kendisi ve ağabeyi Mehmet Paşa adına kurduğu vakıfları ile ilgili bilgi edinmek açısından önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada vakfiyenin tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Halil Paşa, Mîr-i mîran Mehmed Paşa, Aziz Mahmud Hüdâyî, vakıf, vakfiye.

HALİL PASHA SON OF PİRÎ HİS WAQFIYYE

Abstract

Halil Pasha, who lived between the years 1570-1629, was a statesman and he worked as a falconer in the period of III. Murad also he worked as a falconer in the period of III. Mehmed and he became the chief of Janissaries in the period of I. Ahmed. Halil Pasha, who worked as an admiral three times and grand vizier twice between the years 1609-1628, was the apostle of Aziz Mahmud Hüdâyî who was in Üsküdar and his tomb is close to the Hüdâyî Dervish Convent.

The waqfiyya of Halil Pasha son of Pirî, which is inscribed in İstanbul Archeology Museum Library, is an important source because it is the only source which gives us the information about Halil Pasha's hometown and his family and also we can obtain information about the charities which were founded on behalf of Halil Pasha and his elder brother Mehmed Pasha. In this study, it is aimed to introduce the waqfiyya

Key Words:

Halil Pasha, Governor-General Mehmed Pasha, Aziz Mahmud Hüdâyî, waqf, waqfiyye

* İstanbul/ Kartal Türk Kızılayı Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni.

Giriş

Halil Paşa, 1570 civarında Maraş Eyaleti'ne bağlı Zeytun Kasabası yakınında bulunan ve Fernos diye anılan karyede dünyaya gelmiştir. III. Murad döneminde (1574-1595) Rumeli Beylerbeyi olan ve Beylerbeyi Vakası olarak bilinen olayda yeniçeriler tarafından katledilen ağabeyi Mehmed Paşa'nın sayesinde saraya alınıp Enderun Mektebi'nde eğitim gördükten sonra; önce doğancılar kethüdalığı, ardından doğancıbaşılık görevlerine getirilmiştir. III. Murad'ın ölümünden sonra yerine geçen büyük oğlu Sultan III. Mehmed'in ilk günlerinde, (6 Şubat 1595 tarihinde) çakırcıbaşı oldu. Bu görevde bulunduğu sırada Eğri Seferi ve Haçova Savaşı'na katıldı. Sultan I. Ahmed döneminde (1603-1617) Sadrazam Kuyucu Murad Paşa, Celâlî isyanlarını bastırmak üzere serdar tayin edilince, kendisi de 1607 yılında yeniçeri ağalığına tayin edildi. Bu görevi sırasında gösterdiği başarılar sayesinde Sadrazam Murad Paşa'nın takdirini kazanan Halil Ağa, 16 Şubat 1609'da kaptan-ı derya oldu¹ (BOA, Bâb-ı Âsafî Ru'ûs Kalemi Nr: 1481, s.37).

Deniz tecrübesi olmamasına rağmen elde ettiği başarılar sonrasında kendisine vezirlik payesi verildi. 1611 yılı sonlarında, kaptan-ı deryalıktan azledildiyse de vezir olarak divanda görev yapmaya devam etti (BOA, Bâb-ı Âsafî Ru'ûs Kalemi, Nr:1485,s.1). Gerek kaptan-ı derya olarak görev yaptığı sırada, gerekse bu görevden azledildikten sonra Osmanlı-Hollanda ilişkilerinin geliştirilmesi yolunda çalışmalarda bulundu (Groot 1997: 324).

Halil Paşa 1613 yılında ikinci kez kaptan paşa tayin olundu (Zübdetü't-Tevârih 2003:300; Mehmed bin Mehmed 2000:701; Kâtip Çelebi, 2007:390; Naima 2007:403). Bu dönemde Mayna bölgesinde bulunan Rumların isyanını bastırdı. Malta önlerine gelip, adayı vurdu. Dönüşte Trablusgarp'a uğrayıp, bu bölgede vilayet beylerbeyisini ve kadısını ele geçirip, kaleyi kendisine bağlı kişiler vasıtasıyla elinde tutan halkı devlete karşı isyana teşvik eden, Sefer Dayı diye nam salmış olan asiyyi ortadan kaldırdı (Gazânâme-i Halil Paşa 2010: 185-195).

1616 yılına kadar kaptan-ı deryalık görevine devam eden Halil Paşa, Sultan I. Ahmed tarafından Damat (Öküz) Mehmed Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi (Hasan Bey-zâde 2004:889) ve serdar tayin olunarak, Şah Abbas'ın faaliyetlerine engel olmak üzere İran Seferine gönderildi. Sefer sırasında Sultan I. Ahmed'in vefat ettiği haberi kendisine ulaştı² (Gazânâme-i Halil Paşa 2010: 216,217). Fakat 1617 yılında tahta geçen Sultan Mustafa ve 1618 yılında onun yerini alan II. Osman dönemlerinde de sadrazamlık ve serdarlık görevine devam etti (Gazânâme-i Halil Paşa 2010:217; Şimşirgil 1995:202). Bu sırada Halil Paşa tarafından hazırlanan ve İran Şahı tarafından kabul edilen Se-

1 Gazânâme-i Halil Paşa (2010: 95,96,102,110,165; Groot 1997: 324; Selânikî Mustafa Efendi 1999: 441; Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi 1986:203; Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi 2003:482; Zübdetü't-Tevârih 2003:114; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa 2004: 877; Mehmed bin Mehmed 2000: 671.

2 Solak-zâde Mehmed Hemdemî 1297: 696; Kâtip Çelebi 2007:416, 424,426;Naima 2007: 427,431,434; Topçular Kâtibi 2003 :655,666; Peçevi Tarihi 1283: 343-346; Hasan Bey-zâde 2004:892.

rav Antlaşması, Sultan II. Osman tarafından da onaylandı. Fakat Halil Paşa İstanbul'a döndüğünde sadrazamlık mührü kendisinden alınıp, Damat Mehmed Paşa'ya verildi (Topçular Kâtibi 2003: 686, 697). Halil Paşa ise Divân-ı Hümâyûn'da ikinci vezir olarak hizmete devam etti (Gazânâme-i Halil Paşa, 2010:241). Kendisine Şam beylerbeyiliği teklif edildi ise de O, bu görevden affını istedi. Sonra da şeyhi Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdâyî'nin dergâhına giderek iki hizmetkârı ile hücreye girdi³ (Groot 1997:325). Halil Paşa, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Sultan II. Osman'a yazdığı bir tezkire neticesinde (Hammer 1334:184; Özçelik 1998: 349; Güven 1992:76) 23 Aralık 1619'da üçüncü. defa kaptan-ı derya oldu (Topçular Kâtibi 2003:686; Groot 1997:325). Bu görevi sırasında İtalya'da bulunan Menferidonya Kalesi'ne yaptığı seferde büyük bir başarı elde edip, hatırı sayılır bir ganimetle İstanbul'a geri döndü (Gazânâme-i Halil Paşa 2010: 249, 250).

Halil Paşa'nın kaptan-ı deryalığı döneminde yaptığı önemli görevlerden birisi ise Sultan II. Osman'ın Hotin Seferi'ne donanma ile destek vermesi oldu (Groot 1997:325). Padişah, seferde iken Halil Paşa İsakçı'da ordunun geçmesi için yapılan köprü'nün korunması yolunda tedbirler aldı. Bu amaçla bölgede yeni bir kale inşa edilmesi görevi de kendisine verildi (Gazânâme-i Halil Paşa 2010: 254,260; Topçular Kâtibi 2003:760).

Hotin Seferi sonrası İstanbul'a dönen Halil Paşa, Akdeniz'e açılması için gönderilen hatt-ı şerif gereğince, donanma ile birlikte 18 Mayıs 1622'de Beşiktaş'tan Yedikule'ye giderken, Sultan Osman'ın tahtan indirilmesi ve katli ile sonuçlanan isyan patlak verdi ve Sultan Mustafa ikinci kez tahta çıkarıldı. Bu dönemde de Halil Paşa kaptan-ı deryalık görevine devam etti.⁴ Ancak sadaret görevine getirilen Mere Hüseyin Paşa, Halil Paşa'yı azlederek Malkara'ya sürgüne gönderdi (Kâtip Çelebi 2007:502; Naima 2007:507; Hammer 1334:247). Halil Paşa, Mere Hüseyin Paşa'nın yerine, 1623 yılında Kemankeş Ali Paşa'nın getirilmesinden sonra, İstanbul'a dönebildi (Topçular Kâtibi 2003:783).

1623 yılında Osmanlı tahtına IV. Murad geçti. Sultan IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında Abaza Mehmed Paşa isyanı tehlikeli bir hal almıştı (Şimşirgil 2005:584). Padişahın tahta çıkmasında etkili olan Sadrazam Kemankeş Ali Paşa vezirler arasında kendisine rakip ve muhalif kimse bulunmasını istemediğinden, eski sadrazam Halil Paşa ile Gürcü Mehmed Paşa'yı Abaza'yı isyana teşvik etmekle itham edip padişaha şikâyet etmiş; hatta bu iki paşayı bir gün kendi evinde hapsedtirmişti. Fakat ithamın asılsız ve iftira olduğu anlaşılınca, paşalar padişahın emri ile serbest bırakıldılar (Şimşirgil 2005:584).

Bu sırada Osmanlı Devleti bir taraftan İran ve bir taraftan da Erzurum'da isyan eden Abaza Mehmed Paşa ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Osmanlı-İran ilişkilerinde İran üstün taraf olmuş, Sultan IV. Murad'ın peşpeşe sadrazamlık görevine getirerek, İran üzerine serdar tayin ettiği Kemankeş Ali Paşa, Çerkez Mehmed Paşa ve Hafız Ahmed Pa-

3 Peçevi 1283 :370; Kâtip Çelebi 2007: 441; Naima 2007: 448.

4 Gazânâme-i Halil Paşa 2010:261; Topçular Kâtibi 2003:763,769; Kâtip Çelebi 2007: 471,473, 489-492; Naima 2007: 477,480, 497-501.

şa'ların faaliyetlerinden bir netice alınamamıştı. Eski serdar Halil Paşa, bu hizmeti yerine getireceğini vaat ettiği için, 1 Aralık 1626'da ikinci kez sadrazamlık makamına getirildi.⁵ İran seferi öncesinde, Erzurum'da bulunan Abaza'yı itaat altına almak üzere, Erzurum Kalesi'ni kuşatan Halil Paşa, mektuplar yazıp onu itaate davet ettiyse de, bir sonuç elde edemedi. Kale gayet sağlam ve müstahkem olduğu için, ele geçirilmesi çok zordu. Zaten elde bir adet toptan başka ağır silah da bulunmuyordu. Kış mevsimi yaklaştığından kaleyi ele geçirebilmek için, çevre vilayetlerden toplar getirmeye de vakit olmadığı kanaatine varılarak, kuşatmadan vazgeçildi. Kış şartları dolayısıyla büyük sıkıntılar çekilerek Tokat'a dönüldü (Solak-zâde 1297:742,743; Peçevî 1283:409; Hasan Bey-zâde 2004:1000–1002; Topçular Kâtibi 2003: 849–851; Kâtip Çelebi 2007:584,585; Naima 2007 : 620,621;Tarih-i Gilmâni 2000:8).

Bu gelişmeleri haber alan Sultan IV. Murad, 6 Nisan 1628'de Halil Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek, Hüsrev Paşa'nın serdar ve sadrazam yapılmasına karar verdi (Peçevî 1283:409; Topçular Kâtibi 2003 :855; Hasan Bey-zâde 2004:1004; Tarih-i Gilmâni 2000:8). Halil Paşa 21 Nisan 1628 senesinde İstanbul'a geldi ve kendisine divanda dördüncü vezirlik verildi (Kâtip Çelebi 2007:585). Fakat bundan sonra çok uzun süre yaşamadı (Naima 2007:621, 622). Bir müddet şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî'nin dergâhında münzevî bir hayat yaşadıkten sonra vefat etti.⁶ Halil Paşa'nın naaşı Üsküdar'da bulunan Aziz Mahmud Hüdâyî Dergâhı yanında yaptırdığı türbesine defnedilmiştir (Şimşirgil 1995:203).

Yerli ve yabancı tarihçiler tarafından mutedil, tedbirli bir devlet adamı ve iyi bir kaptan olarak nitelenen Halil Paşa⁷ (Groot 1997: 325), döneminde yaşanan taht değişiklikleri sırasında olayların dışında kalmaya özen göstermiş, görevden azledildiği dönemlerde ise Üsküdar'da bulunan şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (1541–1628) dergâhına çekilmek suretiyle münzevî bir hayat sürmeyi tercih etmiştir.

Halil Paşa'nın 1595-1623 yılları arasında yaptığı hizmetleri ve katıldığı seferleri anlatan Gazânâme-i Halil Paşa isimli bir yazma eser mevcut olup, bu eserin bilinen üç nüshasının karşılaştırmalı metni tarafımızdan hazırlanmıştır.⁸

5 Topçular Kâtibi 2003: 792,805; Kâtip Çelebi 2007:523,540,576; Naima 2007:538,568,609; Tarih-i Gilmâni, 2000:6,8; Hasan Bey-zâde 2004: 993; Solak-zâde 1297:741,742; Peçevî 1283:407.

6 Kâtip Çelebi, Fezleke'de 1040/1630–1631 yılında vefat edenler arasında gösterilmiştir. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi de 1041/1631–1632 senesi olaylarından bahsederken Vezir Kâim-makâm Receb Paşa, Vezir Hafız Ahmed Paşa ile Vezir Halil Paşa'ya vade erişip, hakkın rahmetine kavuştuklarından bahisle, divan-ı hümayında bulunamadıklarına dikkat çekmektedir. Sicill-i Osmanî de ise 1039/1629 ya da 1040/1630 yılında öldüğü kaydedilmiştir. Şimşirgil ise ölüm tarihini 5 Ağustos 1629 olarak göstermiştir.

7 Kâtip Çelebi, kendisini gönlü aydınlık, deniz seferlerinde şanslı açık, mütebedeyin ve mutedil, derviş tabiatlı, temiz yürekli olarak tanımlamıştır (Kâtip Çelebi 2007: 627). Hammer'e göre ise sadrazamlık görevine gelmiş olanlar arasında en mutedili ve en insaflı olarak bilinenlerden olup, Hıristiyanlara karşı hoş görü sahibi, taassupsuz bir Müslümandır (Hammer 1335:82,208). Dimitri Kantemir ise onun cesur olduğu kadar, ihtiyatlı bir komutan olduğunu, kendisinden önce yaşananlardan ders almasını bildiğini ifade etmiştir. (Kantemir 1980:147)

8 Flügel, Viyana Katalogu (1977:253, 254); Süleymaniye Kütüphanesi (Defter-i Kütüphâne-i Esad Efendi, İstanbul 1262 :125.); Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Türkçe Yazmalar Ktg : 380.

Halil Paşa İbn Pirî Vakfiyesi

Yeniçeri ağası, kaptan-ı derya ve sadrazam olarak önemli hizmetlerde bulunan Halil Paşa, elde ettiği gelirleri kurduğu vakıfları vasıtasıyla hayır işlerine sarf etmiştir. Bu vakıflara ait vakfiyesinin tespit edebildiğimiz üç nüshası vardır. Aslı olduğunu düşündüğümüz nüsha İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. İkinci nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Vakfiye'nin aslından kaydedildiği anlaşılan üçüncü nüsha ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde VGMA-100 numaralı defterde kayıtlıdır. Bu çalışmada asıl nüsha (V), Süleymaniye nüshası (S) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi nüshası ise (VGM) olarak isimlendirilecektir.

“İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi El Yazma Kitap I Kataloğu” 1132 numarada kayıtlı olan asıl nüsha toplam yetmiş varaktan meydana gelmiştir. Vakfiyenin 1a varağında biri kırmızı diğeri yaldızlı olmak üzere çift sıra çerçeve içinde IV. Murad'ın tuğrası yer almaktadır. Tuğranın sol üst tarafında rika hat ile “Sâri'û ila-mağfiretin min-Rabbiküm ve cennetü'n-na'im⁹ Vema-tef'alû min-hayrin fe-inna'llâhe[kâne] bihi alîm¹⁰ Ketebehu'l-fakîr ila'llâhi'l-Ganiyyi'l-Vedûd Mahmud bin Fazlullâh bin Mahmud” ifadelerini içeren bir takriz yer almaktadır. Katalogda bu takrizin Halil Paşa'nın şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî'ye ait olduğu ifade edilmiştir.

Vakfiyenin 1b varacağı, tezhipli ve ser-levhali olarak düzenlenmiş olup sekiz satırdır. 2a-58a varakları on bir satırdan oluşur. Yazılar yaldızlı çerçeve içinde ve güzel bir nesih hatla kaleme alınmıştır. 58b varacağı sekiz satır olup, sonu mühürlenerek vakfiye bitirilmiştir. 56b-58b varakları arasında, 29 Cemaziyelahir 1038 (23 Şubat 1629) tarihli zeylnâme yer alır. 59a-b, 60a-b varakları tamamen boş bırakılmıştır. 61a varacağı yaldızlı çerçevelenmiş; fakat boş bırakılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Bölümü 46 numarada kayıtlı olan ikinci nüsha, toplam yetmiş yedi varaktan meydana gelmiştir. 1b varacağı altı, diğer varaklar genellikle dokuz satırdır.¹¹ Eserin tamamında yazılar çerçeve içine alınmıştır. 6a'da derkenar olarak Aziz Mahmud Hüdâyî'nin takrizi yer almaktadır. 5b ve 6a varakları talik yazı ile kaleme alınmışken, eserin geri kalanında güzel bir nesih yazı kullanılmıştır. Süleymaniye nüshası, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshaya göre oldukça eksiktir. Bu nüshada 29 Cemaziyelahir 1038 (23 Şubat 1629) tarihli zeylnâme ve Mehmed Paşa Vakfiyesi'ne yer verilmemiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki (VGMA) 100 numaralı defterin 35-50 sayfalarında ise vakfiyenin aslı olarak değerlendirdiğimiz, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde yer alan nüsha esas alınarak hazırlanmış olan sureti kayıtlıdır. Defterin 35-49 sayfaları arasında vakfiye, 49 ve 50. sayfalarında ise zeylnâme kaydedilmiştir. Bu

9 “Rabbimizin başışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun!” Âl-i İmrân Sûresi 3/133.

10 “Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir.” Nisâ Sûresi 4 /127.

11 5a sekiz satır, 5b on bir satır, 6a on dört satırdır.

suret asıl nüsha ile birebir uyuşmaktadır. V16b'de derkenar olarak yer alan "Bâ-mâ'rifet-i mütevellî bâ-mâ'rifet-i Şeyhü'l-ârifin Şeyhülislâm Ali Efendi Karye-i Bulgurlu kurbunda bağ-ı mezbûr vakf-ı şerîf için zabt olmağ ile bu mahalle şerh verildi" ifadesi, VGM 100-38-3 numaralı sayfada aynı şekilde derkenar olarak verilmiştir. Rika ile kaleme alınmış olan bu surette, vakıf görevlileri ve bunlara ödenecek ücretler ile bazı hususların, derkenar olarak not düşüldüğü görülmektedir.

Vakfiyenin ilk bölümlerinde ayet, hadis ve çeşitli beyitlerle, bu dünyanın geçici, ahiret hayatının ise kalıcı olduğuna vurgu yapılarak, hayır ve hasenatın mal ve mülkten daha önce gelmesi gerektiği anlatılmıştır. V5a'da öncelikle Allaha hamd edilip, Peygamber Efendimize salat u selam getirildikten sonra, vakfın şartlarının yazılacağından bahsedilmiş ve Anadolu Kazaskeri Hasan bin Şaban ve Rumeli Kazaskeri Hüseyin bin Mehmed tarafından vakfiye mühürlenmiştir. V11a'ya kadar olan bölümde oldukça sanatlı bir dil ile vakıf kurmanın genç ihtiyar herkes için ne kadar erdemli bir iş olduğu, toplum için hayır işleyen bir kişinin amel defterinin öldükten sonra da kapanmayacağı, ayet ve hadisler yardımı ile açıklandıktan sonra,

"Hâlâ vezîr-i bî-nazîr düstûr-ı rûşen-zamîr müdebbir-i umûrû'l-cumhûr bîr-re'yî's-sâ'ib mütemmim-i mehâmmî'l-enâm bi'l-fikrî's-sâkıb el-mücâhid fi-sebilillâh berren ve bahren râğibü'l-hayrât ve tâlibü'l-hasenât sırran ve cehren zînet-efzâ-yı Divân-ı Osmânî kâr-sâz-ı kâr hâne-i cihânbanî şehinşâh-ı cihânın hayr-hâhı sıyânetkâr-ı ırz-ı pâdişâhî kapudânlık hidmeti ile rûy-i deryâda gazavât-ı mâdûdesi meşhûr bilâd-ı acem ü efrencde fütûhât-ı celilesi elsine-i âlemiyânda mezkûr vezîr-i a'zam ve serdâr-ı asker-i muzaffer-alem oldukları eyyâmda şecâat ü şehâmet ve hidemât-ı meşkûresi gayr-i mahsûr esâs-ı sulh ü salâhı ihkâm ve itmâma ikdâm ü ihtimâmı ma'lûm-ı cumhûr sâbıkâ vezîr-i a'zam-ı Sultân-ı zamân nizâmü'l-mülk-i devlet-i Osmâniyân a'ni-bihî's-sadrü'l-ecell e'r-refî'ül-mahal Halil Paşa İbn-i Pirî"

ifadeleriyle vakfiyenin Halil Paşa adına düzenlendiği açıklanmıştır (V11b,12a.).

Vakfiyede yer alan "meblağ-ı mezbûrdan cem'an kâmil yüz bin akçeyi cihât-ı merkûme için vakf idüp, müstakill kitâb-ı vakf tahrîr buyurup mütevellisine teslîm buyurmuşlardır"(V45a) ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Halil Paşa bir de vakf-ı nukûd oluşturmuş olup, bununla ilgili hususlar da "vakf-ı nukûd" başlığı altında incelenecektir.

Vakfiyede V61b'den itibaren ağabeyi Rumeli Beylerbeyi olan maktul Mehmed Paşa için Halil Paşa tarafından kurulan vakfın şartlarının yer aldığı bölüm bulunmaktadır. V61b tezhipli ser-levha ile başlamış ve dokuz satırdan oluşmuştur. V62-70a on bir satır olarak kaleme alınmış, V70b varağında yer alan dört satır ile vakfiye tamamlanmıştır. Vakfiyenin tamamı bir mecmua şeklinde birbirine tutturulmuş olmakla birlikte cildi yoktur.

Vakfiye üzerinde ilk çalışma 1958 yılında Turhan Çoşkun tarafından yapılmıştır (Çoşkun 1958:25-27). Fakat daha sonraki dönemlerde Halil Paşa hakkında çalışma yapan

araştırmacıların vakfiyeyi kullanmadıkları görülmektedir. Bu durumu vakfiyenin varlığından haberdar olunmaması şeklinde izah etmek mümkündür.

Vâkıf Halil Paşa pek çok araştırmacı tarafından “Kayserili” diye tanımlanmıştır¹². Fakat vakfiyede yer alan “Anadolu tarafında Maraş eyâletinde maskat-ı résleri ve mevlid-i şerifleri olup birâderleri merhûm Mehmed Paşa rûhiyçün vakf buyurdıkları Zeytun nâm karye kurbinda vâkı’ Fernos (فرنوس) nâm karyedir..” ifadeleri ile hem Halil Paşa hem de birâderi olan Mehmet Paşa’nın doğum yerlerinin Maraş Eyaleti’ne bağlı Zeytun¹³ yakınlarındaki Fernos Karyesi olduğu açıkça ortaya konulmuştur. Ayrıca eşi Hatice Sultan, kardeşi İbrahim Ağa ile ilgili bilgilere de buradan ulaşmak mümkün olmuştur (V 19b, 20a).

Halil Paşa Vakfı, cami, mektep, sebil, çeşme, köprü, musalla, su kuyusu gibi bizzat kendisinden yararlanan eserlerden oluştuğu için, “vakf-ı hayri” olarak kabul edilebilir (Yediyıldız 1997:154). Vakıf menzıl, değirmen, arazi, bağ-bahçe, zeytinlik gibi gayrimenkul gelirler ile nakit para gibi menkul gelirlere sahiptir. Vakfiye, 1 Rebiülevvel 1036 (20 Kasım 1626) tarihinde tescil edilmiştir (V55b). 29 Cemaziyelahir 1038 (23 Şubat 1629) tarihinde ise zeylnâme düzenlenerek, vakfa yeni gelirler tahsis edilmiş ve ilave hizmetlerin yerine getirilmesi istenmiştir (V58b).

1. Vakfiye’ye Göre Yapılması İstenilen Hizmetler

- Öncelikle İstanbul’da Fatih Sultan Mehmed Han Hazretlerinin mihman haneleri yakınında Mustafa Ağa Mahallesi’nde bir cami inşa edilmesi ve ibadete açılması. Caminin mihrabı tarafına o bölge halkının faydalanması için çeşme yaptırılması; camiden maaş alanlar için meskenler ve konak yerleri inşa edilmesi. Camide her sene Rebiülevvel ayının on birinci gecesi Hz. Muhammed için mevlid-i şerif okutulması (V12a).
- Zevcesi Hatice Hanım tarafından Hacc-ı Şerife sarf olunmak için yeteri kadar para ayrılması (V13a).¹⁴
- Anadolu yakasındaki Üsküdar’da bulunan Şeyhi Seyyid Mahmud Hüdâyî Camisi’nde her sene aşure gecesi fukaraya yemek verilerek dua edilmesi (V13a). Bu caminin civarında kendisi için, türbe-i şerife ve türbe civarında yedi göz oda yaptırılması (V13b).
- Maraş Eyaleti’nde Zeytun Karyesi’nde bir sebil, biri kendisi diğeri birâderi Mehmed Paşa için iki han, yol ve kale yakınındaki nehir üzerine bir köprü yaptırılması (V13b).
- Üsküdar’da Sarı Kadı adındaki azizin kabrini ziyaret edenlere kolaylık olsun diye bir köprü bina edilmesi (V13b).
- Rumeli taraflarında yaşayan yöre halkının dostluk bağlarını kuvvetlendirmek için Galata’da bulunan Saray-ı Sultânî’de Kur’ân-ı Kerim okumak üzere görevliler tayin edilmesi (V14a).

12 Kayserili olduğunu ileri süren kayıtlar için bkz. Kazasker Mehmed Hafid (1952:26); Osmanzâde Tâib Ahmed (1271:62–65); Hammer (1335:124); Groot (1997:324–325); Kramers, (1997:160); Ayrınsarayî Hüseyin Efendi (2001:143); Ahmed Nazif (1991:23–24); Özçelik (1998:345–351); Şimşirgil, (2005: 580).

13 Kahraman Maraş merkeze bağlı Süleymanlı Bucağı (www.kahramanmaras.gov.tr/23.04.2012).

14 V13a: “...Hadice Hanım tarafından Hacc-ı Şerife sarf olunmak için mebâlig-i latife...”

- Galata Kazası'nda Baltaoğlu Limanı denilen yerde bir köprü yaptırılması (V14a).
- İstanbul yakınında Hazinedar Karyesi'nde bulunan çiftliklerinde bir çeşme yaptırılması (V14a).
- Eyüp Kasabası'nda bulunan bahçesinin kapısının önüne, gelip geçenlerin yararlanması için bir çeşme ve sebil bina edilmesi (V14a,b).
- Kilid Bahir tarafında Burgaz Hisarı'nda Sarı Kule dibinde bulunan Fatih Sultan Mehmed Han Camisi'nin imamı için bir menzil yaptırılması ve caminin Ramazan gecelerinde aydınlatılması için on adet kandil konulması. Aynı yerde bulunan ve Piyâle Paşa Bahçesi diye bilinen bölgede iki çeşme, iki havuz inşa ettirilmesi. Ayrıca Kızıl Hisar Kasabası'nda bir havuz inşa ettirilmesi (V14b).
- İncecik (اينته جك) Kasabası'nda bir çeşme yaptırılması ve bölge fukarasının ihya edilmesi (V14b,15a).
- Eğriboz Kalesi'nde ve kasabasında kırktan fazla çeşme inşası. Kasaba yakınında bulunan Kıvrıntı'da bir su kuyusu, bir han, çeşme ve musalla yaptırılması (V15a).
- Anavarin Kalesi'nde cami inşa ettirilmesi (V15a).

2. Vakfın Akarları (Gelirleri)

Yukarıda sayılan eserlerin ve hizmetlerin yapılarak, bunların kıyamete kadar ayakta kalmasını ve bu sayede defter-i hasenata bol bol sevap yazılmasını Allah'dan niyaz eden Halil Paşa, bu hizmetlerde kullanılmak üzere beş yüz bin akçe hazır edildiğini belirttiğinden sonra, vakfettiği diğer akarlarını ise şöyle sıralamıştır (V16b-26a):

a. Gayrimenkul Gelirleri

Üsküdar Bulgurlu Karyesi yakınındaki Kısıklı Karyesi'nde yirmi sekiz bin yeni akçeye merhum Muhammed Efendi'nin kızı Saliha Hatun'dan satın aldığı menzil.¹⁵ İstanbul'da yaptırdığı cami yakınında, alt katta ve üst katta odaları olan üç menzil. Biri üst katta büyük selamlık ve bunlara bitişik büyük bir menzil. Cami yakınında on bir dükkân. Kilid Bahir Rumeli tarafında bulunan Boğaz Hisarı'nda üst ve alt katlarda bulunan on göz oda ve yanında küçük bir şarap mahzeni. Eğriboz Kazası'nda Ayateryada sınırında bir değirmen.¹⁶ Eğriboz Kazası'nda Komi Mezrası sınırında Piragadi denilen yerde Şef Kulu Suyu üzerinde bir değirmen ve karşısındaki boş arazi.¹⁷

b. Arazi- Bağ, Bahçe Gelirleri

Kocaili Sancağı'nda İznikmid Kazası'nda Kazıklı derbendi yakınında Siyavuş Paşa ve Kurd Paşa Çiftlikleri mezralarını içine alan Kılanca Karyesi, Kaysar Karyesi, Yeni Köy

15 1034 (1625) senesinde Üsküdar kadısı olan Mevlâna Şemsüddin imzası ile imzalanmış hüccet ile kendi mülkleridir (V16b).

16 1031 (1621/1622) yılında Eğriboz Kadısı Ali Efendi ibn İbrâhîm tarafından imzalanan hüccet ile Cafer Çavuş oğlu Mehmed Ağa'dan seksen bin akçe bedelle sekizde bir hissesini satın alarak değirmene ortak olmuştur (V23b).

17 Burası Eğriboz Kadısı Ali Efendi İbn İbrâhîm'in verdiği hüccet ile altmış bin akçe ödenerek sekizde bir hissesi satın alınmıştır (V23b).

Karyesi, Bağgecik Karyesi.¹⁸ Anadolu tarafında Maraş Eyaleti'nde Zeytun Karyesi yakınında bulunan ve doğduğu yer olan Fernos Karyesi.¹⁹ Kastel (قستل) Karyesi'nde çiftlik ve çiftliğe bitişik on kıta tarla (V24b-28a). Koron (قرون) Kazası'na bağlı Lunka (لونقه) diye bilinen karye sınırına dahil çiftlik (V28b-29a). Kilid Bahir'de bulunan Piyale Paşa bölgesindeki bahçe. Kilid Bahir'de Piyale Paşa bölgesinde içerisinde havuz ve çeşmesi bulunan bahçe. Eğriboz Kasabası'nda Eğriboz bağlarında bulunan Dikoz (ديقوز) Karyesi yakınında dört yüz ağaçlık zeytinlik (V24a), Eğriboz bağları dahilinde Dikoz suyu ile sulanan tahminen on beş dönüm tarla ve içinde seksen kök Frengî ve kırk kök Türkî zeytin ağacı (V24a,b). Koron Kazası'na bağlı Kastel Karyesi'nde Bostan Çelebi ve Yusuf Çelebi ve Murad bin Abdullah mülkleri ve Halil Paşa mülki ile sınırlı yüz kök zeytinlik, Kastel Karyesi'nde İstimati veled-i Melagamiye adlı Zimmîden satın aldığı on bir adet zeytin ağacı. Kastel Karyesi'nde Rantene binti Kotroni adlı Hıristiyandan satın aldıkları kırk adet zeytin ağacı. Kastel Karyesi'nde İzmîr ve Bent Pâpâ Komu adlı Hıristiyandan satın aldığı yetmiş altı adet zeytin ağacı (V25a,b) .

3. Vakfın Görevlileri

Vakfiyede vakıf hizmetini yerine getirmek üzere görevlendirilmesi istenen görevliler ve bunlarda aranacak şartlar ile kendilerine ödenecek ücretler şu şekilde tespit edilmiştir:

Mütevelli²⁰: Temiz, namuslu, dinine bağlı, emanete sahip çıkma konusunda şöhret sahibi olan, şeriat ve fıkıh alanında geniş bilgi sahibi, Allah'tan korkan bir mütevelli tayin olunması ve bu hizmeti karşılığında kendisine günlük otuz akçe ödenmesi (V31b-32a).

Kâtip: Hesap işlerinden anlayan, vakfiyenin şartlarını bilen, güvenilir, inanan ve sadakati ile tanınan bir kâtip görevlendirilmesi ve bu hizmetine karşılık olmak üzere günlük on akçe ücret ödenmesi (V32b).

Câbi²¹: Salih ve güvenilir Müslümanlardan ikisi atlı birisi piyade olmak üzere üç kişinin câbi olarak görevlendirilmesi. Atlı câbilerin ekilen biçilen topraklardan topladıkları gelirleri mütevelliye teslim etmesi ve bu hizmeti karşılığı her birine günlük sekiz akçeden toplam on altı akçe ücret ödenmesi. Piyade câbînin ise nakit gelirlerin nemasını toplayıp, mütevelliye teslim etmesi ve kendisine günlük beş akçe ücret ödenmesi (V32b-33a).

18 Bu karye eskiden Halil Paşa'nın mülkü olup, yeniçeri ağalığı zamanından beri bu bölge Halil Ağa Mezrası olarak bilinen çiftliği ve Ferhat Paşa Çiftliği'ni de içine alır. Bunun toplamı dört karye ve dört mezradır. Arazisi hepsi birbirine bitişik olup, dört tarafı hüccet-i şeriye ile bellidir. Batı kenarı deniz kenarından Batakder'e, oradan Bey yolu kaldırımından Kılanca Deresi denilen yere kadar uzanır. Güneyi Sakarya Bıçkısı denilen yerden Doğan Deresi'ne, oradan At Yaylağı'na kadar gider. Kuzeyi Karadereden Abdüsselam evkafı sınırına, oradan Yorgan mandırasından Sekbân İskelesi'nde bulunan Taşkoprü'den deniz kenarına ulaşır. Doğusu deniz ile sınırlıdır. Bu karye ve mezrayı Sultan Ahmed Han beytümâlden tekâlif-i sultaniyeden muaf olmak üzere temlik buyurup, 1027 Recebi başlangıcında (24 Haziran 1618) tuğralı mülknâme-i hümayun ve berat-ı şerif ile ihсан buyurmuştur (V18a-19a).

19 Harab olan Fernos Karyesi, Halep hazinesine 3000 akçe verilerek mirîden alınıp mamur hale getirildikten sonra vakfına dahil edilmiştir. On bin gurus bedel ile satın aldığı kendi mülkü olan Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Bertek (Pertek) Sancağı'nda bulunan Til Karyesi'ni izn-i şerif ile beytümâla vererek Fernos ile mübadele etmiştir. Böylece Til Karyesi mirî Fernos Karyesi ise vakf edilmiştir (V20a,b).

20 Vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer'î hükümler çerçevesinde idare etmek için tayin olunanlar hakkında kullanılan bir tabirdir (Pakalın 1993:640).

21 Cizye ve harac ile vakıf icarelerini toplayanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Arapça bir kelime olup tahsildar demektir (Pakalın 1993:253).

İmam : Kur'ân-ı Kerim'i usulüne uygun bir şekilde okumasını bilen, arif bir imam tayin edilmesi ve günlük on altı akçe ücret ödenmesi. Bu bedelin on akçesinin mihrabiyye, altı akçesinin ise Kur'âniyye hizmeti karşılığı olarak kendisine verilmesi (V33a).

Hatip ve devir-hânlar²²: Halil Paşa Camisi'nde görevlendirilmek üzere, Kur'ân ehli olan, devir-hânân zümresinden, hitabeti güçlü, zeki bir hatip görevlendirilmesi; bu hatibin aynı zamanda Cuma günleri devir-hânlara başkanlık etmesi ve hizmeti karşılığı kendisine günlük on dört akçe ödenmesi. On dört akçenin on akçesinin hitabet vazifesi, iki akçesinin devir vazifesi, iki akçesinin ise ser-mahfil vazifesi karşılığı olarak verilmesi. Hatip ve devir-hânların yedi kişi olması; altı devir-hâna günlük ikişer akçe vazifeden olmak üzere toplam on iki akçe ödenmesi. Devir-hânların Cuma günleri hatip ile birlikte Kur'ân okuyup camiye pürnûr ve pürziyâ etmeleri (V34a,b).

Müezzinler : Seslerinin güzelliği ve sedasıyla emsallerinden üstün üç müezzin görevlendirilmesi. Her birine günlük sekiz akçeden toplam yirmi dört akçe ödenmesi. Bunların günün beş vaktinde nöbetleşe hizmet vermeleri. Ayrıca iki müezzinin daha salâ müezzinleri olarak görevlendirilmesi. Bunlara da günlük ikişer akçeden toplam dört akçe ödenmesi. Bayramlarda, Ramazan gecelerinde ve Cuma günleri beş müezzinin birlikte hizmet etmeleri. Müezzin zümresinden her kim reis olursa kendisine günlük bir akçe daha verilmesi. Her müezzine nöbetinde üç ihlâs-ı şerîf tilâvet edip ve on bir kerre salavât-ı şerîfe getirip, sevabını bütün peygamberlere hediye etmesi karşılığında günlük birer akçe daha verilerek vazife yevmiyelerinin dokuzar akçe olması (V34b-35a).

Mu'arrif²³ : Cuma namazı vaktinde önce padişaha ve ardından vakıf sahibine hayır duaları yapmak üzere bir mu'arrif görevlendirilmesi ve bu hizmeti karşılığında kendisine günlük iki akçe ödenmesi (V35b).

Na't-hân²⁴ : Cuma günleri camide güzel sesle na't-ı şerif okumak üzere bir na't-hân görevlendirilmesi ve kendisine günlük üç akçe ödenmesi (V35b).

Vâ'iz : Takva sahibi, tefsir, kelam, hadis ilimlerine vakıf olan ve Cuma günleri cemaati güzel sözlerle bilgilendirip uyarmak üzere bir vâ'iz görevlendirilmesi ve kendisine günlük yirmi akçe verilmesi (V35b-36a).

Kayyum²⁵ : Bir kişi kayyum olarak tayin edilecek ve bu görevine karşılık günlük beş akçe ücret ödenecektir (V36a).

Ferraş²⁶ : Caminin içini ve dışını süpürmek, temizlemek ve kayyum ile birlikte hizmet etmek üzere bir ferraş görevlendirilmesi, bu hizmeti karşılığında kendisine günlük iki akçe ödenmesi (V36a).

22 Camilerde namaz vakitlerinden önce Kur'ân okumak vazifesi ile mükellef olanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın 1993:436)

23 Cami ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını sayan, müezzin veya derviş hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın 1993:552)

24 Camilerle tekkelerde Hz. Peygamber'in methine dair yazılan manzumeleri okuyanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın 1993:664)

25 Mütevelli yerinde kullanılır bir tabirdir. Caminin temizlik işlerini yapan hademesine de bu ad verilir. (Pakalın 1993:222)

26 Cami, mescit, imaret gibi müesseselerin temizliğini temin ve halı, kilim ve hasır gibi mefruşatını yayma hizmetleri ile vazifeli olanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın 1993:608)

Çerağcı²⁷ : Caminin kandillerini vaktinde yakarak camiye aydınlatmak üzere bir çerağcı görevlendirilmesi ve bu hizmeti karşılığında kendisine günlük üç akçe ödenmesi. Ayrıca kendisine caminin kandil, fitil vs. levazımına sarf edilmek üzere günlük iki akçe daha teslim edilmesi (V36b).

Meremmetçi²⁸ : Tamire muhtaç olan yerleri müteveliye zamanında bildirip tamir etmek üzere, bu işten anlayan bir kişi görevlendirilecek ve kendisine günlük iki akçe ödenecektir (V36b).

Su Yolcu²⁹ : Vâkîf tarafından İstanbul'da yaptırılan çeşme ve suyollarına hizmet etmek üzere, işinin ehli bir kimsenin su yolcu olarak görevlendirilmesi, hizmeti karşılığında kendisine günlük altı akçe ödenmesi (V37a). Eğriboz yakınında bulunan Kurundi (قردن روق) Karyesi'nde açtırdığı kuyudan maden suyu çeken iki kişiye günlük onar akçeden toplam ikisine yirmi akçe ve burada bulunan su yolcuya kale içine getirdikleri su yolu ile kalenin dışında bulunan çeşmelerin suyollarına hizmet etmesi şartıyla günlük onar akçe verilmesi (V44a,b).

Türbedâr³⁰ : Halil Paşa'nın türbesinde görevlendirilmek üzere Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin fukarasından bir türbedâr görevlendirilmesi ve kendisine günlük beş akçe verilmesi (V41a).

Hâfîzü'l-Kütüb³¹ : Vakf ettikleri kitapları korumak üzere Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin fukarasından bir kütüphaneci görevlendirilmesi ve kendisine günlük beş akçe verilmesi (V41a).

4. Vakfın Giderleri

Vakfiyede yukarıda sayılan personel giderleri dışında gösterilen belli başlı harcamalar ise şunlardır:

Caminin mum, hasır ve diğer mühimmatı için günlük onar akçeden senede üç bin altı yüz akçe sarf olunması (V37a).

Şeyhi Üsküdârî Seyyîd Mahmud Zaviyesi'nde şeyh olanlara günlük otuz akçe ödenmesi (V38a).

Aziz Mahmud Hüdâyî Zaviyesi fukarasından elli beş dervişin her birine günlük üçer akçeden toplam yüz altmış beş akçe verilmesi (V38a-40b).

Halil Paşa Türbesi'nin dülbend ve mühimmatı için senelik bin akçe ödenek ayrılması (V41a).

27 Tekkelerde mumlari uyandıran (yakan) canın unvanı idi. Büyük ve şerefli hizmetlerden sayılırdı (Pakalın 1993:352).

28 Tamir işleriyle uğraşanlar hakkında kullanılan Arapça bir tabirdir (Pakalın 1993:481).

29 Su yolları ile maslakların tamiri ve suların şehrin muhtelif yerlerinde düzenli akması işiyle görevli olanlar için kullanılan bir tabir (M. Zeki Pakalın 1993 :286).

30 Türbe bekçisi yerinde kullanılan bir tabir olup, türbedarlar aynı zamanda türbenin temizlik ve diğer işlerine de bakarlardı (Pakalın 1993:539).

31 Kütüphane memuru yerinde kullanılan bir tabirdir. Hâfîz saklayıcı, kütüp ise kitabın çoğulu olup, kitapları muhafaza eden anlamına gelir (Pakalın 1993:704).

Her sene hac mevsiminde surre eminlerine elli kırmızı altın verilmesi (V41b).

Her sene Hz. Muhammed (S.A.S)'in doğduğu Rebiülevvel ayının on ikinci gecesi, Halil Paşa Camisi'nde mevlid-i şerîf okutulması için elli kırmızı altın³² sarf edilmesi (V41b-42a).

Her sene Aziz Mahmud Hüdâyî dervişlerinden bir kimseyi hacca göndermek üzere yüz adet kırmızı altın verilmesi (V42a).

Her sene Berat gecesi mihrâb-ı şerîfin iki tarafına konularak yakılmak üzere her biri bin beşer yüz akçeden üç bin akçeye iki mum satın alınması (V42a).

Her sene Muharrem ayının dokuzuncu gününde, aşure pişirilerek Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî Zaviyesi'nde bulunan fukaraya dağıtılmak üzere üç bin akçe ayrılması (V42a,b).

Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî Zaviyesi için verilmesini şart koştukları günlük iki yüz beş akçeyi tahsil etmek üzere Aziz Mahmud Hüdâyî türbedârı olan Osman Dede görevlendirilmiş ve bu hizmeti karşılığı kendisine günlük beş akçe verilmesi kararlaştırılmıştır. Bundan sonra türbedâr olacaklar için de bu uygulama geçerli olacaktır. Zaviye ve türbedâra ödemesi şart koşulan iki yüz on akçenin yıllık toplamı olan yetmiş beş bin altı yüz akçenin, 1035 yılı Receb ayının başında (29 Mart 1626) peşin olarak teslim edilmesi istenmiştir (V42b-43a). 1036 yılı Receb ayının başına (18 Mart 1627) gelindiğinde de yetmiş beş bin altı yüz akçenin Aziz Hazretlerine ve kâim makâm-ı şerîflerine teslim edilmesi ve onlar tarafından da fakir fukaraya dağıtılması şart koşulmuştur (V43b).

Yukarıda sayılan ihtiyaçlar zamanında ve vakıf şartlarına uygun olarak karşılandıktan sonra geriye kalan vakıf gelirlerinden Rumeli'de Anavarin (انوارین) yeni kalesinde bulunan cami imamına her gün sabah namazından sonra Halil Paşa'nın ruhu için salâvat, Yasin, Nebe ve Mülk surelerini okunması şartıyla senelik bin dört yüz kırk akçe gönderilmesi istenmiştir (V43b-44a).

Su çekmek için katır ve öküz satın almaya, bu hayvanların ihtiyaçlarını karşılamaya, dolaphanenin kandil harcına, marangozluk ve diğer ihtiyaçlarına harcanmak üzere günlük otuz akçeden senelik on bin sekiz yüz akçe ayrılması (V44b).

Kurundi Karyesi'ndeki kuyu ile su yolları ve çeşmeler levazımına günlük altmış akçe ayrılması (V44b).

5. Vakf-ı Nukûd (Para Vakfı)

Halil Paşa, yukarıda zikredilen vakfından ayrı bir de para vakfı kurmuştur. "Ve şart eylediler ki, nukûd-ı mevkûfe-i ma'hûde ki, mecmû'u kâmil beş yük ta'bir olunur. Beş kere yüz bin akçedür. Onu on birden ziyâde mu'âmele ile verilmeye" (V47a), cümlesi ile vakf edilen miktarın beş yüz bin akçe olduğu ve muamele oranının ona on bir (% 10) olarak belirlendiği görülmektedir. Bu oran Osmanlı para vakıflarında yaygın olarak kullanılan bir miktardır (Kurt 1996:101).

32 Vakfiyede "sürh filori" olarak yazılmış olup, sürh kırmızı, filori ise Osmanlılar'da Avrupa menşeyli altın paraların adı olarak kullanılmıştır. (Devellioğlu 1982:1164; İnalçık 1996:106)

Kurulan bu vakıf aracılığı ile yapılması istenilen hizmetler ve bu hizmetleri yerine getirmek üzere vazifelendirilenler için ise toplam yüz bin akçe vakf edilerek, ayrı bir kitâb-ı vakf yazılıp mütevellisine teslim edildiği belirtilmiştir. Bu hizmetler ile vazifeliler vakfiyede şöyle sıralanmıştır: Galata'da bulunan Saray-ı Sultanî'de günlük sekiz hatim okumak üzere vazifeliler görevlendirilmesi ve kendilerine günlük ikişer akçe ödenmesi; hatim okuma görevinin gılmân-ı saray-ı hümâyûna, nezâretinin saray ağalarına ve tevliyetinin sarayda kilerci başı olanlara yaptırılması şart koşulmuştur. Tevliyet³³ görevi için günlük dört akçe, nezâret görevi için günlük üç akçe, kitâbet ve cibâyet görevleri için günlük birer akçe tayin olunmuştur (V44b-45a).

Vakfın koyduğu esaslara bağlı kalınması ve vakfın gelirlerine bir zarar verilmemesi, ayrıca her sene Muharrem ayının başında Nakşibendî taifesinden bir kişinin nezaretinde vakıf mütevellisi tarafından vakfın hesaplarının kontrol edilmesi şart koşulmuştur (V45a,b).

Halil Paşa Cami ardında bina olunan üç takım evden birisi imama, birisi baş müezzine ve birisi de karyuma verilmiştir. İlk vakfın görevlileri arasında yer alan câbî, kâtib, meremmetçi ve suyolcunun bu vakfa da hizmet etmeleri istenmiş ve kendilerinin ilk vakıftan aldıkları ücretle yetinip, ikinci vakıftan ayrıca ücret talep etmemeleri şart koşulmuştur (V45b-46a).

Birinci vakfa mütevellî olarak Rumeli Beylerbeyisi iken katledilen Halil Paşa'nın biraderi Mehmed Paşa'nın azatlı kölesi olan Süleyman Ağa'nın tayin edildiği, hayatta oldukça ikinci vakfın mütevellisinin de Süleyman Ağa olacağı ve ilk vakıftan ödenen günlük otuz akçeye ilave olarak bu vakıftan da kendisine günlük yirmi beş akçe ödenerek, iki vakıftan toplam elli beş akçe vazifeye mutasarrıf olması gerektiği belirtilmiştir. Kendisinden sonra ise bu görevin umerâ-yı piyâdegândan olan İbrahim Ağa'ya verilmesi şart koşulmuştur. Şayet ikinci vakfın mütevellisi ayrı olacak olursa, iki mütevellinin vakıfların düzeni için işbirliği içerisinde hareket etmesi ve birinci vakıfta bir sıkıntı ortaya çıkarsa ikinci vakıftan destek verilerek, hizmetlerin yerine getirilmesinin sağlanması istenmiştir.(V46a,b, 49a).

Cami civarında inşa olunacak zaviyede hak eden bir şeyh ortaya çıkarsa onun vaiz olması ve kendisine günlük yirmi akçe ödenmesi istenmiştir. Ayrıca caminin ihtiyaçları için günlük on akçe, meremmetçiye günlük iki akçe ve üçüncü müezzine için günlük sekiz akçe olmak üzere, toplam günlük kırk akçeden aylık bin iki yüz ve senelik on dört bin dört yüz akçe ödenmesi istenmiştir (V47a).

Vakfın akarlarından aşâr-ı şer'îyye ve rüsum-ı örfiye alımında hak ve adaletin gözetilmesi, elde edilen gelirlerin vakfın öngördüğü hizmetler ve görevliler için sarf edilmesi, gelirlerden geri kalanların o bölge ziyadesiyle muhtaç olanlara harcanması şart koşulmuştur (V47b). Harcamalar yapılırken kurulan ilk vakfın ihtiyaçlarına öncelik verilmesi vakfın şartları arasında yer almıştır (V48a).

33 Vakıf işine bakmak vazifesi yerinde kullanılır bir tabirdir (Pakalın 1993:484).

Vakfiyede Halil Paşa'nın hayatta olduğu sürece vakfın işleyişi ile ilgili karar almada tek söz sahibi olacağı şu cümlelerle kayıt altına alınmıştır:

“Ve müşârün-ileyh vezîr-i hatîr hazretleri şöyle şart eylediler ki, kendüler serîr-i sıhhat ü âfiyette câlis ve kabâ-yı selâmeti lâbis olduklarınca zavâyid-i evkâfda re'y-i münîrleri müstakill olup, evkâf-ı mastûretü'l-evsâfda tevcih-i cihât vesâir tasarrufât re'y-i münîrlerine merbût ve tedbîr-i dil-pezir menût olup, keyf mâ-yahatâr ve yürîd min-gayri münâza' min-karîb ve ba'îd nazm-ı mesâlih ve ta'yîn-i mesârif ve azl u nasb-ı erbâb-ı vezâifde müstakill olup, usûl-ı evkâf ve şerâit-i meşrûhatü'l-evsâfda tebdîl u tağyîr ve taklîl u teksîr keyfiyet-i istiğlâl-i mâl ve ziyâ'-ı serî'atü'z-ziyâ' enfa'ına istibdâl ve sâyir ahvâl kâ'inen-mâ-kân mimmâ izz ü hân kabza-i kudretlerinde olup...”(V48a,b).

Ancak, kendisi bu haklarından feragat ettiği takdirde bütün yetki mütevelliyeye ait olacak; vâkıfın mirasçılarında hiç kimse vakfın işleyişine müdahil olmayacaktır (V49a).

Vakfın kâtiblik, cibâyet görevlerinin önceki vakıf görevlileri varken dışarıdan başkasına verilmemesi, müezzinler, mu'arrif, na't-hân, ferraş ve kayyum görevlerini yapanlar Kur'an-ı Kerim'i tecvid usulüne göre okuyabilecek derecede tecvid bilgisine sahip olurlarsa devir-hânlık hizmetlerinin de bunlara yaptırılması istenmiştir (V49b).

Vâkıf Halil Paşa vakfın şartlarını tamamlayıp Süleyman Ağa'yı mütevellî tayin ettikten sonra, kadı ve müşâhidler huzurunda vakfın tescil işlemi gerçekleştirilmiştir (V50a-56a). Bu işlem sırasında vâkıf mütevellî ile birlikte kadı huzurunda vakfiyede yazılı şartları tekrar etmiş, mütevellî de onun sözlerini tasdik etmiştir. Halil Paşa vakfın sahih olmadığını ve şartlarının batıl olduğunu iddia ederek, mütevelliden mallarının iadesini ve ecr-i mislinden fazla aldığı tevliyet ücretinin tazmin edilmesini istemiş, mütevellî ise İmam Züfer'in görüşüne göre vakfın sahih, aldığı ücretin de vakfın şartlarına uygun olduğunu beyan etmiştir. Kadı da İmam Züfer'in görüşünü dikkate alarak vakfın meşru olduğuna hükmedip, mütevellinin zimmetten beraatine karar vermiştir.

Vakfiyeden ilk bahseden, Turhan Çoşkun, bu durumu Halil Paşa'nın mütevellisi Süleyman Ağa ile anlaşmazlığa düşüp vakfını feshetmek istediği, ancak kadı efendi tarafından haksız bulunduğu şeklinde yorumlamışsa da (Çoşkun 1958:27) bu görüş doğru değildir. Bu uygulamayla para vakıflarının caiz olması için izlenmesi gereken yola dair Ebussuûd Efendi'nin yazdığı risalenin tatbik edildiği anlaşılmaktadır.³⁴

“Fî evâili şehri Rebiülevvel el-mübârek inşâallâhü te'âlâ min-şühûri sene sitte ve selâsîn ve elf. Mine'l- hicretin-nebeviyye alâ-sâhibihâ minâ'llâhi te'âlâ elfü teslîm ve elfü tahiyye”(V55b), ifadesinden vakfiyenin 1 Rebiülevvel 1036 (20 Kasım 1626) tarihinde tescil edildiği anlaşılmıştır. Vakfiyenin tescil işlemi sırasında hazır bulunanlar şunlardır:

“Şühûdü'l-Hâl

34 Bu usul hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Özcan 2003: 51,52)

El-fakîr ilâ'llâhi te'âlâ Ahmed bin Abdünnebi (El-müderri), Hayreddin Efendi (El-müderri), Şeyh Mehmed Efendi Necatîzâde, İsmail Ağa (Kethüdâ-yı Hazret-i Vezîr), Muhammed Ağa ibn Handan Ağa, Yunus Ağa ibn Handan Ağa, İbrahim Ağa ibn Ömer, Süleyman Ağa ibn Abdullah, Rüstem Ağa ibn Abdullah, Ali Çelebi ibn Veli (Eş-şehir bi-nâdiri'l-kâtib), Anber Ağa ibn Abdullah, Muhammed Ağa ibn Abdullah, Ali Ağa ibn Abdullah, Yusuf bin Muhammed (El-Mü'ezzin) ve gayrihim mine'l-hâzirîn" (V56a).

6. 29 Cemaziyelahir 1038 (23 Şubat 1629) Tarihli Zeynâme

Bu zeynâme ile Androsa (اندروسه) Kazası'nda Kirepeni (گیره پنی) Karyesi hudutlarında bulunan siyah tut ağaçlarının mahsulünün yarısı, Lotruz (لوتروز) suyuyla dönen üç bab değirmenin yarısı, Kirepeni zimmîlerinin tasarruf eyledikleri arazi-i mîriyenin yarısı (V56b) vakfa dâhil edilmiştir. Ayrıca vakfiyeye şu şartlar ilave edilmiştir:

Şeyhî Seyyid Mahmud Hüdâyî Camisi'nde iki müezzin daha görevlendirilip, vazifeleri karşılığı kendilerine dörder akçeden günlük sekiz akçe verilmesi (V57a).

Aziz Mahmud Hüdâyî fukarasından yedi kişi türbede bekçi olup, her biri kendi nöbetinin gecesinde kandil hizmetini de yerine getirecektir. Yevmiyeleri günlük ikişer akçeden toplam on dört akçe olacaktır (V57a).

Otuz kişi eczâ-hân³⁵ ve yirmi beş kişi de müsebbihân³⁶ olacak, bunlardan en seçkini sermahfil olup günlük bir akçe vazife verilecek. Bir kişi noktacı³⁷ olup, günlük bir akçe verilecek. Mahir bir kişi buhûrî³⁸ olup, gerekli malzemesi ile beraber günlük iki akçe alacak. Bir kişi türbede ferraş olup, her gün aksatmadan etrafı temizleyecek ve hizmet ettiği sürece günlük üç akçe vazifeye mutasarrıf olacak. Üstad bir kimse destârî³⁹ olup, hizmeti karşılığında günlük bir akçe alacak. Kardeşi Mîr-i mîrân Mehmed Paşa evkafı ve Halil Paşa vakıflarının katibi olan Süleyman Ağa'ya mâl-ı vakfiden günlük iki akçe zam verilecek ve toplam günlük on iki akçe vazifeye mutasarrıf olacak (V57a,b).

Hazreti Ebu Eyyub Ensarî (R.A)'nin mezarının yakınında bulunan vakf-ı sebile bir kişi sebil olarak görevlendirilecek, kendisine günlük bir buçuk akçe verilecek. Camide ferraş olan kimseye hizmeti karşılığı mâl-ı vakfiden günlük bir akçe zam olunup, toplam günlük üç akçe vazifeye mutasarrıf olacak. Halil Paşa Camisi'nde bir üstat kişi buhûrî olup, her Cuma günü ve mübarek gecelerde ikisi mihrabın iki tarafına ve birisi devir-hânın huzurunda olmak üzere üç adet tütsü yakacak. Kendisine malzeme bedelleriyle beraber günlük üç akçe vazife ücreti ödenecek (V58a,b).

"Hatm-i kelâm ve ihtitâm-ı bast-ı merâm kılındı. Hurrîre fi-evâhir şehri Cemaziyelahir li sene semâne ve selâsin ve elf. Mineş-şühûdü'l-hâl" (V58b) ifadesiyle de 23 Şubat 1629'da vakfiyeye yapılan ilave tamamlanmıştır.

35 Eczâ-hân (cüz-hân), namazlardan evvel Kur'an'dan birer cüz okumak vazifesi ile mükellef olan cami hademeleri hakkında kullanılan bir tabirdir (Pakalın 1993:318; Berki 1966: 10).

36 Tesbih ederek, subhânallah diyenler (Develioğlu 1982: 882).

37 İmarethânelerde, medreselerde inzibat işlerine bakan görevlilerdir (Develioğlu 1982: 1009)

38 Buhur tütsü, yakılacak güzel kokulu şey demektir (Pakalın 1993: 245).

39 Destar, sarık demek olup, destari sarıkçı yerinde kullanılan bir tabirdir (Pakalın 1993: 432).

7. Mîr-i mîrân Mehmed Paşa Vakfı

Halil Paşa'ya ait vakfiyelerin tescil işlemi tamamlandıktan, şuhud-ı hâl listesi eklendikten ve 29 Cemaziyelahir 1038 (23 Şubat 1629) tarihli ilave yapıldıktan sonra vakfiye de yeni bir vakfın kuruluşuna daha yer verilmiştir. Ancak bu vakfın da Halil Paşa tarafından kurulan 1 Rebiülevvel 1036 (20 Kasım 1626) tarihli ilk vakıfla aynı tarihte kurulup, tescil edildiği vakfiyeden anlaşılmaktadır (V70a,b).

Allah'a hamd ü sena ve Hz. Muhammed'e salat ve selam ile başlayan bu bölümde yer alan "Rumili Beylerbeyisi hem musâhib hem vezîr iken seyf-i sitem ile maktûl ve huzûr-ı Hak'da zümre-i şühedâdan mâdûd u makbûl olan vâsıl-ı rahmet-i Rahman dâric-i medâric-i mağfîret ü rıdvân cennet-mekân Firdevs-aşiyân el-muhtâc ilâ rahmeti'llâhi te'âlâ merhûm ve mağfûrun-leh Mehmed Paşa rûh-ı şerîfleriçün" (V61b-62a) cümleleri vakfın Halil Paşa'nın ana-baba bir kardeşi Mehmet Paşa ruhu için kurulduğunu göstermektedir. Vâkîf, kardeşinin ruhu için şunların yapılmasını istemiştir:

Mehmed Paşa Sarayı'nın karşısında bir çeşme, sakkâyı, bir mektep, Mehmed Paşa için türbe, türbeyi şerifinde bir kurrâ ve huffâz odaları inşa ettirilmesi (V62a).

Bu hizmetler için vakfettiği akarlar ise şunlardır:

III. Murad tarafından bir mülkname ile Mehmed Paşa'ya verilmiş olan Maraşa bağlı Zeytun Karyesi. Mehmed Paşa'nın İstanbul'da Hoca Üveys Mahallesi'nde bulunan kendi sarayı ve bu sarayın karşısında yer alan dört dükkan ve üstünde yer alan beş oda. Kara Kedi Mahallesi'nde ana cadde üzerinde yer alan çok sayıda oda ve on dört dükkândan oluşan büyük han. İstanbul'da Sarachane yakınında bulunan Yusuf Paşa Mescidi yanında dokuz oda. Eyüb'te Kasım Paşa Mahallesi'nde on sekiz oda ve altı mahzen (V63a-65b).

Mehmed Paşa Vakfı'nın görevlileri ve kendilerine ödenecek ücretler ile diğer harcamalar ise şu şekilde tespit edilmiştir :

Mütevelli : Diğer vakıfların mütevellisi bu vakfa da mütevelli olacak ve günlük yirmi beş akçe ücret alacaktır (V65b).

Cüz-hân : Görevlendirilecek kırk beş kişinin her birine günlük ikişer akçeden doksan akçe ödenecektir. Bu görevlilerden on beş kişi sabah, on kişi öğlen, on beş kişi ikindi namazından sonra toplanarak her biri tecvid usullerine göre bir cüz Kur'ân-ı Kerim okuyacak, bu okunan cüzlerden on beş cüzün sevabını Mehmed Paşa'nın ruhu için, on beş cüzün sevabını Halil Paşa'nın ruhu için, on beş cüzün sevabını Halil Paşa'nın akrabası olan merhume Sakine Hatun ruhu için hibe edeceklerdir. Ayrıca üç kişi günlük iki akçeden toplam günlük altı akçeye üç cüz Kur'ân-ı Kerim okuyarak sevabını ana-baba bir kardeşi merhum İbrahim Ağâ'nın ruhuna hibe edecektir (V66a).

Reisül-kurrâ⁴⁰ ve Ser-mahfil⁴¹: Yukarıda sayılan cüz-hânlardan birisi reisül-kurrâ ve ser-mahfil olup kendisine günlük üç akçe ödenecektir. Her gruptan birer kişi ser-mahvil olup, kendilerine üçer akçe ödenecektir. Ayrıca içlerinden birisi hafız-ı sanduk ve ecza-yı şerifenin başı olup, bu vazifesi karşılığında günlük üç akçeye mutasarrıf olacaktır (V67a).

40 Kurrâ: Hafızlardan kıraat ilmini tamamlamış olanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın 1993:324).

41 Ser-mahfil: Müezzinbaşının muavini, yardımcısı demektir. (Pakalın 1993:187).

Noktacı : Ecza-yı şerifenin başı olan noktacılık hizmetine de bakacaktır (V67a).

Sâki⁴² : Sebîl-hanede temiz dört kişi sâki olarak nöbetleşe görev yapacak ve her biri günlük üçer akçeden toplam on iki akçe vazifeye mutasarrıf olacaktır (V67b).

Muallim⁴³ : Zekâsı ve terbiyesi ile ön plana çıkan Kur'ân ehli ve takva sahibi olan bir kişi, açılan mektepte muallim olarak görev yapacak ve kendisi günlük altı akçe vazifeye mutasarrıf olacak (V68a).

Halife-i Mekteb⁴⁴ : Marifeti ve güzel tavırları ile tanınan bir kişi halife-i mekteb olup, günlük dört akçe vazifeye mutasarrıf olacaktır (V68a).

Hatabiyye-i Mekteb⁴⁵ : Mektebin ısıtılması işine bakacak ve günlük ikişer akçeden yıllık yedi yüz yirmi akçe alacaktır (V68b).

Hâfız : Dört kişi Mehmed Paşa'nın türbesinde hâfız olacak ve nöbetleşe hizmet edecek ve her biri günlük dörder akçeden toplam on altı akçe vazifeye mutasarrıf olacaktır (V68b).

Türbedâr : Bir kişi türbedâr olup günlük beş akçe vazifeye mutasarrıf olacaktır (V68b).

Ferraş : Bir kişi ferraş olup kabr-i şerif ve etrafı temizlemekle görevli olacak ve kendisine günlük bir akçe ödenecektir (V68b).

Buhûrî : Bir kişi buhûrî olup, türbede güzel kokular yayacak ve günlük iki akçe vazifeye mutasarrıf olacaktır (V69a).

Vakfa ait diğer harcamalar ise şu şekilde gösterilmiştir:

Sebîl-hanenin gözesine ve su yolu levazımına günlük üçer akçe sarf olunacaktır. Türbe-i şerifenin kandil ve diğer mühimmatına günlük üçer akçeden senede bin seksen akçe harcanacaktır. Günlük ikişer akçeden yılda yedi yüz yirmi akçe kar saklamak için harcanacak, hararet ortaya çıkınca halka dağıtılıp hayır duaları alınacaktır. Mehmed Paşa'nın kabr-i şeriflerine vermek için sof, türbenin başına sarmak üzere dülbend, sarıkçı ve diğış malzemeleri için günlük dörder akçeden yılda bin dört yüz kırk akçe sarf edilecektir (V69a-69b).

Bu hizmetlerin yerine getirilmesi sırasında mütevellîye müdahale edilmemesi istendikten sonra, önceki vakfiyede yazılı olan şartların bu vakıf için de geçerli olduğu ifade edilmiştir. Bundan sonra da eşraftan ve ricalden hazır bulunanların huzurunda vakfın kadı tarafından tescil edildiği beyan edilmiştir (V70a,b).

8. Vakfın Mali Durumu

Vakfiyeye göre Halil Paşa'nın kendi adına kurmuş olduğu vakfın personel giderleri 151.740 akçe, diğer hizmetler için ayrılan gider toplamı ise 127.600 akçe ve 360 floridir. Florî'nin akçe olarak karşılığı çeşitli dönemlerde farklılık göstermiştir. III. Murad'ın cülusunda 1 flori yaklaşık 60 akçe iken, 1581'de 70 akçeye, 1584'te 120 akçeye ve IV. Murad

42 Su verev, su dağıtan (Devellioğlu 1982:1098) .

43 Mekteplerde ders veren, öğreten zâttır (Berki 1966:38)

44 Mekteplerde talebenin derslerini müzakere ve okudukları derslerde anlamadıkları yerleri onlara tekrar eden mekteb müzakerecisi (Berki 1966:21)

45 Hatab : Odun (Devellioğlu 1982:403), hatabiyye-i mekteb, mektep oduncusu.

döneminde ise 250 akçeye kadar yükselmiştir. Daha sonra bir miktar değer kaybederek Sultan İbrahim döneminde 160 akçeye gerilemiştir. Bu iniş ve çıkışlar devamlı olmuştur. (Pakalın 1993:629) Vakfiye'nin onaylandığı 1626 yılında 1 flori ortalama 180 akçe kabul edilirse 360 flori 64.800 akçe yapar ki, bu durumda Halil Paşa Vakfı'nın yıllık giderinin yaklaşık olarak 344.140 akçe olduğu ortaya çıkar. Vakf-ı nukûda ait gider 30.960 akçe,⁴⁶ Mehmet Paşa vakfı giderleri ise 67.680 akçedir.⁴⁷ Böylece her üç vakfın yıllık giderleri toplamı 442.780 akçe olur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri'nde bulunan vakfa ait bazı muhasebe kayıtları üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda, vakfın gelir-gider durumunu gösteren Tablo-1. hazırlanmıştır. Tablo-1'de görüleceği üzere elimizde mevcut ilk muhasebe kaydı 1105/1106 (1693/1694) senesine aittir (BOA, EV.HMH.d/00810). Bu kayıtlar arada bazı eksikler olmakla birlikte 1227/1228 (1812/1813) yılına kadar devam etmektedir (EV.HMH.d/ 08234).

Muharrem 1127/ Zilhicce 1127 (Ocak 1715/Aralık 1715) muhasebe kaydına kadar vakfın gelirleri giderlerini karşılamıştır. Ancak bu tarihten itibaren 1129 (1716/1717) senesine kadar giderler gelirlerden daha fazla olmuştur. 1129 (1716/1717) senesinden itibaren gelir-gider dengesi yeniden sağlanmış, bu durum 1143 (1730/1731) senesine kadar devam etmiştir. 1143-1144 (1730/1731) senesinden itibaren yeniden açık vermeye başlayan vakıf, 1146 (1733/1734) senesi muhasebe kaydına göre fazla vermiştir. Ancak 1147-1148 (1734/1735) senesinde vakfın gelirleri 336.959 akçe iken giderleri 574.330 akçe olarak tesbit edilmiştir. (BOA, EV.HMH.d/03671) Giderin bu derece fazla artması o yıl Halil Paşa Camisi'nin tamiratı için 261.806 akçe harcanmış olmasından kaynaklanmıştır.

1150-1151 (1737/1738) senesinde vakfın gelirleri 618.960 akçe iken giderleri 471.870 akçe olarak tespit edilmiştir. İlk kez vakıf gelirleri bu kadar fazla vermiştir. Bu fazlalığın kaynağı ise mahlulat⁴⁸ gelirleri olarak tespit edilmiştir. 1150-1151 (1737/1738) senesinde bu kalemden 192.720 akçe vakıf gelir elde etmiştir (BOA, EV.HMH.d/03939). Elde edilen bu gelir 1157/1158 (1744/1745) senesine kadar vakfın kendisine yeter halde varlığını sürdürmesine katkı sağlamıştır. Ancak 1158/1159 (1745-1746) yılından itibaren vakfın gelirleri yeniden giderlerini karşılayamaz hale gelmiştir. 1176/1177 (1762/1763) senesinden itibaren ise üst üste iki yıl açık miktarı vakfın gelirlerinden daha fazla olmuştur (BOA, EV.HMH.d/05390; EV.HMH.d/05390). Takip eden yıllarda açık azalmakla birlikte 1204/1205 (1789/1790) yılına kadar devam etmiştir. 1203/1205 (1788/1790) yılları arasında vakfın üç yıllık toplam açığının 251.050 akçe olduğu 1205 (1790) yılına ait muhasebe kaydında yer almıştır (BOA, EV.HMH.d/06760, 4b). 1206/1209 (1791/1793) yılları arasında üç yıllık vakıf gelirleri 3.559.088 akçe iken giderleri ise

46 27.360 akçe personel gideri, 3600 akçe camii şerifin ihtiyacına sarf olunmak üzere.

47 63.360 akçe personel gideri, 4320 akçe levazım vs. ihtiyaçlar için.

48 Doğrudan vârisi olmadığı hâlde vefat eden kişinin vakfa ve devlete kalan mirası; dağılan herhangi bir devlet hizmeti.

1.598.982 akçe olarak tespit edilmiştir (BOA, EV.HMH.d/ 06969). Dolayısıyla vakıf içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulduğu gibi, 29 Z 1209 (17 Haziran 1795) tarih ve 1458 nolu hatt-ı hümayun ile Halil ve Mehmed Paşa vakfı gelirlerinden Üsküdar'da bulunan Aziz Mahmud Hüdâyî hankâhı şeyh ve dervişlerine görev tevcihi yapılması kayıt altına alınmıştır (BOA, HAT_1458_00030_001_01).

29 Cemaziyelevvel 1212 (19 Kasım 1797) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Aziz Mahmud Hüdâyî Tekkesi'nde seccade-nişin olan Mudanyalı-zâde Seyyid Mehmed Ruşen Efendi Halil Paşa Vakfı ve bu vakfa ilhak olmuş olan Fatma Hanım Sultan ve Aşşe Sultan Evkafı'nın mütevellilerinin yetkisinde olan görev tevcihi işini, mütevellilerin görevleri ehil olmayanlara verdiği gerekçesi ile 1792 ve 1793 tarihlerinde çıkarttığı ferman gereğince kendi üzerine alarak, aynı zamanda vakfın gelir ve giderlerini de kendisi yönetmeye başlamıştır. Mudanyalı-zâde'den sonra şeyh olan oğlu da aynı uygulamaya devam etmek isteyince Halil Paşa ve Mehmet Paşa vakıfları mütevellileri olan Esseyyid Abdülhamid ve Esseyyid Mustafa Efendiler tarafından durum vakıf müfettişliğine şikâyet edilmiştir. Müfettişlerin yaptığı inceleme sonucunda bundan sonra şeyhlerin vakfın ancak nezaretinden sorumlu oldukları, işleyişinde mütevellilerin tam yetkili olduklarına karar verilerek, 1792 ve 1793 tarihli kararların geçersiz olduğunun 2 Ramazan 1210 (11 Mart 1796) tarihinde Anadolu Muhasebesine ve Küçük Evkaf'ta olan vakıf kayıtlarına şerh düşülmesi istenmiştir. Bu olaydan bir süre sonra Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı mütevelliyesi olan Şerife Fatma Hanım, şeyhülislâma başvurarak Halil Paşa ve Mehmed Paşa Evkafı mütevellilerinin görevleri ehil olmayanlara vermek suretiyle hizmetlerin aksatılmasına yol açtıklarından şikâyetle, 1792-1793 tarihli uygulamaya geri dönülmesini talep etmiştir. Fakat kendisinin bu talebi 29 Cemaziyelevvel 1212 (19 Kasım 1797) tarihinde Şeyhülislâm Mevlana Dürri-zâde Esseyyid Mehmed Arif Efendi tarafından redd edilmiştir (BOA, C. EV. Dosya No:91, Gömlek No: 4521). 23 Ramazan 1258 (28 Ekim 1842) (BOA, Ev.MH. 00088-0052) ve 1260 (1844) tarihli (Ev.MH.00251.00031) iki ayrı belgede ise Halil Paşa ve kardeşi Mîr-i mîran Mehmed Paşa ve İbrahim Ağa ile Saliha Hatun vakıflarının Sultan II. Mahmud vakfına mülhak olduğuna dair ifadeler yer verilmiştir.

Sonuç

Vakfiyeler sosyal, kültürel ve mimari açıdan yapılan çalışmalar için önemli bir kaynaktır. Halil Paşa'nın gerçekleştirmiş olduğu hayır hizmetleri ve imar faaliyetlerine bu çalışmada değinilmiş ve muhasebe kayıtları vasıtasıyla da vakfın işleyişi hakkında bir fikir verilmeye çalışılmıştır. Vakfiyede yazın sıcaklarda hararet ortaya çıkınca halka dağıtılıp hayır dualarını almak için kar saklanması gibi sıra dışı hizmetler yapılmasının istenmiş olması, vakıfların çok zengin bir işleve sahip olduklarının da önemli bir göstergesidir. Vakfiye üzerinde araştırmalar genişletildiği takdirde çok sayıda yeni bilgiye ulaşmak da

mümkün olacaktır. Mesela 1500-1570 yılları arasında 4000 civarında olan Eğriboz'un nüfusunun 1670'lerde 15.000'lere ulaşmasında, Halil Paşa'nın 1623-1624 yıllarında 25 km uzaktan şehre su getirmesi ve bir çok çeşmeye bu suyun dağıtılması etkili olmuştur. (Kiel 1994:491-493). Vakfiye'de Eğriboz Kalesi'nde ve Kasabası'nda kırktan fazla çeşme inşası, kasaba yakınında bulunan Kıvrıntı'da bir su kuyusu açılması ile ilgili hükümler yer almış olması bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

Halil Paşa tarafından inşa ettirilen camiler, mektep ve diğer hizmet binaları ne yazık ki günümüze kadar ayakta kalamamıştır. Bugün için varlığı devam eden yapılar Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyi Türbesi yakınında bulunan Halil Paşa Türbesi ile Eyüp'te bulunan Mehmed Paşa'ya ait türbedir. Klasik üslupta birbirine bitişik kubbeli iki yapıdan oluşan Halil Paşa Türbesi ziyarete kapalı olup, içersinde üç sanduka yer almaktadır. Bunlardan ikisinin Halil Paşa ve oğlu Mahmud Bey'e ait olduğu tahmin edilmektedir. Üçüncüsü hakkında ise bir bilgi yoktur.

Vakfiyenin bilinen üç nüshasının karşılaştırmalı metninin hazırlanması tarafımızdan tamamlanmış olup, ayrı bir makale olarak yayınlanması planlanmaktadır. Ayrıca vakfin muhasebe kayıtları ve tespit ettiğimiz diğer arşiv belgeleri üzerinde çalışmamız devam etmekte olup, tamamlandığında vakfin işleyişi ile ilgili daha kapsamlı bilgiler ortaya konulabilecektir.

Tablo-1.

Halil Paşa ve Mehmet Paşa Evkafının Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Muhasebe Kayıtlarına Göre Gelir ve Gider Durumunu Gösterir Liste

Sene (Başlangıç-Bitiş)	Gelir (Akçe)	Gider (Akçe)	Gömlek No
1105-1106	234368	210201	EV.HMH.d / 00810
1106-1107	167902	110730	EV.HMH.d / 00870
1107-1108	322020	166730	EV.HMH.d / 00891
1108-1109	128037	97464	EV.HMH.d / 00950
1110-1111	360757	311882	EV.HMH.d / 01042
1111-1112	317665	298790	EV.HMH.d / 01085
1112-1113	300575	296188	EV.HMH.d / 01129
1113-1114	437797	328112	EV.HMH.d / 01180
1114-1115	442355	294628	EV.HMH.d / 01248
1116-1117	585947	558850	EV.HMH.d / 01323
1118-1118	314457	281752	EV.HMH.d / 01433

Sene (Başlangıç-Bitiş)	Gelir (Akçe)	Gider (Akçe)	Gömlek No
1119-1120	595447	562702	EV.HMH.d / 01498
1121(Şaban)-1121 (Zilhicce)	180110	136870	EV.HMH.d / 01624
1122(Muharrem)-1122 (Şaban)	311680	196308	EV.HMH.d / 01643
1123 (Şevval)-1124 (Zilhicce)	344000	162205	EV.HMH.d / 01643
1124 (Zilhicce)-1124 (Şevval)	238330	159915	EV.HMH.d / 01826
1126 (M)-1126 (Z)	407155	286661	EV.HMH.d / 01907
1127 (M)-1127 (Z)	237501	326084	EV.HMH.d / 02007
1128 (M)- 1128 (Z)	371705	432075	EV.HMH.d / 02079
1129 (M-30)- 1129 (Z-29)	387358	322016	EV.HMH.d / 02167
1131 (M)- 1131 (Z)	389286	285569	EV.HMH.d / 02341
1132(M)- 1132 (Z)	392798	396925	EV.HMH.d / 02430
1133(M)- 1133(Z)	416556	343859	EV.HMH.d / 02512
1134 (M)- 1134 (Z)	405517	311276	EV.HMH.d / 02593
1135 (M)- 1135 (Z)	411101	296468	EV.HMH.d / 02693
1136(M)- 1136 (Z)	432633	308988	EV.HMH.d / 02757
1137 (M)- 1137 (Z)	374201	317929	EV.HMH.d / 02833
1138 (M)- 1138 (Z)	396957	319981	EV.HMH.d / 02910
1139 (M)- 1139 (Z)	446036	325435	EV.HMH.d / 02977
1140 (M)- 1140 (Z)	449461	331205	EV.HMH.d / 03047
1141 (M)- 1141 (Z)	441116	336180	EV.HMH.d / 03123
1142 (M)- 1142(Z)	532736	4565556	EV.HMH.d / 03203
1143(M)- 1143 (Şaban-29)	158620	210498	EV.HMH.d / 03265
1143 -1144	376860	377968	EV.HMH.d / 03312
1144-1145	322860	357741	EV.HMH.d / 03501
1145-1446	318081	335474	EV.HMH.d/ 03548
1146-1147	314696	294159	EV.HMH.d/03586
1147-1148	336959	574330	EV.HMH.d / 03671
1148-1149	389620	394392	EV.HMH.d / 03671
1150-1151	618960	471870	EV.HMH.d/03939

Sene (Başlangıç-Bitiş)	Gelir (Akçe)	Gider (Akçe)	Gömlek No
1152-1153	541308	380359	EV.HMH.d/04098
1153-1154	577469	494160	EV.HMH.d/04178
1155-1156	431309	395766	EV.HMH.d/04276
1156-1157	470063	403909	EV.HMH.d/04346
1157-1158	537514	412050	EV.HMH.d/04397
1158-1159	374164	398907	EV.HMH.d/04396
1160-1161	333481	370732	EV.HMH.d/ 04602
1162-1163	539460	612909	EV.HMH.d/04706
1163-1164	456000	497149	EV.HMH.d/04706
1164-1165	458360	453430	EV.HMH.d/04799
1166-1167	358860	479037	EV.HMH.d/ 04916
1167-1168	358860	436281	EV.HMH.d/ 04916
1169-1170	351840	337230	EV.HMH.d / 05037
1176-1177	363340	816040	EV.HMH.d / 05390
1177-1178	375940	826546	EV.HMH.d /05390
1180-1181	857760	988030	EV.HMH.d / 05593
1181-1182	684820	737218	EV.HMH.d / 05635
1182-1183	640860	750993	EV.HMH.d / 05684
1183-1184	526860	676340	EV.HMH.d / 05743
1193-1194	276960	291160	EV.HMH.d / 06256
1202-1203	371589	416002	EV.HMH.d / 06760
1203-1204	327780	483392	EV.HMH.d / 06760
1204-1205	387780	438805	EV.HMH.d / 06760
1206-1209	3559088	1598982	EV.HMH.d / 06969
1215-1216	1321732	1026183	EV.HMH.d/ 07622
1227-1228	1391399	1078558	EV.HMH.d/ 08234

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

EV.HMH.d (Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defteri) Nr: 00810; 00870 ; 00891; 00950; 01042; 01085; 01129; 01180; 01248; 01323; 01433; 01498; 01624; 01643; 01643; 01826; 01907; 02007; 02079; 02167; 02341; 02430; 02512; 02593; 02693; 02757; 02833; 02910; 02977; 03047; 03123; 03203; 03265; 03312; 03501; 03548;03586; 03671; 03671; 03939; 04098; 04178; 04276; 04346; 04397; 04396; 04602; 04706; 04706; 04799; 04916; 04916; 05037; 05390; 05390; 05593; 05635; 05684; 05743; 06256; 06760; 06760; 06969; 07622; 08234.

HAT_01458_00030_001/002; 00220_12244_00001; 00552_27288_0001; 00742_35094_01_01

Bâb-ı Asaflı Ru'ûs Kalemî Nr. 1481, 1485.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGM)

VGM Nr:100-38-1,2,3,4,5,6,7,8,9,10.

Kaynak Eserler

Ayvansarayî Hüseyin Efendi. (2001). *Hadikatü'l-Cevâmî'*, Haz. Ahmet Nezihî Galitekin, İstanbul Camileri ve Diğer Dini Sivil Mimari Yapılar, İstanbul: İşaret Yayınları.

Gazânâme-i Halil Paşa (1595-1623) Tahlil ve Metin, (2010). Haz. Meltem Aydın, İstanbul:Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Türkiyat Arş.Ens. Türk Tarihi ABD. Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.

Halil Paşa İbn Pirî Vakfiyesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Nr: 1132.

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa. (2004). *Hasan Bey-zâde Tarihi*, C. I-II-III, Haz. Şevki Nezihî Aykut, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kâtip Çelebi. (2007). *Fezleke-Tahlil ve Metin*, C. I-II-III, Haz. Zeynep Aycibin, İstanbul: Yayımlanmamış Doktora Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Tarih AD Ortaçağ Tarihi Programı.

Kazasker Mehmed Hafid. (1952). *Sefinetü'l Vüzera*, Nşr. İsmet Parkmaksızoğlu, İstanbul:

Mehmed bin Mehmed. (2000). *Nuhbetü't Tevârih ve'l Ahbâr*, Haz. Abdurrahman Sağırlı, İstanbul: Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Tarih ABD.

Mehmed Halife.(2000). *Tarih-i Gilmanî*, Haz. Ertuğrul Oral, İstanbul:Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Ens. Türk Tarihi ABD, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.

Mustafa Sâfi (2003). *Zübdetü't-Tevârih*, C.I-II, Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Naima Mustafa Efendi. (2007). *Tarih-i Na'imâ, (Ravzatü'l-Hüseyn Fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, C. I-II-III-IV, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.

Peçevî İbrahim Efendi. (1283). *Peçevî Tarihi*, C. I-II, İstanbul : Matbaa-i Amire.

Selânikî Mustafa Efendi. (1999). *Tarih-i Selânikî*, C. I-II, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi. (1297). *Solak-zâde Tarihi*, C. I-II, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi. (1986). *Eğri Seferi Şehnâmesi*, Haz. Vahid Çabuk, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi.

Topçular Kâtibi Abdulkadir. (2003). *Topçular Kâtibi Tarihi*, C. I-II, Haz. Ziya Yılmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Araştırma ve İncelemeler

Ahmed Nazif. (1991). *Kayseri Meşhurları (Kayseriyye Meşâhiri)*, Haz. Meserret Diriöz, Haydar Ali Diriöz, Kayseri: Yak-Taş A.Ş Yayınları.

Berki, A.H. (1966). *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Coşkun, T. (1958). *Kapudan-ı Deryâ ve Sadrâzam Halil Paşa, (1560-1629) Hayatı ve Siyasi Faaliyeti*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul.

Groot, A.H. (1997). Halil Paşa-Kayserili. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XV, 324-326.

Güven, M.S. (1992). *Çeşitli Yönleriyle Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları*, İstanbul: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Ens. Felsefe ve Din Bilimleri ABD, İslâm Felsefesi Bilim Dalı.

Hammer. (1334). *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, C. VIII, Müt. Mehmed Ata, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Hammer. (1335), *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, C. IX, Müt. Mehmed Ata, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası.

Kantemir, D. (1980). *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, C. II, Çev. Özdemir Çobanoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kiel, M. (1994). Eğriboz. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, X, 491-493.

Kramers, J.H. (1997). Halil Paşa-Kayserili (1560?-1629) *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1,

160-161.

Kurt, İ. (1996). *Nazariyatta Para Vakıfları*, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Osmanzâde Tâib Ahmed. (1271). *Hadikatü'l-Vüzerâ*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası.

Özcan, T. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları, Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özçelik, İ. (1998). *Kayserili Devlet Adamı Halil Paşa (1560?-1629)*, II. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), 345-351.

Sahillioğlu, H. (1989). Akçe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C II, 224- 227.

Şimşirgil, A. (1995). Kayserili Halil Paşa ve Gazânâmesi. *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (4), 195-207.

Şimşirgil, A. (2005). Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Müridi: Sadrazam Maraşlı Halil Paşa. *II. Üsküdar Sempozyumu*, (12-14 Mart 2004) Bildiriler, C.II, 581-587.

Yediyıldız, B. (1997). Vakıf, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, 153-172.

Müracaat Eserleri

Difter-i Kütüphanesi Esad Efendi, (1262). İstanbul: 125.

Devellioğlu, F. (1982). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

Flugel, G. (1977). *Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften Der Kaiserlichen und Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, C. II, 253-254, New York.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, (1993). Haz. Ali Özek vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I-II-III. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi Eser Adı Katalogu. (1990). C. I, 21. İstanbul.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu, (1961). Haz. Fehmi Edhem Karatay, C.I, 380, İstanbul.

<http://www.ttk.gov.tr/> Tarih Çevirme Klavuzu (23.04.2012)

www.kahramanmaras.gov.tr (23.04.2012)

Ekler
Resimler

Resim 1. IV. Murad'ın Tuğrası ve ile Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Takrizi. (V1a)

Resim 2. Halil Paşa İbn Pirî Vakfiyesi (V1b-2a)

Resim 3. Halil Paşa İbn Pirî Vakfiyesi (V61b-62a)

Resim 4. Halil Paşa İbn Pirî Vakfiyesi (S1b-2a)

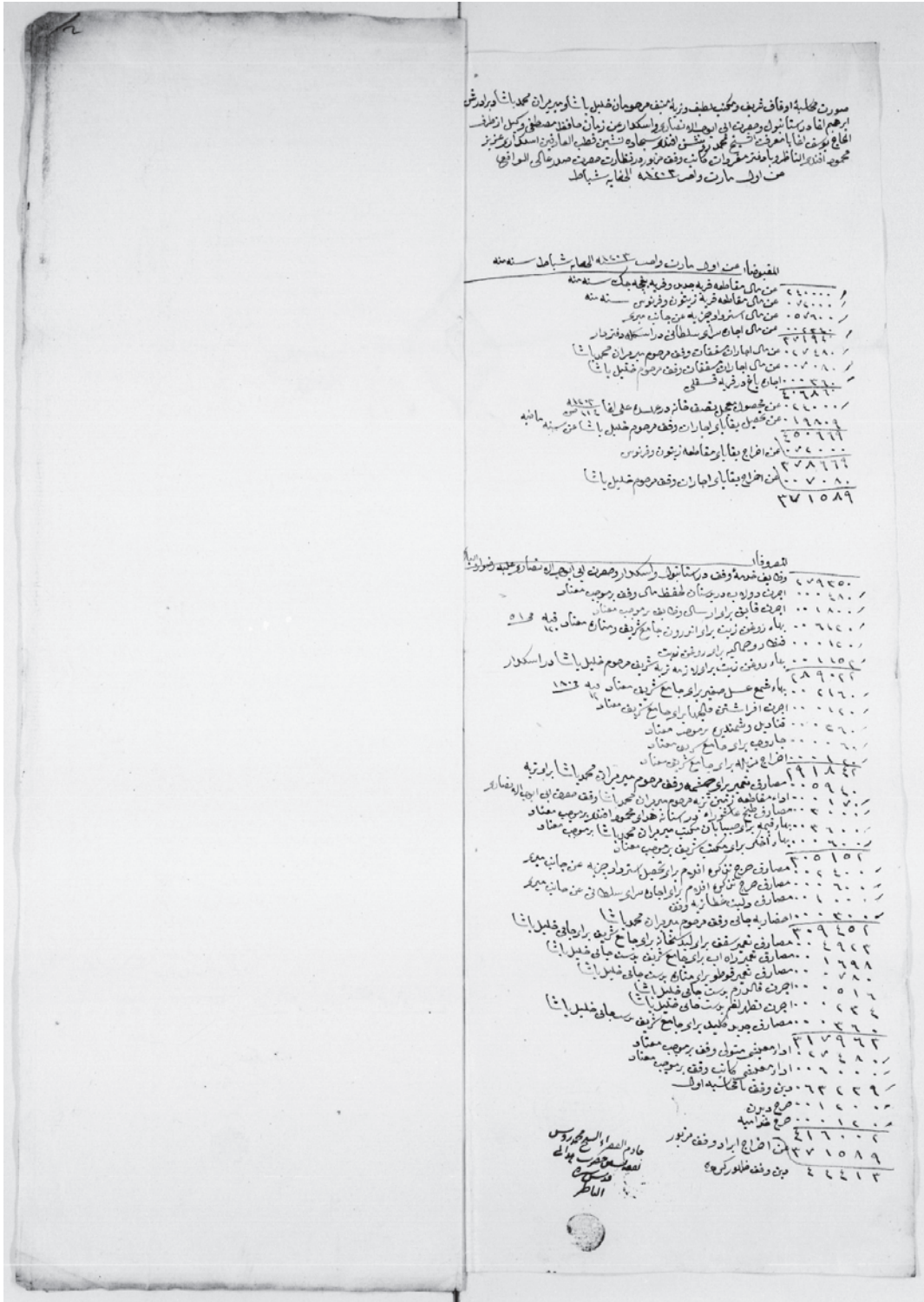

Resim 5. Halil Paşa İbn Piri Vakfiyesi (S77b)

Resim 7. Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Defter No: 06760)

VEZİRKÖPRÜ KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA NAMAZGÂHI VE SAMSUN SULTAN ABDÜLAZİZ NAMAZGÂHI İNŞA KİTABESİ

Yard. Doç. Dr. Mehmet Sami BAYRAKTAR*

Özet

Samsun'da Sultan Abdülaziz adına 1863-64 tarihinde yapılan bir namazgâh bulunmaktaydı. Bilinmeyen bir tarihte ortadan kalkan ve varlığı da unutulmuş yapıya ait bir anıt-kitabe, ait olduğu yapı bilinmeksizin, Samsun Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesinde sergilenmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bir belge sayesinde, üzerinde Sultan Abdülaziz'in adı, tuğrası ve Hicri 1280 (1863-64) tarihi yazılmış bulunan kitabenin namazgâha ait olduğu anlaşılmaktadır. Vezirköprü İlçesi'nde bulunan 1654 dolaylarında inşa edildiğini düşündüğümüz Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı kısmen tahrip olmakla birlikte şehir sınırları dahilinde ayakta kalabilmiş tek namazgâhtır. Mihraplı ve minberli namazgâh, Osmanlı namazgâhlarının iyi bir temsilcisi olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler:

Karadeniz, Samsun, Vezirköprü, Namazgah, Mimari, Osmanlı, Sultan Abdülaziz, Köprülü Mehmed Paşa.

KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA PRAYER AREA (NAMAZGÂH) IN VEZİRKÖPRÜ AND CONSTRUCTION INSCRIPTION OF SULTAN ABDÜLAZİZ PRAYER AREA IN SAMSUN

Abstract

There was a prayer area (namazgah) which was built in 1863-64 on behalf of Sultan Abdulaziz in Samsun. The monument inscription which was destroyed at an unknown date and its existence had been forgotten. It is been exhibited in the Archeological Museum of Samsun, without the knowledge about where it belongs to. Thanks to a documentary which is in the Prime Ministry Ottoman Archives, it is understood that the inscription, on which Sultan Abdulaziz's name, signature and the date 1863-1864 is written, belongs to the prayer area. The Köprülü Mustafa Pasha prayer area, partly destroyed, was built in 1654 and it is thought that it is the only standing prayer area inside the borders of the city. The prayer area with niche and pulpit can be accepted a good representative of the Ottoman prayer area.

Key Words:

Black Sea, Samsun, Vezirköprü, Prayer Area (Namazgah), Architecture, Ottoman Architecture, Sultan Abdülaziz, Köprülü Mehmed Pasha.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

Giriş

Bu makalede Samsun'da ortadan kalkan ve varlığı da unutilan, 1863-64 tarihinde Sultan Abdülaziz adına yapılan bir namazgâhın günümüze ulaşan kitabesi ile Samsun'un Veziroköprü İlçesi'nde bulunan 1654 dolaylarına tarihlediğimiz Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı'nı tanıtır ve değerlendirmeye çalışacağız.

Anadolu Türk tarihi boyunca değişik dönemlerde farklı ölçeklerde önem arz eden Samsun bölgesi, Anadolu'da ilk fethedilen yerler arasındadır. Anadolu Selçuklu ve İlhanlı döneminde Anadolu'nun uluslararası önemde bir ticari merkeze dönüştüğü yıllarda, Karadeniz kıyısında bulunan Samsun'un bu ticari ağın önemli bir kenti olduğu anlaşılmaktadır. (Turan 1984: 279-80 ; Gabashvili 2002: 387-91; Yuvalı 1990: 233-40; Halaçoğlu 1991: 127-128; Baykara 1997: 34,52; Uzuneminoğlu 1993: 276; Polat 2002: 381; Güçlüay 2002: 370, 373; Breyer vd. 1985: 94; Gül vd. 1990: 63; Cahen 2000: 301; Şahin vd. 1991.) Selçuklular zamanında önemli bir liman şehri olan Samsun'un, Osmanlı döneminde gündün güne gerilediği bilinmektedir. 15 ve 16. yüzyıllarda Karadeniz'in Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç denizi haline gelmesi ve yabancı gemilerin bu denize girmesinin yasaklanması, Samsun'un da içinde bulunduğu kıyı şehirlerinin zamanla ticaret ve nüfus bakımından gerilemesine sebep olmuştur (Uzuneminoğlu 1993: 276). 19. yüzyılın ortalarına kadar Samsun önemsiz bir iskele olarak, daha önce de zaman zaman görüldüğü gibi, Sinop'un gölgesinde kalmıştır. (Altaylı 1967: 22; Yolalıcı 1998: 12; Darkot 1980: 175.) Altaylı'nın Hammer'den naklen, Samsun dolaylarındaki bataklıklarda yetiştirilen kendir ve kenevirden yapılan halatlar ve cephelerde çarpışan askerlere zaman zaman ulaştırdığı un ve peksimet gibi yardımcı olmasaydı, Samsun kenti büsbütün unutilmuş olacaktı, şeklindeki ifadelerine (1967: 22) bakılarak şehrin, Osmanlı döneminde bir nevi unutilmuş olduğu izlenimi doğmaktadır. 17. yüzyılın ortalarında Samsun'un küçük bir köy düzeyine indiğini belirten Faroqhi, şehir için karamsar bir tablo çizer:

“Samsun'u Anadolu'nun en önemli limanlarından biri haline getirecek olan ve 19. yüzyılda gerçekleşen büyümeye henüz çok zaman vardır. Samsun'un süreklilik gösteren ekonomik faaliyetini, Osmanlı tersanesine sunulan hizmetler oluşturmakta, esir ticareti ve İstanbul'a tahıl gönderilmesi, limana zaman zaman bir canlılık getirmektedir. Samsun'un İran ticaretine katılma şansının pek olmadığı, Kefe ile yapılan ticarete ise genellikle Sinop yolunun tercih edildiği söylenebilir. Bütün bu unsurlar Samsun'un uzun mesafe ticaretine katılma olanaklarını sınırlamıştır. ... Muhtemelen Kazak ve Abaza saldırıları nedeniyle, 1642-43'lerde Samsun'un eski halinden eser kalmamıştı. Yerleşimi sıradan bir köyden ayıran tek şey, kalede görevli olan görevlilerin varlığıydı. 17. yüzyılda ise Samsun, kent konumunun gereklerinden olan medresesini de kaybetmişti. 1642-43'lere gelindiğinde 15. yüzyıl mahallelerinin çoğunun ortadan silinmiş olması, yerleşimdeki süreksizliğe işaret etmektedir.” (Faroqhi 2000: 132-33).

Bu yıllarda Vezirköprü'de inşa edilen Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı, kudretli sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın ilçenin imarına yaptığı katkılardan biri olarak dikkat çekmektedir. 1774–1808 yılları arasında Canikli Ali Paşa ayan ailesinin,¹ hemen sonra bir elli yıl kadar (1807–57 arasında), (Torun 1954: 57) bir başka ayan ailesi olan Hazinedârzâdeler² yönetiminde kalan Samsun, Kırım'ın elden çıktığı 1774 yılından sonra, ticari yönden iyice gerilemiştir (Darkot 1980: 175 ; Yolalıcı 1998: 13; Aktüre 1975: 124). 19. yüzyıl ortalarından itibaren tütün ekiminin yaygınlaşması, Karadeniz'de buharlı gemi işletmesinin başlaması ve Kafkasya, Trabzon ve Ege'den pek çok insanın şehre yerleşmesi üzerine, Samsun tekrar gelişmeye başlamıştır (Yolalıcı 1998: 13 ; Darkot 1980: 175 ; Çadircı 1990: 21-22 ; Öz 2009: 85). Samsun Sultan Abdülaziz Namazgâhı bu döneme aittir. Bu yıllarda şehrin ve sancağın ticari ve ekonomik potansiyeli gelişmiş, şehir birçok Avrupalı ve yerli (çoğu Rum azınlık) yatırımcıyı kendisine çekmiş, nüfusu da bir hayli artmıştır (Duran 1990: 58-67 ; Taştemir 2003: 1-24 ; Kuran 1992: 121-25; Sarcan 1966: 109, 113 ; Yolalıcı 1991: 325-29 ; Berzeg 1994: 38-39 ; Darkot 1980: 175; Baş vd. 1997: 22; İlimiz Samsun 1988: 24 ; Yolalıcı, 1998: 13; Kodaman 1990: 95).

“Karadeniz'in buharlı gemi münakalesine açılması ve yüksek vasıflı tütün ekiminin Bafra çevresinden başlayarak Samsun yöresine yayılması, Samsun için yeni bir gelişmeye sebep oldu. Şehrin Türk nüfusu arttığı gibi, Trabzon ve Ege kıyılarından, İç Anadolu'dan Türkçe konuşan Rumlar ve Ermeniler, Avrupalı tâcirler Samsun'a yerleşmeye başladılar. Limana çok sayıda gemi uğrayarak, Samsun'da başta tütün, hububat ve deri olmak üzere çeşitli ham madde ihracına imkân sağladı. Samsun aynı zamanda Diyarbakır, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyor, hatta İstanbul'a giden Bağdat yolcuları da Samsun'a geliyordu. Samsun'un nüfusu daha sonraki yıllarda artmağa devam etti.” (Darkot 1980: 175).

Dönemin en önemli ticaret yollarından biri, Samsun'dan başlayarak Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a uzanmaktaydı. Samsun, bu yolun Karadeniz ağzındaki limanı idi (Uzuneminoğlu, 1993: 276; İpek 1997: 147-48,150-51 ; Öz 2009: 85). Osmanlı döneminde uzun yıllar Sivas Vilayeti'nin Amasya Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun'a bağlanan (Darkot 1988: 315). Vezirköprü, Samsun'un 116 km. batısında bulunur. Vezirköprü, sadrazam sülalesi olan Köprülülüler'in memleketi olarak dikkat çeken tarihi bir ilçedir.

Şehri ziyaret eden seyyah ve bir kısım batılı araştırmacıların kayıtlarında konumuz olan yapılarla ilgili bir bilgi geçmez. I. Dünya Savaşı yıllarında oldukça sıkıntılı günler yaşayan Samsun, 1915'de ve 1916'da Ruslar ve Yunanlılar tarafından dört kez topa tutulmuştur (Darkot 1980: 176 ; Köse 1999: 139-56 ; Doğanay 1993: 45-59 ; Yazıcı 1985: 129-132). 1939, 1942, 1943 yılı (Erzincan) depremlerinde Samsun ve ilçelerinin hasar gördüğü,

1 Samsun dahil Kuzey ve Doğu Anadolu'da yaklaşık elli yıl hakimiyet kuran, Canikli Ali Paşa'nın kurucusu olduğu ayan ailesi hakkında geniş bilgi için bkz Karagöz 2003 ; Mert 1993: 151-154 ; Goloğlu, 2000: 85 ; Şevket 2001: 94,151-53,158-60,175-81.

2 Elli yıl kadar yönetiminde kalan Hazinedârzâdeler hakkında bkz. Karagöz 2009 ; Torun 1954: 57 ; Şevket 2001: 192-98 ; Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi 33-35 ; Vadala 1944: 29-31; Çebi 2000: 66-68.

birçok tarihi eserin az çok yıkılıp zarar gördüğü bilinmektedir (Torun 1954: 45). Konumuz olan namazgâhların yukarıda değindiğimiz bombardımanlardan veya depremlerden zarar görmüş olması muhtemeldir.

Vezirokprü Koprülü Mehmed Paşa Namazgâhi

Namazgâh ilçe merkezinde, Namazgâh Mahallesi'nde, Namazgâh Camii'nin 40 m. kadar güneyinde yer alır (Şekil.1-2). Yapı, kentsel sit alanının güney ucunda bulunmaktadır. İlçenin tarihte olduğu gibi bugün de ticari çekirdeğini ve merkezini teşkil eden Vezirokprü Bedesteni ve Arastası'nın etrafında gelişen kentsel ticari sit alanının 250 m. kadar güneyine düşen bu kesimin, namazgâhın inşa edildiği yıllarda ilçenin meskûn mahal sınırında olduğunu düşünmekteyiz (Şekil.1-2).

Namazgâh Camii'ne isim veren namazgâhın, vaktiyle mevcut şehir merkezinin güney doğu ucunda (veya biraz ilerisinde) kurulduğu düşünülebilir. İnşa kitabesi bulunmayan namazgâh, aşağıda değineceğimiz belgelere göre, Koprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış olmalıdır. Koprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen H. Evahiri Şehri Zilkade³ 1064 / M. Ekim 1654 tarihli iki sayfa Osmanlıca vakfiyede⁴ geçen "kasaba-i mezkurede bina ettiğim musallata..." şeklindeki ifadelerinden Paşa'nın Vezirokprü'de bir namazgâh inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Vakfiyede geçen 1654 yılı Mehmed Paşa'nın⁵ 1651 yılı civarında Köstendil Sancağı Beyliğinden azledilerek 1655'de Trablusşam Valiliğine atanıncaya kadar, Koprü'de ikamet ettiği döneme rastlamaktadır. Paşa'nın bu yıllarda eşinin memleketinde hayır ve imar işleriyle meşgul olduğu görülmektedir.⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1317 / M. 1899-1900 tarihli bir belgede, paşanın ilçede yaptırdığı bir namazgâh ve meydan çeşmesinden söz edilmektedir.⁷ Hüseyin Hüsameddin'e göre namazgâh, Koprülü Mehmed Paşa tarafından sadrazamlığı sırasında yaptırıl-

3 Zilkade ayının sonu.

4 Vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivinde 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır. Aynı vakfiyeden Paşa'nın bir semahane, bir su yolu yaptırdığı anlaşılmaktadır. Vakfiyede namazgâha biri Taşkale Camii'nin diğeri Orta Camii'nin hatipliğini de üstlenecek iki hatip atandığı görülmektedir.

5 Bilindiği üzere Koprülü Mehmed Paşa Osmanlı'nın meşhur sadrazamlarındandır. Aslen Arnavutluk'un Berat Sancağı'na bağlı Rudnik Köyü'nden olan Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun, Koprü (Vezirokprü) kasabasından olduğu ve Mehmed Paşa görevden azledildiği dönemleri burada geçirdiği için kendisine "Koprülü" denilmiştir. Osmanlı döneminde Koprülüler olarak bilinen vezirler ailesinin kurucusudur. (Yaşaroğlu 1999: 160 ; Altınay 2001: 14-16). Genç yaşta devşirilerek sarayda Enderun'da yetişip, birkaç küçük çaplı memuriyetten sonra Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığında onun hazinecisi olan Paşa, daha sonra Amasya Sancak Beyliği, çeşitli voyvodalıklarda, ihtisap ağalığında, tophane nazırlığında, sipah ve silâhdar ağalıklarında bulundu. Çorum sancak beyi iken Bağdat seferine katılan (1638) Paşa rikâb-ı hümayun kapıcılar kethüdası ve mirâhur, ardından yeniden Amasya Sancak Beyi iken vezirlik verilerek Trabzon Valiliği'ne tayin edildi. 1647'de Şam Mütessellimi, ardından Karaman Beylerbeyi olan Paşanın bir süre Vezirokprü'de vakit geçirdiği bilinmektedir. Valide Turhan Sultan'ın kethüdası olan memleketlisi Mimar Kasım Ağa'nın gayretleriyle 1656'da sadrazam oldu (Mehmed Süreyya 1996: 1061 ; Şemseddin Sami 1314: 3907). Beş yıl kadar süren sadaretinde "siyasi ve askeri disiplin tesisinde büyük gayret gösterdiği" kaydedilen (İlgürel 2000: 258) Paşa'nın hayır işlerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Macaristan'da, Erdel'de Arad Kasabası'nda, Şam Eyaleti'nde Cisuşugur'da, Limni Adası, Lefke, Yanova, Rudnik, İstanbul, Bozcaada, Geyve, Kastamonu, Akhisar, Turhal, Osmanlı, Vezirokprü, Bolu, Bilecik, Gümüşhacıköy, Taraklı, Safranbolu ve Antalya'da vakıfları bulunan (Mustafa Nuri Paşa 1992: 310; Yaşaroğlu 1999: 162; Sakaoğlu 1994: 93; Çabuk 1988: 70) Paşanın İstanbul'da yapımını başlattığı külliyesinin bazı bölümlerini oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın tamamlattığı bilinmektedir (Koç 1994: 90. 31). Ekim 1661'de Edirne'de seksen küsur yaşında vefat eden Paşa, İstanbul-Çemberlitaş'taki türbesine defnedilmiştir (Hâfız Hüseyin Ayvansarayî 1978: 12-13 ; Çobanoğlu 1994: 90; Danişmend 1971: 429 ; Bayrak 1979: 50). Paşa'nın hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için yukarıdaki eserlere ilaveten ayrıca bkz. Gökbilgin 1967: 892 -897 ; Uzunçarşılı 1995: 414-18; Danişmend 1971: 42-43.

6 Vakfiyeden ve bazı araştırmalardan Paşa'nın ilçede bir su yolu ve çeşmeler yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu su yoluna bağlı epey çeşme yaptırdığı, ölümlüyle yarım kalan işlerin eşi Ayşe Hatun tarafından tamamlatıldığı şeklindeki kayıtlara bakarak ilçedeki çoğu tarihsiz ve isimsiz çeşmenin Paşa ve eşine ait olabileceğini düşünmekteyiz. Bkz. Bayraktar, 2005: 227-228, 267-268.

7 B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 29. Belgeden namazgâhın bu tarihte kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

mıştır.⁸ Köprülülerle ilgili araştırmasıyla tanınan V. Çabuk, Paşa'nın Vezirokpru'de bir namazgâh yaptırdığını bildirilmektedir (Çabuk 1988: 70).

Yakın zamanlara kadar kendi haline terk edilen namazgâh, 2008 yılı civarında çevre düzenlemesi ve bir restorasyonla ihya edilmiştir (Resim. 1-9). Restorasyondan önce duvarlar, minber ve mihrabın üst kesimlerinde yıkılan yerler tuğla ve betonarme ilavelerle tamamlanmış iken bunlar kaldırılarak duvarlar kesme taş harpuşta ile nihayetlendirilmiş, aslına yakın bir görüntü sağlanmıştır.

Namazgâh, 6.40 m. uzunluğunda bir kible duvarı, bu duvarın doğu kenarında bir mihrap ve batı kenarında bulunan bir minberden müteşekkildir (Şekil. 3).⁹ Bulunduğu alanın zamanla yükselmesi nedeniyle yapının mevcut zemin kotu, 1.7 m. kadar aşağıdadır. Günümüzde yapıya son restorasyonda yapılan basamaklarla inilmektedir (Şekil. 4). Restorasyondan önce kible duvarı haricinde yapı, üç yönden briketten yapılmış muhdes bir duvarla çevrili idi (Resim. 3). Kible duvarıyla aynı uzunluktaki briket duvarın sınırladığı alan, 6.40 x 4.70 m. ölçülerinde yatık bir dikdörtgen şeklindedir. Restorasyonda hemen hemen aynı ölçülerde bırakılan namazgâh zeminine üç yönden inen basamaklar, görünümü biraz değiştirmiştir (Resim. 2-3). Namazgâhın önünde yer alan ve yakın zamanda yapılan Köprülü Mehmed Paşa Camii arsasının (belki bir kısmı), vaktiyle namazgâh alanına dahil olması beklenir (Şekil. 1-2). Zira Hüseyin Hüsameddin'in "büyük bir namazgâh" şeklindeki ifadelerine şimdiki küçük alan uymamaktadır. Namazgâha 30-40 m. kadar mesafede yer alan ve kitabesinde "*Sahibül-Hayrat Muhammed Ağa Sene 1052*" ifadeleri bulunan 1642-43 tarihli bir çeşmenin namazgâhla birlikte Köprülü Mehmed Paşa tarafından yapılmış olabileceği akla gelirse de, vakfiyede çeşmenin anılmaması, aradaki tarih farkı, baninin çeşme kitabesinde "ağa" unvanıyla anılması izaha muhtaçtır. Eldeki belge ve işaretler, çeşmenin namazgâha aidiyeti konusunda kesin bir kaniya varmak için yeterli gözükmemektedir.

Namazgâhın çeşitli kesimlerinde farklı inşa malzemeleri kullanılmıştır. Kible duvarı ile minberin korkuluk ve basamak haricindeki orijinal kesimlerinde moloz taş görülür (Resim. 3-6). Mihrapta, minberin korkuluk ve basamaklarında kesme taş, minberin bazı kesimlerinde ise devşirme blok taş kullanılmıştır (Resim. 4-7).

Mihrap yarım daire şeklindeki basit bir niş ve sivri kemerle kuşatılan yalın bir kavsardan oluşur (Resim. 7). Kırmızımtırak düzgün kesme taş¹⁰ işçiliğın görüldüğü mihrabın önünde 1.37 x 0.74 m. ölçülerinde, 0.10 m. kalınlığında, üzeri kabartılarak bezenmiş, tek parça, blok bir kesme taş bulunmaktadır (Resim.7-9). Blok taşın bir secde yeri olarak tasarlanmış olabileceği akla gelmektedir. Alt ve üstte yalın birer bordürle sınırlanan taşın ortasında üç selvi ağacı ve birinin içerisinde hançer tasviri bulunan iki büyük daire yer

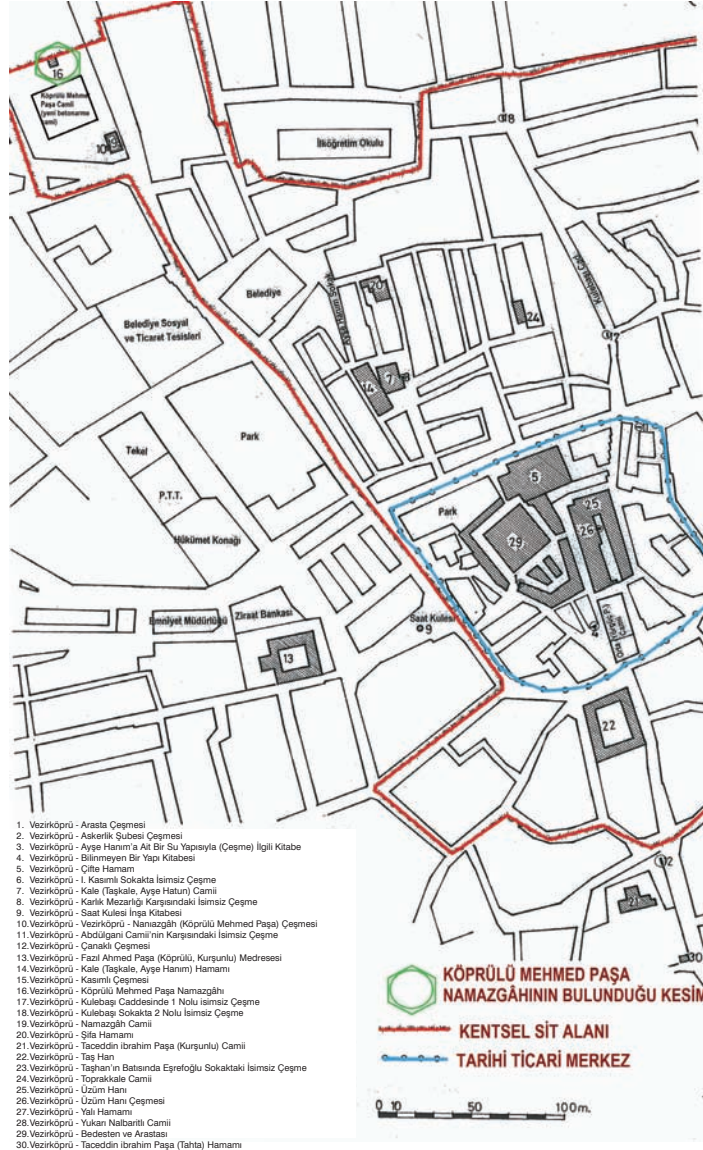
8 Yöreye ilgili yayınlarda adından söz edilmeyen namazgâh, Amasya tarihinde "*Köprülü Mehmed Paşa, sadrazamlığı sırasında, bu köprü şehrin imar ettirmek için çok gayret sarfetmiştir. Bu meyanda, şehrin doğu tarafında, büyük bir namazgâh ve fakir fukara için yemekhane yaptırmıştır...*" şeklinde geçmektedir (Abdizâde Hüseyin Hüsameddin 1986: 308-309). Bugün tarihi dokunun güneydoğu ucunda (günümüz Vezirokpru'sünün ortasında) bulunan namazgâhın yeri H. Hüsameddin'in tarifine uymaktadır.

9 Plan, namazgâhın son restorasyondan önce; muhdes briket duvarla çevrili olduğu zamana aittir.

10 Karacaören taşı olduğu anlaşılan kırmızımtırak taş, ilçe ve yakın bölgede başka yapılarda da görülmektedir. Benzer şekilde selvilerle bezeli aynı renk, bezeme ve işçilikteki taşlar Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi Aysel Hatun tarafından yaptırılan Vezirokpru'de Kale Camii (1696) ve Bafra Ulu Camii (1675-76) minarelerinin şerefe korkuluklarında da görülmektedir. Bayraktar 2005: 68,71,80-82.

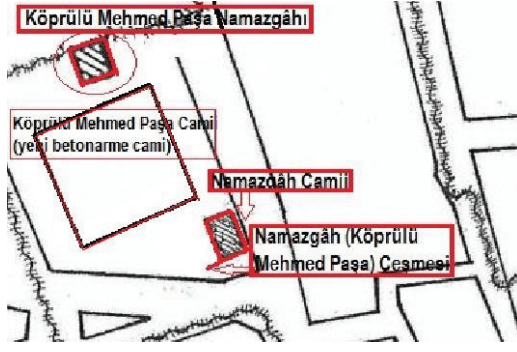

almaktadır. Oldukça yalın işlenen motiflerin üzerinde herhangi bir detay görülmez. Minberin köşk ve yukarı kesimindeki betonarme kesimler yakın zamanlarda yapılmıştır. Son restorasyonda bu kesimlere dokunulmamıştır (Resim. 3-6). Orijinal kesimlerde; korkuluk ve basamaklarda kesme taş, diğer yerlerde moloz taş kullanılmıştır. Basamaklardaki taşlar kırmızımsıtırak, korkuluktakiler ise beyazdır. Korkuluklardaki blok beyaz kesme taşlar, antik devre ait yapı kalıntılarında devşirme olmalıdır. Korkuluk ve köşkü kuşatan büyük blok taşlar, dövme demir kenetlerle raptedilmiştir. Yan yüzleri sağır moloz taş dolgudan ibaret minberde süs unsuru görülmez.

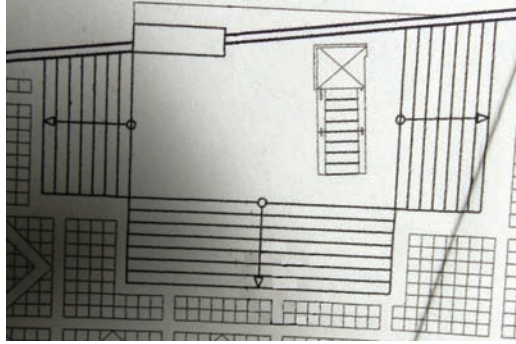

Şekil. 1 Kentsel Sıt Alanı İçerisinde Vezirokprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhının Konumu. (Vezirokprü Belediyesi, İmar ve Fen İşleri Dairesi'nden İşlenerek).

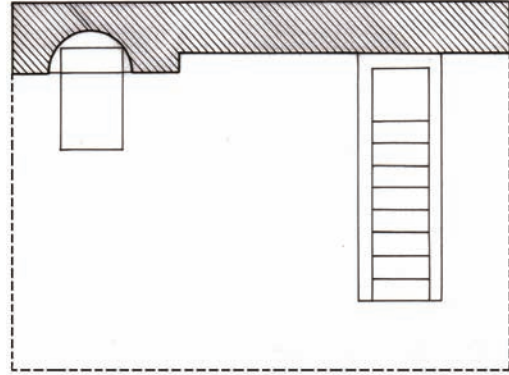

Şekil 2 Veziroköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Konum Planı (Veziroköprü Belediyesi, İmar ve Fen İşleri Dairesi'nden İşlenerek).

Şekil 4 Veziroköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Konum Planı. (2008 Restorasyon Sonrası Durumu - Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü Arşivinden).

0 0.50 1 2 3m.

M. S. BAYRAKTAR
Şubat 2003

----- MEVCUT ALANIN SINIRLARI

Şekil 3 Veziroköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Planı. (2008 Restorasyonu Öncesi Durumu).

Resim 1 Veziroköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Batıdan Genel Görünüşü. (2008 Restorasyon Sonrası).

Resim 2 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Doğudan Genel Görünüşü. (2008 Restorasyon Sonrası).

Resim 3 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Kuzey Doğudan (2008 Restorasyon Öncesi - 2003).

Resim 4 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Minberi Doğu Yüzü. (2008 Restorasyon Sonrası).

Resim 5 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Minber ve Mihrabı. (2008 Restorasyon Sonrası).

Resim 6 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Minber ve Mihrabı. (2008 Restorasyon Sonrası).

Resim. 7 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Mihrabı. (2008 Restorasyon Sonrası).

Resim. 8 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Mihrabı. (2008 Restorasyon Öncesi - 2003).

Resim. 9 Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı Mihrabı Önündeki Blok Taş. (2008 Restorasyon Sonrası).

Samsun Sultan Abdülaziz Namazgâhı İnşa Kitabesi

Samsun'da günümüze ulaşabilen bir namazgâh bulunmamaktadır. Samsun Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde, denize bakan arka cephede, bir anıt kitabe bulunmaktadır (Resim. 10). Bahçedeki benzer birçok yazılı ve bezeli taş eser arasında, diğerlerinden biraz daha büyük oluşuyla dikkat çeken kitabenin, üzerindeki ifadelerle bakılarak, H. 1280 / M. 1863-64'de Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan bir yapıya ait olduğu söylenebilir. Yaklaşık 2.25 m. yükseklikte, 0.80 m. eninde ve 0.13 m. kalınlıkta, kenarları plâsterlerle hafifçe ileri taşırılan mermer anıt-kitabe, yatay silmelerle üç bölüme ayrılmıştır. Ortadaki büyük panoda, cetvellerle ayrılarak, kabartma celî sülüs hatla, altı satır halinde, şu ifadelerle yer verilmiştir (Resim. 11-12):

اثر جليل حضرت سلطان عبد العزيز خان سنة ١٢٨٠

“Eser-i celil-i Hazret-i Sultan Abdülaziz Han sene 1280.”

Bu haliyle kitabenin hangi veya ne tür bir yapıya ait olduğu belli değilse de, aşağıda değineceğimiz belgeler konuya açıklık kazandırmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1279 / M. 1862-63 tarihli bir belge¹¹, kitabenin ait olduğu yapı hakkında fikir vermektedir. Kitabedeki tarihten bir yıl önceye ait belgede geçen “Samsun'da Çiçek-suyu Çeşmesi bitişiğindeki namazgâha mermer sütun dikilerek üzerine “Eser-i Celil-i Sultan Abdülaziz Han yazılması” şeklindeki ifadelerle bakarak, kitabenin, vaktiyle şehirde bulunan ve Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan bir namazgâha ait olması gerektiği anlaşılmaktadır. Belge ile kitabedeki ifadeler birbirinin aynısıdır. Anıt–kitabenin, belgede “sütun” şeklinde tabir edildiği dikkat çekmektedir. Yerini tespit edemediğimiz namazgâhın vaktiyle şehrin kuzeyinde ve sahile yakın bir mevkide olabileceğini düşünmekteyiz.

Anıt kitabenin üst kesimi, stilize bitkisel dekorla çevrili, kartuş içerisine alınmış Sultan Abdülaziz'e ait bir tuğrayla son bulmaktadır (Resim. 13). Alttaki küçük panoda, devrin karakteriyle uyumlu bir başka stilize bitki dekoru yer alır (Resim. 14). Süslemesiz arka yüz düzgünce tıraşlanmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Namazgâhlar, şehirlere uzak kırlık alanlarda veya şehirlerin sayfiye yerlerinde namaz kılmak için yapılan nispeten basit, çevreleriyle sıcak ilişkiler kurabilen yapılardır.¹² Samsun il sınırları dahilinde günümüze ulaşan tek namazgâh olan Vezirköprü Köprülü Namazgâhı kısmen tahrip olmakla birlikte, büyük ölçüde orijinaldir. Ne var ki değişen tarihi doku ve namazgâhın işlevini yitirmesi, yapının çevre ile olan ilişkisini büyük ölçüde koparmıştır. Etrafı yükseldiğinden epeyce aşağıda kalan namazgâhın kible duvarının solunda minber, sağında mihrap yer alır. Namazgâhın önündeki arazide orijinal sınırlar

11 B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 266, g.n. 29.

12 Namazgâhlar hakkında geniş bilgi için bkz. Arseven 89 ; İltar 1980: 45-46 ; Özdamar 1988: 241-48 ; Özdamar 2003: 97-105; Akmaydalı 1994: 123-43 ; Namazgâhlar 1994: 43-44 ; Ödekan 1997: 1334 ; Acun vd.2002 ; Kürüm 2007: 101-126.

ları belirleyecek zemin döşemesi vb. bir unsur görülmez. Mihrap ve minberinin mimari özellikleri ve genel mimari ifadesiyle yapı, Osmanlı namazgâhlarının iyi bir temsilcisi olarak kabul edilebilir. Birçok namazgâhta mihrap ve minbere yer verilmediği bilinmektedir. Mihrap ve minberli namazgâhlar olarak, Gelibolu Azebler ve (1407)¹³ ve Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmed (Kırık Cami)¹⁴ Namazgâhı benzer örneklerdir. Ortadan kalkan Sultan Abdülaziz Namazgâhı'nın müzede sergilenen inşa kitabesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, yaşadığı sosyo-ekonomik gelişmelerle büyüyen kentte, belki sayfiye yeri olarak öne çıkan bir mevkide, sultanın emriyle bir namazgâh inşa edilerek, şehrin imar ve estetiği adına bir irade gösterildiğine işaret etmektedir. Osmanlı şehrini tamamlayan önemli elemanlardan biri olarak görülebilecek namazgâhların yurt çapında günümüze gelebilmiş örneklerinin azlığı düşünülünce eldeki yapıların ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Resim. 12 Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi Ön Cephe.

Resim. 13 Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi Ön Cephe Orta Kesim.

13 Ayverdi 1989: 166-68 ; Tanman 1991: 315.

14 Acun vd. 2002. Belirtilen araştırmada Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmed Namazgâhı'nın Kosova'da yok olan bir başka namazgâhla birlikte ilginç bir özelliği tespit edilmiştir. Namazgâhın kible duvarına bitişen minberinin köşkün bulunması gereken yerinde küçük bir minaresi olduğu bildirilmektedir. Vezirokprü Namazgâhı'nın belirtilen kesimi üzerindeki betonarme ekin yerinde, vaktiyle küçük bir minare olabileceği düşünülebilir.

Resim. 14 Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhi İnşa Kitabesi Ön Cephe Tac Kısım – Tuğra.

Resim. 10 Samsun Sultan Abdülaziz Namazgâhi İnşa Kitabesi Ön Cephe Orta Kesimden Detay - Tarih Satırı.

Resim. 11 Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhi İnşa Kitabesi Ön Cephe Alt Pano.

Kaynaklar

Abdizâde Hüseyin Hüsameddin. (1986). *Amasya Tarihi*, C. 1 (Mukaddime), (Sadeleştirilenler, A. YILMAZ – M. AKKUŞ), Ankara.

Acun, H. - İbrahimoglu, M. (2002). *Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmet Namazgâhı (Kırık Cami) Kazı ve Restorasyon Çalışmaları ile Şehit Başçavuş Hüseyin Kutlu Parkı*, Ankara: TTK. Yayını.

Akmaydalı, H. (1994). "Mihraplı ve Minberli Namazgâhlarımız", *Vakıflar Dergisi* (XXIII), 123-143.

Aktüre, S. (1975). "XVII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehirlerinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dergisi*, (1), 101-128.

Altaylı, A. (1967). *Samsun Tarihi*, Samsun.

Altınay, A. R. (2001). *Köprülüler*, İstanbul.

"Namazgâhlar" (1994). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, 43-44.

"Samsun" (1982–1983). *Yurt Ansiklopedisi*, IX, 6540-6652.

İlimiz Samsun, (1988). İstanbul.

Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, (1977). Ankara.

Arseven, C. E. (basım yılı belirtilmemiş). *Türk Sanatı Tarihi*, 1, İstanbul.

Ayverdi, E. H. (1989). *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını.

Baş, A. O. vd., (1997). *Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun*, Samsun.

Baykara, T. (1997). *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Ankara.

Bayrak, M. O. (1979). *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İstanbul.

Bayraktar, M. S. (2005). *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*, Atatürk Üniversitesi, S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Berzeg, K. (1994). "Osmanlı'nın Son Döneminde Ekonomik Gelişme ve Samsun Örneği", *Toplumsal Tarih*, 2 (12), 38-39.

Bryer, A. - Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, C. I, Dumbarton Oaks Studies, Washington D.C.

Cahen, C. (2000). *Osmanlılardan Önce Anadolu* (Çeviri, E. ÜYEPAZARCI), İstanbul: TTK. Yayını.

Çabuk, V. (1988). *Köprülüler*, İstanbul.

- Çadırcı, M. (1990). "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 15-23.
- Çebi, S. (2000). Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar, İstanbul.
- Çobanoğlu, A. V. (1994). "Köprülü Külliyesi" Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 5, 89-90.
- Danişmend, İ. H. (1972). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 3.
- Danişmend, İ. H. (1971). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 5.
- Darkot, B. (1980). "Samsun" İslam Ansiklopedisi, X, 172-178.
- Darkot, B. (1988). "Vezirköprü" İslam Ansiklopedisi, XIII, 314-315.
- Doğanay, R. (1993). "Milli Mücadelede Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı" Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun, s. 45-59.
- Duran, B. (1990). "Karadeniz Bölgesinin 1870–1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi" II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, s. 58-67.
- Faroqhi, S. (2000). Osmanlılarda Kentler ve Kentliler (Çeviri, N. KALAYCIOĞLU), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- Gabashvili, M. (2002). "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", Türkler, 8, Ankara, 386-393.
- Goloğlu, M. (2000). Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar (Yayına Hazırlayan, V. Usta), Trabzon.
- Gökbilgin, M. T. (1967). "Köprülüler" İslam Ansiklopedisi, VI, 892-908.
- Güçlüay, S. (2002). "Anadolu Selçuklu Devletinin Ticaret Politikası", Türk Mimarisinde Kervansaraylar", Türkler, 7, Ankara, 365-374.
- Gül, M. - Balcıoğlu, M. (1990). "Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5, 57-64.
- Hâfız Hüseyin AyvansarAYİ, (1978). Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Rical, (Hazırlayan, F. DERİN), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Halaçoğlu, Y. (1991). "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve Yol Sistemi" başlığı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 3, 127-128.
- İlgürel, M. (2000). "Köprülü Mehmed Paşa" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 26, 258-65.
- İlter, F. (1980). "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", Anadolu (Anatolia), XIX, 1975-76, 13-55.

- İpek, N. (1997). "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 10, 145-160.
- Karagöz, R. (2003). Canikli Ali Paşa, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Karagöz, R. (2009). Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Hazinedarzade Süleyman Paşa, Samsun: Etüt Yayınları.
- Koç, H. (1994). "Köprülü Kütüphanesi" Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 5, 90-91.
- Kodaman, B. (1990). "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 92-97.
- Köse, O. (1999). "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (11), 139-156.
- Kuran, E. (1992). "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (7) 121-125.
- Kürüm, M. (2007). "Aydın'daki Osmanlı Dönemi Namazgâhları Üzerine Bir Değerlendirme", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (18), 101-126.
- Mehmed Süreyya, (1996). Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri, 1, 4, 5, 6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- Mert, Ö. (1993). "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 7, 151-154.
- Mustafa Nuri Paşa, (1992). Netayicü'l- Vukuat, C. I - II (Sadeleştiren ve Açıklamaları Ekleyen, N. Çağatay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Ödekan, A. (1997). "Namazgâh" Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 2, İstanbul, 1334.
- Öz, M. (1991). Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (6), 173-205.
- Öz, M. (2009). "Samsun" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 36, 83-88.
- Öz, M. (1999). XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Özdamar, M. (1988). "Namazgâhlar", Vakıflar Dergisi (XX), 221-248.
- Özdamar, M. (2003). "Üsküdar Namazgâhları", Üsküdar Sempozyumu I, 1, İstanbul, 97-105.
- Polat, M. S. (2002). "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret" Türkler, 7, Ankara, 375-385.
- Sakaoğlu, N. (1994). "Köprülüler" Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 5, İstanbul, 91-95.

- Sarcan, A. (1966). Samsun Tarihi, Ankara, 1966.
- Şahin, İ. - Emecen, F. (1991). "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Sosyoekonomik Hayat ve Şehirleşme" başlığı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 3, 124-126.
- Şakir Ş. (2001). Trabzon Tarihi (Yayına Hazırlayan, İ. HACIFETTAHOĞLU), Trabzon.
- Şemseddin Sami, (1314). Kamûsu'l-Alâm, V, İstanbul.
- Tanman, M. B. (1991). "Azepler Namazgâhı" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 4, 315-316.
- Taştemir, M. (2003). "Karadeniz Bölgesinde Kendir, Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)", Türk Kültür İncelemeleri Dergisi, (8), 1-24.
- Torun, M. (1954). Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları, İstanbul.
- Turan, O. (1984). Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). Osmanlı Tarihi, III/2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Uzuneminoğlu, H. (1993). "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği", Ondokuzmayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, (8,) 273-289.
- Vadala, R. (1944). Şark Memleket ve Siteleri, Samsun Mazisi Hali İstikbali (Çeviren, Kâni Sarıgöllü), Gaziantep.
- Yaşaroğlu, K. (1999). "Mehmed Paşa (Köprülü)" Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, 2, İstanbul, 160-162.
- Yazıcı, N. (1985). Canik Sancağında Pontoscü Faaliyetler (198-1922)", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Erzurum.
- Yolalıcı, M. E. (1991). "XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Zirai Üretim", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (6), 325-329.
- Yolalıcı, M. E. (1998). XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Yuvalı, A. (1990). "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I), Samsun, 233-240.

VAKIF ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK OLARAK HURÛFÂT DEFTERLERİ: KANGIRI ÖRNEĞİ

Hasan Demirtaş*

Özet

Bu çalışmanın hazırlanmasındaki amaç, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde muhafaza edilen Hurûfât Defterleri (Rûznâmçe Defterleri)'ni, Kaza-i Kangırı (Çankırı) örneğinde bilim dünyasına tanıtmaktır. Bu defterler dönemin kaza idari yapısına göre tutulmuş, kazaların isimleri alfabetik sıraya göre dizilerek vakıf işlemleri ilgili kazanın isminin altına yazılmış ve defterler ismini bu alfabetik sıradan almıştır. Tutulduğu zaman dilimi göz önünde bulundurulursa, Kangırı Hurûfât Defterleri'nin yaklaşık iki asırlık bir dönemi daha özelde tespit edilebilme olanağını sunduğu görülecektir. Kangırı Kazası'nı ihtiva eden 26 adet Hurûfât Defteri incelendiğinde, Osmanlı Dönemi'nde Kangırı merkezindeki mahalleler, kasaba ve köyler tespit edilecek, bunun yanı sıra buralarda hizmet veren vakıflar, vakıf müesseseler ve ifa edilen görevler ortaya çıkarılacaktır. Böylece üzerinde çalışılan bölgenin idari yapısı ve kültürel zenginliği daha da netleşecektir.

Anahtar Kelimeler:

Hurûfât Defteri, Kangırı, Vakıf, Câmi, Mescit, Medrese, Zâviye.

RESEARCHES IN RESEOURCE FOUNDATION THE REGISTRIES HURÛFÂT: EXAMPLE OF KANGIRI

Abstract

The aim of this study is to introduce Kangırı Hurûfât (Rûznâmçe) Registries, which is protected in the archives of the Directorate General of Foundations, to the science world. These registries were arranged according to the administrative structure of the time, the names of the "kaza" are arranged in an alphabetical order. Processes of foundation are written under the relevant "kaza" (province). The name of the registry is the determined by an alphabetical order. Given the time period is held, nearly two centuries of Hurûfât Registries of letters in a period can be identified more specifically offered the opportunity to be seen. When 26 Hurûfât Registries are examined including Kaza of Kangırı (Çankırı), neighbours in the center of Kangırı, towns and villages will be identified. Moreover, the waqfs that served here, institutions, and fulfilled duties will be revealed. Thus, the administrative structure and the cultural richness of the region will be more clear.

Key Words:

Hurûfât Registry, Kangırı, Foundation, Mosque, Masjid, Madrasah, Zâviye

* VGM Araştırmacı, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Doktora Öğrencisi.

Giriş

Osmanlı Devleti vakıflar aracılığı ile kuruluşundan itibaren sosyal devlet anlayışına uygun olarak, hâkimiyeti altındaki en küçük idarî birimine kadar her bölgeyi câmi, mes-cit, namazgâh, han, hamam, çeşme, sebil, suyolları, imaret, şifahane gibi sosyal tesislerle; medrese, mektep, tekke ve zâviye gibi eğitim kurumları ile donatmıştır. Kurmuş oldukları müesseseleri ile vakıflar, değişik kadrolar altında çok sayıda çalışan istihdam etmeleri, satın almalar, maaş ödemeleri, gelir fazlalarından çeşitli kesimlere aylık ödemeleri ve imaretlerden yemek ve ekmek dağıtımını yolu ile ekonomiye de büyük ölçüde katkı sağlamışlardır (Orbay 2005: 29). Vakıflar iktisadî ve sosyal yaşamdaki önemleri neticesinde gerek İslam tarihi gerekse Osmanlı sosyal ve iktisadî tarihi açısından merkezî önemde bir araştırma konusu oluşturmaktadırlar¹.

Selçuklu, Beylikler, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kurulan vakıfların günümüze kadar ulaşmış vakfiyeleri ile vakıflarla ilgili ferman, berat, ilam gibi belgeler ve bunların yanı sıra muhtelif vakıf muamelelerinin kayıtlı olduğu defterler Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'nde muhafaza edilmektedir². VGMA'da yer alan defterler genel olarak; vakfiye fihrist defterleri, vakfiye defterleri, vakıf idaresi ve hukuku ile ilgili defterler, vakıf görev tevcih defterleri ile vakıf sistemi ve harcama kalemleri defterleri şeklinde bir tasnife tabi tutulabilir (Alkan 2007: 30). Bu çalışmada iktisadî, malî ve sosyal tarih için olduğu kadar yerleşim ve şehirleşme tarihi bakımından da ilgi çekici bulunan; muhtevası bakımından yukarıdaki tasnif çerçevesinde *Atik Şahsiyet Defterleri* ve *Yeni Şahsiyet Defterleri* ile birlikte vakıf görev tevcih defterleri arasında yer almakta olan *Hurûfât Defterleri* konu edinilmiştir.

Çalışmada öncelikle, birçok bilimsel ve kültürel çalışmaya kaynaklık etmiş olan *Hurûfât Defterleri*'nin bilim dünyasındaki yeri ve önemi hakkında, bu alanda var olan çalışmalar ışığında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Daha sonra ise *Hurûfât Defterleri*'nin Osmanlı bürokrasisi içerisinde ne zaman ve nerede tutulmaya başladığı sorularına cevap aramak amacıyla bir tartışma açılmış, elde edilen bilgi ve belgeler neticesinde bu sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı döneminde *قضاء کانغری* (Kaza-i Kangırı³)'ya ait 26 defterde yer alan, 1690-1834 yılları arası kayıtları ihtiva eden 1800 kadar vakıf atama kaydı incelenmiş, kaza merkezi olarak *Kangırı* ile bağlı yerleşim merkezlerinde kurulmuş vakıflar ve vakıf müesseseleri, bu vakıflarda hizmet verenlerin ifâ

- 1 Vakıfların sosyal, iktisadî ve kültürel yaşamdaki rollerini ortaya koyan çalışmaların bir kaçı için bkz. Köprülü (1942), "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, II, 1-35; Barkan (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, s. 279- 387; Yediyıldız (1982), "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, XIV, 1-27; Yediyıldız (1982), "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, XV, 23-53; Öztürk (1983), *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yayınları, Ankara; Öztürk (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara; Yüksel (1998), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas.
- 2 Osmanlı Devleti'nde divan ve divana bağlı kalemlerce yürütülmekte olan vakıf işleri, 1826 tarihinde Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte nezâret tarafından yürütülmeye başlanmış, vakıflarla ilgili tutulan defterler ve diğer kayıtlar nezâret idaresine intikal etmiştir. Evkâf Nezâreti'nin son zamanlarında İstanbul'da Atik Ali Paşa Medresesi'nde muhafaza edilmiş olan vakıflarla ilgili defterler ve diğer arşiv malzemeleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra 1936 yılında Ankara'ya Genel Müdürlük binasına nakledilmiştir. Bkz. Atç (1985), "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü ve Bugünü", 2. *Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984*, Ankara, s. 28.
- 3 Çankırı, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti dönemlerinde *کانغری* (Kengiri) ve *کانغری* (Kangırı) şekillerinde adlandırılmış, halk arasında söylenen Çangırı veya Çengiri, Cumhuriyet döneminde Çankırı şeklinde resmîyet kazanmıştır. Bkz. Şahin (1993), "Çankırı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 8, s. 216.

etmiş oldukları görevler ve vakıf eserlerin buldukları yerlerin isimleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan da *Kangırı Kazası* örneğinde *Hurûfât Defterleri*'nin maddi tanımını yapılarak yazım tekniği, diplomatik özellikleri ve içeriği tespit edilmeye çalışılmış; bu defterlerin vakıf araştırmaları ve de vakıfların işleyişinin anlaşılması açısından önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır⁴.

1. Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri

*Rûznâmçe*⁵ olarak da adlandırılan, vakıflarla ilgili atamalarda ataması yapılan kişiye *berat* verilmesinin akabinde, bir nevi berat özeti denilebilecek kayıtların defterlere kaydedilmesiyle oluşturulan *Hurûfât Defterleri*, tutuldukları dönemin idarî yapısına göre kazaların isimlerinin alfabetik harf sırasına göre dizilmesi ve vakıf atama işlemlerinin ilgili kaza isminin altına yazılmasıyla oluşturulmuştur. Arapça *harf* kelimesinin çoğulu olarak *Hurûfât* adı verilmiş olan bu defterlerde, Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait atama kayıtlarının yanında söz konusu vakfın gerçek niteliğiyle ilgili veya herhangi bir vakıf şartına ait muamelata da rastlanılmaktadır (Vakıf Kayıtlar Rehberi 1939: 28). Tutuldukları dönem

Resim 1: VGM Hurûfât Defteri Örneği

içerisinde Hurûfât Defterleri'nden kaza merkezindeki mahalle ve mevki adları, köylerin ve mezraların isimleri tespit edilebilmektedir. Kazada ve ona bağlı köylerde bulunan vakıf yapıların isimleri, kimler tarafından yaptırıldığı, bir kazada bu müesseselerden kaç tane bulunduğu ile kazadaki müderris, imam, müezzin, muallim-i sıbyan, zâviyedar vb. görevlilerin adları ve bunların büyük bir kısmının ölüm tarihleri; kazada görev yapan kâdi ve nâiblerin ve mahkemede görev yapan muhızlıların isimleri ile bir kazada görev yapan kişilerin tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, aldıkları ücretler, ayrılış sebepleri ve daha başka esaslar hakkında da bilgilere ulaşılabılır (Öntuğ 1999: 132 vd.).

Hurûfât Defterleri'ndeki atama kayıtları genel olarak birkaç satırlık hatta bazen tek satırlık kayıtlar olsalar bile, atama kayıtlarında ücretlerin belirtilmesi iktisadî tarih; atamaların ve görev değişikliklerinin nedenlerini göstermesi sosyal tarih; vakıf eser adları ile bu eserlerin yapılış tarihi veya bu yapılarda zaman içerisinde meydana gelen değişiklikleri göstermesiyle sanat tarihi ve şehir tarihçiliği açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir (Çal 2011: 94).

4 Benzer bir çalışma için bkz. Alkan M. (2010), "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği", XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006, C. 4 A, s. 825-842.

5 روزنامه : Her günlük vuku'at veya masârifi yazmaya mahsûs el defteri, küçük yevmiye. Şemsettin Sami (1996), *Kâmûs-ı Türkî*, s. 674; Günlük varidat ve masarifatın yahut vuku'atın kaydına mahsus deftere verilen addır. Daha fazla bilgi için bkz. Pakalın M.Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 60 vd.).

Hurûfât Defterleri, tutuldukları dönemde vakıflar açısından adeta buldukları yerlerin vakıf envanter defterleri gibi vazife görmelerinin yanısıra, vakıf personelinin özlük haklarının kayıtlarının tutulduğu defterler olarak da nitelendirilebilir.

Vakıflar ve vakıf teşkilatı açısından olduğu kadar Osmanlı taşra teşkilatı açısından da çok mühim bir kaynak olan Hurûfât Defterleri'nden pek çok araştırmacı istifade etmiştir. Bu konudaki ilk müstakil çalışma Prof. Dr. Tuncer Baykara tarafından yapılmıştır. Baykara'nın *Varna* ile ilgili *VGMA Defter 1218*'de yer alan kayıtları incelediği makalesi (Baykara, 1988) ve *VGMA Hurûfât Defterleri* serisi içinde yer alan *VGMA Defter 1142*'yi olduğu gibi yayınlama yoluna gittiği kitabı (Baykara, 1990) Hurûfât Defterleri'nin ana kaynak olarak kullanıldığı ilk çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır⁶.

Baykara, bilim dünyasına kazandırmış olduğu *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyıldaki Görev ve Görevliler (Anadolu)* isimli kitabında, Hurûfât Defterleri serisinde yer alan *VGMA Defter 1142* atama kayıtlarından yola çıkarak kaza merkezinde mahkemeler, esnaf birlikleri ve şehir hayatının farklı alanlarına hizmet veren görev ve görevlileri tespit etmiş ve bu kitabın giriş bölümünde üzerinde çalışmış olduğu Hurûfât Defteri 1142 hakkındaki analizi, sonraki zamanlarda kaleme alınan ve Hurûfât Defterleri'nin başlıca kaynak olarak kullanıldığı bilimsel çalışmalara referans kaynağı olmasının yanında Hurûfât Defterleri hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenler için başlıca başvuru kaynağı olarak gösterilmiştir. Yazarın olduğu gibi yayınlama yoluna gittiği söz konusu defterin kâtip, mukayyid, muhızır gibi mahkeme ile ilgili görevliler; esnaf şeyhliği, ahi-babalık, kethüdalık, yiğitbaşılık gibi esnaflıkla ilgili görevliler ve yine kaza merkezinde görev yapan şehir kethüdası, mimar, mimarbaşı, su-yolcu gibi şehir hayatı ile ilgili görevlilerin atama kayıtlarını içeriyor olması (Baykara 1990: 14-16) nedeniyle vakıf araştırmalarında önemli bir kaynak olan Hurûfât Defterleri hakkında genel bir kanaat oluşturması mümkün gözükmemektedir.

Bir şehrin tarihi bakımdan mimari özelliklerinin tespit edilebilmesinin yanında, tarihi bir yapının kim tarafından nerede yapıldığı, söz konusu yapıda tarihi süreçte meydana gelen hasar, tamirat ve yeniden inşa gibi değişikliklerin de Hurûfât Defterleri'nden tespit edilebiliyor olması, bu defterleri sanat tarihçileri için önemli bir kaynak haline getirmektedir. Nitekim Çal, Hurûfât Defterleri arasında yer alan *VGMA Defter 1192*'den faydalanarak, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türk mimari eserlerini ortaya koymuştur (Çal 2001b; 2011). Hurûfât Defterleri'nin ana kaynak olarak kullanıldığı şehir tarihi araştırmalarına Taş (1994), Öntuğ (1999), Çal (2001 a), Küçükdağ (2002), Kılıcı (2003), Eken (1998 ve 2006)'in çalışmaları örnek olarak gösterilebilir.

Son dönemlerde bilim dünyasında Hurûfât Defterleri'ne olan ilgi artmış ve Iğın (Özdemir 2005), Kır-İli (Akıncı 2007), Aksaray (Temel 2008), Karaman Ereğlisi (Temel 2008), Seydişehir (Parlak 2009), Maraş (Yıldız 2010), Niğde-Bor (Öge 2010), Seferihisar-1 Günyüzü (Çınar 2009), Ayıntâb (Şanlı 2010) kazaları Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.

⁶ Çal, Hurûfât Defterleri hakkında ilk müstakil çalışmaların kendisi tarafından (Çal 2001a; Çal 2001b) yapıldığını belirtmektedir (Çal 2011: 95).

1.1. VGMA Hurûfât Defterlerinin Tarihi

Vakıfların her türlü görev tevcihâtının tutulduğu defterler olan Hurûfât Defterleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan belgeler arasında mühim bir yer tutmakta olup, tarihsel olarak kendi içerisinde atik ve cedîd defterler olarak ikiye ayrılmaktadırlar⁷. VGMA'da içerikleri bakımından *Anadolu Hurûfât Defterleri* ve *Rumeli Hurûfât Defterleri* olarak iki seri halinde toplam 209 adet Hurûfât Defteri bulunmaktadır⁸.

Anadolu Hurûfât Defterleri, VGMA Defter 530-569 numaralı defterler ile VGMA Defter 1055-1160 numaralı defterler olmak üzere toplamda 146 adet olup, iki seriden oluşmaktadır. Anadolu Hurûfât Defterleri tarih olarak H. 1101-1258 (M. 1689-1840) yılları arasında yer alan atama kayıtlarını içermekte olup bunlardan en erken tarihlisi VGMA Defter 1138'de yer alırken en geç tarihli kayıt ise VGMA Defter 564'te bulunmaktadır.

Rumeli Hurûfât Defterleri serisi ise VGMA Defter 1161-1223 numaralı defterlerden oluşmakta olup 63 adettir. Bu defterler, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul da dahil olmak üzere Avrupa kıtasında yer alan topraklarındaki kazalarına ait vakıf atama kayıtlarını içermektedir. Rumeli Hurûfât Defterleri serisinde, defterlerin tutulma tarihleri arasında kopukluklar olduğu göze çarpmaktadır. Bunların en eski tarihli H. 995 (M. 1586) tarihli VGMA Defter 1223 *İstanbul Rumeli Mahlut Defteri* ile H. 999 (M. 1590) tarihli VGMA Defter 1197 *İstanbul ve Rumeli Mahlut Defteri*'dir. Bu iki defteri, H.1045 (M. 1635) tarihli VGMA Defter 1221 *İstanbul Rumeli Elif Defteri* ve H. 1096 (M. 1684) tarihli VGMA Defter 1179 *Rumeli Hurûfât Defteri* takip etmektedir.

Özellikle Rumeli Hurûfât Defterleri arasında yer alan H. 995 (M. 1586) tarihli VGMA Defter 1223 ile H. 999 (M. 1590) tarihli VGMA Defter 1197 numaralı defterlerin H. 1101 (M.1689) yılından itibaren seri halinde devam eden Anadolu ve Rumeli Hurûfât Defterleri'nden 100 yıl kadar daha eski kayıtlar olmasına rağmen yazım tekniğinin aynı olması dikkat çekicidir. Bu iki defter bize 1586 yılından itibaren Hurûfât Defterleri'nin tutulmaya başlandığı ve 1689 yılına kadar geçen süre içerisinde düzenli bir şekilde tutulmuş olabileceği; fakat bu defterlerin VGMA'da olmadığı fikrini vermektedir⁹.

VGMA'da Anadolu Hurûfât Defterleri serisinde 26 adet (ا), 8 adet (ب), 7 adet (ق), 4 adet (د), 6 adet (ر) harfli defter müstakil halde bulunmaktadır. Geriye kalan 93 defter ise alfabetik olarak ikili, üçlü, dördü olmak üzere muhtelif harf guruplarından oluşmaktadır.

7 Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından 1939 yılında yayınlanmış olan *Vakıf Kayıtlar Rehberi* adlı kitapta; Hurufat Defterleri'nin atik ve cedîd olmak üzere iki seriden oluşmakta olduğu belirtilerek, arşiv fihristinde 530-569 numaralar arasında kayıtlı olan cedîd defterlerin H. 1203[1103]-1258 (M. 1690- 1840) tarihleri arasını kapsadığı, atik kayıtların ise arşiv fihristinde 1055-1223 numaralı defterlerden oluşmakta olup, H. 1086 (M. 1675) tarihinden sonraki tevcihâtı içerdiği belirtilmiştir. Bkz. *Vakıf Kayıtlar Rehberi* (1939), Ankara, s. 28-29.

8 VGMA'da bulunan Hurûfât Defterleri'nin sayısı kimi çalışmalarda 209 (Ateş 1985), kimi çalışmalarda ise 206 (Alkan 2010) olarak verilmiştir. Çalışmamızın yapıldığı sırada VGMA tasnif çalışmaları devam etmekte olduğundan 209 adet olarak tespit etmiş olduğumuz Hurûfât Defterleri'nin sayısının artması ihtimal dâhilindedir.

9 Giriş bölümünde zikredilen çalışmalarda Hurûfât Defterleri'nin XVII. yüzyılın sonlarından itibaren tutulmaya başlandığı yönünde bir görüş hâkim olmakla birlikte; Alkan, Hurufat Defterleri serisi içerisinde yer alan ve diğerlerinden yaklaşık 100 yıl önce tutulan VGMA Defter 1223 ile VGMA Defter 1197 numaralı defterlerin kayıt tarzlarının, seri haldeki defterlerle aynı oluşu sebebiyle iki adetten ibaret olmaması gerektiği görüşündedir (Alkan 2010).

Rumeli Hurûfât Defterleri arasında 5 adet İstanbul Rumeli (ا), 2 adet Rumeli (ب), 7 adet Uzak Rumeli, 1 adet Rumeli (ب), 1 adet Rumeli (ت), 1 adet Rumeli (د) defterleri müstakil olarak tutulmuşken; 35 adet Rumeli Hurûfât Defteri ikili, üçlü alfabetik gruplar halinde tutulmuştur. Herhangi bir harf terkibi olmaksızın karışık halde kayıtlardan oluşan *Rumeli Hurûfâtı Mahlût* adıyla 9 adet defter bulunmaktadır.

1.2. VGMA Hurûfât Defterleri'nin Nerede Tutulduğu Sorusu

Osmanlı bürokrasisinde ve arşivciliğinde defter tutma ve kaydetme usulü esas kabul edilmiş ve deftere kaydedilmeyen hüküm ve beratlar geçerli sayılmamıştır (Sarınay 2010: 3). Vakıf görevlileri ile kaza merkezinde mahkeme çalışanları ve esnaf birliklerinde görev yapanlara ait atama kayıtlarını içeren Hurûfât Defterleri'nin çalışmamızın giriş bölümünde isimleri zikredilen bilimsel araştırmaların tamamında *Kazaskerlik* dairesince tutulduğu yönünde bir kabul göze çarpmaktadır. Hurûfât Defterleri hakkında yapılan çalışmaların tamamında yer alan bu görüşün kaynağı Baykara'nın çalışmalarıdır (1988; 1990). Yazar, *VGM Defter 1218* verilerine göre Varna'yı ele aldığı makalesinde, söz konusu defterde yer alan bilgileri "Rumeli Kazaskerleri'ne âit hükümlerin özetlerinin yer aldığı bir kütük defteri" olarak tanımlamıştır (Baykara 1988: 409). Yine Baykara, bizim de çalışmamız esnasında Kangırı Kazası ile ilgili kısımlarını kullanmış olduğumuz *VGMA Defter 1142*'yi transkribe ederek kitaplaştırmıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti taşra teşkilatındaki görev ve görevlilerin tespit edilmiş olduğu bu eserin giriş bölümünde, transkripsiyonu yapılarak yayınlanan defterin *Kazaskerlik* tarafından tutulduğu belirtilerek defterin yazım tekniği ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Kazaskerlerin ilmiye sınıfı mensuplarının tayin, azil, nakil, terfi gibi işlemlerini "rûz-nâmçe" adı verilen defterlere kaydediyor olmalarının (Uzunçarşılı 1984: 87) yanında, Hurûfât Defterleri'nin Anadolu ve Rumeli serilerinden oluşması, defterlerin kayıt usulü, kimi görevlilerin atamalarının kazasker ilâmıyla, kimi müderris tayinlerinin de şeyhülislâmın işaretiyle yapılması, ayrıca bazı defterlerin ilk sayfasına, kazasker atama kayıtlarının yazılmış olması; Hurûfât Defterleri'nin Kazaskerlik dairesi tarafından tutulmuş olduğu düşüncesini desteklemektedir (Alkan 2010: 826).

Diğer taraftan, Osmanlı Devletinde vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, tımar ve zeamet sahipleri dışındaki bütün hizmetliler ile hazine, evkaf ve gümrükten maaş alan her türlü devlet memurlarının tayin muameleleri ve bunlara ait kayıtların Divân-ı Hümâyûn'un en önemli kalemlerinden olan *Ruus Kalemi* tarafından tutulması (Sarınay 2010: 77); ve bu çerçevede devlet hizmetinde bulunan kimselerin tayin beratlarını ve vazife tevcihlerine ait belgeleri hazırlayan daire şeklinde tanımlanan, vakıflarda ve vakıf müesseselerde görev yapan müderris, imam, vâiz, cüzhân, devirhân, mütevellî, katip vs. görevliler ve evkâftan maaş veya tahsisat alanların malî işleri ve bütün muamelelerinin *Ruus Kalemi* tarafından yürütülmüş olması (Halaçoğlu 1998: 21-22) Hurûfât Defterleri'nin bu kalem tarafından

tutulma ihtimali olabileceği sonucuna ulaşılmışna neden olmaktadır. Ancak *Ruûs Kalemi* tarafından vakıflar ile dinî müesseselerdeki vazife sahiplerinin, devlet kalemlerindeki büyük küçük kâtiplerin, saray ağası ve hademelerinin, dizdar ve kale erenlerinin berat ve fermanlarının kaleme alınması (Göyünç 1968: 17) ve bu kalemce tutulmuş olan *Ruûs Defterleri*'nde vakıf tevcihâtının yanında diğer devlet ricali ve memurların atama kayıtları ile divan toplantılarında arzlara verilen cevaplar, bir kısım ferman özetleri, divan kararları ile haberler ve kısa notların yer alıyor olması (Göyünç 1968: 20 vd.) Hurûfât Defterleri'nin *Ruûs Defterleri*'nden farklı bir defter serisi olarak Ruus Kalemi tarafından tutulma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

Berat tezkirelerinin gerektiğinde müracaat edilmek üzere *ilgili kalem* tarafından *deftere* kaydedilmesiyle beratın kaybolması veya yenilenmesi gibi durumlarda kontrol imkânı sağlanmaktadır. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, kendi ahkâm ve berat kâtiplerine hazırlattıkları tevcihâta dair beratları özel keseler içinde sadarete gönderirler ve nişanlatırlardı (Genç 1998: 36). Nitekim Anadolu ve Rumeli kazaskerliği kalemlerinde XVII. yüzyıldan itibaren tezkireci, matlabçı, tatbikçi, rûznâmçeci, berat ve ferman kâtipleri görev yapmışlardır (Uzunçarşılı 1984: 154). Bunlardan, tayin işleriyle ilgili kalemin müdürü konumunda olan *ruznemçeci* yazılı halde olan beratı mühürler, kazasker ise mührün hemen yanına *sahb* çekerdi. Kazaskerlik dairesinde hazır hale getirilen berat metni, tuğralanmak üzere sadarete gönderilir; burada nişancı tarafından beratların tuğrası çekildikten sonra ehl-i cihâtın isimleri *Kazaskerlerden mühürlü keseler içinde gelen defterlerden* kontrol edilir ve berat buradan da *Kağıt Emîni*'ne yollanırdı (Genç 1998: 61). Berat tezkirelerinin gerektiğinde müracaat edilmek üzere *Rûznâmçe Kalemi* tarafından deftere kaydedilmesi ve nişancı tarafından beratların tuğralanması esnasında kazaskerlikten gelen defterden kontrol ediliyor olması, her iki işlem esnasında bahis konusu olan defterlerin aynı defterler olabileceği fikrini vermektedir.

Kazaskerlikteki *Rûznâmçe Kalemi* büroları kadılar, müderrisler ve müftülerin atama, azil, terfi gibi özlük işlemleri hakkındaki bilgilerle kadı ve müderrislerin maaş bilgilerini kaydeder ve cihet hizmeti denen imam, müezzin ve vâiz gibi câmi görevlilerinin tevcih işlemlerini yaparlardı (Gündoğdu 2009: 698). Kadı, müderris ve müftü atamalarını içeren *Kazasker Rûznâmçe Defterleri*'nin 377 adedi İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde bulunmakta olup, tarihi ve kültürel önemini açıklayan bir girişle beraber defterlerin açıklamalı katalogu, Baltacı (1979) tarafından yayınlanmıştır. *Kazasker Rûznâmçe Defterleri* hakkında bir çalışma da Erünsal (1980) tarafından yapılmış ve İstanbul *Nuriosmanyne Kütüphanesi*'nde bulunan 52 defter bilim dünyasına tanıtılmıştır. Her iki araştırmada toplam sayısı 429 olan *Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri*'nin 250 adedinin *Rumeli Kazaskerliği*'ne ait olması göz önüne alındığında, sayısının daha fazla olması gerektiği anlaşılan *Anadolu Kazaskerliği Rûznâmçe Defterleri*'nde eksiklik olduğu sonucuna varılabilir. Bu bilgiler ışığında VGMA'da yer alan ve *Rûznâmçe* olarak da

adlandırılmakta olan Hurûfât Defterleri'nin, Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri'nin bir parçası olabileceği ilk başta akla gelse de, Kazaskerlik Rûznâmçeleri'nin gerek genel olarak kadı, müderris ve müftü atamalarını içermesi, gerekse defterlerin dış kapağında *Hocazade Es-Seyyid Abdullah Efendi Hazretlerinin Rûznâmçesi, sene 1156/1744* gibi Kazaskerlerin isimlerinin yer alması (Gündoğdu 2009: 700) vb. veriler her iki defter serisinin birbirinden farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmamız esnasında tespit etmiş olduğumuz bir belge, yukarıda tartışmaya açılan Hurûfât Defterleri'nin tutulduğu yer konusuna açıklık getirdiği gibi; aynı zamanda Hurûfât Defterleri'nin tutulması esnasında uyulması gereken hususlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir (Bkz. Ek 1). Hurûfât Defterleri serisinde yer alan VGMA Defter 1144 numaralı defterin başında yer alan bu belgede, atamalarda yaşanan bazı usulsüzlükler ve yolsuzluklar anlatıldıktan sonra bunların önlenmesi için yapılması gerekenler belirtilmiştir. Bu belgede yer alan bilgilere göre;

- Herhangi bir atama talebi için mütevellî ve kadı arzları geldiğinde öncelikle mühür tatbiki yapıldıktan sonra divan kalemleri tarafından der-kenar edilecek; eğer kaydı bulunamazsa ve *Rûznâmçe-i Askerî*¹⁰ de kayıtlı ise bunun tatbiki yapılacaktır; berat verilerek atamanın yapılması gereken arzlar hizmetkâr, muhızır veya bir başka kalem çalışanı tarafından değil sadece *küttâbın re'îsleri*¹¹ tarafından *kazaskere 'arz ve berat oluna* şeklinde işaret ettirildikten sonra *re'îs ma'rifetiyle* beratlar yazdırılacak ve bu beratlar rûznâmçeye kaydettirildikten sonra ilgisine verilecektir.
- Berat karşılığı alınan harçlar *re'îs ma'rifetiyle* kâtipler arasında taksim edilecektir.
- Rûznâmçeye kayıtlı olan cihetlerin atamalarında, mütevellî ve kadı mührü tatbiki yapılmamış arzuhal ve arzlar ile atama talebi için arzuhal ve arz sunma yetkisine sahip olmayanların arz ve ilamlarıyla atama yapılmayacaktır.
- Rûznâmçede kaydı olmayan hiçbir cihet için atama yapılmayacak ve rûznâmçede kaydı olmayan hiç kimse için berat verilmeyecektir.
- Rûznâmçeler her akşam keseye konularak ağzı mühürlenecek ve ertesi sabah *re'îs ma'rifetiyle* açılacak ve bu uygulama sürekli bu şekilde yapılacaktır.
- Askerî Rûznâmçede kaydı olan cihetin maliyeye kaydolanması için der-kenar isteyenlerin arz ve arzuhallerine *maliyeye kayd olmamak üzere ferman-ı âli sâdir olduğu* der-kenar olunacaktır. Söz konusu ferman hükümlerine aykırı hiçbir şey yapılmayacaktır.
- Bu fermanın birer sureti *Askerî Rûznâmçeleri'nin bâlâsına*¹² kaydedilecektir.

10 Rûznâmçe-i Askerî : Kazaskerlik dairesinin kazaiye, şahsiye ve idariyesine ait işleri gören kalemin adıdır; bu kalemde tutulan defterlere verilen addır. Bkz. Pakalın M.Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 61.

11 Belgede geçen *küttâbın reisleri* ifadesi ile Anadolu ve Rumeli kazaskerliği kalemlerinde XVII. yüzyıldan itibaren tezkireci, matlabçı, tatbikçi, rûznâmçeci, berat ve ferman kâtipleri gibi isimler altında görev yapan kâtiplerin reisi; baş katip kasdediliyor olsa gerektir.

12 ❦ (bâlâ): Yüksek, yukarı... Bkz: Şemsettin Sami (1996: 273). Ruznâmçenin bâlâsından kasıt söz konusu defterin giriş kısmıdır.

Hurûfât Defterleri serisi içinde yer alan VGMA Defter 1144'ün fihristinden sonra kaydedilmiş olan bu fermanın defterlerin nasıl tutulması gerektiğinin belirtildiği son kısmı Hülâsa-i Ferman şeklinde adı geçen defterin fihristinden önce *defterin bâlâsına* kaydedilmiştir (Bkz: Ek 2). Bu fermanın anlıyoruz ki; Hurûfât Defterleri, tutulduğu dönem itibarıyla *Askerî Rûznâmçe* olarak adlandırılmaktadır. Hurûfât Defterleri'nde yer almayan hiçbir cihet hakkında atama yapılamayacak ve berat verilmeyecek olması, bu defterlerin özellikle vakıf atamalarında temel başvuru kaynağı olarak son derece önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Diğer yandan defterlerin tutulması esnasında izlenmesi ve uyulması gereken hususlar söz konusu belgede açıkça belirtilmiştir. Herhangi bir cihet için atama talebi içeren arzuhal veya arzlar söz konusu olduğunda, öncelikle arz ve arzuhallerin mühür tatbiki yapılacak, berat verilerek ataması yapılması gerekli ise, bizzat *küttâbın re'isi* tarafından kazaskerin onayı alındıktan sonra ve yine kendisi tarafından yazdırılan berat *rûznâmçeye* kaydedilecektir. Defterler her akşam *re'is ma'rifetiyle* keseye konulduktan sonra ağzı mühürlenecek ve yine ertesi sabah *re'is ma'rifetiyle* açılacaktır.

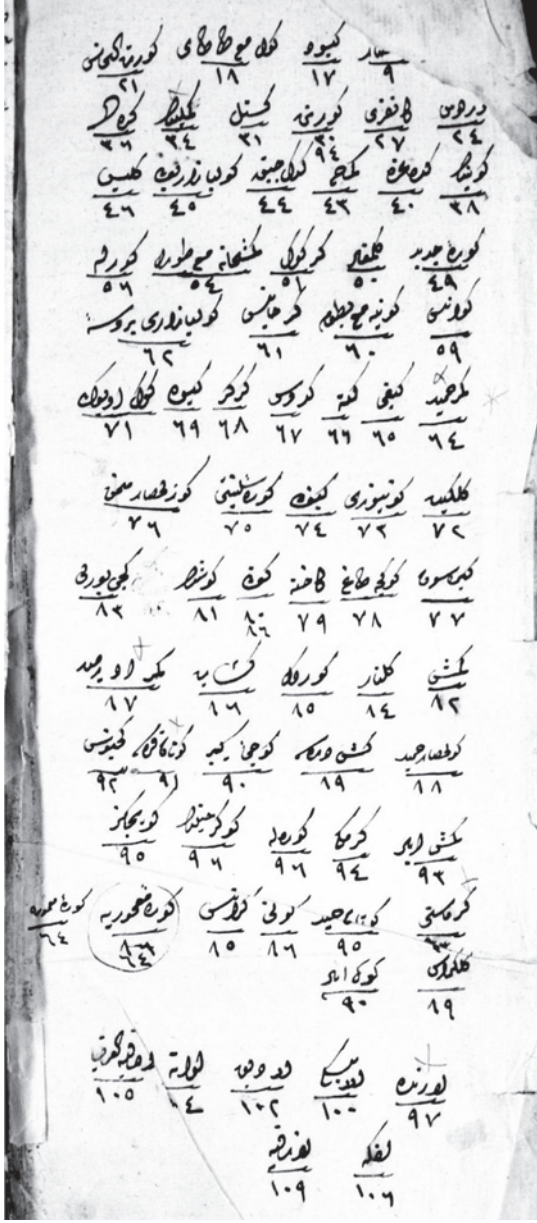
Belgede yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere, tutulduğu dönemde *Askerî Rûznâmçe* olarak adlandırılmış olan Hurûfât Defterleri, Kazaskerlik dairelerinde görev yapmakta olan kâtiplerin reisi gözetiminde kaleme alınmıştır.

1.3. Yazım Tekniği ve İçeriği Bakımından Hurûfât Defterleri

Çalışmamıza konu olan Kânkırı Kazası'na ait 26 defterin dışında, incelemiş olduğumuz defterler ortalama 16x48 ebadındadır. Hurûfât Defterleri'nin kapaklarında içeriklerine göre harfler bulunmaktadır ve defterler bu harflerle adlandırılmaktadır. Defterler *اناطولي اليف* (Anadolu Elif) gibi müstakil harflerle adlandırılabilirdiği gibi, harf grupları şeklinde veya ilgili kaza isimlerinin defter kapağına yazılması şeklinde de adlandırıldığı görülmektedir. İsimlendirmelerde harflerin yanında ait oldukları Kazaskerliğe göre *Anadolu* veya *Rumeli* isimleri ile atamaların yapıldığı yıl ve defter numaraları da yer almıştır. Bazı defterlerin kapaklarında *tekkik olunmuştur* ibaresi yer alırken bazı defterlerde ise *sandık numarası* yazılmıştır. Hurûfât Defterleri, VGMA tasnifinde, Osmanlı döneminde olduğu şekliyle ve aynı defter numarasıyla adlandırılmaktadır.

Hurûfât Defterleri'nin ilk sayfalarında defter fihristi bulunmaktadır (Bkz: Resim 2). Fihristler, harf sırasına göre defterde yer alan kazalar ve bu kaza isimlerinin altında varak numaraları yazılmasıyla oluşturulmuştur. Kimi defterlerde kaza isimleri *livâ* isimleri altında sıralanmışlardır. Bazı defterlerde ise fihristleri takip eden sayfada *görölmüştür* ibaresi yer almaktadır. Hurûfât Defterleri fihristinde *Osmanlıca* varak numaraları verilmiş olup bu numaralar varakların sol üst köşesinde yer almaktadır. Defterlerde varakların alt kısımlarında VGMA tasnif çalışmaları esnasında verilmiş olan *Türkçe* sayfa numaraları bulunmaktadır¹³.

¹³ Biz bu çalışmamızda, sayfaların sol üst kısımlarında yer alan Osmanlıca varak numaralarının birçok defterde silik ve eksik olması nedeniyle VGMA tasnif çalışmaları esnasında verilmiş olan sayfa numaralarını esas almış bulunuyoruz.

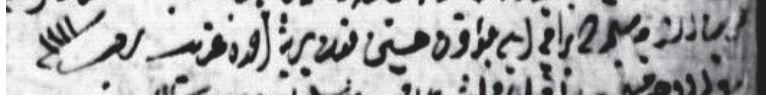
Resim 2: Hurûfât Defteri Fihristi.

Defterlerde kayıtlar ilgili kaza ismi altında alt alta yazılmış olup herhangi bir numaralandırma bulunmamaktadır. Atama kayıtları birbirinden bağımsız olarak atama tarihlerine göre kaydedilmişlerdir. Defterlerde atamalar, atamanın yapıldığı yıl ve ay düzeninde kaydedilerek ay ve yıl değişiklikleri çizgilerle birbirinden ayrılmak suretiyle belirgin bir şekilde gösterilmiştir. Kazalar ile ilgili kayıtlar bazen tek bir sayfa ile sınırlı kalır iken (VGMA Defter 1135, s. 47); atamaların yoğunluğuna göre bazen on sayfaya kadar çıkabilmektedir (VGMA Defter 1105, s. 67-76).

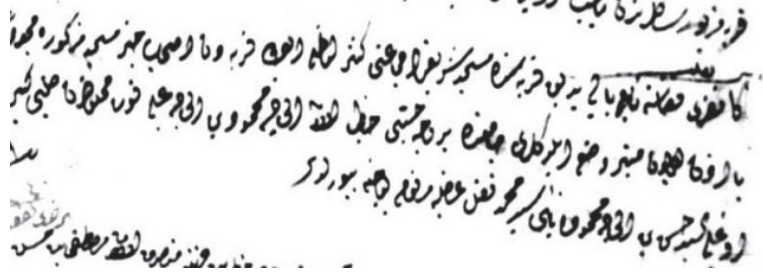
Belirli bir esasa göre kaleme alınan Hurûfât Defterleri'nin tertibinde, şekil ve muhteva yönünden bir tekamül göze çarpmaktadır. Atık defterler olarak adlandırılan daha eski tarihli Hurûfât Defterleri'nde yer alan atama kayıtlarında, kimi zaman sadece vakıf adı veya vakıf hayrat adı, ücretiyle birlikte vakıf görev ciheti, ataması yapılan vakıf görevlisinin adı yer alırken; kimi kayıtlarda ise bunlarla birlikte eski görevlinin adı, değişikliğin nedeni ve atama tarihini içeren genellikle bir satırlık kayıtlar olup bunlar ay ve yıl esasına göre tarihlenmişlerdir: *Alaca Mescid'de bir akçe ile müezzın Hüseyin fevt yerine Ahmed'e inâyet Receb Sene 1111.* (VGMA Defter 1138, s. 38; Bkz: Resim 3).

Daha sonraki dönemlerde tutulan ve cedîd defterler olarak adlandırılan atama kayıtlarında ise, vakıf adı, vakfın veya vakıf hayrat eserin bulunduğu yer, eski görevlinin adı, görev değişikliğinin nedeni, yeni görevlinin adı gün, ay, yıl tertibinde kaydedilmesinin yanında ilgili vakıftaki görev değişikliği veya yeni atamayı bildirerek berat hazırlanmasına dayanak teşkil edecek olan arz sahibi mütevellî, kadı ve naiplerin de isim olarak kayıtlarda yer aldığını görmekteyiz:

Kangırı Kazası'na tâbi 'Balıbidık Karyesi'nde mescid-i şerifin cemâati kesir olmağla ahâli-i karyeden ashâb-ı hayr mescid-i mezkûra müceddeden

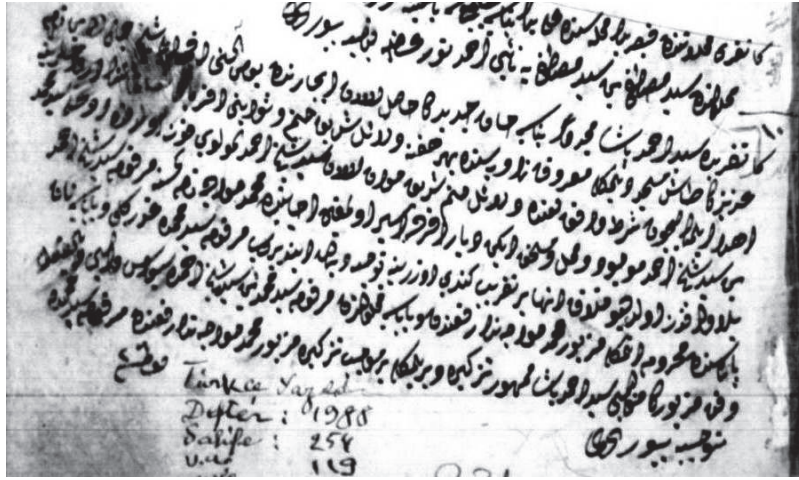
Resim 3: Hurûfât kaydı örneği.

Resim 4: Hurûfât kaydı örneği.

bâ izn-i hümâyûn minber vaz' eyledikleri câmide ber vech-i hasbî hatib olan el-Hac Mahmud bin el-Hac Ali fevt mahlûlünden sulbî kebir oğlu es-Seyyid Hasan bin el-Hac Mahmud'a nâibi Seyyid Mehmed Fazlı 'arziyla tevcih buyuruldu yevm 29 Şabanu'l-muazzam sene 229 (16 Ağustos 1814). (VGMA Defter 556, s. 226; Bkz: Resim 4).

Hurûfât Defterleri'nde bir veya birkaç satırlık tevcih kayıtlarının yanısıra yarım sayfa veya nadiren de olsa bir sayfalık kayıtlara da rastlamak mümkündür. Vakfın tevcihâtının anlatıldığı bu kayıtlar bize kimi zaman vakıfla ilgili şartlar ve bu şartların gerektirdiği muamelat hakkında bilgi vermekte iken, kimi zaman ise atamalarda yapılan yolsuzluğa ve bu yolsuzluğun nasıl ve ne şekilde ortadan kaldırıldığına dair bilgiler verebilmektedir:

Resim 5: Hurûfât kaydı örneği.

Kangırı'da Seyyid Ahmed Paşa müceddeden binâsı hân-ı cedidin hâsil olan icâresinden yevmî altı akçe ile Şeyh Cemaleddin nâm azizin Taşmescid dimekle marûf zâviyesinde beher hafta delâil-i şerîf hatim ve sevâbını akraba-i taâllukâtının ervâhlarına ihdâ eylemek için şart-ı vâkif üzere delâil-i hatm-i şerîfhân olan Seyyid Şeyh Ahmed el-Mevlevî fevt oldukda oğlu Seyyid Mehmed bin Seyyid Şeyh Ahmed mevcûd ve mahal

ve müstahik iken diyâr-ı âharda esir olmağın ecânibden Mehmed Hoca nâm kimesne merkûm Seyyid Şeyh Ahmed bilâ veled fevt oldu deyu bilâf-ı inhâ ber-takrib kendi üzerine tevcih ve berât ettirüb merkûm Seyyid Mehmed'e gadr-i külli ve babası nân parasından mahrûm etmekle mezbûr Mehmed Hoca'nın ref'inden ve babası mahlûlünden merkûm Seyyid Mehmed bin Seyyid Şeyh Ahmed'e Sivas Vâlisi ve bi'l-fi'l vakf-ı mezbûrun mütevellisi Seyyid Ahmed Paşa membûr tezkîre verilmekle ber-mûceb-i tezkîre mezbûr Mehmed Hoca'nın ref'inden merkûm Seyyid Mehmed'e tevcih buyuruldu. (VGMA Defter 552, s. 228; Bkz: Resim 5).

Hurûfât Defterleri atama kayıtlarından, dönemin kaza merkezinde görev yapan kadı ve nâiblerini tespit etmek mümkündür. Nitekim atamayı merkezi idareye arz ile bildiren kadı ve nâib isimleri atama kayıtlarında *kâdîsı 'arzıyla* veya *nâibi 'arzıyla* şeklinde yer almaktadır. Örneğin H. 1108 (M. 1697) tarihinde Şeyh Osman Mahallesi Mescidi'ne müezzin ve Gevaş (Kevaş) Karyesi Câmîi'ne imam atamaları, dönemin *Kâdîsı Seyyid Mustafa 'arzıyla* gerçekleştirilirken (VGMA Defter 1140, s. 578); H. 1109 tarihinde ise Sultan Süleyman Câmîi'ne ferraş ve Küçük Minare Câmîi'ne müezzin atamaları, dönemin *Kâdîsı Mehmed 'arzıyla* gerçekleştirilmiştir (VGMA Defter 1140, s. 580).

Hurûfât Defterleri atama kayıtlarından dönemin kazaskerlerini de tespit etmek mümkündür. Defterlerde bazen kaza isminin altında, bazen de atama kayıtları arasında kırmızı mürekkeple yazılmış, atamaların hangi kazasker zamanında yapıldığını gösteren kayıtlar yer almaktadır. Kayıtlarda *fi-zaman* ifadesinden sonra dönemin kazaskerinin ismi yazılmakta ve bu kaydın altına ismi zikredilen kazasker döneminde yapılan tevcihâtlar alt alta yazılmaktadır. VGMA Defter 1115, s. 171'de *fi-zaman-ı Seyyid Mehmed Ataullah Efendi* kaydından sonra H. Rebiülahir 1188 (M. Haziran 1774) tarihinden başlamak üzere yapılan atamalar usul üzere deftere kaydedilirken, yine aynı sayfanın devamında *fi-zaman-ı Mehmed Nurullah Efendi Hazretleri* ifadesi gelmiş ve H. Şevval 1188 (M. Aralık 1774) tarihli atama kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti'nde kazaskerlik süresi bir sene olup süresini dolduran kazasker azledilmiş sayılarak yerine sırada olan başka birisi tayin olunmaktaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde Anadolu Kazaskerliği'nden önce Rumeli Kazaskerliği'ne, daha sonra da Şeyhülislamlık'a tayin olunurdu (Uzunçarşılı 1984: 152). Dolayısıyla Hurûfât Defterleri atama kayıtlarından yola çıkarak dönemin Anadolu ve Rumeli kazaskerlerini de silsile halinde tespit etmek mümkündür. Kangırı Hurûfât Defteri kayıtlarında H. Rebiülahir 1185 (M. Temmuz 1771) tarihinde Anadolu Kazaskeri *fi-zaman-i Seyyid Mehmed Şerif Efendi Hazretleri* olarak belirtilirken (VGMA Defter 1114, s. 111), H. Cemaziyelevvel 1186 (M. Ağustos 1772) tarihinde *fi zaman-ı Seyyid İbrahim Efendi Hazretleri* olarak kaydedilmiştir (VGMA Defter 1115, s. 169).

Yazım tekniği olarak bakıldığında Hurûfât Defterlerindeki atama kayıtlarında şunlar bulunmaktadır:

- Kaza ismi ve görev yapılan yer ismi ile nâm-ı diğerleri
- Vakıf veya vakıf eser ismi ile nâm-ı diğerleri
- Atama yapılan cihet türü ve ücreti
- Atamanın türü
- Eski görevli ismi
- Atamanın yapılış sebebi
- Yeni görevlinin ismi
- Atamayı teklif eden yetkili ismi
- Tarih

Hurûfât Defterleri'nde kayıtlarının yazı türüne bakıldığında, yer yer *Divânî* olmak üzere genel olarak *Kırma Divânî* yazının kullanıldığı görülmektedir.

1.4. Hurûfât Defterlerine Göre Atama

Vakıflarda imâmet, hitâbet, müderrislik, vâizlik ve kayımlık gibi müessesât-ı hayriyye hizmetlerinin her biri *cihet* (çoğulu *cihât*) olarak adlandırılmaktadır (Berki 1966: 10). Vakıflarda ilmî yeterliliğe bağlı olan ders-i âmm, müderrislik, hatiblik, imamlık, hâfız-ı kütüplük ile yine ilim gerektiren kâtiplik ve câbilik gibi idarî görevler *cihât-ı ilmiye*; ilim tahsiline ihtiyaç görülmeyen iş/sanata taalluk eden kayımlık, türbedarlık ve hizmetçilik gibi görevler *cihât-ı bedeniye* olarak ikiye ayrılabilir (Akgündüz 1988: 263). Cihetleri imâmet, kitâbet, muallimlik vs. vakfın başlıca amacına yönelik hizmetler olan *cihet-i asliye* ve vakfın başlıca amacına nazaran ikinci derecede olup zarûri olmayan *cihet-i fer'îye* (*cihet-i gayr-i zarûri*) olarak da ikiye ayırmak mümkündür. Mesela, bir câmide yılın belirli zamanlarında Buharî, Müslim ya da Şifa-i Şerif okunması *cihet-i fer'iyedendir* (Berki 1966: 10)

Osmanlı devlet teşkilatında vakıflardaki cihetlerle birlikte bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere atananlara vazifelerini yerine getirme yetkisini veren, padişahın tuğrasını taşıyan, verilen hizmetin adı, yeri, geliri veya maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiğini açıkça belirtilen tayin emirleri olan beratlar verilmekteydi (Pakalın 1993: I/205). Vakıfla ilgili görevlerin tevcihinde bazı şartlar aranmış ve bu konu cihetlerin türlerine göre veya vâkıfın iradesine göre zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Fatih devrine kadar şer'î davalara bakan merci olan *Kazaskerlik* makamı, 1481 yılından sonra sınırların genişlemesi ve işlerin artması nedeniyle *Anadolu Kazaskerliği* ve *Rumeli Kazaskerliği* olarak ikiye ayrılmış olup Kazaskerler, mevleviyetler hariç olmak üzere kendi sorumluluk alanlarındaki cihetler ile kırktan aşağı derecedeki müderrislerin tayinlerini yapmak suretiyle kadılık, müderrislik, muallimlik, muvakkıtlık ve vakıflarda görevli şeyh,

türbedar, zâviyedar, mütevellî, nâzır vs. görevlilerin beratlarını vermişlerdir (Kütükoğlu 1994:134; ayrıca bakınız İpşirli 1998). Osmanlı vakıf hukukunda gelinen son noktada ise tevliyet, nezâret, cibâyet ve kitâbet gibi idarî görevlerle imâmet, hitâbet, müderrislik, şeyhlik, zâviyedârlık, peygamber türbedârlığı, Haremeyn-i Şerifeyn hademeliği ve diğer cihât-ı ilmiye berat ile, bunların dışında kalan ve berat gerektirmeyen cihât-ı bedeniye ise Evkâf Nezâreti veya Nezâret namına mahallî evkâf idarelerince verilecek belgelerle tasarruf olunmuştur (Akgündüz 1988: 266).

Genel olarak bakıldığında cihetlerin idaresinde Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti öncesi ve sonrası olmak üzere başlıca iki dönem görülmektedir. Nezaret öncesinde cihetlerin verilmesinde ve muamelelerinde vakfiyelerdeki şartlardan kaynaklanan çok çeşitli işlemler olmakta iken nezaret sonrasında vakıf yönetiminde de merkezîyetçi bir anlayışla çıkarılan *Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi* ile daha sıkı bir yönetim öngörülmüş ve cihetlerde sayı ve miktar bakımından büyük ölçüde bir azalma olmuştur (İpşirli 1993: 547).

Osmanlı Devletinde vakıfların tevcihâtı yapılırken gözetilmiş olan bazı temel prensipleri maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz¹⁴:

- Nâ-ehle cihet tevcih edilemez. Dolayısıyla herhangi bir cihetin hizmetini yerine getirmede yetersiz olan bir kişinin ataması yapılırsa, atanmış kişi görevinden alınır ve bu atama mutlaka hizmeti yerine getirebilecek ehil kişiye yapılır.
- Bir sınıf erbâbına şart kılınmış olan cihetin başka bir sınıf erbâbına tevcihi yapılamaz. Mesela Hanefî ulemasına tevcihi şart kılınmış bir cihet, Şâfiî ulemasından bir kişiye tevcih olunamaz.
- Bir cihet mutasarrıfı öldüğünde o cihetin hizmetini yapmaya ehil olan yetişkin oğlu varsa, o cihet ondan başkasına tevcih olunmaz. Fakat ölen kişinin oğlu o cihetin hizmetini yapmaya nâ-ehil olur ve bu yetersizliği hâkim tarafından tespit edilirse başka kimseye tevcih olunur.
- Cihetlerin ferâğ ve kasr-ı yedi yapılabilir; fakat bu mutlaka hâkim onayı ile yapılmalıdır. Vazifeyi devralacak kişinin yapacağı vazife ile ilgili ehil olduğu hâkim tarafından onaylanmadıkça yapılan ferâğ ve kasr-ı yed geçersizdir.
- Aynı anda yapılması gereken iki cihetin bir şahıs üzerinde toplanması caiz değildir. Eğer böyle bir durum var ise iki vazifeyi birlikte yapan kişi vazifelerden birisine tevcih olunurken diğer vazifeden el çektilir.
- Vakıf kurucusu vakıf hizmetlilerinin atama ve görevden alma yetkisini mütevellîye şart etmiş ise, o vakfın tevcihâtına hâkim müdahale edemez. Ancak mütevellî nâ-ehile cihet tevcih ettiğinde veyahut haklı bir gerekçe olmaksızın bir kimseyi görevinden almak gibi bir muamelede bulunur ise, o surette hâkim müdahale eder.

¹⁴ Atamalarda gözetilen temel prensipler Ömer Hilmi Efendi'nin *İthaf-ül-Ahlâf fi Ahkâm-il-Evkâf* isimli eserinden sadeleştirilerek alınmıştır (Ömer Hilmi 1966: 102-106).

- Bir cihet sorumlusu görevden alınır ve bu haber kendisine ulaşmadığı için bir süre daha görevini yapmaya devam ederse, görevden alınma haberi kendisine ulaşana kadar görevinin karşılığı olan ücretini hak etmiş olur.
- Bir cihet bir kimseye tevcîh olunduktan sonra, o kişi görevden alınmadan başka bir kişiye tevcîh olursa, ikinci tevcîh geçerli olmaz. Ama ilk tevcîhin görevden alınmasını gerektirecek bir sebep olur ise ikinci tevcîh geçerli olur.
- Vakıf tevcîhlerinde hâkim onayı ile nâib ve vekil tayin edilebilir.
- Vakıf hizmetlerinde mazeretsiz olarak hizmetini terk edenler veya hizmetini yerine getirmede tembellik edenler görevden alınır.
- Bir cihet sorumlusu başka bir memlekete giderek o cihetin hizmetine üç aydan fazla ara verdiğinde eğer hizmete ara verme sebebi hac farızası ve silâ-i rahim gibi zorunlu haller ise görevden alınmayı gerektirmez. Fakat bu haller dışında üç aydan fazla hizmete ara verilirse ve bu süre zarfında hizmet yapılmaz ise kişi görevden alınır.

Hurûfât Defterleri tevcîh kayıtları Osmanlı bürokrasisinde vakıf atamalarının nasıl ve ne şekillerde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Gerek kişilerin şahsi müracaatları, gerek vakıf idarecileri veya kadı/nâib arzları doğrultusunda yapılan tevcîhâtta Hurûfât Defterleri'nde genellikle ataması yapıldı anlamında *tevcîh*, *tevcîh buyuruldu* veya *inâyet buyuruldu* ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. İncelemiş olduğumuz kayıtlara göre atamaları, arzla yapılan atamalar, Şeyhülislam işaretiyle yapılan atamalar, kazasker ilamı ve padişah fermanı ile yapılan atamalar olarak birkaç başlık altında toplamak mümkündür.

a. Arzla Yapılan Tevcîh:

Arzuhal, bugünkü anlamda dilekçe olan, Osmanlı döneminde ise reâyâ ve askerî sınıf tarafından bir dilek veya şikayet bildirmek amacıyla bir makama yazılan ve yazanın şahsi taleplerini içeren belgelerdir. Arz ise temel de arzuhal ile aynı vazifeyi görmekle birlikte genellikle devlet görevlilerinin üst makamlarına yazmış oldukları resmî dilekçelerdir (Kütükoğlu 1994: 303). İncelemiş olduğumuz Kangırı Hurûfât Defterleri atama kayıtlarından anlıyoruz ki, herhangi bir vakıfta meydana gelen görev değişikliği; şahısların kendi müracaatları, vakıf yöneticilerinin müracaatları ile kazalarda arz yetkisine sahip kadı ve nâibler tarafından merkezi idareye arz ile bildirmeleri ve merkezi idare tarafından bu arzlarda belirtilen kişiler adına beratlar düzenlenmesiyle gerçekleşmektedir. İncelemelerimiz neticesinde atamaların atanın kişinin kendi arzıyla, müteveli arzıyla, nâib ve kadı arzıyla gerçekleştiğini tespit etmiş bulunuyoruz. Şimdi bu atama türlerini örnekleriyle inceleyelim.

a.1. Kendi Arzıyla Tevcîh: Kangırı Hurûfât Defterleri'nde yer alan atama kayıtlarında kendi arzıyla atama talep eden şahısların *müderrislik* ve *şeyhlik* için müracaat ettikleri görülmektedir. Kayıtlara göre müderrislik ve şeyhlik atamaları *ferağ* ve *fevt* gibi nedenlerle

görev cihetinin boşalması üzerine atama talep eden şahısların *kendi arzıyla* müracaatı ve dönemin Şeyhülislamının işaretleriyle gerçekleşmektedir:

Kangırı'da Serdar İbrahim Paşa Evkâfi'ndan almak üzere Sûk-ı Sultânîde câmide Pazartesi günü yevmi dört akçe ile şeyh olan Ahmed fevt mahlûlünden Ali'ye kendi arzı ve Şeyhülislam Seyyid Mehmed Said Efendi hazretlerinin işaretleriyle tevcîh buyuruldu Safer 1184 (M. Mayıs 1770) (VGMA Defter 1102, s.46).

Yine Kangırı Kazası'nda bulunan ve Bozok Kazası Yozgat Karyesi'nden *Aişe Hatun Medresesi'*nde müderris olan Hacı Musâ'nın ferağında oğlu Mustafa *kendi arzıyla* ve dönemin Şeyhülislamı Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi'nin işaretleriyle 13 Safer 1207 (30 Eylül 1792) tarihinde müderrislik görevine atanmıştır (VGMA Defter 558, s.35).

a.2. Kadı/Nâib Arzıyla Tevcîh: Hurûfât Defterleri'ndeki atama kayıtlarının büyük bir bölümünü yerel idare merkezi olan kazalarda bulunan kadı ve nâib arzlari ile gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Hurûfât Defteri atama kayıtlarında kadı ve nâiblerin isimleri atanan kişinin isminden sonra yer almakta olup *kâdîsı* veya *nâibi* şeklinde geçmektedir:

Kangırı'da Şeyh Bahauddin Zâviyesi'nden almak üzere iki akçe ile cüzhân olan Ali fevt olmağla sulbî oğlu Osman Halife'ye nâibi es-Seyyid Ali arzıyla inâyet buyuruldu. (VGMA Defter 1091, s. 211);

Kangırı'da Şeyh Osman Mahallesi'nde bir akçe ile müezzîn Ahmed fevt oğlu Abdurrahim kâdîsı Seyyid Mustafa arzıyla inâyet. (VGMA Defter 1140, s. 577).

Kayıtlarda arz yetkisine sahip kadı ve nâiblerin isimlerinin periyodik olarak kaydedilmiş olması, kazalarda kadılık ve nâiblik yapan kişileri Hurûfât Defterleri'nden tespit edebilme imkanı da sunmaktadır.

a.3. Mütevelli/Nâzir Arzıyla Tevcîh: Atama kayıtlarından anlaşıldığına göre vakıf yöneticisi olan mütevelli ile yine vakıf idari görevlilerinden olan nâzirler da sorumlusu oldukları vakıfların görevli atamalarında arzlariyle rol almaktadırlar:

“Kangırı'da Sultan Süleyman Câmii'nde beher cuma Hacı Durmuş ruhuçün tilâvet olunan eczâlardan yevmi bir akçe ile cüz-i şerîf tâlibi olan Hafız Ali nâ-ehil ve nâ-müstehak olmağın ref'inde Seyyid Mehmed Said'e mütevellîsi Şeyh Ahmed arzıyla tevcîh buyuruldu Ramazan [1]183 (Aralık 1769)” (VGMA Defter 1102, s.45).

Yine Sultan Süleyman Câmii'ne imam ve Kasım Bey Mescidi'ne kayyım atamaları, “mütevelli arzıyla yapılmış atamalara” örnek gösterilebilir (VGMA defter 1140, s. 579).

Başka bir kayıтта Kangırı Kazası'nda Mustafa Paşa Câmii'nde bir akçe ile kayyım olan İbrahim adlı kişinin ölümüyle yerine *nâzırı Mehmed arzıyla* atama yapıldığı görülmektedir (VGMA Defter 1140, s. 581). Bu örnek, mütevelliler gibi vakıf idari görevlisi olan nâzirlerin da arzlariyle atamalarda yer aldıklarını göstermektedir.

a.4. Mutasarrıf Arzıyla Tevcîh: Osmanlı devlet teşkilatında kaza ile vilayet arasında idarî bir teşekkül olan sancakların başında bulunan idareci için kullanılan bir unvan olan *mutasarrıf*, Hurûfât Defterleri atama kayıtlarında bir başka arz sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır:

Kangırı Kazası hâricinde Elekçi Değirmeni demekle ma'rûf bir göz değirmene vakfiyet üzere beher leyle-i Cumada Yasin-i Şerif tilâvet edüb sevâbını hazret-i risâlet-penâhi sallallahu aleyhi ve sellem hazretlerinin rûh-ı şeriflerine ibdâ etmek şartıyla mutasarrıf olan Mehmed bilâ veled fevt mahlûlünden es-Seyyid İbrahim Arref'e nâibi Hüseyinzâde es-Seyyid Ahmed Ataullah zîde ilmuhu 'arz ı Kangırı ve Ankara mutasarrıfı es-Seyyid el-Hac Abdurrahman Paşa hazretleri dahi 'arz etmegın mücibince merkûma tevcîh buyuruldu 21 Ramazan 1230 (27 Ağustos 1815). (VGMA Defter 555, s. 269).

b. Şeyhülislam İşareti ile Tevcîh:

Hurûfât Defterleri atama kayıtlarında yer alan atama türlerinden birisi de Şeyhülislam işaretiyle yapılan atamalardır. Kangırı Kazası atamalarına göre müderrislik, ders-i âmmlik, nâsıhlik ve vâzlik atamaları *Şeyhülislam* işaretiyle gerçekleşmektedir. Bu tür atamalar, bazen atama talep edenlerin kendi arzları, kadı/nâib arzları üzerine Şeyhülislam işaretiyle; bazen de kazasker ilamı üzerine Şeyhülislam işaretiyle olabilmektedir:

Sultan Süleyman Câmii kurbunda Seyyid Ahmed ve Meryem binti Mehmed Bey hücrelerinde müderris olan Mehmed Emin bin Abdullah'ın ferağıyla Hafız el-Hac Mehmed kendi 'arzıyla ve Şeyhülislam Mehmed Arif Dürrizade'nin işaretleriyle ibka buyruldu. 29 Şevval 1209 (19 Mayıs 1795). (VGMA Defter 558, s.38).

Gerekli görüldüğü hallerde Şeyhülislam işaretiyle kadı huzurunda imtihan yapılarak atamanın gerçekleştiğini görmekteyiz:

Kangırı'da Sultan Süleyman hazretlerinin Câmii'nde ders-i âmm olmak üzere Hacı Ahmed Efendi yüz gurusu ve Kalaycızâde Mehmed Efendi dahi yüz gurusu vakf edüb nemâsından almak üzere yevmî 10 akçe vazife ile Ali mutasarrıf iken fevt olub mahlûlünden Mehmed Emin'e 'arz olunub berât olunmak üzere Âsitaneye irsal eylediğinde âbardan es-Seyyid Hasan 'arz ittihaz kendi üzerine berât ettürüb gadîr-i kâbir olmağın müteveffanın mahlûlünden ve mezbûr es-Seyyid Hasan'ın ref'inden merkûm Mehmed Emin'e tevcîh olunub mutasarrıf iken mezbûr es-Seyyid Hasan yine müdahaleden hali olmamağla bi'l-fil Şeyhülislam Abdullah Efendi işaretiyle bâ-varaka-i âli İstanbul Kâdisı huzurunda bi'l-muvacehe imtihan olunduklarında mezbûr es-Seyyid Hasan henüz erbâb-ı tadrîsden olmayub merkûm Mehmed Emin her vechle tadrîse kudreti zâhir olmağla Mehmed Emin üzerinde ibka ve iktiza eylediği i'lâm olunmağla mücibince inâyet buyuruldu fi Şevval sene 1137 (Haziran 1725) (VGMA Defter 1091, s. 211).

c. Padişah Fermanı ile Tevcih: Hurûfât Defterlerinde *sâdır olan fermân-ı âli mucibince* yapılan atamalara bakıldığında, görevlinin elindeki beratı zâyi etmesi, eski görevlinin görevini terk etmesi veya kendi üzerine haksız berat ettirmeler gibi sebeplerle atamaların gerçekleştiği görülmektedir. Bu tür atamalara bakıldığında bürokratik işlem silsilesini görmek mümkündür:

“... Kangırı Kazası nâibi Hasan Efendi ‘arz edüb ve fi tahkikihi mezbûr Hüseyin kendü hüsn-i rızâ ve ihtiyârıyla imâmet ve hitâbet-i mezkûreyi merkûm Abdullah’a ferâgat ve kasr-ı yed ve berâtını teslim eylediğini vukûf-ı tâmmı olan bi-garaz müsliminden Hüseyin ibn Emrullah ve Mustafa bin Hüseyin ve Ali bin Mustafa ‘âlâ tariki’ş-şehâde haber vermeleriyle ‘arz -ı mezkûri tasdik etmeleriyle ciheteyn-i mezkûreteyn hilekâr-ı mezbûr Hüseyin’in ref’inden merkûm Abdullah’a tevcih buyurulmak rızâ-yı sâmilere ise deyu bi’lfi’l Anadolu Kazaskeri faziletli semâhatlü Şeyhzâde Mehmed Efendi hazretleri i’lâm etmeleriyle i’lâmları mucibince mezbûrun ref’inden merkûma tevcih olunmak deyu fi 10 Receb 1226 (31 Temmuz 1831) târihiyle müverrah musahhah fermân-ı âli sâdır olmağla sâdır olan fermân-ı âli mucibince tevcih buyuruldu (VGMA Defter 554, s. 208).

Yine Kangırı Kazası’nda Çukurviran Karyesi Câmii’ne hatib (VGMA Defter 555, s. 268), Şeyh Bahaüddin Mescidi’ne bevâb ve kayyım atamaları (VGMA Defter 555, s. 269), Kızılsın Karyesi Câmii’ne imam ve hatib atamaları (VGMA Defter 554, s. 208) ile Şeyh Bahaüddin Mescidi’ne müezzin atamaları (VGMA Defter 555, s. 268), “ferman ile gerçekleşen atamalar” a örnek gösterilebilir.

1.5. Sebeplerine Göre Atama Türleri:

İncelemiş olduğumuz Hurûfât Defteri kayıtlarına göre tevcihâtın, *meşrûtiyet üzere tevcih*, *lazım olmağla tevcih*, *mahlûlünden tevcih*, *tecdiden tevcih*, *ibkâen tevcih* ve *inâyeten tevcih* gibi farklı şekillerde yapıldığını görmekteyiz. Gerek Hurûfât Defterleri’nin yazım tekniği açısından gerekse vakıf teşkilatının işleyişi açısından önemli bulduğumuz atama türlerini örnekleriyle incelememizin daha sonra yapılacak araştırma ve incelemelere katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

a. Meşrûtiyet Üzere Tevcih: Vakıflarda vakfın nasıl ve hangi şartlarda idare olunacağı ile diğer konularla ilgili şartlar vakfiyelerde belirtilmiştir. Vakıflarda her türlü işlem öncelikle vakfiyede belirtilen şartlar doğrultusunda *meşrûtiyet üzere* yapılır. Başta tevliyet olmak üzere bütün cihetler ehil olmak şartıyla vakfiyede şart koşulan şahıslara tevcih edilir (Akgündüz 1988: 265). Kangırı Hurûfât Defterleri’nde bu durum “*evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere*” şeklinde geçmektedir:

Kangırı kal’asında medfûn Şeyh Karatekin türbesinde evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere türbedâr olan Şeyh Mustafa ferâğından yerine oğlu Seyyid Şeyh Ahmed kâdîsi Şeyhzâde Seyyid Abdulhalim ‘arzıyla tevcih buyuruldu fi 23 Şaban Sene 1203 (19 Mayıs 1789). (VGMA Defter 558, s. 34).

Yine Kangırı'da Karaşeyh nâm karyede *Şeyh Kara Mustafa Vakfı* zâviyedarlık ve tevliyet cihetlerinin *evlâdiyet ve meşrûtiyet* üzere olduğunu görmekteyiz (VGMA Defter 1101, s.51).

Özellikle vakfiyesi ve yönetim şartlarını belirten vakfiye yerine kaim belgeleri günümüze ulaşmamış vakıflar açısından Hurûfât Defterleri'ndeki mütevellî ve nâzır gibi vakıf yönetici atamaları önem arz etmektedir.

b. Lazım Olmağla Tevcîh: İhtiyaca binaen yapılan atama olarak tanımlayabileceğimiz bu atama şeklinde, vakıf müessesesinin ilk atamalarının *lazım olmağla* şeklinde tevcîh bulunduğu görülmektedir:

Şeyh Osman Mahallesi sâkinlerinden Molla Abdullah bin el-Hac Hasan binâsı mescidde imam olmayub nasb ve ta'yin olunmak lazım olmağla bâni-i mezbûr Molla Abdullah bin el-Hac Hasan'a imâmet-i mezkûre ber-vech-i hasbî nâibi Esirizâde Hasan 'arzıyla tevcîh buyuruldu (VGMA Defter 554, s. 208).

Bu tür atamaların bir başka şekli ise, bir vakıfta daha önce olmayan bir cihetin oluşturulması üzerine, yeni oluşan hizmeti ifâ edecek görevlinin atanmasıyla gerçekleşmektedir. Mesela daha önce mescit olarak hizmet vermekte olan bir vakıf eserinin ihtiyaca binaen *minber vaz'* edilerek câmiye çevrilmesiyle hatiblik cihetinin oluşturulduğunu ve câmiye hatib ataması yapıldığını görmekteyiz:

Kangırı mahallâtından Çukur Mahallesi'nde ashâb-ı hayrâtın binâsı mescidin cemâati kesir olmağla yine âhali-i mahalle bâ izin-i hümayûn mescid-i şerife minber vaz' eylediği Câmiü'ne hatib nasb ve ta'yini lazım olmağla lede'l-ımtihan istihkakı nümâyân olan Hâfız Ali'ye nâibi Hasan 'arzıyla ber-vech-i hasbî tevcîh buyuruldu" (VGMA Defter 555, s. 271).

Bu atama türü özellikle vakıf eserlerinin bina edilmiş tarihlerinin tespit edilmesi ile yine aynı eserlerin zaman içerisinde geçirmiş olduğu evreleri ortaya koymaları bakımından önemlidir.

c. Mahlûlünden Tevcîh:

İntikal edecek vâris bırakmaksızın ölen kimseden kalan arazi, emlâk ve cihet hakkında kullanılan bir tabir olan *mahlûl* (Pakalın 1993: II/384), Hurûfât Defterleri kayıtlarında *fevt*, *ferağ*, *kasr-ı yed*, *keff-i yed* ve *ref'* gibi sebeplerle cihetin boşalması olarak karşımıza çıkmaktadır.

c.1. Fevt: Ölmek, ölüm anlamına gelmekte olan *fevt* sebebiyle gerçekleşen mahlûliyet tevcîhleri Hurûfât Defterleri atamalarının en sık görülenidir:

Hoca Bahşayış Mahallesi Câmiü'nde nim akçe ile hatib olan Hacı Mehmed fevt mahlûlünde sulbi oğlu Abdullah bin Hacı Mehmed'e tevcîh... (VGMA Defter 1101, s. 50).

Kangırı'da Kayser Bey Mahallesi'nde Ali Bey binası câmiinde nim akçe ile müezzin olan Hüseyin bin Mehmed fevt mahlûlünden diğer Hüseyin bin Ali'ye bâ berât tevcîh yevm 9 Rebiülevvel sene 1204 (VGMA Defter 558, s. 34).

Fevt sebebiyle gerçekleşen mahlûliyet tevcîhlerine bakıldığında daha çok ölen kişinin yerine oğlunun/oğullarının atandığını görmekteyiz. Oğullara atama şartının ehil olmak olduğunu daha önce belirtmiştik.

c.2. Ferağ: Arapça'da bırakmak, satmak, işten çekilmek, rahatlık, asûdelik gibi anlamları olan ferağ, vakıf terminolojisinde bir kimsenin uhdesindeki bir ciheti kendi rızasıyla başkasına bırakması (Pakalın 1993: I/602) başka bir ifade ile devretmesidir. Ferağ tevcîhinin gerçekleşebilmesi için atanacak kişinin ehil olması ve hâkim onayı şartı aranmaktadır:

Sultan Süleyman Câmi-i Şerîf'inde yevmi iki akçe ile cüzhân olan Mehmed Halife ferağ mahlûlünde oğlu İbrahim Halife'ye kâdisi Mehmed Said 'arzıyla tevcîh...', (VGMA Defter 1101, s. 51).

c.3. Kasr-ı yed: Arapça el çekmek veya el çektirilmek, terk etmek anlamına gelen *kasr-ı yed*, vakıf ıstılahında, mütevellilik, imamlık vs. gibi şart-ı vâkıf gereği kendisine intikal yoluyla tevcîh olunan vazifeden feragat etmek, vazgeçmek anlamında kullanılan bir tabirdir (Ergüney 1973: 254):

Hoca Bahşayış Mahallesi Câmii'nde nim akçe ile hatib olan Abdullah adlı kişinin *kasr-ı yedinde* yerine Mustafa Halife isimli şahıs kadısı Mustafa 'arzıyla 1175 yılında hatib olarak atanmıştır (VGMA Defter 1101, s. 50).

c.4. Keff-i Yed: Bir kimsenin elinde ve tasarrufu altında bulundurduğu malı terk ve tasarrufundan feragat etmesine *keff-i yed* denilmektedir (Ergüney 1973: 254). Kangırı mahkemesinde muhzirbaşılık görevine 1137 yılında Mehmed adlı şahıs atanırken, bu şahsın 1142 yılında fevti sebebiyle yerine yine Mehmed adlı bir kişi atanmış olup bu kişinin *keff-i yed* etmesiyle Ahmed adlı kişinin ataması yapılmıştır. Başka bir atama kaydında ise *keff-i yed*in şartı bağlandığını görmekteyiz:

Hoca İbrahim Mahallesi Mescidi'nde hatib olan Hasan bin Mehmed'in on seneden beri *gayb* olması nedeniyle hatiblik ciheti Hacı Hasan bin Ömer adlı kişiye 29 Şaban 1245 tarihinde "*Hasan Efendi zuhur eder ise keff-i yed şartıyla tevcîh*" olunmuştur (VGMA Defter 557: 144).

c.5. Ref': Kaldırma, lağv ve feshetme (Şemsettin Sami 1996: 667) gibi anlamlara gelmekte olan bu kelime Hurûfât Defteri atama kayıtlarında *görevden alma/alınma* anlamında kullanılmıştır. Kangırı Hurûfât Defterleri atama kayıtlarında *nâ-ehil ve nâ-müstehak olma, gadr-i külli, sû-i hâl, terk-i hizmet, hâl ve mu'attal olma ve mefkûd olma*, gibi durumlarda eski görevlinin *ref'* olduğunu görmekteyiz:

Kangırı'da Sultan Süleyman Câmîi'nde yevm-i Cuma'da Hacı Durmuş ruhuçün tilavet olunmak şartıyla vakf eylediği eczâdan yevmî birer akçe ile iki kit'a berât ile iki aded cüz-i şerif tâlisi olan Ali cühelâdan olub **nâ-müstebak** olmağla ref'inden Hafız Seyyid Şeyh Mehmed'e mütevellisi Şeyh Ahmed 'arzıyla tevcih buyuruldu (VGMA Defter 1102, s. 45).

Yine aynı vakıfta cüzhânlık yapan Hafız Ali adlı şahıs **nâ-ehil ve nâ-müstebak** olduğundan vakfın mütevellisinin arzıyla görevden alınarak yeni bir görevli atanmıştır (VGMA Defter 1102, s. 45):

Kangırı'da Sultan Süleyman Câmîi'nde beher Cuma Hacı Durmuş ruhuçün bir cüz-i şerif tâlisi ve yine Sultan Hatun vakfından yevmî bir akçe ile bir cüz-i şerif tâlisi olan Ali mutasarrıfken Hacı Durmuş mütevellisi Şeyh Ahmed kendi evlâdı Mehmed Said üzerine berât ettirüb **gadr-i külli** olmağla ref'inden merkûm yevmî iki akçesiyle bâ 'arzuhal tevcih ve ibkâ buyuruldu (Defter 1102, s. 46).

Aktaş Karyesinde Ali Câmîi'nde imam ve hatib Halil **sû-i hâl olmağla** yerine Ataullah'a tevcih sene 1103 (VGMA Defter 1138, s. 38).

Kangırı'da Hoca Bahşayış Mahallesi Avârız ve Nüzul ve Helva Akçesi ve Câmî-i şerifi Çerağı Nukûd-ı Mevkûfesi'nin mütevellisi olan Hasan Halife **terk-i hizmet olmağla** ref'inden nukûd-ı mezbûr murâbahasından almak üzere yevmî üç vazifesiyle Hasan ref'inden Mehmed Halife'ye kâdisı Mehmed Efendi 'arzıyla tevcih buyuruldu fi 24 Safer sene [1]171 (7 Kasım 1757) (VGMA Defter 1103, s. 7).

Şeyhler nâm-ı diğer Alemdar Karyesi'nde Meşâyih-ı Horasan-ı Nakşibendiyeden İmanlıdede Mescidi demekle ma'ruf Câmîi'nde yevmî bir akçe ile imam ve hatib olan Mustafa bin Hüseyin müddet-i vâfirenden beri diyâr-ı âharda olub hizmet-i lâzimesi **hâlî ve mu'attal kalmağla** ciheteyn-i mezkûreteyn mezbûr Mustafa bin Hüseyin'in ref'inden Mustafa bin Abdurrahman'a tevcih ... (VGMA Defter 553, s. 261).

Kiliseviran Karyesi'nde câmide ber-vech-i hasbî hatib olan Ali ve Abdülkerim kardeşlerden Ali bundan akdem bilâ-veled fevt ve merkûm Abdülkerim'in yirmi seneden mütecaviz **mefkûd** olmasıyla boş kalan hatiblik görevine Ahmed Halife bin Ahmed adlı kişinin ataması yapılmıştır (VGMA Defter 556, s. 226).

ç. **Tecdîd Tevcihi:** Hurûfât Defterleri'nin vakıflarda vazife yapan görevlilerin atama kayıtlarını içerdiğini ve kendisine berat gönderilerek ataması yapılan kişilerin kaydedildiği defterler olduğunu daha önce belirtmiştik. Osmanlı Devleti'nde beratlar, üzerinde tuğrası bulunan padişahın dönemi için geçerli olup yeni padişah tahta geçtiğinde mevcut beratın geçerliliğini koruyabilmesi için "tecdîd" olunarak yenilenmesi gerekmektedir (Kütükoğlu 1992: 472). İşte bu berat yenileme işlemi Hurûfât kayıtlarında bir atama türü olan "cülûs tecdîdi" olarak karşımıza çıkmaktadır. Hurûfât kayıtlarında cülûs tecdîdi yıllarına bakılarak vakıf isim ve sayıları ile birlikte vakıflarda görev yapan kişilerin kayıtlarını bir

arada görme imkânı bulunmaktadır. Örnek olarak *VGMA Defter 1103*'te yer alan 210 adet atama kaydının tamamına yakını padişah değişikliği nedeniyle tecdîden yapılmıştır (*VGMA Defter 1103*, s. 2-11). Yine bir padişah değişikliği neticesinde *VGMA Defter 1138*'te tecdîden gerçekleştirilen atama sayısı 425 olarak gözükmektedir (*VGMA Defter 1138*, s. 38-47).

Berat tecdîdi sebeplerinden bir diğeri ise, eski beratın zâyi olması ve sahibi tarafından yeniden talep edilmesidir. Beratın yeniden verilebilmesi için ilgili kalem tarafından kayıtların kontrolü yapılarak berat talebinin değerlendirilmesi gerekmektedir ve bu şekilde verilen berata *zâyinden berat* denilmiştir (Genç 1998: 43-44). Mirahor Mahallesi Mescidi vakfının mütevellisi ve aynı zamanda mescitte müezzinlik yapmakta olan İbrahim Halifé'ye beratının *zayi*' olması nedeniyle H. 1169 tarihinde tecdîden berat verildiğini görmekteyiz (*VGMA Defter 1103*, s. 4).

Yine Kangırı mahkemesi muhızlılarından Mehmed (*VGMA Defter 1101*, s. 51), Kadızâde Mustafa Efendi Vakfı mütevellisi Ahmed bin Ali (*VGMA defter 558*, s. 38), Sultan Süleyman Câmii vâiz ve nâsıhı olan Mustafa Bey (*VGMA Defter 553*, s. 262) beratlarını zâyi etmeleri sebebiyle tecdîden berat ile tevcîh olunmuşlardır.

d. İbkâ Tevcihi: Kayıtlarda geçen atama şekillerinden bir diğeri ise, işinden ayrılan bir memuru yeniden göreve getirme olarak tanımlanan (Parlatır 2006: 680) *ibkâ* atamalarıdır. Tayinleri bir seneliğine yapılan memurlardan, bu süre bitmeden önce hizmetleri beğenilenlerin yeniden bir sene için görev yerlerinde kalmaları için kullanılan, memurun müracaatı veya sadrazamın doğrudan doğruya tasvibi ile gerçekleşen (Pakalın 1993: II/12) *ibkâ* tevcihlerinde memurun talebi veya idarenin memnuniyeti söz konusudur. Vakıflarda yolsuzluk ve sahtekarlık olarak niteleyebileceğimiz haksız atamaların düzeltilerek vazifenin eski sahibine iadesinde de *ibka* şeklinde atamanın gerçekleştirildiğini görmekteyiz:

Ma'rif Karyesi Câmii'ne babası Süleyman'ın ölümüyle oğlu Süleyman hatib olarak görev yapmakta iken, Süleyman *kesb-i ilim* için diyar-ı ahara gidüb *terk-i hizmet* etti diye ahardan Abdülkerim adlı kişi *bir tarik*le kendi üzerine berat ettirdiği anlaşılınca söz konusu hatiblik *ibkâen* Süleyman'a tevcîh kılınmıştır (*VGMA Defter 1103*, s. 6).

e. İnâyet Tevcihi: Hurûfât Defterleri'nde tespit etmiş olduğumuz bir başka atama türü ise *inâyet* buyrulan atamalarıdır. Bu atama türünde diğer atama türlerinde olduğu gibi *tevcih* ifadesi kullanılmayıp bunun yerine *inâyet* veya *inâyet buyuruldu* ifadeleri kullanılmıştır:

Kangırı'da Boyalı Karyesi'nde câmide bir akçe ile hatib Mehmed fevt diğeri Mehmed'e nâibi Mustafa 'arzıyla inâyet Cemaziyelevvel sene 1108 (Kasım 1696) (VGMA Defter 1140, s. 578).

Kangırı'da Karataş Câmii'nde bir akçe ile hatib Ahmed fevt İbrahim'e inâyet Şaban sene 1108 (Şubat 1697) (VGMA Defter 1140, s. 578).

Yine Hüseyin Paşa Câmii'nde nim akçe ile müezzin olan Mustafâ'nın ölümü üzerine Safer 1138 (Ekim 1725) tarihinde Mustafa isimli diğer bir kişinin ataması *inâyeten* yapılmıştır (VGMA Defter 1091, s. 211).

2. Hurûfât Defterleri'nde Kangırı Vakıfları ve Vakıf Eserleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Kangırı Kazası'na ait olup çalışmamıza esas teşkil eden kayıtların yer aldığı 26 adet Hurûfât Defteri bulunmaktadır (Bkz: Tablo 1). Bu defterlerde Kangırı'ya ait kayıtların en erken tarihlisi H. 1102 (M. 1690) tarihli Kara-taş Mahallesi Câmii'ne müezzin atama kaydı iken (VGMA Defter 1138, s. 38), en geç tarihli olanı ise H. 1250 (M. 1834) ile tarihlenmiş olan Ahlatçık Karyesi'nde bulunan Şeyh Yunus Câmii'ne hatib atama kaydıdır (VGMA Defter 557, s. 147). Yaklaşık 150 yıllık zaman dilimini içeren Kangırı Hurûfât kayıtları, kaza merkezi olarak Kangırı ile bağlı nahije ve köylerde bulunan vakıflarla bu vakıflarda görev ifa eden idari personel ile çeşitli kademelerde hizmet veren vakıf personeline ait 1800 civarında atama kaydı ihtiva etmektedir.

Çalışmamız esnasında Kangırı'da kurulmuş vakıflar, vakıf eserleri, vakıflarda çalışanlar, bu çalışanların ifâ etmiş oldukları görevler ile almış oldukları ücretler başka bir çalışmada değerlendirilecektir. Hurûfât Defterleri'nde Kangırı Kazası ile ilgili yer alan bilgileri Kangırı Vakıfları ve Kangırı Vakıf Eserleri şeklinde gruplandırarak vakıf ve vakıf eserlerinin isimlerini ve nerede bulduklarını tablolar halinde vermekle yetindik.

2.1. Hurûfât Defterleri'nde Kangırı Vakıfları

Bilindiği üzere vakıflar kurucularının isimleri ile adlandırılmaktadır. Vakfiyelerde mütevellî dışındaki görevlilere dair fazlaca bilgi bulunmamaktadır. Hurûfât Defterleri'ndeki Kangırı vakıflarına ait atama kayıtlarından, Kangırı'da kurulmuş vakıfları, bu vakıfların eserlerini ve vakıflarda vazife yapan görevlileri ismen tespit edebildiğimiz gibi vefat, ferâgat, azil gibi değişik nedenlerle gerçekleşen görev değişimini de görebilmekteyiz. Hurûfât Defterleri'nde başta tevliyet olmak üzere nâzır, câbi, kâtib gibi idarî görevlilerin atama kayıtları ile vakıflarda değişik hizmetleri ifa eden imam, müezzin, müderris, ferraş vs. görevli atamaları, bize Kangırı'daki vakıf isimlerini ve sayısını tespit edebilme imkânı vermektedir. Bununla birlikte, Hurufât Defterleri'nde yer alan idarî görevli atamaları bize atama yapılan vakfın ismini vermektedir:

Kangırı'da Hoca Bahşayış Mahallesi Avâzır ve Nüzul ve Helva Akçesi ve Câmî-i şerifi Çerağı Nukûd-ı Mevkûfesi'nin mütevellisi olan Hasan Halife terk-i hizmet olmağla ref'inden nukûd-ı mezbûr murâbahasından almak üzere yevmi üç[akçe] vazifesiyle Hasan ref'inden Mehmed Halife'ye kâdisi Mehmed Efendi 'arzıyla tevcih buyuruldu fi 24 Safer sene [1]171 (7 Kasım 1757) (VGMA Defter 1103, s. 7).

Örnekte de görüldüğü üzere, *Hoca Bahşayış Mahallesi Avârız ve Nüzul ve Helva Akçesi ve Câmi-i şerifi Çerağı Nukûd-ı Mevkûfesi* vakfının müteveli ataması kaydedilirken vakfın ismi tam olarak zikredilmektedir. Diğer yandan hizmet sınıfı atamalarında ise atama yapılan cihet türü ve bu cihetin ifa edildiği yer zikredilmektedir:

Kangırı'da Kayser Bey Mahallesi'nde Ali Bey binası câmiinde nim akçe ile müezzin olan Hüseyin bin Mehmed fevt mahlûlünden diğer Hüseyin bin Ali'ye bâ berât tevcih yevm 9 Rebiülevvel sene 1204 (VGMA Defter 558, s. 34).

Hizmet sınıfı atama kayıtlarına örnek olarak buraya aldığımız atama kaydında ise, *Ali Bey* isimli bir kişi tarafından yapılmış olan bir camiye *müezzin* olarak *Hüseyin bin Ali* adlı birinin atandığını görmekteyiz. Bu atama kaydından vakıf ismine ulaşmak son derece zor gözükmemektedir. Atamada zikredilen *Ali Bey*'in bir vakıf kurduğu muhakkaktır ama kurduğu vakıf sadece sözkonusu camiyi yaptırmak için tesis edilmiş olabileceği gibi, adı geçen caminin yanısıra bir medrese, başka bir mahalde bir çeşme yahut daha farklı hizmetler vermek üzere birçok vakıf eser vücuda getirmiş kapsamlı bir vakıf da olabilir. *Ali Bey*'in birden fazla alanda hizmet veren vakıf eserler vücuda getirmiş bir vâkıf olduğu düşünüldüğünde, her bir hizmetin ifa edildiği vakıf eserlerine vakıf ismi vermemiz gerekcek ve böylelikle *Ali Bey Camii Vakfı*, *Ali Bey Medressi Vakfı*, *Ali Bey Çeşmesi Vakfı* gibi isimlendirmeler yapma zorunluluğu doğacaktır. Bu ise yapılacak çalışmada bizi oldukça farklı ve yanlış sonuçlara götürecektir.

Yukarıdaki örnekler ışığında diyebiliriz ki; eğer Hurûfat Defterleri atama kayıtlarından yola çıkarak vakıf tespiti yapılacaksa, hizmet sınıfı atama kayıtlarının değil idarî görevli atama kayıtlarının kullanılması gerekmektedir. Çalışmamızda yönetici sınıfı atama kayıtlarından yola çıkarak kullanmış olduğumuz bu yöntem, tüzel kişilik olarak her vakfın müteveli, nâzır, câbi, kâtib gibi idarî bir cihetinin olması gerekliliği düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Bu yöntemle tespit çalışması yapılırken, yönetici ataması yapılan vakıf isminin zaman içerisinde kayıtlara farklı şekillerde yansıma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim atama kayıtlarında vakıf veya vakıf eser isimleri halk arasında tanınan isimleri ile de kaydedilebilmektedir.

Yönetici atama kayıtlarından yola çıkarak tespit etmeye çalıştığımız ve bu kayıtlarda zikredildiği haliyle adlandırmış olduğumuz vakıfların kurucularının isimleri, söz konusu vakıfların vakfiyelerinde kayıtlıdır¹⁵. 1690-1834 tarihleri arasında yapılan vakıf idari görevli atamaları üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde, Kangırı'da idarî kadro ataması yapılan birbirinden farklı 64 vakıf tespit etmiş bulunuyoruz. Bu vakıfların 21'i *nukûd-ı mevkûfe* olarak adlandırılan para vakfı, 17'si câmi ve mescit vakfı, 3'ü zâviye vakfı, 3'ü

15 Kangırı Hurûfat Defterleri atama kayıtlarında *Kasım Bey Vakfı* olarak tespit etmiş olduğumuz vakıf, vakfiyesine dayandırılarak VGMA kayıtlarında *Kasım Bey bin İsfendiyar Bey Vakfı* olarak kaydedilmiştir. Yine çalışmamız esnasında tespit etmiş olduğumuz ve adında Salih ismi geçen tek vakıf *Hacı Salih (Hıdırlık demekle ma'rûf) Vakfı* iken, VGMA kayıtlarında Çankırı'da kurulmuş ve adında Salih ismi geçen tek vakıf ise H. 894 (M. 1489) tarihli vakfiye kaydı bulunan *Hacı Salih bin Mahmud Vakfı*dır.

medrese vakfı, 2'si değirmen vakfı, 1'i köprü vakfı, 1'i kademgâh vakfı, 1'i kervansaray vakfı, 1'i cüz-i şerif vakfı, 2'si mezraa vakfı ve 12'si kurucularının adıyla anılan vakıflardır (Bkz: Tablo 2).

2.2. Hurûfât Defterleri'nde Kangırı Vakıf Eserleri

Hurûfât Defterleri, özellikle şehir tarihçileri ve sanat tarihçileri açısından bir şehirde tarihsel süreç içerisinde var olan yapı türlerini, bu yapıların vakıf eseri olup olmadığını, yapılış tarihi ve bânisinin kim olduğu ile bu yapılarda zaman içerisinde meydana gelen tamirat ve yenileme gibi değişiklikleri tespit edebilme imkanı vermesi yönüyle oldukça kıymetli bilgiler ihtiva etmektedirler. Çalışmamızda elde ettiğimiz veriler neticesinde Kangırı vakıf eserlerini; dini amaçlı vakıf eserleri, eğitim amaçlı vakıf eserleri ve diğer vakıf eserleri olarak gruplandırabiliriz. Dini amaçlı vakıf eserleri câmi, mescit, tekke, zâviye ve türbe; eğitim amaçlı vakıf eserleri medrese, mektep, muallimhane ve kütüphane iken sayıları daha az olan kervansaray, köprü, değirmen, hamam, çeşme ve kademgâh¹⁶ ise diğer vakıf eserleridir.

Çalışmamız neticesinde Kangırı kaza merkezinde 46 adet câmi ve mescit (Bkz: Tablo 3), Kangırı kazasına bağlı köylerde ise 96 adet câmi ve mescit tespit edilmiştir (Bkz: Tablo 4). İlk atama kayıtlarında mescit olarak geçmekte iken daha sonraki atama kayıtlarında câmi olarak anılan vakıf eserleri bulunmaktadır. Hurûfât Defterleri verilerine göre mescitler, cemaatin çoğalması veya ihtiyaca binaen, hayır sahibi bir şahsın ya da ahâlinin talebi, bu talebin kadı/nâib arzıyla üst makamlara bildirilmesi ve padişah beratı ile *minber vaz'* olunarak câmiye dönüştürülmüşlerdir. Kangırı'da Hafızâde Abdullah Ağa Câmi (Seyyid Mehmed Efendi Mescidi)¹⁷ ve Hüseyin bin Mehmed Câmi (Hoca İbrahim Mahallesi Mescidi)¹⁸ minber vaz' olunarak câmiye dönüştürülmüş yapılara örnek gösterilebilir. Mescidin câmiye dönüştürülmesiyle birlikte buraya hatib atandığını görmekteyiz:

Kangırı mahallatından Çukurvıran Mahallesi'nde ashâb-ı hayrâtın binâsı mescidin cemâati kesir olmağla yine ahâli-i mahalle bâ izn-i humâyûn mescide minber vaz' eyledikleri câmiine hatib nasb ve ta'yin olunmak lâzım olmağla ledel-ımtihan istihkâkı nümâyan olan Hafız Ali'ye nâibi Seyyid Hasan 'arzıyla ber-vech-i hasbî tevcih buyuruldu 3 Receb 1233 (VGMA Defter 555, s. 271).

Câmi ve mescitler zaman içerisinde harap olduklarından dolayı tamir veya yeniden inşa edildikleri zaman, bazen yenileyen zatların adları bazen de eski adları ile kaydedilmişlerdir. Nitekim *Mirahur Mahallesi Mescidi* harap ve bakımsız olması nedeniyle mescidin bakımı Kangırı sakinlerinden ve Yeniçeri tekâüdlerinden olan İsmail Ağa tarafından yaptırılmış ve mescide *minber vaz'* olunarak mescit câmiye dönüştürülerek, bir kandilci

16 Kenif, memşâ ve âbhane kelimeleri ile eşanamlı olan kademgâh, camilerin bitişiğinde yer alan ve günümüzde abdesthane olarak adlandırılan mahaldir. Kademgâh kelimesinin anlamları için bkz. Öz T. (1943), "Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariye", *Arkitekt* Cilt: 1943 Sayı: 1943-11-12 (143-144), Mimarlar Odası Arkitekt Veri Tabanı, <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/117/1335.pdf>, s. 281.

17 VGMA Defter 553, s. 263.

18 VGMA Defter 557, s. 144.

ve bir hatib ataması yapılmıştır (VGMA Defter 553, s. 259). Bu câminin daha sonraki kayıtlarda *Yeniçeri Tekâüdlerinden İsmail Ağa Câmii* olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Yine Alagöz Karyesi'nde *El-Hac Nasuh Câmii* harap ve bakımsız olduğundan ashâb-ı hayrdan El-Hac Mehmed adlı kişi câmiyi tamir ettirmiş ve yeni bir minber va'z ettirmiş olduğu bu câmiye hatib ataması yapılmıştır (VGMA Defter 556, s. 26). Câmii yine eski ismiyle adlandırılmaya devam etmiştir.

Kangırı Kazası Hurûfât Defterleri atama kayıtlarının büyük bir bölümünü oluşturan câmi ve mescitlerden başka Kangırı Kazası dâhilinde vakıf eseri olarak 16 adet tekke-zâviye ve türbe; 27 adet medrese-mektep ve muallimhane ile 2 köprü, 2 değirmen, 1 kervansaray, 1 kademgâh, 1 kütüphane, 1 çeşme, 1 hamam tespit etmiş bulunmaktayız (Bkz: Tablo 5).

Sonuç

Kangırı Kazası örneğinde incelemeye tabi tutmuş olduğumuz Hurûfât Defterleri, kayıt usûlü ve tekniği bakımından Osmanlı toplum hayatında sosyal ve iktisadî yönden çok mühim roller üstlenmiş olan vakıflar ile yine bu vakıfların ortaya koymuş oldukları eserleri bir arada görebilmemize imkân sağlayan önemli bir arşiv kaynağıdır. Hurûfât Defterleri Ruznâmçe-i Askerî adıyla, belirli bir bürokratik işlem silsilesi sonucu Kazaskerlik dairelerinde, XVI. yüzyılın sonlarında tutulmaya başlamış, XVII. yüzyıl sonlarından itibaren XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı kaza idari yapılanması temel alınarak Anadolu ve Rumeli defterleri şeklinde seri halde tutulmuştur.

Vakıf çalışanlarının atamalarında temel başvuru kaynağı olması ve ataması yapılanların özlük bilgilerini içermesi bakımından tutuldukları dönem içerisinde oldukça önem arzemiş olan Hurûfât Defterleri, günümüzde ise özellikle vakıflar ve vakıf eserleri üzerinde araştırma yapan araştırmacılar için önemli bir arşiv kaynağıdır. Gerek Osmanlı coğrafyasında kurulmuş vakıfların tespiti, vakıflarda görev yapanların tespit edilebilmesi ve özellikle vakfiyesi günümüze ulaşmamış vakıflarla ilgili olarak hülâsa-i vakfiye şeklinde vakıf şartları hakkında bilgiler içeren belgeleri içermesi vakıf araştırmaları açısından söz konusu defterlerin önemini bir kat daha artırmaktadır. Diğer yandan vakıfların ortaya koymuş oldukları eserlerin bânisi ile birlikte tespit edilebilmesi ile bu eserlerin tarihî süreç içerisinde geçirmiş oldukları değişikliklerin takip edilebilme olanaklarını sunması bakımından Hurûfât Defterleri, şehir tarihi araştırmacıları ve sanat tarihçileri açısından da önemli bir başvuru kaynağıdır.

Osmanlı Devleti'nin idarî yapılanmasında kaza merkezini esas alarak tutulan Hurûfât Defterleri, Anadolu'dan Balkanlara ve Ortadoğudan Kuzey Afrikaya kadar geniş bir coğrafyaya uzanan Osmanlı vakıf medeniyetini ve bu medeniyetin ortaya koyduğu eserlerin izlerini takip edebilme imkânını sunmaktadır.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

VGMA Defter 1138, s. 38-47; VGMA Defter 1140, s. 577-582; VGMA Defter 1135, s. 47; VGMA Defter 1131, s. 24-31; VGMA Defter 1142, s. 18; VGMA Defter 1119, s. 322-325; VGMA Defter 1091, s. 211-212; VGMA Defter 1128, s. 194; VGMA Defter 1139, s. 258; VGMA Defter 1105, s. 67-76; VGMA Defter 1104, s. 72-75; VGMA Defter 1103, s. 2-11; VGMA Defter 1101, s. 50-51; VGMA Defter 1102, s. 45-46; VGMA Defter 1114, s. 111-112; VGMA Defter 1115, s. 169-173; VGMA Defter 1216, s. 228-231; VGMA Defter 1147, s. 75-81; VGMA Defter 1113, s. 169-172; VGMA Defter 558, s. 34-39; VGMA Defter 552, s. 229-235; VGMA Defter 553, s. 259-263; VGMA Defter 554, s. 207-208; VGMA Defter 555, s. 267-274; VGMA Defter 556, s. 226-228; VGMA Defter 557, s. 144-147; VGMA Defter 1144.

II. Araştırma ve İncelemeler

Akgündüz A. (1988), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Alkan M. (2007), "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi", *Vakıflar Dergisi*, 30, Ankara, s. 1-34.

_____ (2010), "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006*, C. 4 A, s. 825-842.

Ateş İ. (1985), "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü Bugünü", 2. *Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984*, Ankara, s. 26-31.

Baltacı C. (1979), "Kadî-asker Rûznâmçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 4/1, s. 555 vd.

Barkan Ö.L. (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, s. 279- 387

Baykara T. (1988). "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Bir Deftere Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Varna", *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, s. 409-414.

_____ . (1990), *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Berki A.H. (1966), *Vakfa Dâir Yazılan Eserlerle, Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Ankara.

Çal H. (2001a), "Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası", *Prof Dr. Zafer Bayburtoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri, 125-166.

_____ . (2001b), "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Bulgaristanda Türk Mimarisi", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 221-286.

_____ . (2011), "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Yunanistan'daki

- Türk Mimarisi”, *Erdem*, 58, Ankara, 93-242.
- Eken G. (1998), “Osmanlılar Döneminde Sosyal ve Ekonomik Açından Mucur”, *Vakıflar Dergisi*, XXVII, s. 195-212.
- _____ . (2006), “19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20, s. 233-253.
- Erünsal İ. (1980), “Nuriosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Rûznâmçeleri” *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 4/3, 3-15.
- Göyünç N. (1968), “XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi”, *Tarih Dergisi*, 22, İstanbul.
- Halaçoğlu Y. (1998), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara.
- İpşirli M. (1993), “Cihet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 7, İstanbul, s. 546-548.
- _____ (1998), “Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar)”, *Belleten*, Sayı 61, s. 597-700.
- Köprülü F. (1942), “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü”, *Vakıflar Dergisi*, II, s. 1-35.
- Kütükoğlu M. S. (1994), *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul.
- _____ . (1992), “Berat”, *TDVİA*, V, İstanbul.
- Küçükdağ Y. (2002), “Hurufât Defterlerine Göre Osmanlı Dönemi’nde Develi Kazası’nın Tekke ve Zâviyeleri”, *Bütün Yönleriyle I. Develi Bilgi Şöleni*, s. 267-276.
- Ömer Hilmi. (1977), *İthaf-ül-ahlâfî ahkâm-il-evkâf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Öntuğ M. M. (1999), “Hurufât Defterlerine Göre Uşak’taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, 1999.
- Öz T. (1943), “Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariye”, *Arkitekt*, Cilt: 1943 Sayı: 1943-11-12(143-144), Mimarlar Odası Arkitekt Veri Tabanı, <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/117/1335.pdf>, s. 276-282.
- Öztürk N. (1983), *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yayınları, Ankara.
- _____ . (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara.
- Pakalın M.Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, II, III.
- Parlatır İ. (2006), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara.
- Şahin İ. (1993), “Çankırı”, *TDVİA*, C. 8, s. 216-218.
- Şemsettin Sami (1996), *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Sarınay Y. (2010), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul.
- Taş, K. Z. (1994), *Erzincan Cami ve Mescilleri, 1690-1730*, *OTAM.*, 5, Ankara, s. 379-385.

Uzunçarşılı İ.H. (1984), *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Vakıf Kayıtlar Rehberi. (1939), Ankara.

Yediyıldız B. (1982), “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, XV, s. 23-53.

_____. (1982), “Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, 14, s. 1-27.

Yüksel H. (1998), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas.

III. Tezler

Akıncı H. (2007), *Hurûfât Defterlerine Göre Kır-İli Kazası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Çınar Z. (2009), *Hurûfât Defterleri’ne Göre Seferihisar-I Günyüzü Kazası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Genç Y.İ. (1998), *Osmanlılarda Beratlar*, İTÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Öge A. (2010), *Hurûfât Defterlerinde Niğde Bor*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Özdemir G. (2005), *Hurûfât Defterleri Işığında Ilgın*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Parlak, M. (2009), *Hurûfât Defterleri Işığında Seydişehir*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Şanlı A. (2010), *Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntâb Kazası’ndaki Vakıfların İşleyişi Ve Yönetimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Temel E. (2008), *Hurufât Defterleri’ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Temel İ. (2008), *Hurufât Defterleri’nde Karaman Ereğlisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yıldız P. (2010), *Hurufât Defterlerine Göre Maraş Kazası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Tablolar

Tablo 1: Kangırı ile ilgili VGMA Hurûfât Defterleri

Kapsadığı Tarihler		VGMA Defter No.	Sayfa Numarası
Hicri	Miladi		
1102-1118	1690-1707	1138	38-47
1107-1111	1695-1700	1140	577-582
1118-1119	1706-1707	1135	47
1119-1135	1707-1722	1131	24-31
1135	1722	1142	185
1135-1137	1722-1725	1119	322-325
1137-1138	1724-1726	1091	211-212
1140	1727-1728	1128	194
1140-1142	1727-1730	1139	258
1143-1154	1730-1742	1105	67-76
1155-1168	1742-1754	1104	72-75
1168-1174	1754-1760	1103	2-11
1175-1177	1761-1764	1101	50-51
1182-1184	1768-1771	1102	45-46
1184-1186	1770-1772	1114	111-112
1186-1189	1772-1776	1115	169-173
1188-1198	1774-1784	1216	228-231
1189-1198	1775-1784	1147	75-81
1199-1203	1784-1809	1113	169-172
1203-1209	1788-1794	558	34-39
1210-1216	1795-1802	552	229-235
1217-1223	1803-1809	553	259-263
1223-1226	1809-1812	554	207-208
1227-1237	1813-1822	555	267-274
1238-1244	1823-1828	556	226-228
1245-1250	1829-1835	557	144-147

Tablo 2: Hurûfât Defterleri'nde Kangırı Vakıfları

Abdulkadir Çelebi Vakfı
Abdülgaşar Çelebi Zâviyesi Vakfı
Ali Bey Câmii Vakfı
Bimarhâne Mescidi Vakfı
Câmi-i Kebir Vakfı
Kangırı Çeşmelerin Su Yolları Nukûd-ı Mevkûfesi
Çukur Mahallesi Avarız Nukûd-ı Mevkûfesi
Debbağhane Mahallesi Avarız Nukûd-ı Mevkûfesi
Elekçi Değirmeni Vakfı
El-Hac Ahmed Efendi Nukûd-ı Mevkûfesi
El-Hac Mehmed Medresesi Vakfı
Emine Hatun bint el-Hac Musa Vakfı
Fatıma Hatun bint Hacı Bekir Nukûd-ı Mevkûfesi
Hacı Durmuş Cüz-i şerif Vakfı
Hacı İbrahim Karataş Mahallesi Câmii Nukûd Vakfı
Hacı Musa Efendi Medresesi Nukûd-ı Mevkûfesi
Hacı Musli Karyesi Câmii Vakfı
Hacı Müezzın Mehmed Efendi Medresesi Vakfı
Hacı Müezzın Medresesi Nukûd-ı Mevkûfesi
Hacı Osman Vakfı
Halil Ağa Mahallesi Avarız Nukûdu
Hamamcıoğlu Değirmeni ve Bahçesi Vakfı
Hancı el-Hac Mehmed Bey Nukûdu
Hânizade es-Seyyid Abdullah Ağa bin el-Hac İbrahim Ağa Câmii Vakfı
Hasan Paşa Kademgâhı Nukûd-ı Mevkûfesi
Hasan Paşa Kademgâhı Vakfı
Hatuncuk Vakfı
Hacı Salih (Hıdırlık) Vakfı
Hoca Bahşayış Mahallesi Fukaraları Avarız Nukûd-ı Mevkûfesi
Hoca Elvan Mahallesi Mescidi Vakfı
Hoca Musa Mescidi ve Mektebi Vakfı

İbrahim Paşa eşmesi ve Hamamı Vakfı
İmaret Mahallesi Avarızı Nukûd-1 Mevkûfesi
İnadık Karyesi Aışe Hatun Suluğu Vakfı
Kadızáde Mustafa Efendi Vakfı
Kalaycızáde Mehmed Efendi Nukûd-1 Mevkûfesi
Karaseydi Kerbansarayı Vakfı
Karataş Mahallesi Avarız Vakfı
Karataş Mahallesi Câmii Nukûd-1 Mevkûfesi
Kasım Bey Vakfı
Kayserbey Mahallesi Avarızı Nukûd-1 Mevkûfesi
Kayserbey Mescidi Vakfı
Korgun Karyesi Kervansaray Zâviyesi ve Mezraası Vakfı
Korgun Karyesi Kuruca Köprü Vakfı
Mirahor Mahallesi Avarız Nukûd-1 Mevkûfesi
Mirahor Mahallesi Mescidi Vakfı
Mustafa Efendi Vakfı
Saliha Hatun bint Mehmed Paşa Vakfı
Saray Karyesi Câmii Vakfı
Sarıyar Mezraası Vakfı
Serdar İbrahim Paşa Su Yoluna Ashâb-1 Hayr Nukûd-1 Mevkûfesi
Seyyid Hacı Ahmed Efendi Vakfı
Seyyid Hacı Esad Efendi Vakfı
Seyyid Mehmed Vakfı
Sultan Süleyman Câmii Kâtibi Hacı Mehmed Nukûd-1 Mevkûfesi
Sultan Süleyman Câmii Vakfı
şerife Aışe Hatun bint Haydar Efendi Nukûd
şeyh Bahaüddin Zâviyesi ve Mescidi Vakfı
şeyh Kara Mustafa Vakfı
şeyh Murad-1 Veli Evlâdından Selçuk Paşa bin Seydi Mahmud Paşa Vakfı
şeyh Kara Yusuf Zâviyesi Vakfı
Taşmescid Mahallesi Câmii Nukûd-1 Mevkûfesi
Seydi Vakfı
Kasım Bey Su Yolları Nukûd-1 Mevkûfesi

Tablo 3: Kangırı Kazası Merkez Câmii ve Mescitleri

Vakıf Eser Adı	Mahalle Adı
Abdullah bin el-Hac Hasan Mescidi	Şeyh Osman
Alacamescid Mahallesi Mescidi	Alacamescid
Alemdar Mescidi	
Ali Bey Câmii	Kayserbey
Ali Bey Câmii (Osmanlı Câmii)	Debbağhane
Başmakçılar Mescidi	Başmakçılar
Bayar Mahallesi Mescidi	Bayar
Bayraklı Bazaryeri Câmii	
Bimarhâne Mescidi	
Buğdaypazarı Câmii	
Çukurmahalle Câmii	Çukur
Debbağhane Mescidi	Debbağhane
Dizdaroğlu Mescidi	
Serdar-Kethüda-El-Hac İbrahim Paşa Câmii (Mescidi)	
El-hac Mehmed Ağa bin El-hac Ahmed Ağa Câmii	İmaret
Fatıma Hatun bint Hüseyin Paşa Mescidi	Hoca Bahşayış
Hafızade Abdullah Ağa Câmii (Seyyid Mehmed Efendi Mescidi)	Çukur
Hafızade Seyyid Mehmed Kızı Şerife Mescidi	İmaret
Halil Ağa Mahallesi Mescidi	Halil Ağa
Hıdırlık Mahallesi Mescidi	Hıdırlık
Hoca Bahşayış Mahallesi Câmii	Hoca Bahşayış
Hoca Elvan Mahallesi Mescidi	Hoca Elvan
Hoca İbrahim Mahallesi Câmii	Hoca İbrahim
Hoca Musa Mescidi	Yoğurtçu
Hüseyin Paşa Câmii	Hoca Bahşayış
İblikbazarı Mescidi	
Kale Câmii	
Karaçaykızı Mescidi	Bahşayış
Karataş Mahallesi Câmii	Karataş
Kayserbey Mahallesi Mescidi	
Küçük Minare Câmii	

Mahalle-i Cedid Mescidi	Cedid
Yeniçeri İsmail Ağa Câmii (Mirahur Mahallesi Mescidi)	Mirahur
El-hac Mehmed Ağa bin El-hac Ahmed Ağa Câmii	İmaret
Mustafa Bey Câmii	
Mustafa Paşa Câmii	
Perdedar Mahallesi Mescidi	Perdedar
Sûk-ı Sultani Câmii	
Sultan Selim Han Câmii	
Sultan Süleyman Han Câmii	
Şeyh Abdurrahman Efendi Tekkesi Mescidi	
Şeyh Bahaüddin Mescidi	
Şeyh Kasım Câmii	
Şeyh Osman Mahallesi Mescidi	Şeyh Osman
Taşmescid Câmii	Taşmescid

Tablo 4: Kangırı Kazası Köyleri Câmii ve Mescitleri

Vakıf Eser Adı	Karye Adı
Abdülgaffar Çelebi Câmii	Seydi
Abdulkerim Câmii	Kilisecik
Ahiler Karyesi Câmii	Ahiler
Ahlad Karyesi Câmii	Ahlad
Ahmed Bey Câmii	Kurşun
Ahmed bin Osman Câmii	Hisarcık
Akçavakıf Karyesi Câmii	Akçavakıf
Alagöz Karyesi Câmii	Alagöz
Ali Câmii (Ali Binâsı Câmii)	Aktaş
Ali Reis Musallası (Gülbazarı Nam Mahalde)	Kayıçivi
Arpayeri Karyesi Câmii	Arpayeri
Aşığıçavuş Karyesi Câmii	Aşığıçavuş
Avcioğlu Süleyman Ağa Câmii	Aşığıçavuş
Balcı Karyesi Câmii	Balcı
Balibıdık Karyesi Karyesi Câmii	Balibıdık
Bannaz? Karyesi Mescidi	Bannaz?

Bayındır Karyesi Câmii	Bayındır
Boyalı (Boyalıca) Karyesi Câmii (Mescidi)	Boyalı
Buğay Karyesi Câmii	Buğay
Câmi-i Kebir	Korgun Karyesi
Çavuş Karyesi Câmii	Çavuş
Çayırpınarı Karyesi Câmii	Çayırpınarı
Çilesiz Veli Câmii	Korkun
Çivi Karyesi Câmii	Çivi
Çörekci Karyesi Câmii (El-Hac Ahmed müceddeden)	Çörekci
Çukurvıran Karyesi Câmii	Çukurvıran
Dede (Dedeli) Karyesi Câmii	Dede (Dedeli)
Dikenli Karyesi Câmii	Dikenli
Dinegi Karyesi Mescidi	Dinegi
Dizdar Mehmed Ağa Câmii	Düküm)
Dumalı (Dümelli) Karyesi Câmii	Dumalı
Dutağaç Karyesi Câmii	Dutağaç
El-hac Mustafa Câmii	Balibeg
El-Hac Nasuh Câmii	Alagöz
Esadhacıbey Karyesi Câmii	Esadhacıbey
Ferid Hacı Bey Câmii	Ferid Hacı Bey
Gavra (Kavra) Karyesi Câmii	Gavra (Kavra)
Gevaş Karyesi Câmii	Kevaş (Gevaş)
Gömüklüoğlu Mehmed Câmii	Alaca
Hacı Ali Câmii	Dumalı
Hacı Sahib Paşa Câmii	Kalecik
Hacı Eyüboğlu Mehmed Câmii	Merzi
Hacı Mehmed Ağa bin Hacı Ahmed Ağa Câmisi (Mescidi)	Yukarı Pelitözü
Hacı Musli Câmii	Mesudviran
Hacı Musli Karyesi Câmii	Hacı Musli
Hacı Mustafa Câmii	Ericcek
Hacı Mustafa Câmii	Mesudviran
Hacıb Karyesi Câmii	Hacıb
Han Karyesi Câmii	Han

Handiri Karyesi Câmii	Handiri
Hasakçe Karyesi Câmii	Hasakçe
Hıdırlık Karyesi Mescidi	Hıdırlık
Hisarcıkkaıısı Karyesi Câmii	Hisarcıkkaıısı
Hoca Mehmed Câmii	Çavuş
Ildızım Karyesi Câmii	Ildızım
İbrahim Ağa Câmii	Dede
İbrik Karyesi Câmii	İbrik
İki Çam Karyesi Câmii	İki Çam
İnaç Karyesi Câmii	İnaç
Kara Osman Câmii	Orman
Kara Ali Câmii	Şeyh
Kara Bali Osman Câmii	Urvay
Karacaoğlu Mehmed Câmii	Hoca Hasan
Karaşeyh Mustafa Câmii	Karaşeyh
Karatay Karyesi Câmii	Karatay
Kasım Bey Mescidi	Saray
Kayıçivi Karyesi Câmii	Kayıçivi
Keles Karyesi Câmii	Keles
Keynek (Genek) Karyesi Câmii	Keynek
Kızılşın Karyesi Câmii	Kızılşın
Korgun Karyesi Câmii	Korgun
Korkud Karyesi Mescidi	Korkud
Köceklioğlu (Küçüklüoğlu) Mehmed Câmii	Alıca
Kuyupınar Karyesi Mescidi	Kuyupınar
Küçüklü Karyesi Mescidi	Küçüklü
Maruf Karyesi Câmii	Maruf
Mehmed Çelebi Câmii	Hoca Hasan
Merzi Karyesi Câmii	Merzi
İmanlıdede (İmanlı Fakih) Mescidi	Şeyhler
Mezid Hacıbey Karyesi Câmii	Mezid Hacıbey
Mustafa bin Ali Câmii	Ayan
Mustafa Mescidi	Korgun

Müfti Osman Efendi Câmii	Yenice
Ovacık Karyesi Câmii	Ovacık
Pamukviran Karyesi Câmii	Pamukviran
Salmanlı Karyesi Câmii	Salmanlı
Saray Karyesi Câmii	Saray
Sarı Mustafa Mescidi (Ayşe Hatun Minber Vaz')	Elvan
Seyyid Hacı İbrahim Ağa Câmii	Fene
Şeyh Mehmed Câmii	Korgun
Şeyh Yunus Mescidi Câmii	Ahlatçık
Tuzla Karyesi Câmii	Tuzla
Yârenler Karyesi Mescidi	Yârenler
Yenice Karyesi Mescidi	Yenice
Yukarı Çavuş Karyesi Câmii	Yukarı
Züleyha Hatun bin Hasan Câmii	Ayan

Tablo 5: Hurûfât Defterleri'nde Kangırı Tekke-Zâviye ve Türbeler

Vakıf Eser Adı	Bulunduğu Yer
Abdulgaffar Çelebi Zâviyesi	Seydi Karyesi
Alemdar Fakih Zâviyesi	Şeyhler Karyesi
Bahadır Karyesi Zâviyesi	Bahadır Karyesi
Boyalıca Karyesi Tekkesi	Boyalıca Karyesi
İmanlıdede Zâviyesi	
Kaftan Zâviyesi (Kefen Bahası Zâviyesi)	
Karaşeyh Mustafa Zâviyesi	Karaşeyh Karyesi
Karaşeyh Tekkesi	
Kervansaray Zâviyesi	Korgun Karyesi
Şeyh Abdurrahman Efendi Tekkesi	
Şeyh Bahaüddin Zâviyesi	
Şeyh Cemaleddin Zâviyesi	Kangırı civarında
Şeyh Karatekin Türbesi	Kangırı Kal'asında
Şeyh Kasım Tekkesi	
Taşmescid Zâviyesi	
Ulucataşoğlu Çiftliği Tekkesi	

Tablo 6: Medrese-Mektep ve Muallimhaneler

Vakıf Eser Adı	Bulunduğu Yer
Aişe Hatun Medresesi (12 hücre 1 dershaneyi müştemil)	
Arslanzade Mehmed Mektebi	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Cividci Hacı Mehmed Medresesi Vakfı	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Çupracı (Çopurcu) Hacı Mehmed Medresesi	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Debbağhane Mahallesi Ahalisi Mektebi/ Muallimhanesi	Debbağhane Mahallesi
Derviş Efendi Muallimhanesi	Hoca İbrahim Mahallesi
El-hac Mehmed Medresesi	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Fatıma Hatun bint Mehmed Bey Medresesi	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Fatıma Hatun bint Mehmed Bey Medresesi (4 adet hücre)	
Fatıma Hatun Medresesi (Müceddeden bina)	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Fatıma Hatun Mektebi (Abdurrahman Kızı)	Hoca İbrahim Mahallesi
Hacı Hüseyin (Tamir Eylediği) Câmii ve Muallimhanesi	Alaca Mescid Mahallesi
Hacı Mehmed Mederesesi	Buğday Pazarı
Hacı Müezzın (El-Hac Mehmed Efendi) Medresesi	
Hoca Bahşayış Mahallesi Muallimhanesi	
Hoca İbrahim Mahallesi Muallimhanesi	Hoca İbrahim Mahallesi
Hoca Musa Muallimhanesi	Yoğurtçu Mahallesi
Hüseyinoğlu Hasan Efendi Mektebi	İmaret Mahallesi,
Kangırı Mütesellimi Ali Ağa bin Mehmed Ağa Câmii ve Medresesi	
Karataş Mahallesi Muallimhanesi	Karataş Mahallesi
Kasım Bey (Rüstem Paşa/Rüstem Çelebi bin Kasım) Medresesi	
Kayserbey Mahallesi Muallimhanesi	Kayserbey Mahallesi
Meryem Hatun bint Mehmed Medresesi (3 hücre)	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Mustafa Efendi Mektebi	Mirahur Mahallesi
Seyyid Ahmed (2 hücre) ve Meryem bint Mehmed Bey (3 hücre) Medresesi	

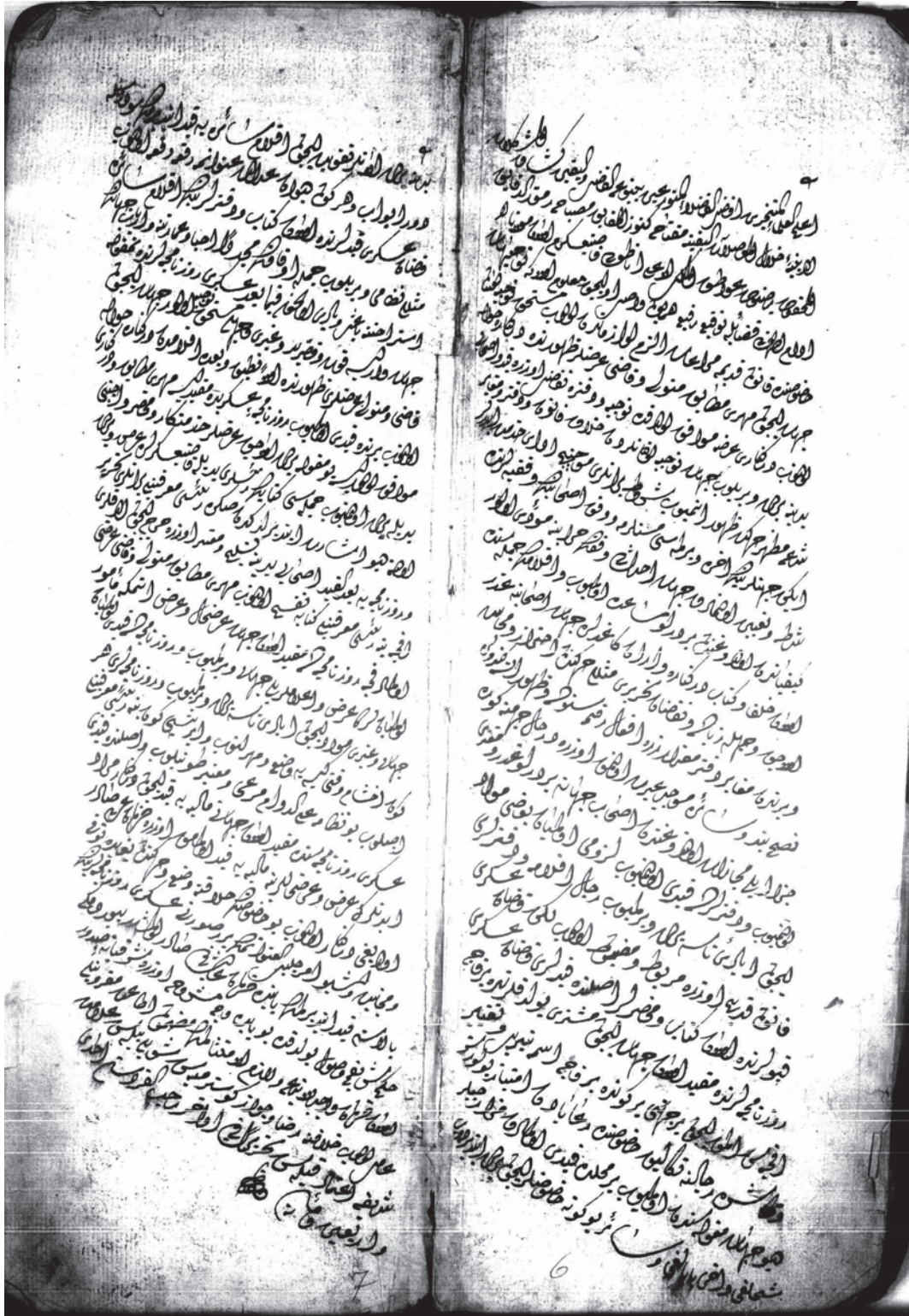
Tablo 7: Diğer Vakıf Eserleri

Vakıf Eser Adı	Bulunduğu Yer
Karaseydi Kerbarsarayı	Karaseydi Karyesi
Hasan Paşa Kademgâhı	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Hacı İsmail Efendi Kütüphanesi	Sultan Süleyman Câmii kurbunda
Kethüda İbrahim Paşa Çeşmesi	
Kethüda İbrahim Paşa Hamamı	
Elekci Değirmeni	Kangırı Haricinde
Hamamcıoğlu Değirmeni	Kangırıda köprü kurbunda
Korıca Köprü	Korgun Karyesi
Kangırı Köprüsü	Kangırı

Ekler

Ek-1: VGMA Defter 1144'te kayıtlı Ferman sureti.

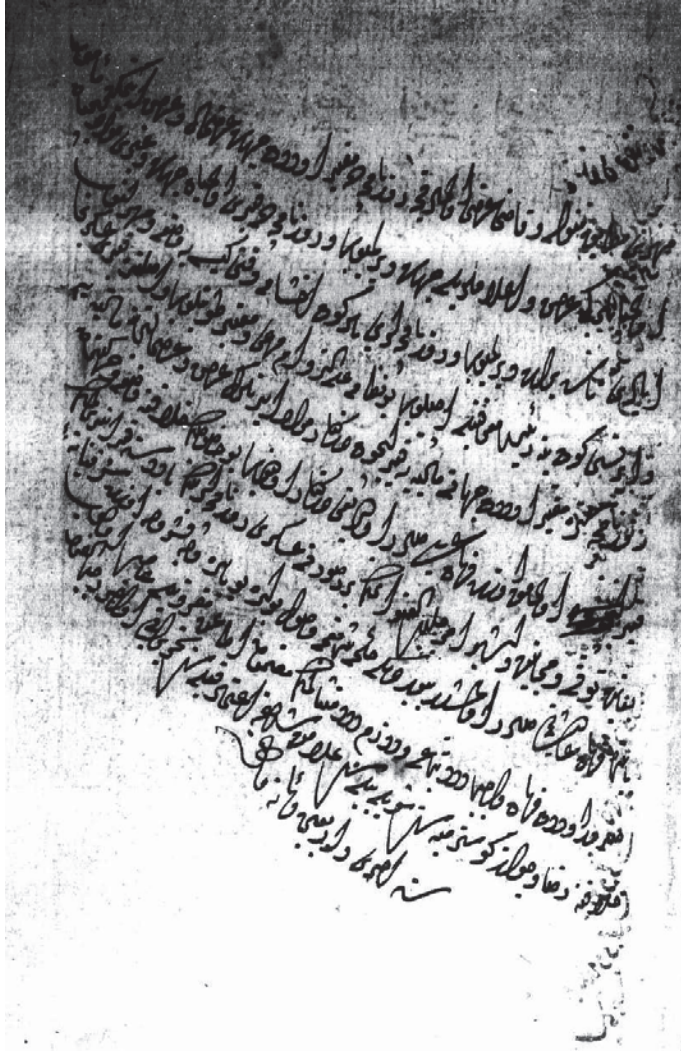

(s. 6) A'lemu'l-ulemâi'l-mütebahhirin efdalü'l-fuzelâi'l-mütevverri'in yenbu'u'l-fazli ve'l-yakîn keşşâfî'l-müşkilâtî'd-dinîyye hallâlü'l-mu'attalâtî'l-buğye miftâh-i künûzü'l-hakâyik misbâh-ı rumûzu'd-dakâyik el-mahfûfu bi-sunûfi avâtîfi'l-Meliki'l-Alâ Anadolu Kazaskerim olan mevlânâ edâma'llâhu Te'âlâ fazâ'ilehu tevki'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki; tevcîhat husûsunda kanûn-ı kadîme mürâât elzem-i levâzımatdan olub müstehakk tevcîh olunan cihet için mührü mutabık mütevellî ve kâdî 'arzları zuhûrunda derkenâra havâle olunub derkenârî 'arza muvâfık oldukda tevcîh ve deftere tafsîl üzere kayd ve ashâbı yedine berât verilüb cihât tevcîh olunanlardan hilâf-ı kânûn ve defter ve muğâyir-i şer'-i mutahhar hareket zuhûr etmeyüb şurût-ı berâtları mûcibince edâ-yı hizmet iderler iken cihetlerinin âhara verilmesi müstelzim ve vakıf ashâbının vakfiyelerinde şart ve ta'yin olunmadık cihet ihdâsı vakfın harâbına olur keyfiyyâtdan olduğundan bir türlü müsâ'ade olmayub ve aklâmın cümlesinden olan hulefâ ve küttâb derkenâra varan kağıdlara cihât ashâbına gadr olacak vechle ziyâde ve noksan tahrîri misilli hareketden ihtirâz ve mûcânebet ve yedinden mugâyir-i defter mikdâr-ı zerre ef'âl rakama sûtûde ve zuhûrâta kendülere nush pend ve sâire mûcib-i ibret olunmak üzere derhâl cürmüne göre cezâ ile mûcâzât olunduğundan ashâb-ı cihâta bir türlü gadr ve te'addî olunmayub ve defterlerde kaydı olunmayub lüzûmu olmayan ba'zı mevâdd için eyâdî-i nâsa berât verilmeyüb ricâl-i aklâma ve defterleri kânûn-ı kadîm üzere merbût ve mazbût olub lâkin kuzât-ı askerî kapularında olan küttâb ve muhızrlar aslında kaydları kuzât-ı askerî rûznâmçelerinde mukayyed olan cihât için müşteri bulduklarında birkaç akçesin almak için bir ciheti bir günde birkaç isme tebdil ve tağyir ve taşra ricâline tekâlif husûsunda re'âyâdan imtiyâz bulursuz deyu cihât makûlesinden olmayub bir mahalde kaydı olmadan kazzâzcılar şeyhliği ve âhî babalığı ve sâir bu gûna husûslar için berât ettirüb (s. 7) yedine berât alanlar tefvît için aklâm-ı sâireye kayd ettirmek sevdâsıyla devr-i evvâb ve her gün dîvân-ı adâlet-ünvânıma def'a def'a olub kuzât-ı askerî kayıtlarında olan küttâb ve defterlerinin aklâm-ı sâire misilli nizâmı verilüb cümle evkâfın müceddeden ihyâ ve 'imâretine ve erbâb-ı cihâtın istirahatına bâ'is ve bâdî olmağla fi-mâ ba'd askerî rûznâmçelerinde ne makûle cihât var ise fevt ve kasr-ı yed ve gayri vechle müstehakk tevcîh olur cihât için kâdî ve mütevellî 'arzları zuhûrunda evvelen tatbîk ve ba'dehu aklâmdan derkenâra havâle olunub yerinde kaydı olmayub rûznâmçe-i askeride mukayyed ise mührü mutabık ve derkenârî muvâfık olur ise bu makûle berât olacak 'arzlar hizmetkâr ve muhızr ve ecnebî yediyle berât olunmayub cümlesi küttâbın re'isleri yediyle kazaskerlere 'arz ve berât oluna deyu işâret

ettirildikten sonra re'isi ma'rifetiyle berâtları tahrîr ve rûznâmçeye ba'de'l-kayd ashâbı yedine teslim ve mu'teber üzere harc için aldıkları akçe yine re'isi ma'rifetiyle küttâba taksîm olunub mührü mutâbık mütevellî ve kâdi 'arzı olmadıkça rûznâmçede mukayyed olan cihât 'arzuhal ve 'arz etmeğe me'mûr olmayanların 'arz ve i'lâmlarıyla cihât verilmeyüb ve rûznâmçede kaydı olmayan cihât ve gayri mevâdd için eyâdi-i nâsa berât verilmeyüb ve rûznâmçeleri her gün akşam vakti kîseye vaz' ve mühürlenüb ve irtesi gün yine re'isi ma'rifetiyle açılıb bu nizâma ale'd-devâm mer'î ve mu'teber tutulub ve aslında kaydı Askerî Rûznâmçesinde mukayyed olan cihâtı mâliyeye kayd için derkenâr murâd idenlerin 'arz ve 'arzuhallerine mâliyeye kayd olmamak üzere fermân-ı âli sâdır olunduğu derkenâr olunub bu hususun hilâfına vaz' u hareketden be-gâyet tevakkî' ve mücânebet ve işbu emr-i celîl-unvânımın birer sûreti Askerî Rûznâmçelerinin bâlâsına kayd ettirmek bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur buyurdum ki; hükm-i şerîmfîm vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şerefyâfte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittibâ' ve lâzımü'l-ımtisâlimin mazmûn-ı itâ'at-makrûnuyla âmel olub hilâfına rızâ ve cevâz göstermeyesin şöyle bilesin 'âlâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahrîren fî evâhiri Recebü'l-ferd sene ihdâ ve erba'în ve mie ve elf.

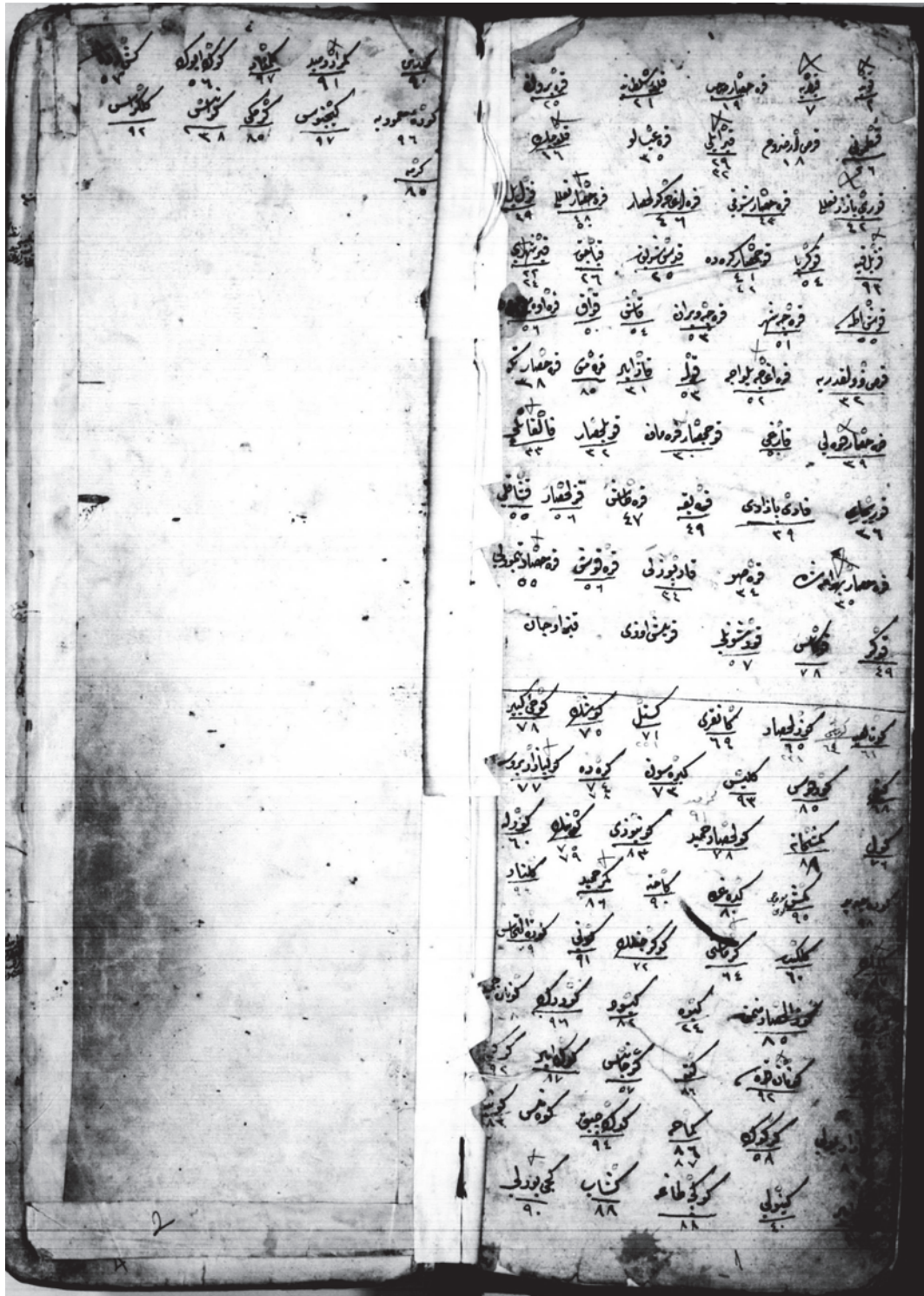

Ek-2: VGMA Defter 1444'ün ilk sayfasında kayıtlı Hülâsa-i Fermân.

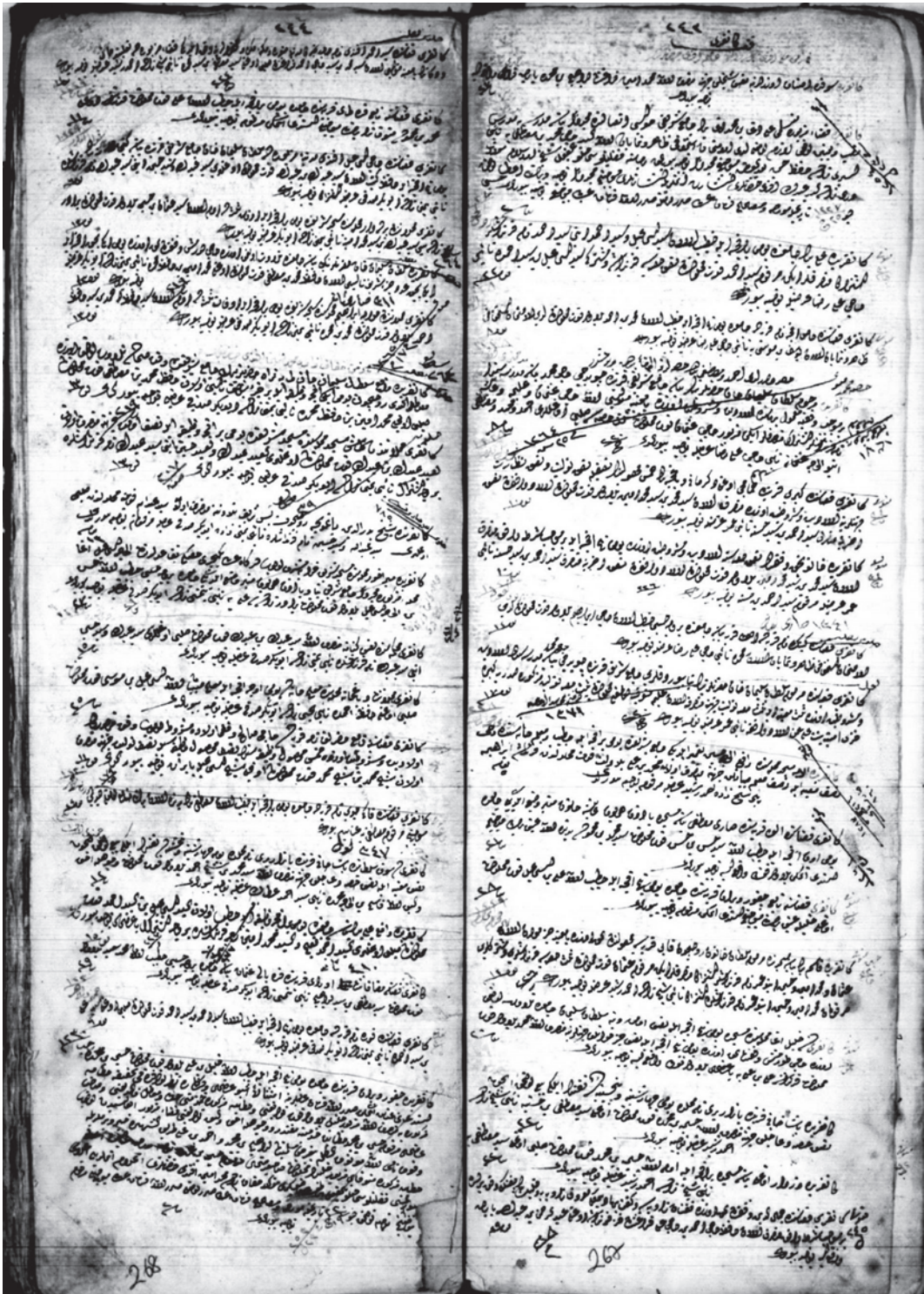
Mührü mutâbık mütevellî ve kâdi 'arzı olmadıkça rûznâmçede mukayyed olan cihât 'arzuhal ve 'arz etmeğe me'mûr olmayanların 'arz ve ilâmlarıyla cihât verilmeyüb ve rûznâmçede kaydı olmayan cihât ve gayri mevâdd için eyâdi-i nâsa berât verilmeyüb ve rûznâmçeleri her gün akşam vakti kîseye vaz' ve mühürülenüb ve irtesi gün yine re'is ma'rifetiyle açılıb bu nizâma al'ed-devâm mer'î ve mu'teber tutulub ve aslında kaydı Askerî Rûznâmçesinde mukayyed olan cihâtı mâliyyeye kayd için derkenâr murâd idenlerin 'arz ve 'arzuhallerine mâliyyeye kayd olmamak üzere fermân-ı âli sâdir olduğu derkenâr olunub bu husûsun hilâfına vaz' u hareketden be-gâyet tevakkî' ve mucânebet ve işbu emr-i celil-unvânımın birer sûreti Askerî Rûznâmçelerinin bâlâsına kayd ettirmek bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuştur buyurdum ki; hük-m-i şerifim vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yâfte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittibâ' ve lâzımü'l-imitsâlimin mazmûn-ı itâat-makrânıyla amel olub hilâfına rızâ ve cevâz göstermeyesin şöyle bilesin 'âlâmet-i şerife i'timâd kılâsın tahrîren fi evâhiri Recebü'l-ferd sene ihdâ ve erba'in ve mietin ve elf.

Ek-3 Hurûfât Defteri fihrist örneği

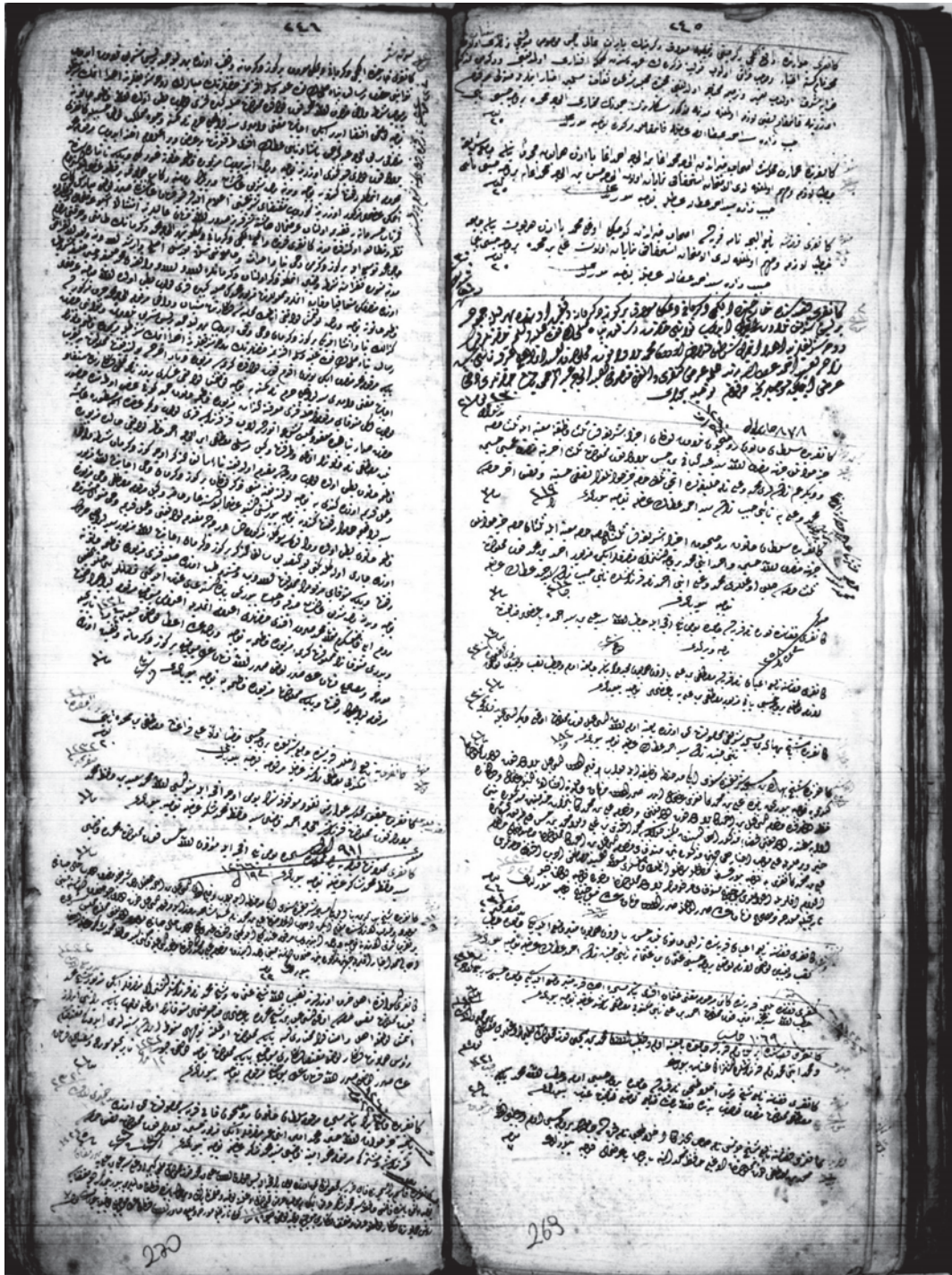

Ek-4: Hurûfât Defteri sayfa örneği

Ek-5: Hurûfât Defteri sayfa örneği

BASKİL (ELAZIĞ) YÖRESİ ZAVİYELERİ

Prof. Dr. Enver ÇAKAR*

Özet

İslamî kurumlardan biri olan zâviye, herhangi bir tarıkata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları bina veya bina topluluğunu ifade etmektedir. Sultanlar tarafından büyük vakıf arazileri bahşedilmiş olan bu müesseseler, kuruldukları coğrafi bölgelerde Müslüman halkın manevî ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi, gelip geçen yolcuların emniyetle inip istirahat edebilecekleri, bedava yiyecek ve içecek bulabilecekleri yeri de ifade ediyordu.

Bu çalışmada, Elazığ ilinin Baskil ilçesinde yer alan Şeyh Musa Herdi, Hacı Hasan Baba ve Şeyh Hasanlu zâviyeleri ve Osmanlı döneminde bunlara tahsis edilen vakıfların gelir ve işleyişleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Şeyh Musa Herdi, Hacı Hasan Baba, Hacı Hasanlu, Elazığ, Baskil, zâviye, vakıf.

ZAWIYAS IN BASKİL (ELAZIĞ) REGION

Abstract

Zawiya (the lodges), as an Islamic institution, refers to building or a group of buildings in which dervishes lives as a group under administration of a sheikh. Great foundation land was granted to this establishment by Sultans. Zawiya meet the spiritual needs of the muslim people in the geographical areas where they were established and zawiya were places in which passengers may safely rest and could find free food and drink.

In this study, information about the functions and the foundations income allocated to dervish lodges, during Ottoman period, of Sheikh Musa Hardi, Haji Hasan Baba and Sheikh Hasanlu are given. These lodges were located in the Baskil district of province of Elazığ.

Key Words:

Sheikh Musa Hardi, Haji Hasan Baba, Haji Hasanlu, Elazığ, Baskil, zawiya, waqf.

* Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları bina veya bina topluluğu olan zâviye, aynı zamanda, yolcuların emniyetle inip istirahat edebilecekleri, bedava yiyecek ve içecek bulabilecekleri yeri de ifade ediyordu (Ocak-Farûkî 1997: 468) .

Tekkelerden daha küçük birimler olan zâviyeler, büyük yerleşim alanları dışında, küçük köy ve kasabalarla yollar üzerinde kurulurdu. Osmanlılar, ticaret hayatının büyük ölçüde kervan nakliyatına dayandığı dönemlerde, zâviyelerin ihtiyaç duyulan yerlerde hızla kurulup sayılarının arttırılmasına özen gösterirlerdi (Ocak 1978: 258). Zira, tekke ve zâviyeler, insanların manevi ihtiyaçlarını karşılamada hizmet verdikleri gibi, yolculuk için tehlikeli olan yerlerde bir çeşit karakol işlevini de üstlenirlerdi. Dervişler, bir taraftan dağ ve bayırlardan yeni topraklar açarak ziraî faaliyetlerle meşgul olurlarken, diğer taraftan da ıssız veya hırsız yatağı olan yerlerde yerleşerek buraları gelip geçen insanlar için güvenli yerler haline getirirlerdi (Barkan 1942: 207, 299-302).

İlk Osmanlı devrinin bu fedakâr dervişleri, Batı'nın şövalye-rahiplerini hatırlatan bir mahiyete sahip olup, geç devrin tekke dervişleriyle hiçbir münasebetleri yoktu. Bunlar, fethedilen topraklarda manevi bakımdan destek sağlayarak ilk yerleşme tohumlarının atılmasına orada bir zâviyenin kurulmasıyla öncülük eder, çevrenin Türkleştirilip İslamlaştırılmasında bir nevi misyonerlik vazifesini görürlerdi (Eyice 1963: 29). Zâviyeler sadece Osmanlılara özgü bir müessese olmayıp, bunun ilk örneklerini Kuzey Afrika, İran, Suriye ve Anadolu'da kurulmuş olan İslam devletlerinde de görmek mümkündür (Ocak 1978: 250-256).

Zâviye şeyhliklerinin ekserisi, vaktiyle o zâviyeleri kurmuş olanların evlatları elinde ve "evlatlık vakıf" olarak bulunmaktaydı. Dolayısıyla, zâviyelere tahsis edilen vakıf gelirlerinin tasarruf hakkı, kendilerinden sonra evlatlarına geçiyordu. Bu durum, zâviye şeyhliğinin de babadan oğla geçmek suretiyle aile içinde kalmasına yol açıyordu. Bir şeyh öldüğü zaman yerine o zâviyede yaşayan en layık halife veya mürit geçeceği yerde, şeyhin en büyük oğlu, eğer erkek evladı yoksa aileden en yaşlı erkek üye şeyh oluyordu. Böylece hem zâviyenin manevi yönetiminin hem de vakıfların tasarrufuna dayalı maddi yönetimin tek elden aynı aile içinde yürütülmesi, zamanla bir takım büyük şeyh ailelerinin teşekkülüne sebep oluyordu (Ocak 1978: 262-263). Buldukları yerlerde büyük nüfuz sahibi olan bu şeyh ailelerinin gücü, daha ziyade vakıftan gelen gelirlere dayanıyordu. Ayrıca, zaman zaman sultanlar veya özel kişiler tarafından yapılan bağışlar da önemli bir yer tutmakla birlikte, böyle hediyeler hiçbir zaman vakıf gelirleri kadar emin bir gelir kaynağı değildi (Faroqhi 1975: 209).

Bu çalışmanın başlıca konusunu, Şeyh Musa Herdi, Hacı Hasan Baba ve Hacı Hasanlu adlı üç zâviye oluşturmaktadır. Bu zâviyeler, bugün Elazığ iline bağlı Baskil ilçe sınırları içinde yer almaktadır¹.

Baskil, yerleşme tarihi bakımından oldukça derin bir geçmişe sahip olmakla² birlikte, 1926 yılında ilçe statüsü kazanmıştır. Bundan önce, ilçe toprakları Ma'mûratü'l-azîz Vilayeti'nin merkez kazasına bağlıydı. Ma'mûratü'l-azîz Vilayeti kurulmadan, yani 1878 yılından önce ise Baskil ilçe topraklarının büyük kısmı Harput Kazası'nın, az bir kısmı da Keban Kazası'nın Arguvan Nahiyesi sınırları içinde yer alıyordu³.

Şeyh Musa Herdi ve Hacı Hasan Baba zâviyelerinin bulunduğu alan, Osmanlı idaresinin ilk zamanlarından itibaren "Zeyve" adını taşıyordu⁴. Zeyve, "zâviye" kelimesinin bozulmuş hali olup⁵, aynı zamanda bu bölgedeki köy ve mezraların da ortak adıdır. Bugün Zeyve bölgesindeki Kızıluşağı, Beşbölük (Dodikân), Güluşağı, Akuşağı, Akdemir, Tavşanuşağı ve Hacımustafa adlı köy ve mezralar, esasen Cihanbeyli aşiretine mensup olan halk tarafından kurulmuş yerleşim alanlarıdır. Fakat etrafında yerleştikleri zâviyeden dolayı, bu Cihanbeyli mensupları zamanla "Zeyve Aşireti" adını almışlardır⁶. Nitekim, yukarıda bahsedilen köy ve mezraların çoğu, 17. yüzyılın sonlarından itibaren, vergi gelirleri Şeyh Musa Herdi ve Hacı Hasan Baba zâviyelerine bağlanmış olan yerlerdi (BOA, EV-MH, 1901/32; BOA, Evkaf Defteri, nr. 20265, s. 4).

Baskil coğrafyasındaki üçüncü zâviye olan Şeyh Hasanlu Zâviyesi ise, Şeyh Hasan (Tabanbükü) köyü sınırları içerisinde bulunuyordu. Fırat Nehri'nin doğu kıyısında yer alan bu köy, aynı zamanda Baskil ilçesindeki ilk Türk yerleşmelerinden biridir. Osmanlı döneminde Muşar⁷ Nahiyesi'ne bağlı olan Şeyh Hasan köyü, 19. yüzyıla kadar Malatya Sancağı dahilinde yer almış (Gögebakan 2002: 265-270; Karagöz 2003: 103-104), bu yüzyılın içinde de Ma'mûratü'l-azîz Vilayeti'ne yani Elazığ'a bağlanmıştır⁸.

1 Kaynaklarda Baskil yöresinde sadece Şeyh Musa Herdi, Hacı Hasan Baba ve Hacı Hasanlu adlı 3 zâviyeden bahsedilmektedir. Bunlardan başka, Suyatağı köyü Kale mezarında ilk İslam fatihlerinden olduğuna inanılan Abdülvehhab Gazi'nin türbesi de yer almaktadır. Bu zat, Baskil ilçesinin batı sınırında bulunan bir dağın yamacında medfun olup, bu dağa ona nispetle Abdülvehhab Gazi Dağı da denilmektedir. Bir mağara içerisinde bulunan bu türbenin ön kısmı duvarla örtülerek bir kapı ve iki pencere konulmuştur. İç kısmı sanduka bölümüyle birlikte yer yer betonla sıvanıp bir oda haline getirilmiştir. Mağaranın dış kısmında adak kurbanlarını kesmek için ayrı bir yer yapılmıştır. Bu mezarın kitabesi mevcut değildir. Yunus Emre gibi bu zatın da Anadolu'nun birçok yerinde (mesela, Sivas, Bayburt, Akşehir ve İznikte) mezarı bulunmaktadır (Aydoğmuş 2009: 242-243).

2 Baskil coğrafyasının yerleşim tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aşan 1992; Çağlıyan 2003: 6-15

3 *Hicri 1312 Taribli Ma'mûratü'l-aziz Vilayet Salnâmesi*, s. 57-59, 66-69.

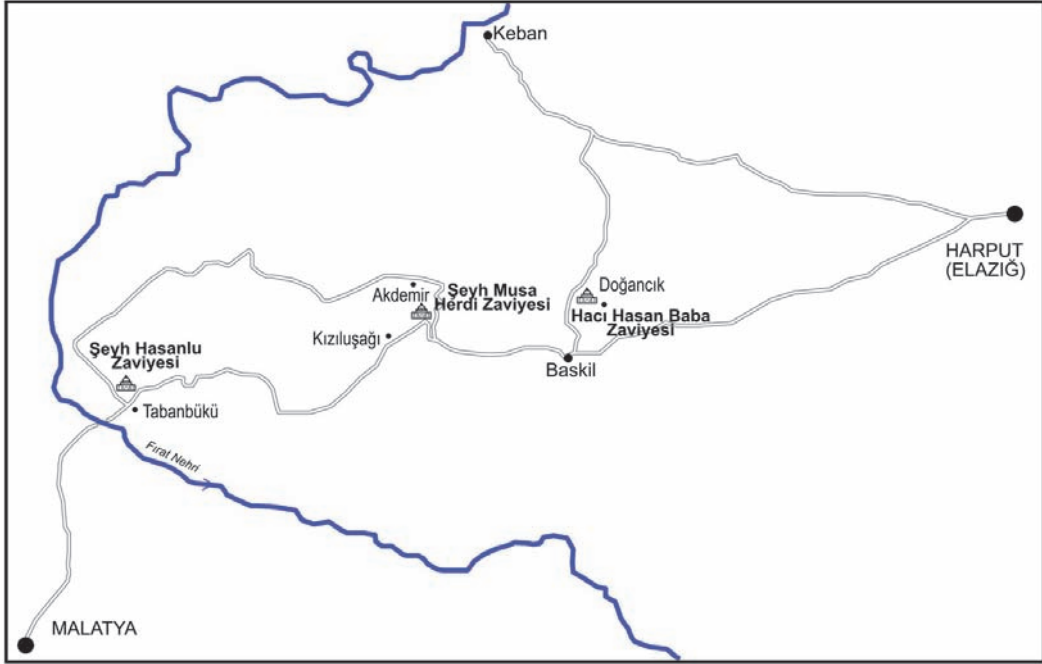
4 16. yüzyılda köy statüsünde olan Zeyve (BOA, TD, nr. 64, s. 633), 18. yüzyılın ikinci yarısında müstakil nahiye haline getirilmiştir (VGMA, *Hurufat Defteri*, nr. 1084, s. 39).

5 1518'de Zeyve adıyla ifade edilen köy, 1530'da Zâviye-i Hersini (998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zu'l-Kâdiriyye Defteri* (937/1530), I, Ankara, 1998, s. 187), 1566'da da Zâviye (TKA, TD, nr. 106, vrk. 169^a) adıyla zikredilmiştir. Dolayısıyla, Baskil coğrafyasındaki bu Zeyve ve Zâviye adları, 16. yüzyılda aynı yerleşim alanını göstermekteydi.

6 "Harput Sancağı dâhilinde kâin 'aşâir-i selâse ta'bir olunan Herdi ve Parçikan ve Zeyve 'aşâirin...", BOA, A.AMD, 5/11.

7 Minşar olarak da bilinen bu yer, kalesi olan oldukça eski bir yerleşim alanıdır (Gögebakan 2002: 17).

8 *1312 Taribli Ma'mûratü'l-aziz Vilayet Salnamesi*, s. 68

Harita-1: Baskil Yöresi Zâviyelerinin Coğrafi Konumu

Bütün bu zâviyeler Malatya istikametinden gelip Fırat Nehri üzerinden Harput'a⁹ ve oradan da Diyarbakır istikametinden Bağdat'a kadar giden ana yollar üzerinde kurulmuştur¹⁰. Ayrıca, Keban'daki gümüş ve kurşun madenine giden önemli yollardan biri de buradan geçmekteydi. Keban, sahip olduğu maden yatakları sayesinde, özellikle 18. yüzyılda idarî bakımdan da ayrı bir önem kazanmıştır. Nitekim, Osmanlı idaresi Keban ve Ergani madenlerinin tek elden işletilmesini sağlamak amacıyla 1775'te *Ma'âdin-i Hümayun Emaneti* adıyla yeni bir idari birim oluşturmuş (Tızlak 1997: 15) ve bu madenler çevresindeki bir takım kazaları da buraya bağlamıştır¹¹. Böylece Malatya-Harput-Keban üçgeni arasında yer alan Baskil yöresi zâviyeleri (özellikle Hacı Hasan Baba ve Şeyh Musa Herdi zâviyeleri), gelip geçen yolcuların zarurî ihtiyaçlarının karşılanması ve yol güvenliğinin sağlanması açısından, ayrı bir önem kazanmıştır.

Bugün Baskil yöresi sınırları içerisinde yer alan ve Osmanlı döneminde oldukça önemli görevler üstlenmiş olan zâviyelerden maalesef hiçbirinin vakfiyesi mevcut değildir. Elimizde mevcut olan arşiv belgeleri ise 17.-19. yüzyıllar arasında kaleme alınmış olan ve Ziya Sekin adlı bir şahsın elinde bulunan Hacı Hasan Baba zâviyesi ve vakfıyla alakalı

9 Malatya'dan gelen tarihi yollardan biri Arapuşağı-Kızıluşağı-Doğancık ve Haroğlu istikametinden Harput'a ulaşırdı. Harput Gediği olarak adlandırılan bu yol güzergâhı üzerinde halen bazı kale ve hanlara ait kalıntılar da bulunmaktadır (Çağlayan 2002: 98, 108).

10 Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu'daki başlıca ulaşım ağları, sağ, sol ve orta olarak adlandırılan üç ana güzergâhtan meydana geliyordu. Bunlardan Harput'a uğrayan yol, Anadolu'nun Orta Kolu olup, İstanbul, Gebze, İzmit, Sapanca, Geyve, Hendek, Düzce, Bolu, Hacı Hamza, Amasya, Tokat, Sivas, Hasan Çelebi, Malatya ve İzoli (İzolu) menzillerinden sonra Harput'a, buradan da Diyarbakır güzergâhını izleyip Musul ve Kerkük üzerinden nihayet Bağdat ve Basra'ya ulaşmaktaydı. Dolayısıyla, Baskil yöresindeki zâviyelerin hepsi de Malatya ve Harput menzilleri arasında yer alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki menziller ve ulaşım ağları konusunda daha fazla bilgi için bkz. (Halaçoğlu 2002; 2004: 159-161).

11 Mesela, 19. yüzyılın başlarında Palu, Çarsacak, Harput, Eğil, Çermik, Ergani ve Çüngüş kazaları Ma'âdin-i Hümayun merbutatından sayılıyordu (Yılmazçelik 1995: 131).

bazı berat ve fermanlarla Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Hurufat Defterleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan çok sayıdaki belgeden ibarettir. Ayrıca, Harput Şer'iyeye Sicilleri'nde de konumuzla ilgili birkaç belge vardır. Fakat bu arşiv belgelerinin neredeyse tamamı Hacı Hasan Baba ve Şeyh Musa Herdi zâviyeleri ve vakıflarının yönetimine yapılan şeyh, mütevellî, imam ve hatip tayinleri hususundaki bilgileri ihtiva etmektedir. Fermanlara gelince; elimizdeki iki fermanın biri vergi memurları arasında anlaşmazlık konusu olan bir mezranın öşür gelirinin toplanması, diğeri ise şeyh atamasında yapılan bir usulsüzlüğün giderilmesi hususuyla alakalıdır. Dolayısıyla bu arşiv belgeleri, bahse konu olan zâviyelerin ne zaman inşa edildikleri, bunlara hangi sultan veya sultanlar tarafından temlikler yapıldığı¹² ve zâviyelerin kurucuları olan manevi şahsiyetlerin kimlikleri konusunda bizlere herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Ayrıca, buradaki zâviyelerde ne tür dinî âyin ve merasimlerin yapıldığı konusunda da mevcut belgeler tamamen yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı, bu çalışmada, daha ziyade Baskil coğrafyasındaki zâviyelerin Osmanlı dönemindeki bazı sosyal fonksiyonları ile zâviyelerin işleyişi konuları üzerinde durulacaktır.

1. Şeyh Musa Herdi Zâviyesi

Zâviyenin kurucusu olan Şeyh Musa Herdi'nin biyografisi hakkında, kaynaklarda hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sadece onun, Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu olan Hz. Hüseyin'in neslinden bir "Seyyid" olduğunu (HŞS, nr. 396: 168/3) ve zâviyesinin de Kadiri tarikatına tahsis edildiğini¹³, muhtelif kaynaklardan öğrenebilmekteyiz.

Tarihi ve ne maksatla yazıldığı belli olmayan, fakat Osmanlı döneminde (muhtemelen 17. yüzyılda) kaleme alındığı anlaşılan ve resmî evrak mahiyeti taşımayan bir belgede, türbesi Baskil yöresinde bulunan Şeyh Hacı Hasan Baba'nın Şeyh Musa Herdi neslinden olduğu ifade edilmiştir. Bu belgeye göre, Şeyh Hacı Hasan Baba Şeyh Davud'un, Şeyh Davud Şeyh Hıdır'ın, Şeyh Hıdır Şeyh Ali'nin, Şeyh Ali de Şeyh Musa Herdi'nin oğludur¹⁴.

Şeyh Musa için kullanılan *Herdi* adı esasen bu coğrafyada yani Baskil ve çevresinde yaygın kalabalık bir aşiretin adıdır¹⁵. Bunlar, Cihanbeyli aşiretinin bir kolu olup, zamanla müstakil bir aşiret halini almışlardır. Öyle anlaşılıyor ki, Şeyh Musa Anadolu'ya bunlarla

12 Gökür Göğebakan, Şeyh Hasan Zâviyesi'ne Sultan Alaattin Keykubat tarafından vakıf bağlandığını ifade etmekte ise de bunu doğrulayacak herhangi bir kaynak zikretmemiştir (bkz. Göğebakan 2002, 153, 158; Göğebakan 1999: 82).

13 1312 Tarihli Ma'muratü'l-aziz Vilayet Salnamesi, s. 25.

14 Bu seçere kaydının yer aldığı belge, resmi bir belge (vakfiye veya seçere) değildir. Kısmen seçere, kısmen vakfiye ve kısmen de menkibe özelliğini taşımaktadır. Mesela, Şeyh Musa Herdi'nin şeyh ve keramet ehli olduğu, taşa binip karayılanı kamçı eylediği, sabah namazını Diyarbakır'da, öğlen namazını Mekke'de, ikinci namazını da yine Diyarbakır'da kıldığı ifade edilmektedir. Hacı Hasan Baba'nın da ceddi gibi sabah namazını Diyarbakır'da, öğlen namazını ise Mekke'de kıldığı zikredilmektedir. Bu yönüyle belge bir menkibe özelliğini taşımaktadır. Âdet-i ağnam, resm-i bennâk ve sair tekâlif-i örfiyeden bi'l-cümle muâf ve müsellemler olduklarının ifade edilmiş olması ve vakfedilen mezralardan bahsedilmesi, bu belgedeki bazı bilgilerin de vakfiyesinden alındığı fikrini uyandırmaktadır. Fakat söz konusu belgede, Parçikan, Kayışlı, Karaçor, Sersük, İlüdeli, Şahaban, Küçük, Elderdin, Zidgâni, Rubariye, Candari, Yedikılıçlı ve Akkoyunlu adlarıyla verilen cemaatlerin de Şeyh Musa Herdi vakfından olduğu belirtilmiştir ki, bu bilgi kesinlikle doğru değildir. Bkz. Ek-6

15 Herdi aşireti mensupları Elazığ Baskil, Merkez ve Sivrice ilçelerindeki birçok köyün kurucuları olmakla birlikte, bugün aşiret yapısından geriye pek bir şey kalmamıştır.

birlikte gelmiş¹⁶, vefat edince de burada defnedilmiştir. Mezarının olduğu yerde, şeyhin sağlığında veya vefatından sonra, bir zâviye inşa edildiği için, zamanla zâviyenin bulunduğu köy ve çevresi “Zâviye” adıyla anılmıştır. Bu isim daha sonra “Zeyve” şekline dönüşmüş ve halen de bu isimle bilinmektedir.

Şeyh Musa Zâviyesi'nin ne zaman inşa edildiği konusunda herhangi bir bilgi sahibi değiliz. 16. yüzyıl belgelerinde Harput Sancağı'nda Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nden veya vakfından hiç bahsedilmemektedir (bkz. Ünal 1989: 217-220). Fakat aynı yüzyılın başlarında Malatya Sancağı'nda Şeyh Musa adına kurulmuş bir zâviye bulunmaktaydı. Vakıf kaydında, harap iken Hacı Cafer adında biri tarafından onarıldığı ifade edildiğine göre (Göğebakan 2002: 157), bu zâviyenin, 16. yüzyıldan önce (muhtemelen Memlûk döneminde) inşa edildiği ve Osmanlı hakimiyetinin ilk zamanlarında da yeniden onarıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Fakat daha sonraki tarihlerde Malatya Kazası'nda bu isimde herhangi bir zâviyeden söz edilmemektedir (bkz. Karagöz 2003: 63-67). Buna karşın, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık Harput Kazası'nda Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nin mevcudiyeti görülmektedir (HŞS, nr. 382: 161/1). Dolayısıyla, bunun aynı zâviye olması ve vakıf gelirlerinin de Osmanlılar'dan önce Malatya Sancağı'ndan sağlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda, 17. yüzyılda bu zâviyenin ihtiyaçlarının karşılanması ve zâviyedeki görevlilerin maaşlarının ödenmesi için Harput Kazası'nda yeni yerlerin vakfedildiği sonucu da ortaya çıkmaktadır. Nitekim, 16. yüzyılda Şeyh Musa Zâviyesi vakfı, sadece Malatya şehri çevresindeki birkaç arazinin gelirinden ibaretti¹⁷. 17. yüzyılda ise *Şeyh Musa Herdi* veya *Zeyve* adlarıyla bilinen bir köyün -ki burası oldukça geniş bir alanı ifade ediyordu- toprak mahsullerinden sağlanan vergi gelirleri ile muhtelif adlarla anılan rüsûmunu artık buraya bağlanmış olarak görmekteyiz (Aksın 1990: 318).

Şeyh Musa Herdi Zâviyesi, Malatya'dan gelip Fırat Nehri üzerinden sallarla geçilerek Harput'a ve oradan da Diyarbakır ve Bağdat istikametlerine giden ve stratejik bakımdan da oldukça büyük önem taşıyan bir yolun üzerinde inşa edilmiştir. Yine Malatya'dan gelip bugünkü Baskil kasabası civarında ayrılan bir yol da Keban'a ulaşıyordu (bkz. Harita-1). Bu sebeple, Osmanlı yönetimi bu coğrafyadaki Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nin varlığını sürdürmesine ayrı bir özen göstermiştir. Zira, dervişlerin ibadet ve zikir mekânı olmasının yanı sıra, ticaret veya başka bir maksatla bu yolu kullanan insanlar için de burası, barınma, yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını ücretsiz olarak karşılayabildikleri güvenli bir mekândı.

Osmanlı belgelerinde bazen tekke de denilen¹⁸ bu zâviyenin şeyhi, Seyyid Şeyh Musa Herdi'nin soyundan gelen ve Zeyve köyünde oturan kimseler arasından tayin ediliyordu. Zâviyenin kurucusu olan şahsın türbesi¹⁹ de zâviyenin hemen yanında bulunuyordu

16 Moğol istilası sonrasında Anadolu'ya gelen aşiretler içerisinde şeyh ve seyyidlere rastlanması yaygın olarak görülen bir durumdur. Nitekim, Hacı Bektaş-ı Veli'nin de 13. yüzyılda kendisine bağlı Türkmen aşiretiyle birlikte, Yesevî veya daha kuvvetli bir ihtimalle Haydarî dervişlerinden biri olarak, Anadolu'ya geldiği bilinmektedir (Ocak 1996: 455).

17 1560 yılında bu vakfın gelirleri, *Zurvari* mezrasındaki 3 ayrı zeminin malikâne hissesinden sağlanan 65 akçe ile *Baderkeyfi* adlı köyde bulunan bir zeminin malikânesinden sağlanan 20 akçe tutarındaki bir hissedenden ibaretti (Yınarç-Elibüyük 1983: 23, 35).

18 Osmanlı belgelerinde çoğu zaman tekke (tekye) ile zâviye aynı anlamda kullanılmıştır (Özdemir 1994: 265).

19 “Medine-i Harpurut kazası mülhakatından Van Ocaklığı karyelerinden Zeyve nâm karyede medfûn e'azze-i kirâmdan Şeyh Musa Herdi...” (Aksın 1990: 317).

(resimler için bkz. Ek-9 ve Ek-10). Bugün Harput'ta bulunan bir türbenin Şeyh Musa Herdi'ye ait olduğu rivayet edilmekte ise de bu rivayet gerçeği yansıtmamaktadır. Zira, Harput'ta bulunan türbe, Şeyh Musa'nın olmayıp, Ahi Musa adlı (Aksın 1999: 136) başka birisine aittir.

Şeyh Musa Herdi'nin neslinden olan kimseler, zâviyenin zâviyedârlık makamını²⁰ ellerinde bulundurmanın yanı sıra, vakfın tevliyet görevini de üstlenmişlerdi (Aksın 1990: 214, 318). Dolayısıyla, zâviyenin şeyhi ile vakfının mütevellisi aynı şahıs veya şahıslardı.

Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında Şeyh Musa'nın neslinden olanlar Harput Sancağı'nın Zeyve köyünde oturuyorlardı. Nitekim, 1518'de 70 hane ve 20 mücerred (bekâr erkek) yetişkin erkek nüfusa sahip olan bu köyde, "Şeyh" unvanlı altı kişi bulunuyordu²¹. Zeyve bölgesinde, bu şeyh ailesinin oturduğu yer, bu özelliğinden dolayı, zamanla Şeyhan (Şeyhler) adını da almıştır (Açıkses-Doğanay 2001: 89)²². Bugün ise burası Akdemir yeni adını taşımakta ve köy statüsüyle Baskil ilçesine bağlı bulunmaktadır²³.

Yukarıda da ifade olunduğu üzere, Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında zâviye vakfının gelirleri Malatya Sancağı'nda yer alıyordu ve 1530'da yıllık geliri 246 akçeydi. Bu zamanda, Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nde, biri imam ve müteveli, diğeri de müezzin olmak üzere, iki kişi görev yapıyordu. Hizmetlerine karşılık olarak, bu görevlilerden ilki 180 akçe, ikincisi de 100 akçe yıllık ücret alıyorlardı. Ayrıca, yıllık 74 akçe de zâviyenin sair ihtiyaçları (hasır ve yağ) için harcanıyordu (Göğebakan 1999: 81, 85).

Öyle anlaşılıyor ki, 17. yüzyılda Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nin vakfiyle ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda, vakfa Harput Sancağı'ndan gelirler bağlanmış, zâviyedârlık ve tevliyet görevleri de, "ber vech-i meşruta ve evlâdiyet" şartıyla, Şeyh Musa Herdi evladına bırakılmıştır. Buna göre, Şeyh Musa'nın neslinden olanlar tevliyet ve zâviyedârlık maaşını birlikte ve eşit hisseler halinde tasarruf edeceklerdi.

1661'de bu vakfın başlıca gelir kaynağını Zeyve köyünün vergi gelirleri oluşturuyordu. O zamanlar "Şeyh Musa Herdi" adıyla da bilinen (HŞS, nr. 382: 161/1) bu köy, *Katar Hanı*, *Zeyve Yalaki*, *Medescan Deresi*, *dut ağacı* ve *Manastır Kubbesi* olarak adlandırılan mevkiler arasında yer alıyordu ve köyün aşar vergisi ile sair vergileri Şeyh Musa Herdi Zâviyesi vakfına bağlanmıştı (Aksın 1990: 318).

Burada bahsedilen Katar Hanı, bugün *Katır Hanı* olarak bilinmekte ve harabesi zâviyenin hemen yakınında bulunan *Kızıluşağı* köyünün sınırları içerisinde yer almaktadır. 1876 tarihli bir başka belgede ise *Kızıluşağı*, *Dodikan (Beşbölük)*, *Simikân (İçlikaval)* ve *Gülüşağı* adlı mezzarlar, Şeyh Musa Herdi vakfı olarak gösterilmiştir (BOA, EV-MH, 1901/32). Nitekim, bugün de bu yerleşmelerin bulunduğu coğrafi alan, yöre halkı arasında *Zeyve (Zâviye)* adıyla bilinmektedir.

20 Buna tekyenişin şeyh veya postnişin şeyh de deniyordu (Özdemir 1994: 287).

21 Bunlar, Şeyh Yusuf, Şeyh Hasan oğlu Şeyh Cihan, Şeyh Davud oğlu Şeyh Hasan, Kerem Mehmed oğlu Şeyh Osman, Şeyh Hüseyin oğlu Şeyh Davud ve Şeyh Affan oğlu Şeyh Hasan adlı kimselerdi (BOA, TD, nr. 64: 633).

22 Asıl metinde s. 90.

23 Yine Zeyve bölgesinde Şeyhan adıyla kurulmuş başka bir yerleşim yeri daha mevcuttur. Fakat burası bugün Baskil'in *Akuşağı* köyüne bağlı bir mezzardır ve *Konak* yeni adını taşımaktadır.

1653'te zâviyenin şeyhi, Zeyvêde oturan *Derviş Hasan* adında biriydi (HŞS, nr. 324: 230/4). 1691'de söz konusu zâviyenin meşihatı ile alemdar ve çırakdarlığı²⁴ "evlâdın ve şurûtun üzere" *Şeyh İlyas* ve oğlu *Şeyh Mehmed*'in tasarruflarında olup Eylül 1691'de beratları yenilenmiştir²⁵. Bunlar hem *Şeyh Musa Herdi* hem de *Hacı Hasan Baba zâviyelerinin* yönetimini ellerinde bulunduruyorlardı. Fakat bu tarihten kısa bir süre sonra her iki zâviyenin yönetimi birbirinden ayrılmıştır. Nitekim, Mayıs 1692'de *Abbas* adlı birinden boşalan *Hacı Hasan Baba Zâviyesi*'nin zâviyedarlığı *Seyyid Bekir*'e verilmiştir (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1098: 185).

1693'te tekyenişin olan *Şeyh Musa* ve *Mehmed* vefat ettiklerinden onların yerine *Hüseyn* adlı iki şahıs ile *Hızır*, *Mehdi*, *Yusuf*, *Şaban* ve *Mustafa* adlı şahıslar, Harput Kadısı *Mehmed*'in arzıyla, aynı yılın Aralık ayı içinde tayin edilmişlerdir (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1098: 189). Dolayısıyla, zâviyenin yönetimi, gelirini ortaklaşa tasarruf etmek üzere, toplam olarak 7 kişiye tevcih edilmiştir.

Şeyh Musa Herdi soyundan olanlar, zâviyede herhangi bir görevi üstlenmemiş dahi olsalar, seyyid olmalarından dolayı, avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiye²⁶ veya tekâlif-i şakka olarak nitelendirilen bir takım vergilerden muâf tutuluyorlardı. Bir taraftan bu muâfiyetliğin cazibesi, diğer taraftan da belirli bir ücret karşılığı yürütülen vakfın tevliyet ve zâviyenin de meşihatlık vazifesi sebebiyle, zaman zaman şeyh evladından oldukları iddiasıyla, yeni talipler ortaya çıkıyor ve devletin kurumları nezdinde hak arayışında bulunuyorlardı. Mesela, 1724'te Harput'a tabi *Nermikân* oymağından olan çok sayıda seyyid²⁷, *Şeyh Musa Herdi* evladından oldukları iddiasıyla ve ellerindeki şecere kayıtlarıyla birlikte, Harput'ta Kadı *Ahmed Efendi*'nin huzuruna çıkmışlar ve bu durumlarını da ispat etmişlerdir. Harput Kadısı'nın bu olayı Osmanlı Hükümeti'ne bildirmesinden sonra, seyyid olduklarına hükmedilerek, bunlar tekâlif-i şakka olarak nitelendirilen vergilerden muaf tutulmuşlardır (HŞS, nr. 396: 168/3). Daha sonra, Malatya'nın Arguvan ilçesinde yerleşen bu seyyid grup, yeni adı *Yazıbaşı* (Narmikan) olan köyün de kurucuları olmuşlardır²⁸.

1805 yılından önce, *Mehmed oğlu Şeyh Osman* ile *Şeyh Ömer oğlu Mehmed* adlı şahıslar, *Şeyh Musa Herdi Zâviyesi*'nin zâviyedarlık ve vakfının da tevliyetine mutasarrif idiler. Fakat söz konusu tarihte *Yusuf* (Koyun oğlu²⁹) adında biri, bu görevleri onlardan alarak kendi üzerine berat ettirmiştir. Olayın hükümete intikal ettirilmesinden sonra, *Yusuf* adlı şahıs kendisinin evlad-ı vâkıftan olduğunu, *Osman* ve *Mehmed* adlı şahısların ise tevli-

24 *Meşihat* : şeyhlik; *alemдар*: alamet, nişan, bayrak veya sancak taşıyan; *çırakdar* veya *çırağdar*: çırağ denilen fitil, kandil veya mum gibi aydınlatıcıları yakan görevli.

25 "Harput'da *Şeyh Musa Herdi* ve *Şeyh Hasan Zâviyeleri*'nin meşihatı ve 'alemдар ve çırağdarlığı evlâdın ve şurûtun üzere *Şeyh İlyas* ve oğlu *Şeyh Mehmed* mutasarrif olub tecdid ricâsına inâyet. Zilhicce 1102" VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1098: 185).

26 Önceleri sefer ve savaş gibi olağan dışı masrafların karşılanması amacıyla alınan bu çeşit vergiler, 17. yüzyıldan itibaren artık düzenli olarak alınan vergilerden biri haline gelmiştir. Avarız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiye vergisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sahillioğlu 1991: 108-109; Darling 1996

27 Bunlar, *es-Seyyid Hasan bin es-Seyyid Cafer*, *es-Seyyid Mustafa bin es-Seyyid Hasan*, *es-Seyyid Muhammed bin es-Seyyid Hasan*, *es-Seyyid Yusuf bin es-Seyyid Hasan*, *es-Seyyid Hasan bin es-Seyyid Zülfikar*, *es-Seyyid Muhammed bin es-Seyyid Muhammed bin es-Seyyid Hasan*, *es-Seyyid İbrahim bin es-Seyyid Zülfikar*, *es-Seyyid Abbas bin es-Seyyid Cafer* ve *es-Seyyid Ali bin es-Seyyid Muhammed* adlı şahıslardı (HŞS, nr. 396: 168/3).

28 *Şeyh Musa Herdi* soyundan olan kimseler tarafından kurulan bu köyde, 1965 nüfus sayımına göre, 1279 kişi yaşıyordu. Burası çevre köylere göre, nüfus bakımından oldukça kalabalık bir yerleşim birimiydi. Bkz. *Malatya İl Yıllığı/1967*: 24.

29 *Koyunoğulları*, Zeyve aşireti kollarından biri olup, Malatya ve Keban taraflarında yerleşmişlerdir. Bkz. HŞS, nr. 391: 42.

yet ve zâviyedarlığı haksız olarak tasarruf ettiklerini söyleyerek kendisini savunmuştur. Neticede, Şeyhan köyünden Hasan, Dodikân köyünden Ömer ve Halesan köyünden de Mehmed adlı şahısların şahitlikleriyle, tevliyet ve zâviyedarlığın Şeyh Musa evladından olan Şeyh Osman ve Şeyh Mehmed adlı şahısların üzerinde kalmasına karar verilmiş ve bu hususa dair, 24 Mayıs 1809'da, Harput kadısına hitaben bir hüküm de yazılmıştır (VGMA, Evkaf Defteri, nr. 274: 96).

1818 yılından önce *es-Seyyid Şeyh Mehmed*'in oğulları olan *es-Seyyid Şeyh Osman* ile *es-Seyyid Şeyh Ömer* adlı kardeşler, beratla vakfın tevliyet görevini ve bundan doğan maaşı "evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere" yani ortaklaşa olarak ve eşit hisseler halinde tasarruf ediyorlardı. Fakat söz konusu tarihte *Ebubekir oğlu es-Seyyid Osman* adlı biri, bazı kimselere istinaden, kendisinin evlâd-ı vâkıftan olduğunu, Şeyh Osman ve Şeyh Ömer'in ise evlâd-ı vâkıftan olmadığını iddia ederek, vakfın tevliyetini beratla üzerine yaptırmıştır. Bunun üzerine, mağdurlardan Şeyh Osman ilgili makamlara şikâyetle bulunmuş, yapılan tahkikat sırasında da daha önce tevliyet vazifesinin yarısına mutasarrıf olan *es-Seyyid Şeyh Ömer*'in evlat bırakmadan vefat ettiği anlaşılmıştır. Bu sebeple, onun yani Şeyh Ömer'in yarı hissesi de, şahitlerin beyanıyla evlâd-ı vâkıftan olduğuna kanaat getirilen *es-Seyyid Şeyh Mehmed oğlu es-Seyyid Şeyh Osman*'a tevcih edilmiştir (Aksın: 1990: 317-319)³⁰.

II. Mahmut döneminde Evkaf-ı Hümayun Nezaretî'nin kurulmasıyla³¹ birlikte, Şeyh Musa Herdi Vakfı da bu nezarete bağlanmıştır. Evkaf Nezaretî'nin kurulmasından sonraki kayıtlarda, Şeyh Musa Herdi'den artık *Şeyh Musa Hervi* olarak söz edilmektedir ki, bu durum muhtemelen ismin bu zamandaki telaffuz farklılığından kaynaklanmıştır. Nitekim, bugün de şeyhin türbesi yöre halkı arasında *Musa Havrani* olarak bilinmektedir.

Öte yandan, yukarıda bahsi geçen ve Malatya sakinlerinden olan Koyun oğlu Yusuf'un Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nin yönetimini ele geçirmek için yaptığı teşebbüs sonrasında, *es-Seyyid Şeyh Hacı Osman*'ın da evlâd-ı vâkıftan olmadığı anlaşılmıştır. Zira, tevliyet ve zâviyedarlık daha önce Harput sakinlerinden *Hanoğlu Osman bin Mehmed*'in tasarrufunda iken, Şeyh Hacı Osman bir yolunu bularak üzerine berat ettirmiştir. Olayın İstanbul'a intikal ettirilmesinden ve resmî kayıtlarda yapılan incelemelerden sonra, esasen hem Şeyh Hacı Osman'ın hem de Hanoğlu Osman'ın evlâd-ı vâkıftan olmadığı anlaşılmıştır. Bu durumda, yıllık geliri 6-7 bin kuruşa ulaşan bu vakfın geliri ya Şeyh Hacı Osman'a terk edilecek ya da Evkaf-ı Hümayun Hazinesi tarafından zapt edilecekti (BOA, EV.THR, 49/66; BOA, EV.THR, 50/80; HŞS, nr. 218: 80).

Neticede, 19 Nisan 1836'da Sivas ve ilhaken Rakka ve Diyarbakır valisi ve Maden-i Hümayun Emîni olan *Vezir Mehmed Reşid Paşa*'ya ve Harput naibine hitaben yazılan fermanla, vakıf hasılatının Evkaf-ı Hümayun tarafından zabtı uygun görülmüş ise de, vakfedenin şartı gereği, bu hayratın gelip gidenlerin yemek ve sair ihtiyaçlarını karşıla-

30 Tevcih kaydının yer aldığı belgede *es-Seyyid Osman bin es-Seyyid eş-Şeyh Ebubekir*'in 1234 (1818-1819) tarihinde tevliyeti üzerine berat ettirdiği ifade edilmektedir. Fakat bir başka belgede tevliyet ve zâviyedarlığın ona 28 Şevval 1231 (21 Eylül 1816) tarihinde verildiği kayıttır (bkz. BOA, EV.MKT.CHT, 210/4) ki, doğrusu da budur. Çünkü, Şer'iyye Sicil'i'nde yer alan kayıt 1250 (miladi 1834-1835) yılında, diğer belge ise 1816 yılında kaleme alınmıştır.

31 Bu nezaret, sultanlara ve yakınlarına ait dağınık bir vaziyette bulunan vakıfların tek elden idaresi maksadıyla 1826 yılında kurulmuştur (Öztürk: 1995: 521).

maya devam etmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir. Böylece, vakfın ve zâviyenin yönetimi, şartlı olarak, yine Şeyh Osman'a bırakılmıştır. Buna göre, zâviyenin imar ve ihyasından başka, vâkıfın şartlarını icrada Şeyh Osman'ın herhangi bir kusuru görülürse, tevliyet ve zâviyedarlık görevi ondan alınacak ve vakfın gelirleri de Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'ne aktarılacaktı (Aksın 1990: 215-216).

Öyle anlaşılıyor ki, Şeyh Musa Herdi Zâviyesi aynı zamanda vakit namazları ile sair namazların kılındığı bir cami özelliğini de taşıyordu (BOA, C.EV, 7792). Başka bir ifadeyle, burası hem zâviye hem de cami olarak kullanılıyordu. Fakat Şeyh Musa Herdi Zâviyesi Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerinde yaygın olarak görülen "zâviye-cami" veya diğer adıyla "zâviyeli cami"lerden³² farklı olarak, kubbe ve hücreleri olmayan sade bir yapıydı.

Cami özelliği taşımasından dolayı zâviyede imam ve hatip olarak görev yapan biri de bulunuyordu. Bu vazifeyi ifa edenlerin de yine Şeyh Musa Herdi soyundan olması gerekiyordu. Nitekim 1691'de caminin imam ve hatibi *Hüseyin* adında biriydi. Fakat bu kişinin görevini terk etmesi sebebiyle aynı yılın Eylül ayında *Harpur Kadısı İsa'nın* arzıyla yerine günlük bir akçe maaşla *İlyas Halife* adında başka biri tayin edilmiştir³³. 1776'da ise tekke caminin imam ve hatipliği yine aynı maaşla *Mehmed oğlu Yusuf*a verilmiştir (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1158: 201).

19. yüzyıla gelindiğinde imamet ve hitabetin artık farklı kişilere tevcih edildiğini görmekteyiz³⁴. Bu bağlamda, günlük yarım akçe vazife ile imamet cihetine³⁵ mutasarrıf olan *Musa bin İdris* evlat bırakmadan vefat ettiğinden, Harput Naibi *es-Seyyid el-Hac Mehmed Arif Vehbi Efendi'nin* arzıyla, bu görev, "bilâ kusûr edâ-yı hizmet etmek ve terk-i vazife eder ise ref'inden âhere verilmek şartıyla" *es-Seyyid Abdülhamid Halife'ye* tevcih edilmiştir (BOA, EV.MH, 22/34)³⁶. Bir müddet sonra imamet beratını kaybeden *es-Seyyid Abdülhamid*, yenisini alabilmek için 1837 yılı Mayıs ayı içerisinde ve ilgili makamlar nezdinde tekrar müracaatta bulunmuş ve neticede mazereti kabul edilerek beratı yenilenmiştir³⁷. Fakat çok geçmeden, 13 Ocak 1838 tarihinde, imamet vazifesi bu defa *Osman oğlu Mahmud Efendi* adlı başka birine verilmiştir (BOA, EV.MH, 2527/74).

19. yüzyılda hitabet vazifesine de bir takım atamaların yapıldığını takip edebilmekteyiz. Hatta bu hususta bazı haksız uygulamaların ortaya çıktığına da şahit olmaktadır. Bu bağlamda, daha önce hitabet vazifesini icra eden *es-Seyyid Mahmud Ahmed Halife'nin* vefat ettiği gerekçesiyle, bu görev, 1836'da *Harpur Naibi es-Seyyid el-Hac Mehmed Arif Vehbi Efendi'nin* arzıyla, erbab-ı istihkakdan olan *Seyyid Seyfullah Halife'ye* verilmiştir (BOA,

32 Zâviyeli camiler ve bunların mimari tarzları ile sosyal fonksiyonları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice 1963: 3-57.

33 "Harpur'a tâbi' Musa Herdi tekye câmi'inde bir akçe ile imâm ve hatib Hüseyin terk-i hizmet itmekle yerine İlyas Halife mahaldir deyü kâdısı İsa'arzıyla buyuruldu. 1102 Zilhicce" (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1098: 185).

34 İmamet ve hitabet maaşı önceden bir akçe iken, bu iki görevin ayrı kişilere tevcih edilmesiyle birlikte, artık her birine günlük yarım (nim) akçe verilmiştir.

35 Müderrislik, hatiplik, imamlık, kayımlık ve mütevellilik gibi vakıf müesseselerine ait görevlere "cihet", bunlara vakfın gelirinden verilen maaş ve tahsisatlara da "vazife" denir (Akgündüz 1988: 263, 268).

36 Bu belgede herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Fakat Harput kadısı olarak bahsedilen Mehmed Arif Vehbi Efendi'nin 1836'da bu görevde olduğunu biliyoruz (bkz. BOA, EV.THR, 15). Dolayısıyla bu atamanın 1836'dan önce olduğu açıktır.

37 "Harpur kazâsında vâkı' Şeyh Musa Herdi Câmi'-i Şerifinde vazife-i mu'ayyene ile imâmet ciheti mutasarrıfı Seyyid Abdülhamid Halife elinde olan beratı kazâen zâyî' itmiş olduğundan bahisle yedine zâyî'den ve müceddeden bir kır'a berat-ı şerif i tâsını kazâ-i mezbûre nâibi..." (BOA, C.EV, 7792).

HAT, 1600/14). Fakat bir müddet sonra Ahmed Halife'nin ölmediği ve bir çeşit hile yoluna gidilerek böyle bir atamanın yaptırıldığı anlaşılmıştır. Nitekim, Osman oğlu es-Seyyid Mahmud Ahmed Halife, vakfın mütevellisinden hakkı olan vazifesini yani maaşını talep ettiğinde, bu vazifenin es-Seyyid Seyfullah Halife'nin üzerinde olduğu cevabını almıştır. Olayın şikâyete konu olması üzerine yapılan inceleme sonucunda, bu vazifenin 1824'te *Osman oğlu es-Seyyid Ahmed*'in uhdesinde iken, onun mahlulünden 1836 yılında Harput naibi bulunan *es-Seyyid el-Hac Arif Vehbi Efendi*'nin arzıyla es-Seyyid Seyfullah'a tevcih olunduğu ve beratının da *Sultan Abdülmecid*'in tahta çıkmasından (1839) sonra yenilendiği anlaşılmıştır. Bu meselenin çözümü, hükümet tarafından, Harput mahkemesine havale edilmiş ve bir imtihan düzenlenerek hangisi daha ehil ise bu vazifenin ona verilmesi istenmiştir. Yapılan imtihan sonucunda da hitabet görevine Mahmud Ahmed Halife'nin daha uygun olduğu kanaatine varılmış ve bu vazife padişah fermanıyla adı geçen Seyfullah'tan alınarak Mahmud Ahmed Halife'ye tevcih edilmiştir (BOA, EV.MH, 181/137). Ayrıca, bu hususa ve kendisine berat verilmesine dair 10 Ocak 1848 tarihinde bir i'lam da yazılmıştır (BOA, EV.THR, 15). Fakat kısa bir müddet sonra Seyfullah Halife'nin yeniden hitabet vazifesine atandığını görmekteyiz. Bu zamanda vakfın mütevellisi ise *Hacı Osman* adında biriydi (Yılmazçelik: 1987: 195-196).

Hitabet vazifesi 14 Kasım 1848'de tekrar *Osman oğlu Mahmud Ahmed Efendi*'ye verilmiştir. Mahmud Ahmed Efendi 13 Ocak 1838 tarihinden beri imamet vazifesini de tasarruf etmekteydi (BOA, EV.MKT.CHT, 774/62).

Böylece bu tarihten itibaren hem imamet hem de hitabet vazifesi, önceden olduğu gibi, yine bir şahsın uhdesinde toplanmıştır.

1897 yılında günlük yarım akçe maaşla hitabet görevini ifa etmekte olan ve aynı zamanda Harput'ta Nakibü'l-eşraf kaymakamlığı görevini elinde bulunduran *Şeyh Osman oğlu Mahmud Efendi* vefat etmiştir. Mahmud Efendi'nin *Fehmi* ve *Ahmed* adında iki oğlu vardı. Bunlardan Ahmed Efendi evlat bırakmadan vefat etmiş, Fehmi Efendi ise göreve talip olmayarak kendi rızasıyla amcası ve aynı zamanda Harput'taki Nakibü'l-eşraf kaymakamı olan *Mehmed Emin Efendi*'ye terk etmiştir. Bu göreve atanması karşılığında, Mehmed Efendi'den, ilgili kurum tarafından 131 kuruş cihat harcı ve 20 kuruş da berat varağı için olmak üzere, toplam olarak 151 kuruş ücret alınmıştır. Ayrıca, Mehmed Efendi'den askerlikle ilgisinin bulunmadığına dair bir belge de istenmiş, bu belge Harput'taki Redif Taburu'nun 52. Alayı tarafından kendisine verilmiştir (BOA, EV.MKT.CHT, 774/37).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasından sonra vakıf mütevellileri tarafından vakfın yıllık gelir ve giderlerini gösteren muhasebeler de hazırlanmıştır. Bu bağlamda, vakfın mütevellisi olan el-Hac Osman Efendi, 1857 yılında Şeyh Musa Herdi Zâviyesi vakfının yıllık hasılatını yani arazi öşrünü 7619 kuruş olarak beyan etmiştir. Bu miktar, 166 kile buğdayın karşılığı olan 4316 kuruş ve 108 kile arpanın karşılığı olan 2808 kuruş ile nakit olarak alınan 495 kuruştan oluşuyordu (BOA, EV.MH, 1111/81). Hacı Osman'dan sonra tevliyet vazifesine getirilen *es-Seyyid Mahmud Efendi* de vakfın 1864 yılı hasılatını 11431 kuruş ve 5 para olarak göstermiştir (BOA, EV.MH, 1295/39).

Bu tarihten sonra tevliyet ve zâviyedarlık maaşına birlikte yani ortaklaşa mutasarrıf olan *Mahmud Efendi* ile *Mehmed Efendi* adlı şahıslar, vakfın 1868 yılı gelirini 7771 kuruş, 1869 yılı gelirini 8472 kuruş, 1870 yılı gelirini de 7528 kuruş olarak beyan etmişlerdir. Buna göre, vakfın 3 yıllık toplam geliri 23771 kuruş olmakta ve bunun tamamı muhtelif giderler için harcanmaktaydı (BOA, EV.MH, 1614/1; Ek-8) Söz konusu şahıslar, vakfın 1871 yılı varidatını ise 6390 kuruş olarak göstermişlerdir. Bu gelirin, 1600 kuruşu mutafak masrafı, 1796 kuruş ve 10 parası mütevellî ve zâviyedarlık cihetinin yarısına mutasarrıf olan Mahmud Efendi'nin hissesi, 1796 kuruş ve 10 parası mütevellî ve zâviyedarlık cihetinin diğer yarısına mutasarrıf olan Mehmed Efendi'nin hissesi için kullanılmış, kalan 1197 kuruş ve 20 para da sair masraflar için harcanmıştır (BOA, EV.MH, 1614/83).

Mahmud Efendi ile Mehmed Efendi, 1876 yılı toplam gelir ve giderlerini 5900 kuruş olarak beyan etmişlerdir. Yapılan beyandan anlaşıldığına göre, vakfın geliri, Zeyve Nahiyesi'ne bağlı olan ve o devirde arazi öşürleri vakıf tarafından toplanan *Kızıluşağı*, *Dodikân*, *Simikân* ve *Gülüşağı* adlı mezarlardan sağlanmıştır. Bu zamanda mütevellîlerin her birine yıllık olarak 1275 kuruş maaş ödenmiştir (BOA, EV.MH, 1901/32). Yine Mahmud ve Mehmed efendiler, 1877 yılı toplam gelir ve giderlerini de 6373 kuruş olarak ifade etmişlerdir. Bu zamanda söz konusu şahısların yıllık maaşları ise 1452'şer kuruştur (BOA, EV.MH, 1926/58).

Yukarıdaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere, vakfın yıllık gelir ve giderleri, o yılın ziraî üretim hacmine göre değişiyordu. Şayet gelir ve giderlerin beyanında herhangi bir usulsüzlük yapılmamış ise, bu artış ve azalışlarda mevsim şartlarının etkili olduğu söylenebilir.

Şeyh Musa Herdi Zâviyesi, 1925 yılında çıkarılan "Tekke ve Zâviyeler ile Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlar ile Bazı Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun"la zâviye vasfını kaybetmiş ve sadece bir cami olarak hizmet görmeye devam etmiştir. Nitekim, halen de Akdemir köyü camisi olarak kullanılmaktadır. Cami sonradan betonla sıvanmış ve yanına bir de minare ilave edilmiştir (bkz. Ek-9). Şeyhin medfun bulunduğu türbe ise caminin güney tarafında ayrı bir bina olarak inşa edilmiştir. Mezarın hemen karşısında yer alan türbe duvarında, aydınlatmayı sağlayan üç küçük pencere ile ziyaretçilerin namaz kılıp dua etmeleri için yapılmış bir mihrap yer almaktadır (bkz. Ek-11). Ayrıca, türbenin yakınında adak kesim yerleri ile ortası delik olan eski bir dilek taşı da bulunmaktadır (bkz. Ek-12)³⁸.

2. Şeyh Hacı Hasan Baba Zâviyesi

Bu zâviye, Baskil ilçesinin *Doğancık* (*Meluluşağı*) köyü sınırları içerisinde ve Hasan Dağı'na yakın düzlük bir alanda kurulmuştur. Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nde olduğu gibi, burası da 1925 yılından itibaren zâviye vasfını kaybedince, sadece köyün camisi olarak hizmet vermeye devam etmiş, sonradan yanına bir de minare ilave edilmiştir (bkz. Ek-13).

38 Bugün bir kısım yöre halkı türbeyi ziyaret edip dileklerinin kabulü için dualar etmekte, özellikle de kırkı henüz çıkmamış hasta bebeklerine giydirdikleri bir elbiseyi taşın ortasındaki delikten geçirmek suretiyle bebeklerinin sağlığına kavuşacağına inanmaktadırlar.

Şeyh Hacı Hasan Baba Zâviyesi, Arapgir-Keban istikametinden gelip Altıyaka ve Hacı Mustafa köylerinden Doğancık'a, buradan da bir taraftan Harput'a, diğer taraftan ise Malatya'ya kadar uzanan kavşak bir noktada kurulmuştur (bkz. Harita-1). Osmanlı döneminde Baskil kasabası henüz mevcut olmadığı için, Malatya istikametinden gelen yolcular, Hacı Hasan Baba Zaviyesi'nin de bulunduğu Doğancık köyü civarından geçerek Harput'a giderlerdi. Dolayısıyla, buradaki zâviyede hem tarikat mensubu dervişlerin manevi ihtiyaçları karşılanıyor hem de vakıf arazilerden sağlanan gelirleri sayesinde yolu buradan geçen insanların barınma, yiyecek ve içecek gibi zaruri ihtiyaçları karşılanıyordu.

16. yüzyıl arşiv belgelerinde Şeyh Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nden bahsedilmediğine göre, vakfı bu tarihten sonra (muhtemelen 17. yüzyılın sonlarında) kurulmuş olmalıdır. Vakıf kurucusunun şartı gereği, zâviyenin zâviyedarlığı ve vakfın tevliyeti ile meşihat, alemdarlık, türbedârlık ve çırakdarlığı Hacı Hasan Baba neslinden olan mirasçılara "ber vech-i meşrûta" ve "ber vech-i iştirâk", yani satılmamak ve ortak tasarruf etmek üzere bırakılmıştır (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1094:225; VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1084: 39). Bu şekilde vakfın mahsûlünü beraber ele geçiren şeyhler, nöbetle, zâviyeye gelen misafirleri ağırlarlardı. Zira, misafiri konuk etmek bütün zâviyelerin en önemli vazifelerindendi (Faroqhi 1975: 207).

Adına bir zâviye kurulmuş olan Şeyh Hacı Hasan Baba'nın kimliği hakkında ne yazık ki pek fazla bilgiye sahip değiliz. Osmanlı resmi belgelerinde ondan *kutbü'l-ârifîn*³⁹ olarak bahsedildiğine göre, seyyid oluşunun yanı sıra, Harput ve çevresinde ilmiyle de tanınan birisiydi. Hangi yılda ve ne amaçla hazırlandığı belli olmayan, fakat Osmanlı döneminde (muhtemelen 17. yüzyılda) kaleme alındığı anlaşılan ve oldukça yıpranmış halde bulunan bir belgede (Bkz. Ek-6), Şeyh Hacı Hasan Baba, Şeyh Musa Herdi'nin neslinden Şeyh Davud'un oğlu olarak gösterilmiştir⁴⁰. Esasen Şeyh Yusuf'un şeceresini yansıtan bu belgede, Şeyh Yusuf'tan Şeyh Musa Herdi'ye kadar uzanan ve bu arada Hacı Hasan Baba'yı da içine alan silsile şu şekilde gösterilmiştir:

Şeyh Yusuf bin Şeyh Musa
 Şeyh Musa bin Şeyh Hasan
 Şeyh Hasan bin Şeyh Pop⁴¹ ()
 Şeyh Pop bin Şeyh Mahmud
 Şeyh Mahmud bin Şeyh Halil
 Şeyh Halil bin Şeyh Davud
 Şeyh Davud bin Şeyh Hacı Hasan Baba
 Şeyh Hacı Hasan Baba bin Şeyh Davud
 Şeyh Davud bin Şeyh Hıdır bin Şeyh Ali
 Şeyh Ali bin Musa Hervi⁴².

39 Bkz. Ek-4: Sultan I. Abdülhamid Tuğralı ve 10 Şevval 1188 Tarihli Berat.

40 1518 tarihli Harput Sancağı Tahrir Defteri'nde yer alan nüfus kaydından anlaşıldığına göre, bu zamanda Zeyve köyünde oturanlardan biri de Şeyh Davud'un oğlu Şeyh Hasan'dır (bkz. BOA, TD, nr. 64: 633). Burada bahsedilen Şeyh Hasan, daha sonra adına zâviye ve vakıf kurulmuş olan Şeyh Hacı Hasan Baba olabilir. Şayet öyle ise, Şeyh Hasan'ın 1518'de henüz hayatta olduğunu söyleyebiliriz. Fakat sadece bu belgeye bakarak bu konuda kesin bir şey söylemek de mümkün değildir.

41 Bu isim oldukça ilginç olmakla birlikte, belgede açıkça bu şekilde yazılmıştır. Şahsın lakabı olabileceği gibi, yazım hatası yapılmış olması da muhtemeldir.

42 Bkz. Ek-6.

Bu şecere kaydından anlaşıldığı kadarıyla, bahse konu olan bu belge Şeyh Yusuf'un hayatında olduğu bir zamanda hazırlanmıştır. Osmanlı resmî belgelerinden adını tespit edebildiğimiz ilk müstakil zâviye şeyhi ise 1691'de görevinin başında bulunan Şeyh İlyas ile oğlu Şeyh Mehmed adlı şahıslardır. Bunlar şecere kaydında yer almadıklarına göre, söz konusu belge 1690 yılından önce hazırlanmış olmalıdır. Fakat kesin bir tarih vermek de mümkün değildir. Bu belgenin Osmanlı Sultanı Orhan Gazi döneminde hazırlanmış olduğu rivayet edilmekte ise de bu rivayet kesinlikle doğruyu yansıtmamaktadır⁴³. Çünkü, Osmanlılar'ın Harput ve çevresini kendi yönetimleri altına almaları ancak 1516 yılında mümkün olabilmıştır. Yukarıda da ifade olunduğu üzere, 16. yüzyıl Osmanlı belgelerinde Hacı Hasan Baba vakfından bahsedilmemesi, bu vakfın 17. yüzyılda kurulduğu izlenimini vermektedir. Fakat vakfiyesi mevcut olmadığı⁴⁴ için bu hususta, tahminlerin ötesinde, kesin bir şey söylemek pek mümkün değildir.

17. yüzyılın sonlarına kadar Şeyh Musa Herdi ile Şeyh Hasan zâviyeleri aynı şahıs veya şahıslar tarafından idare olunmaktaydı. Zira, her iki zâviyenin meşihat, alemdâr ve çırakdarlığını "evlâdın ve şurûtun üzere" ellerinde bulunduran Şeyh İlyas ile oğlu Şeyh Mehmed Ağustos 1691 tarihinde beratlarını yenilemişlerdir⁴⁵.

Öyle anlaşılıyor ki, bundan kısa bir müddet sonra Şeyh Musa Herdi ve Şeyh Hacı Hasan Baba zâviyelerinin yönetimi birbirinden ayrılmıştır. İsmi tespit edebildiğimiz ilk müstakil zâviye şeyhi ise Abbas adında biri olup, ondan boşalan zâviyedârlık vazifesi Mayıs 1692'de Seyyid Bekir'e verilmiştir⁴⁶.

Bu iki zâviye yönetiminin hangi sebepten dolayı birbirinden ayrıldığını bugünkü verilerle kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Gelirin paylaşımından kaynaklanan sorunlardan dolayı böyle bir yola başvurulmuş olunacağı gibi, bir kısım aile fertlerinin farklı bir tarikata intisap etmek istemelerinden de kaynaklanmış olabilir. Zira, buna dair bazı işaretler de vardır. Mesela, 1774 yılında gerçekleşen bir müteveli tayini Hacı Bektaş-ı Veli Şeyhi Abdüllatif'in arzıyla olmuştur (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1084: 39)⁴⁷. Suraiya Faroqhi'nin tespit ettiği Bektaşî tekkeleri arasında Harput Sancağı'nda herhangi bir tekke veya zâviyenin adı yer almamakla⁴⁸ birlikte, kendi tarikatından olmayan bir zâviye vakfının yönetimine müteveli tayini için Bektaşî şeyhinin arzda bulunması da normal karşılanabilecek bir durum değildir. Bu durumda, Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin 1826 yılına kadar Bektaşî⁴⁹ tarikatına bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

43 Hacı Hasan Baba'nın Türkler'in Anadolu'yu fethinden çok önce burada medfun olduğu ve Harput'ta türbesi bulunan ilk İslam fatihlerinden Arap Baba ile akrabalığının bulunduğu yönündeki inanışlar da kesinlikle doğru değildir. Hacı Hasan Baba'nın kimliği konusundaki muhtelif rivayetler için bkz. Aydoğmuş: 2009: 251.

44 1848 tarihinde Şeyh Musa bin Yusuf ile Şeyh Hasan bin İsmail adlı şahıslar vakfın tevliyyetine atanabilmek için evlâd-ı vakıftan oldukları iddiasıyla ilgili makamlar nezdinde girişimde bulunmuşlardır. Bu sırada oluşan bir şüphenin giderilmesi için İstanbul'daki vakıf kayıtları incelenmiş, fakat Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin vakfiyesine bir türlü ulaşılamamıştır (BOA, C.EV, 712).

45 "Harput'da Şeyh Musa Herdi ve Şeyh Hasan zâviyelerinin(in) meşihati ve 'alemdâr ve çırakdarlığı(na) evlâdın ve şurûtun üzere Şeyh İlyas ve oğlu Şeyh Mehmed mutasarrıf olub tecdid ricâsına 'inâyet" (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1098: 185).

46 "Harput'da Hacı Hasan Baba Zâviyesi zâviyedârı Abbas mahlûlünden Seyyid Bekir'e", (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1098: 185).

47 Ayrıca bkz. I. Abdülhamid Tuğralı ve 10 Şevval 1188 Tarihli Berat (Ek-4).

48 Anadolu'da muhtelif dönemlerde yer alan Bektaşî tekkeleri listesi için bkz. Faroqhi 2003: 197-219.

49 Bektaşilik, 13. yüzyılda Kalenderilik içinde teşekküle başlayıp 15. yüzyılın sonlarında Hacı Bektaş-ı Veli gelenekleri etrafında Anadolu'da ortaya çıkan bir tarikattır. Bektaşî tarikatı konusunda daha fazla bilgi için bkz. Ocak 1992: 373-379.

II. Mahmud bu tarihte Yeniçeri ordusunu kaldırıncı onların bağılı olduğu Bektaşî tekkelerini de kapatma yoluna gitmiştir. Bu sebeple bir kısım Bektaşî tekkeleri takibattan kurtulabilmek için başka tarikatlara bağlanmak zorunda kalmışlardır (Ocak 1992: 374). Nitekim, 19. yüzyılın sonlarında hazırlanan belgelerde Hacı Hasan Baba Zâviyesi artık Kadiri tarikatına bağılı zâviyelerden biri olarak gösterilmiştir⁵⁰. Dolayısıyla, bahse konu olan zâviyenin 1826'dan sonra bu Sünnî tarikata bağlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yine aynı coğrafyada bulunan Şeyh Musa Herdi Zâviyesi şeyhi de öteden beri Kadiri tarikatındadır⁵¹.

Hacı Hasan Baba Zâviyesi vakfının tevliyet ve zâviyenin de zâviyedarlık görevi, ortaklaşa tasarruf edilmek üzere, vefat edenin evlatlarına veya yakınlarına bırakıldığı için, 18. yüzyıldan itibaren artık şeyhlerin silsilesini takip etmek tamamen imkânsız hale gelmiştir. Nitekim, Nisan 1731'de zâviyedarlık ve tevliyet görevi aynı aileden olan *Seyyid İbrahim*, *Seyyid Osman*, *Seyyid Hüseyin* ve *Seyyid Mustafa* adlı dört şahsın elinde bulunuyordu⁵².

Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nde "şeyh, alemdâr ve türbedâr" olan Derviş Ali vefat ettiği için Nisan 1731 tarihinde yerine oğlu *Mahmud*'un oğlu, yani torunu olan *Osman* tayin edilmiştir⁵³. Yine aynı tarihte zâviyedar olan *Seyyid Ebubekir*'in vefatı sebebiyle de yeri oğlu *İbrahim Halife*'ye verilmiştir⁵⁴.

Derviş Hızır, *Derviş Hasan* ve *Derviş Ali* adlı şahıslardan boşalan "meşihat, alemdarlık ve çirakdarlık" vazifesi, ortaklaşa tasarruf etmek üzere, yine evâd-ı vâkıftan olan *Şeyh Allahvirdi*, *Şeyh Yusuf* ve *Şeyh Hüseyin* adlı şahıslara verilmiş, beratları Eylül 1731'de yenilenmiştir (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1094: 225)⁵⁵.

1757 yılından önce yapılan atamalarda tevliyet ve zâviyedarlık görevleri genellikle aynı şahıs veya şahıslara veriliyordu. Fakat bu tarihten itibaren bu iki vazifenin farklı kişilere tevcih edildiğini de görmekteyiz⁵⁶. Nitekim, *Seyyid İbrahim*'in vefatıyla boşalan tevliyet görevi "ber vech-i iştirak" yani ortaklaşa yürütmek üzere, Harput Kadısı Mevlana *İbrahim Efendi*'nin arzıyla, 8 Şubat 1757 tarihinde büyük oğlu *Seyyid Ebubekir Halife* ve birader-zadesi *Seyyid Mehmed Halife*'ye tevcih edilmiştir⁵⁷. Yine *Seyyid İbrahim*'den boşalan zâviyedarlık vazifesi ise 1 Nisan 1757 tarihinde *İbrahim Halife* adlı başka birine verilmiştir⁵⁸.

50 BOA, DH.MKT, 1554/30; 1312 Tarihli Ma'mûratü'l-aziz Vilayet Salnamesi, s. 25

51 Kadiri veya Kadiriye tarikatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Azamat 2001: 131-136.

52 Bunlar, bu tarihte Harput'ta has zabiti makamında olan memurun vakfa ait bazı yerlerin öşür ve resmini, has köylerinden olduğu gerekçesiyle, toplamak istemesi sebebiyle söz konusu zabiti hükümete şikâyet etmişlerdir. Hükümet tarafından Harput kadısı ve Diyarbekir mütesellimine hitaben yazılan fermana ise bu müdahalenin önüne geçilmesi istenmiştir. Bkz. Sultan I. Mahmud Tuğralı ve Evasıt-ı Şevval 1143 Tarihli Ferman (Ek-1).

53 "Harput'da Zeyve nâm karyede medfûn Hacı Hasan Baba nâm 'azizin tekyesinde şeyh ve 'alemdâr ve türbedâr olan Derviş Ali fevtinden oğlunun oğlu Osman bin Mahmud'a bâ berat-ı 'atik tevcih" (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1094: 223).

54 "Harput'da Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin zâviyedârı Seyyid Ebubekir fevt olmağla yeri oğlu İbrahim Halife'ye beratı mücebince 'inâyet buyuruldu".(VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1094: 223).

55 Ayrıca bkz. I. Mahmud Tuğralı ve Evâil-i Rebitü'l-evvel 1144 Tarihli Berat (Ek-3).

56 Hatırlanacağı üzere, Şeyh Musa Herdi Zâviyesi'nde de imamet ve hitabet vazifeleri bir dönem farklı kişilere tevcih edilmişti.

57 Harput kazâsına tâbi Zeyve nâm karyede medfûn Şeyh Hacı Hasan Baba Zâviyesi'ne vazife-i mu'ayyenesiyle mütevellisi olan es-Seyyid İbrahim fevt olub tevliyet-i mezkûre mahlûlünden sulbi kebîr oğlu es-Seyyid Ebubekir Halife ile birâderzâdesi es-Seyyid Mehmed Halife'ye ber vech-i iştirak tevcih ricâsına kâdısı Mevlânâ es-Seyyid İbrahim Efendi'arz itmeğın mücebince vâki' ise bin yüz yetmiş senesi Cemâziye'l-ewvelinin 18. günü târihiyle tevliyet-i mezkûre iştirak buyuruldu" (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1090: 52).

58 Harput kazâsında vâki' Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin vazife-i mu'ayyenesiyle zâviyedârı olan İbrahim fevt olub yeri hâlî ve mahlûl olmağın yerine diğêr İbrahim Halife mahall ve müstehakdır deyü kendi 'arzi mücebince bin yüz yetmiş senesi Recebü-ş-şerifin on birinci günü târihiyle merkûm diğêr İbrahim Halife'ye sadaka buyuruldu" (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1090: 53)

Seyyid Ebubekir ve birader-zadesi *Seyyid Mehmed* evlat bırakmadan müteakiben vefat ettiklerinden, bunlardan boşalan tevliyet görevi, *Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi Şeyhi Abdülatif*'in arzıyla, 1774 yılı Haziran-Temmuz aylarında amcazadeleri *Seyyid Mustafa oğlu Seyyid Şeyh Hacı Hasan'a* verilmiştir⁵⁹. Fakat bir müddet sonra, evlattan olmadığı ve haksız olarak üzerine berat ettirdiği gerekçesiyle, bu vazife *Seyyid Hacı Hasan'dan* alınarak, 17 Aralık 1774'te yine *Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi Şeyhi Abdülatif*'in arzıyla, bu defa evlattan olan *Seyyid Mustafa* ile *Seyyid Abbas'a* tevcih edilmiştir (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1084: 39)⁶⁰. Yine aynı tarihte evlat bırakmadan vefat eden *Şeyh Allahvirdi*, *Şeyh Yusuf* ve diğer *Şeyh Yusuf* adlı şahıslardan boşalan "meşihat, alemdarlık ve çırakdarlık" vazifesine ise, Harput Naibi es-*Seyyid Bilal*'in arzıyla, evlâd-ı vâkıftan olan *Şeyh Mustafa* atanmıştır⁶¹.

1774'te müteakiben ve evlat bırakmadan vefat eden *Seyyid Ebubekir* ile *Seyyid Mehmed*'den boşalan ve *Seyyid Mustafa* ile *Seyyid Abbas'a* verilen tevliyet görevi, Malatya Naibi *Hacı Halil*'in arzıyla, Nisan 1775 tarihinde tekrar *Seyyid Mustafa oğlu Seyyid Şeyh Hasan'a* bırakılmıştır⁶². Dolayısıyla, *Hacı Hasan*'ın bir müddet sonra yeni bir hileyle tevliyeti tekrar kendi üzerine yaptırdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Fakat 1776 yılı sonlarında bu defa Çemişgezek nâibi olan *Abdurrahim*'in arzıyla tevliyet vazifesi tekrar *Şeyh Hasan'dan* alınarak, önceden olduğu gibi, *Seyyid Mustafa* ile *Seyyid Abbas'a* verilmiştir. Bir müddet sonra *Seyyid Abbas*'ın vefatıyla boşalan zaviyedarlık vazifesi de 16 Mart 1777 tarihinde onun torunları olan *Seyyid Mustafa* ile *Seyyid Abbas'a* yine ortaklaşa tasarruf etmeleri şartıyla ve maliye tarafından verilen beratla tevcih edilmiştir. Böylece bunlar hem tevliyet hem de zaviyedarlık vazifesi üzerinde hak sahibi olmuşlardır. Bu sırada *Şeyh Hasan* da boş durmayarak, evlattan olduğu iddiasıyla, askerîden tevliyeti tekrar üzerine berat ettirmiş ise de bir müddet sonra beratı iptal edilerek vazifesi elinden alınmıştır. Nitekim, 20 Mart 1777 tarihinde Kebanmadeni emini ve Harput kadısına hitaben yazılan bir fermenda, tevliyet ve zâviyedârlığın başka başka beratlarla *Seyyid Mustafa* ile *Seyyid Abbas*'ın üzerinde olduğu hatırlatılarak, başkalarının dışarıdan müdahale etmesine izin verilmemesi istenmiştir⁶³.

Öyle anlaşılıyor ki, 18. yüzyılın ikinci yarısında berat tevcihatı hem maliye hem de askeriye tarafından yapılmaktaydı. Bu iki başlılık ise tevliyet ve zâviyedârlık vazifelerinin verilmesinde, bu tür istismarların yaşanmasına fırsat sağlamaktaydı.

59 "Harput'da Zeyve nâm karyede Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin bâ mu'ayyene mütevellisi olan *Seyyid Ebubekir* ve birâderzâdesi *Seyyid Mehmed* bilâ veled fevt mahlûlünden amcazâdeleri *Seyyid Şeyh Hacı Hasan* bin *Seyyid Mustafa*'ya *Hacı Bektaş Şeyhi Abdülatif* arzıyla tevcih buyuruldu (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1084: 39).

60 Ayrıca bkz. I. Abdülhamid tuğralı ve 10 Şevval 1188 tarihli berat (Ek-4).

61 "Harput'da Zeyve nâhiyesinde Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin ber vech-i meşrûta şeyhi ve 'alemdârı ve çırağdarı olan *Şeyh Allahvirdi* ve *Şeyh Yusuf* ve *Şeyh Yusuf* bilâ veled fevt mahlûlünden evlâd-ı vâkıfdan *Şeyh Mustafa*'ya nâibi *Seyyid Bilal* arzıyla tevcih buyuruldu" (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1084: 40).

62 "Harput'da Zeyve nâm karyede Hacı Hasan Zâviyesi'nin bâ mu'ayyene mütevellisi olan *Seyyid Ebubekir* ve *Seyyid Mehmed* müteâkiben fevt olduklarından mahlûllerinden evlâddan *Seyyid Şeyh Hasan* bin *Seyyid Mustafa*'ya tevcih olunub mutasarrıflariken ecânbiden *Seyyid Mustafa* ve *Seyyid Abbas* bin *Allahvirdi* gadr itmeleriyle ref'lerinden sâhib-i evveli merkûma Malatya Nâibi *Hacı Halil*'in arzıyla tevcih buyuruldu" (VGMA, Hurufat Defteri, nr. 1084:39).

63 Kebanmadeni emini ve Harput kadısına hitaben yazılan 10 Safer 1191 tarihli ve Sultan I. Abdülhamid tuğralı ferman (bkz. Ek-2).

Zâviyedarlık maaşının yarısına mutasarrıf olan Seyyid Abbas'ın vefatından sonra vazifesi oğlu *Seyyid Ebubekir'e* verilmiştir. Seyyid Ebubekir de evlat bırakmadan vefat etmiştir. Bu sebeple mahlul kalan görevi, *Harput Nâibi Seyyid Bilal'in* arzıyla, 21 Temmuz 1789 tarihinde yine erbab-ı istihkaktan olan *Seyyid Şeyh Mustafa'ya* verilmiştir⁶⁴.

1800 yılında iki ayrı beratla zâviyedarlık maaşının her iki yarısına mutasarrıf olan *es-Seyyid eş-Şeyh Mustafa* vefat ettiğiinden, mahlul kalan ciheti yine erbab-ı istihkaktan olan oğlu *es-Seyyid Mehmed'e* tevcih edilmiştir (BOA, C.EV, 31576).

1848 yılında tevliyet cihetine mutasarrıf olan *Seyyid Ebubekir* ve *Seyyid Hasan* müteakiben evlat bırakmadan vefat ettiklerinden bu vazife yine evlâd-ı vâkıftan olan *Musa bin Yusuf* ile *Hasan bin İsmail* adlı şahıslara verilmiş; fakat kısa bir müddet sonra Hasan bin İsmail'in de vefat etmesi sebebiyle mahlul kalan yarım hissesi *Molla Abbas bin Ali'ye* tevcih edilmiştir (BOA, C.EV, 712).

1878 yılında vakfin mütevellisi *İbrahim Burhaneddin* tarafından hazırlanan bir senelik muhasebe kaydından anlaşıldığına göre, bu vakfin geliri Ma'muratü'l-aziz köylerinden olan *Meluluşağı'ndan* sağlanıyordu. Bu köyün 1878 yılındaki vergi geliri toplamı 1608 kuruş olup, bunun 625 kuruş ve 15 parası meşihat ve cüzhan vazifesi için ayrılmış, diğer kısmı da sair masraflar için kullanılmıştır (BOA, Evkaf Defteri, nr. 20265: 4). Hacı Hasan Baba Zâviyesi vakfinin 1894 yılındaki varidat tahsilatı ise 59 kuruş ve 20 para idi (BOA, Evkaf Defteri, nr. 28339: 2).

Doğancık köyünde medfun bulunan Hacı Hasan Baba'nın türbesi (bkz. Ek-13) bugün Elazığ ve çevre illerden gelen çok sayıda insan tarafından ziyaret edilmektedir. Daha ziyade ruhsal rahatsızlıkları olanlar ile felç geçirenler, iyileşmeleri ümidiyle buraya getirilmektedir⁶⁵. Türbe kısmı ile namaz kılınan mekân bir duvarla birbirinden ayrılmıştır. Avlunun sol tarafındaki ilk kapıdan mescit bölümüne, ikinci kapıdan da makam bölümüne geçilmektedir. Avlunun sağ tarafında ise misafirhane bölümü yer almaktadır (Aydoğmuş 2009: 251).

3. Şeyh Hasanlu Zâviyesi

Bu zâviye, 16. yüzyılda Malatya Sancağı'nın Muşar Nahiyesi dahilinde yer alıyordu. Zâviye vakfinin gelirleri 4 adet mezra ile bir köyün hasılatından sağlanmıştı ve yıllık tutarı 1530'da 1090 akçeydi (Göğebakan 2002: 153-158; 1999: 82). Fakat bu tarihten sonraki Osmanlı arşiv belgelerinde Şeyh Hasanlu veya Şeyh Hasan Zâviyesi'nden artık söz edilmemektedir. Muhtemelen 16. yüzyıldan sonra işlevini kaybetmiş olan Şeyh Hasanlu Zâviyesi, bu coğrafyada *Yesevî* ve *Vefâî* tarikatlarını temsil ediyordu (Aşan 2006: 1517-1523).

64 27 Şevval 1203 tarihli ve III. Selim tuğralı berat (bkz. Ek-5).

65 Ziyaretçilerin mühim bir kısmı geceyi türbe içerisinde yatarak geçirmekte ve o gece gördükleri rüyalardan çıkardıkları mesajla hastalarının iyileşip iyileşemeyeceğine dair bir fikir edinmektedir. Her yıl artarak devam eden bu ziyaretler esnasında kurbanlar kesilmekte ve mescit bölümünde namaz kılınarak dualar edilmektedir (Aydoğmuş 2009: 252).

Fakat zâviyede ne tür sosyal faaliyetlerin yapıldığı ve zâviye yönetimine kimlerin tayin edildiği konusuna ışık tutacak elimizde herhangi bir bilgi veya belge mevcut değildir.

Zâviyenin bulunduğu Şeyh Hasan köyü, bugün *Tabanbükü* yeni adını taşımaktadır. Burası, 19. yüzyıla kadar hep Malatya Sancağı'na bağlı kalmış, Ma'muratü'l-aziz Vilayeti'nin kurulmasından sonra ise Keban Kazası'nın Arguvan Nahiyesi sınırları içinde yer almıştır⁶⁶. Nihayet, 1926 yılında yeni kurulan Baskil ilçesine dahil edilmiştir. Köye adını veren Şeyh Hasan'ın Horasan erenlerinden olan Şeyh *Ahmed Dedé*'nin kardeşi olduğuna inanılmaktadır (Aşan 1998: 55-56).

Şeyh Hasanlı Zâviyesi, Fırat Nehri'nin doğu kıyısında ve Malatya'dan Harput'a giden bir yol üzerinde inşa edilmiştir (bkz. Harita-1). Dolayısıyla, gelip geçen yolcuların konaklaması ve zaruri ihtiyaçlarının karşılanması açısından bu zâviyenin de bir zamanlar (özellikle de Osmanlı idaresinden önce) önemli bir rol üstlendiğini söyleyebiliriz. Zâviyenin olduğu yerde bugün *Garipler Mezarlığı* olarak bilinen ve 14. yüzyıldan beri kullanılan bir mezarlık da bulunmaktadır. Bu mezarlık, Karakaya Barajı'nın inşasından sonra, su altında kalacağı endişesiyle, bulunduğu yerden kaldırılarak daha iç kısma taşınmıştır (Aşan 1987: 147-169).

Sonuç

Baskil yöresinde adına bir zâviye kurulmuş olan ve burada türbesi de bulunan Musa Herdi, Hz. Hüseyin'in soyundan bir seyyid olup, aynı zamanda şeyh olarak da isim yapmıştır. Bunun neslinden olanlar, yakın zamanlara kadar hem Harput'taki nakibü'l-eşraf kaymakamlığını hem de vakfin tevliyet, zâviyenin ise imamet, hitabet ve zâviyedarlık gibi tüm görevlerini ellerinde bulundurmışlar ve hizmetlerine karşılık olarak da vakfin yıllık gelirinden maaşlarını almışlardır. Bugün Şeyh Musa'nın türbesi ve zâviyesi Baskil'in Akdemir köyü sınırları içerisinde yer almaktadır.

Yine Baskil yöresinde zâviyesi ve türbesi bulunan Hacı Hasan Baba da Şeyh Musa Herdi neslinden olup, mezarı ve zâviyesi Doğancık köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Bunun neslinden gelenler de onun adına kurulmuş olan vakıf ve zâviyenin hem tevliyet hem de zâviyedarlık görevlerini 20. yüzyılın başlarına kadar ve yine maaş karşılığı olarak ellerinde bulundurmışlardır.

Bir başka zâviye olan Şeyh Hasanlı ise Fırat Nehri'nin doğu kıyısında inşa edilmiştir. Zâviyenin bulunduğu Şeyh Hasan (Tabanbükü) köyü aynı zamanda Baskil coğrafyasındaki ilk Türk iskân alanlarından biridir.

Netice itibariyle, Baskil coğrafyasında Osmanlı döneminde faaliyet gösteren bu zâviyeler, uzun süre yöre halkının manevi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca, onlar adına kurulmuş olan vakıfları sayesinde, gelip geçen yolculara dinlenmeleri için yatacak yer, yiyecek ve içe-

66 1312 Taribli Ma'muratü'l-aziz Vilayet Salnamesi: 68.

cek sağlamak suretiyle, bu coğrafyada seyahatlerin ve ticaret hayatının düzenli bir şekilde akıp gitmesine yardımcı oldukları gibi, zamanla zâviyeler çevresinde yeni yerleşim alanlarının kurulmasına da imkân sağlamışlardır. Nitekim, bugün Baskil'de bu eski zâviyelerin çevresinde kurulmuş olan ve çok sayıda yerleşmeyi (köy ve mezra) bünyesinde barındıran coğrafi alan, yöre halkı arasında Zeyve adıyla bilinmektedir ki, bu ad zâviye kelimesinin değişime uğramış halinden başka bir şey değildir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

64 numaralı Harput Sancağı Tahrir Defteri (TD)

Evkaf Mühimme (EV-MH), nr. 22/34, 1111/81, 1295/39, 1614/1, 1901/32, 1926/58, 2527/74,

Evkaf Mektûbî Kalemi Cihat (EV.MKT.CHT), nr. 210/4, 774/37

Evkaf Tahrirat (EV.THR), nr. 15, 49/66, 50/80

HAT, 1600/14

Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), nr. 1554/30

Cevdet Evkaf (C.EV), nr. 712, 7792, 31576

Evkaf Defterleri, nr. 20265, 28339

Sadaret Amedî Kalemi (A.AMD), nr. 5/11

1.2. Tapu ve Kadastro Genel Müd. Kuyûd-ı Kadime Arşivi (TKA)

106 numaralı (Harput) Tahrir Defteri (TD)

1.3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri: 1084, 1090, 1094, 1098, 1158 numaralı defterler.

Evkaf Defterleri: 274 numaralı defter.

1.4. Harput Şer'iyeye Sicilleri (HŞS)

218, 278, 324, 382, 384, 391, 396 numaralı defterler.

1.5. Özel Koleksiyonlar (Ziya Sekin-Doğancık Köyü-Baskil/Elazığ)

Sultan I. Mahmud Tuğralı ve Evasıt-ı Şevval 1143 tarihli Ferman

Sultan I. Abdülhamid Tuğralı ve 10 Safer 1191 Tarihli Ferman

Sultan I. Mahmud Tuğralı ve Evâil-i Rebiü'l-evvel 1144 Tarihli Berat

Sultan I. Abdülhamid Tuğralı ve 10 Şevval 1188 Tarihli Berat

Sultan III. Selim Tuğralı ve 27 Şevval 1203 Tarihli Berat

Hacı Hasan Baba ve Şeyh Musa Herdi Hakkında Bilgi Veren Tarihsiz Gayr-i Resmi Bir Belge

2. Yayınlanmış Olan Arşiv Belgeleri

Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Kanunî Devri Malatya Tâhriir Defteri (1560)*, Ankara, 1983

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zu'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Ankara, 1998

3. Salnâmeler ve İl Yıllıkları

Hicrî 1312 Tarihli Ma'muratü'l-aziz Vilâyet Salnamesi

Erdal Açıkşes-Rahmi Doğanay, *1298 (1881 M) Tarihli Ma'muret'ül Aziz Vilâyet Sâlnâmesi (İl Yıllığı)*, Elazığ, 2001

Malatya İl Yıllığı/1967

4. Araştırma ve İncelemeler

Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988

Aksın, Ahmet, *218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H. 1249-1256 (M. 1833-1840)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1990

Aşan, Muhammet Beşir, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992

Aşan, Muhammet Beşir, "Fırat Kenarında Bir Horasan Ereni Şeyh Ahmed Dede", *1. Uluslar arası Türk Dünyası Eren ve Evliyalari Kongresi Bildirileri, 13-16 Ağustos 1998 Ankara*, Ankara, 1998, s. 62

Aşan, Muhammet Beşir, "Tabanbükü (Şeyh Hasan) Köyü Mezarlıkları", *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, 5-6 Mayıs 1986 Elazığ*, Bildiriler, Elazığ, 1987, s. 147-169

Aşan, Muhammet Beşir, "Fırat Havzasında Tesbit Edilen Vefâi Silsile-nâmesi ve Bazı Düşünceler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002-Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, II/2*, Ankara, 2006, s. 1517-1523

Aydoğmuş, Günerkan, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ, 2009

Azamat, Nihat, "Kâdiriye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul, 2001, s. 131-136

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I- İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 279-365

Çağlıyan, Ayşe, "Baskil İlçesi'nin (Elazığ) Yerleşme Tarihi", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 4 (Elazığ, 2003), s. 6-15

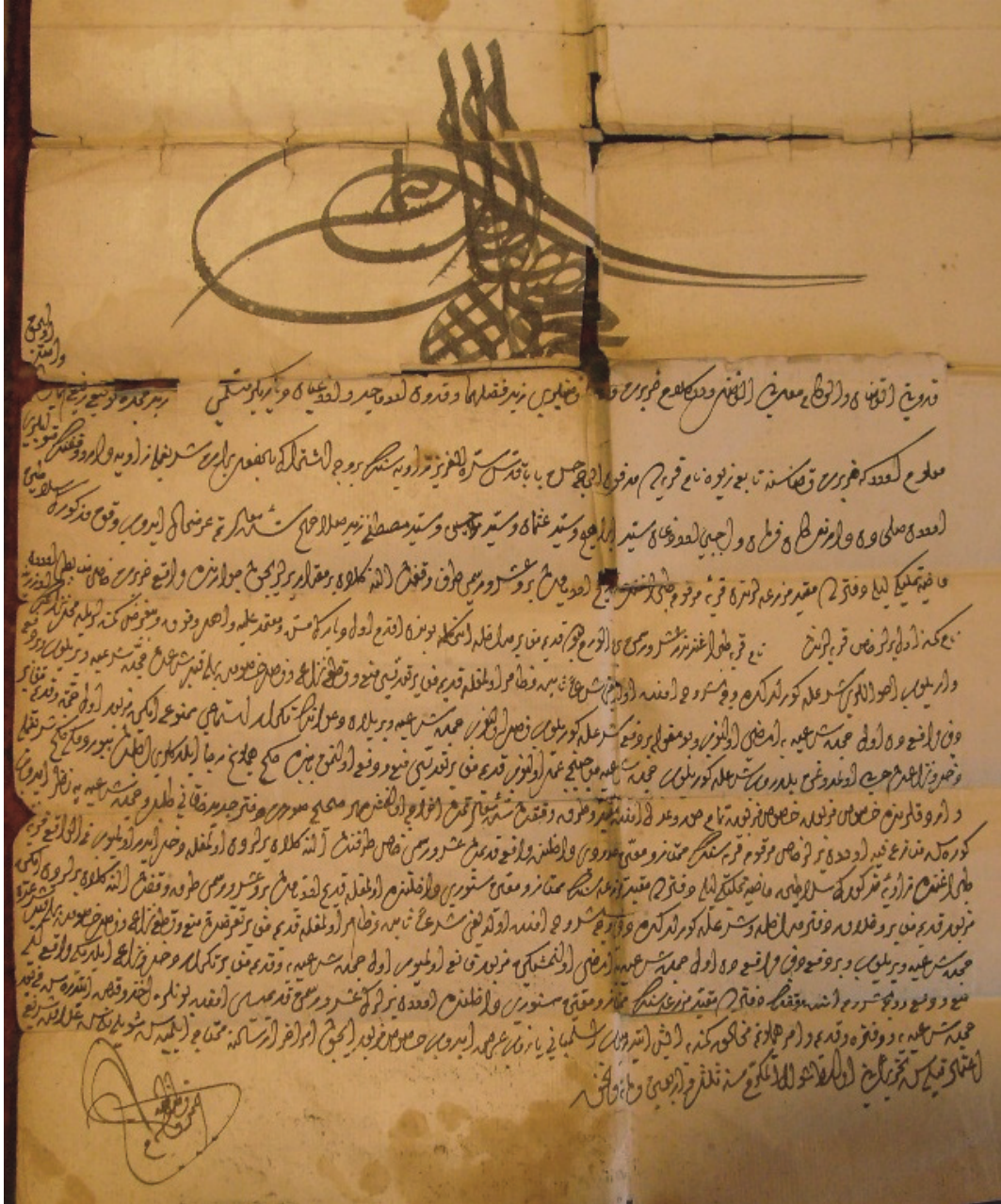
Çağlıyan, Ayşe, *Baskil İlçesi (Elazığ) Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2002

Darling, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance*

- Administration in the Otoman Empire 1560-1660*, Leiden, 1996
- Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Mecmuası*, XXIII, İstanbul, 1963, s. 3-57
- Göğebakan, Gökür, "XVI. Yüzyılda Malatya Kazasında Vakıflar ve Vakıf Görevlileri", *OTAM*, 10, Ankara, 1999
- Göğebakan, Gökür, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya, 2002
- Faroqhi, Suraiya, "XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 Haziran 1973)*, Ankara, 1975, s. 197-229
- Faroqhi, Suraiya, *Anadolu'da Bektaşılık*, (çev. Nasuh Barın), İstanbul, 2003
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002
- Halaçoğlu, Yusuf, "Menzil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29, Ankara, 2004, s. 159-161
- Karagöz, Memet, *XVII. ve XVIII. Asırlarda Malatya (Kazası) (1650-1750)*, İstanbul, 2003
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, XII (1978), s. 247-269
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Bektaşılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul, 1992, s. 373-379
- Ocak, A.Y.-S. Farûkî, "Zâviye", *İslam Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir, 1997, s. 468-476
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Hacı Bektâş-ı Velî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul, 1996, s. 455-458
- Öz, Mustafa, "Ali Evlâdı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul, 1989, s. 392-393
- Özdemir, Rifat, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *OTAM*, V, Ankara, 1994, s. 259-310
- Öztürk, Nazif, "Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul, 1995, s. 521-524
- Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, İstanbul, 1991, s. 108-109
- Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara, 1997
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1516-1566)*, Ankara, 1989
- Yılmazçelik, İbrahim, *392 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili H. 1260-1264 (M. 1844-1848)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ün. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995

Ekler

Ek-1: Sultan I. Mahmud Tuğralı ve Evasıt-ı Şevval 1143 Tarihli Ferman (Z. Sekin)

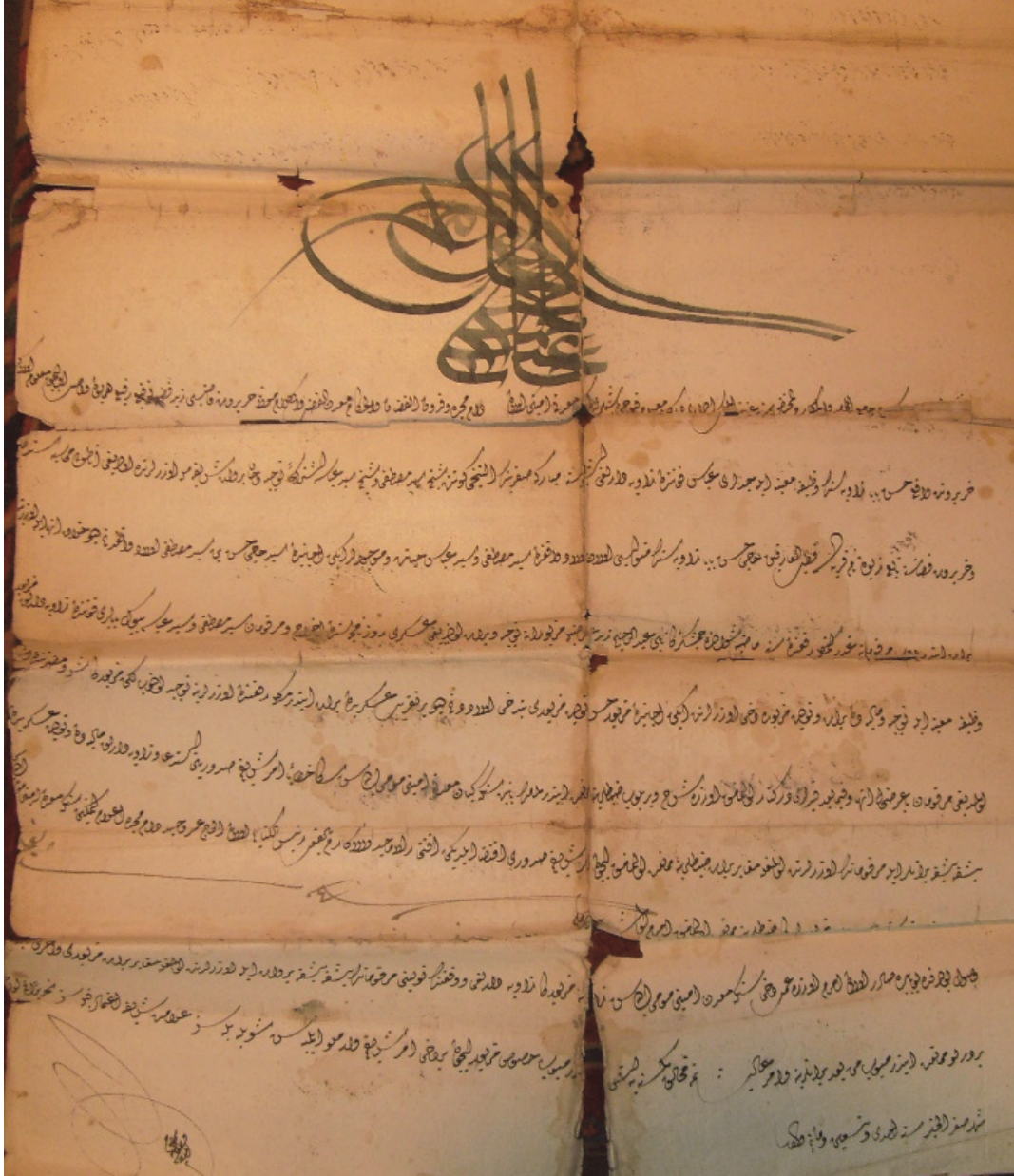

Ek-1'deki Fermanın Transkripsiyonu

Tuğra (I. Mahmud)

Kıdvetü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'deni'l-fazl ve'l-keîâm Harpurt ve (silik) kâdıları zîde fazlühumâ ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân Diyarbekir Mütesellimi (boşluk) zîde mecdühu tevki'-i refi'-i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki: Harpurt kazâsına tâbî Zeyve nâm karyede medfûn el-Hac Hasan Baba kaddese sırrühu el-'azîz zâviyesinin ber vech-i iştirâk bi'l-fi'l berât-ı şerîfîmle zâviyedâr ve vakfının mütevellileri olan sulehâdan darendegân-ı fermân-ı vâcibü'l-izân Seyyid İbrahim ve Seyyid Osman ve Seyyid Hüseyin ve Seyyid Mustafa zîde salâhhum Südde-i Saâdetime'arzuhâl idüb vakf-ı mezkûrun selâtin-i mâziye temlîki ile defterde mukayyed mezra'alarından karye-i merkûm toprağından târihü'l-eyyâmından berü öşr ve resmi taraf-ı vakıfdan alına gelen bir mikdâr yerleriçün civârında vâki' Harpurt hâs zâbiti olan ( ) nâm kimesne ol yerler hâs karyelerinden (boşluk) nâm karye toprağındandır öşür ve resmin ben alırım deyü kadîme mugâyir müdâhale itmekle bundan akdem ol diyârın müsinn ve mu'temedün 'aleyh ve ehl-i vukûf ve bi-garez kimesneleriyle mahall-i nizâ'in üzerine varılıb ahvâlleri şer'le görüldükde vech-i meşrûh üzere ol dahi şer'an sâbit ve zâhir olmağla kadîme mugâyir ta'arruzdan men' ve kat'-i nizâ' ve fasl-ı husûmet birle kibel-i şer'den hüccet-i şer'iyye virülüb ve bir def'a dahi murâfa'adan ol hüccet-i şer'iyyeye imzâ olunmuşiken mezbûr kânî olmayub ol hüccet-i şer'iyyeye ve ve kadîme mugâyir tekrâr dahl ve nizâ' eylediği vâki' ise men' ve def' ve vech-i meşrûh üzere vakfın defterde mukayyed mezra'asının mümtâz ve mu'ayyen sınırı dâhilinde olan yerlerin öşr ve resmini kadîmisi üzere bunlara ahz ve kabz itdiresin min-bâd hüccet-i şer'iyyeye ve deftere ve kadîme ve emr-i hümayûnuma muhâlif kimesneye iş itdirmeyesin eslemeyanı yazub 'arz idüb husûs-ı mezbûr içün emr-i âher irsâline muhtâc eylemeyesin şöyle bilesin 'âlâmet-i şerîfe i'timâd kılâsın. Tahriren fi evâsıt-ı Şevvâlü'l-mükerrrem sene selase ve erba'ın ve mi'e ve elf.

Ek-2: Sultan I. Abdülhamid Tuğralı ve 10 Safer 1191 Tarihli Ferman (Z. Sekin)

Ek-2'deki Fermanın Transkripsiyonu

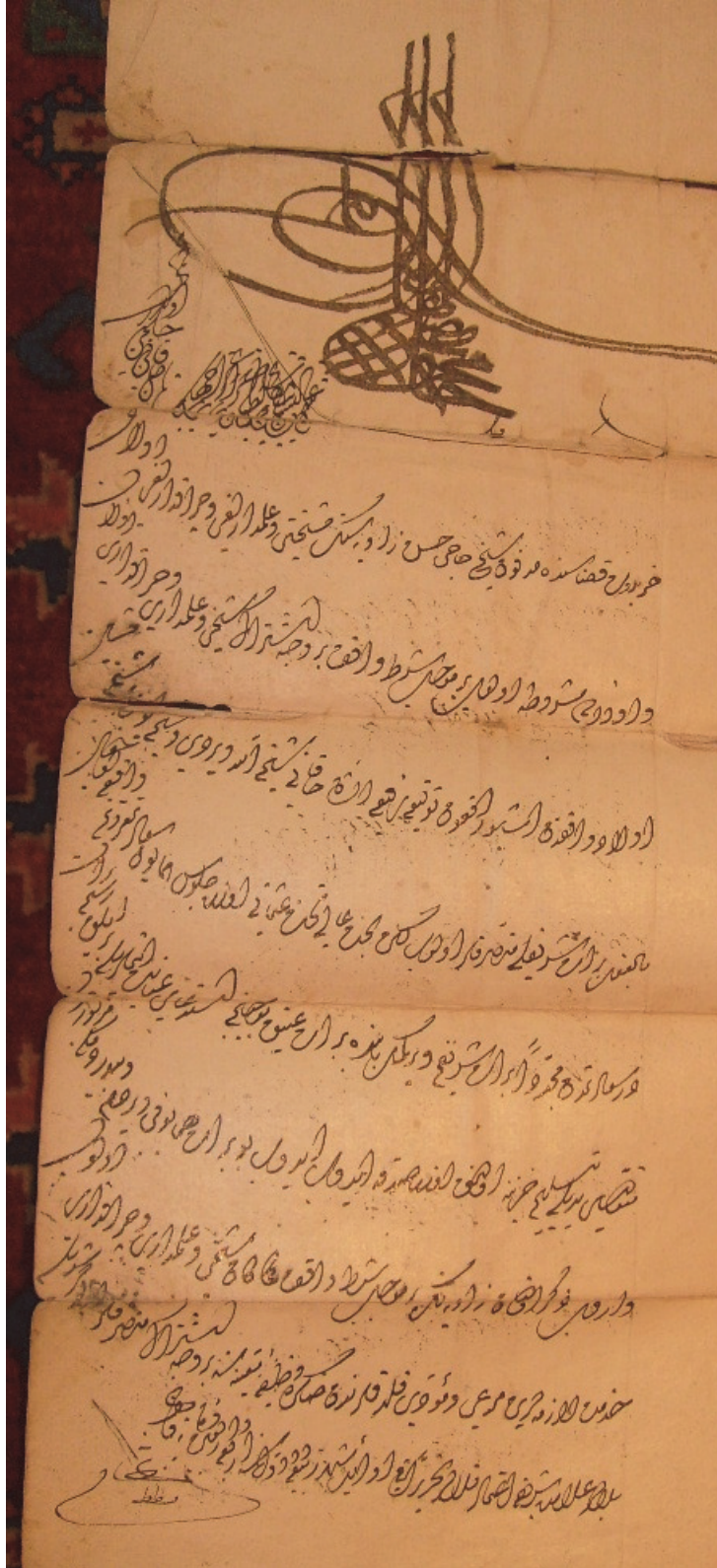
Tuğra (I. Abdülhamid)

(Silik) ve'l-ekârim câmi'ü'l-mehâmîd ve'l-mekârim el-muhtass bi-mezîd-i 'inâyet-i melikü'd-dâyim dergâh-ı mu'allam kapucubaşlarından Kebanma'deni Emîni olan (boşluk) dâme mecdühu ve kıdvetü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazl ve'l-ke'lâm Mevlânâ Harpurut kâdısı zîde fazlûhu tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki:

Harpurt'da vâki' Hasan Baba Zâviyesi'nin vazîfe-i mu'ayyene ile cedleri Abbas fevtinden zâviyedârlığı işbu sene-i mübâreke Saferinin altıncı gününde Şeyh Seyyid Mustafa ve Şeyh Seyyid Abbas'a iştirâken tevcîh ve hâlâ berevât-i şerîfemle üzerlerinde olduğu Anadolu Muhâsbesi'nde ve Harpurut kazâsına tâbî Zeyve nâm karyede kutbü'l-ârifin Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin mütevellisi olan evlâd-ı vâkıfdan Seyyid Mustafa ve Seyyid Abbas hîn ve mevcûdlar iken ecânibden Seyyid Hacı Hasan bin Seyyid Mustafa evlâd-ı vâkıfdanım deyü hilâf-ı inhâ ile üzerine berât itdirüb merkûmâna gadr itmeğin ref'inde sene-i mâziye Şevvâlinde Çemişgezek Nâibi Abdürrahim zîde () 'arziyla mezbûrâna tevcîh ve berât olunduğu askerî rûznâmçesinden ihrâc ve merkûmân Seyyid Mustafa ve Seyyid Abbas'a büyük babaları fevtinden zâviyedârlık-ı mezbûre vazîfe-i mu'ayyene ile tevcîh ve mâliyeden berât ve tevliyet-i mezbûre dahi üzerlerinde iken ecânibden mezbûr Hasan tevliyet-i mezbûreyi ben dahi evlâddanım deyü bir takrîb askerîden berât itdirmekle ref'inden üzerlerine tevcîh olunub lâkin mezbûrun şerr ve mazarratından emîn olmadığı merkûmân bâ 'arzuhal inhâ ve fimâ-bâ'd kaydları derkenar olunmamak üzere şerh virilüb zabtlarına merhamet itdirilmemek bâbında sen ki Keban Ma'deni Emîni mûmâ-ileyhsin sana hitâben emr-i şerîfim sudûruna istid'â ve zâviyedârlık mâliyeden ve tevcîh-i askerîden başka başka berâtlar ile merkûmânın üzerlerinde olmağla mugâyir-i berât zabtlarına muhâlefet olunmamak için berât-ı şerîfim sudûru iktizâ eylediğin iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim bi'l-fi'l re'isü'l-küttâbım olan el-Hac Ömer Vahid dâme mecdühu i'lâm itmeğin sen ki ma'den emîni (silik) olunmamak emrim olmuş (silik) buyurdum ki: Vusûl buldukda bu bâbda sâdır olan emrim üzere amel dahi sen ki ma'den emîni mûmâ-ileyhsin zâviye-i mezbûrun zâviyedârlığı ve vakfının tevliyeti merkûmânlar başka başka berevât ile üzerlerinde olmağla mugâyir-i berât-ı mezbûru ve âheri bir dürlü muhâlefet itdirmeyüb min-bâ'd berâtlarına ve emr-i âlişânıma muhâlif kimesneye iş itdirmeyüb husûs-ı mezbûr için bir dahi emr-i şerîfim varmalu eylemeyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe itimâd kılâsız. Tahîren fi evâhir-i şehri Saferü'l-hayr sene ihdâ ve tis'in ve mi'e ve elf.

Ek-3: Sultan I. Mahmud Tuğralı ve Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1144 Tarihli Berat

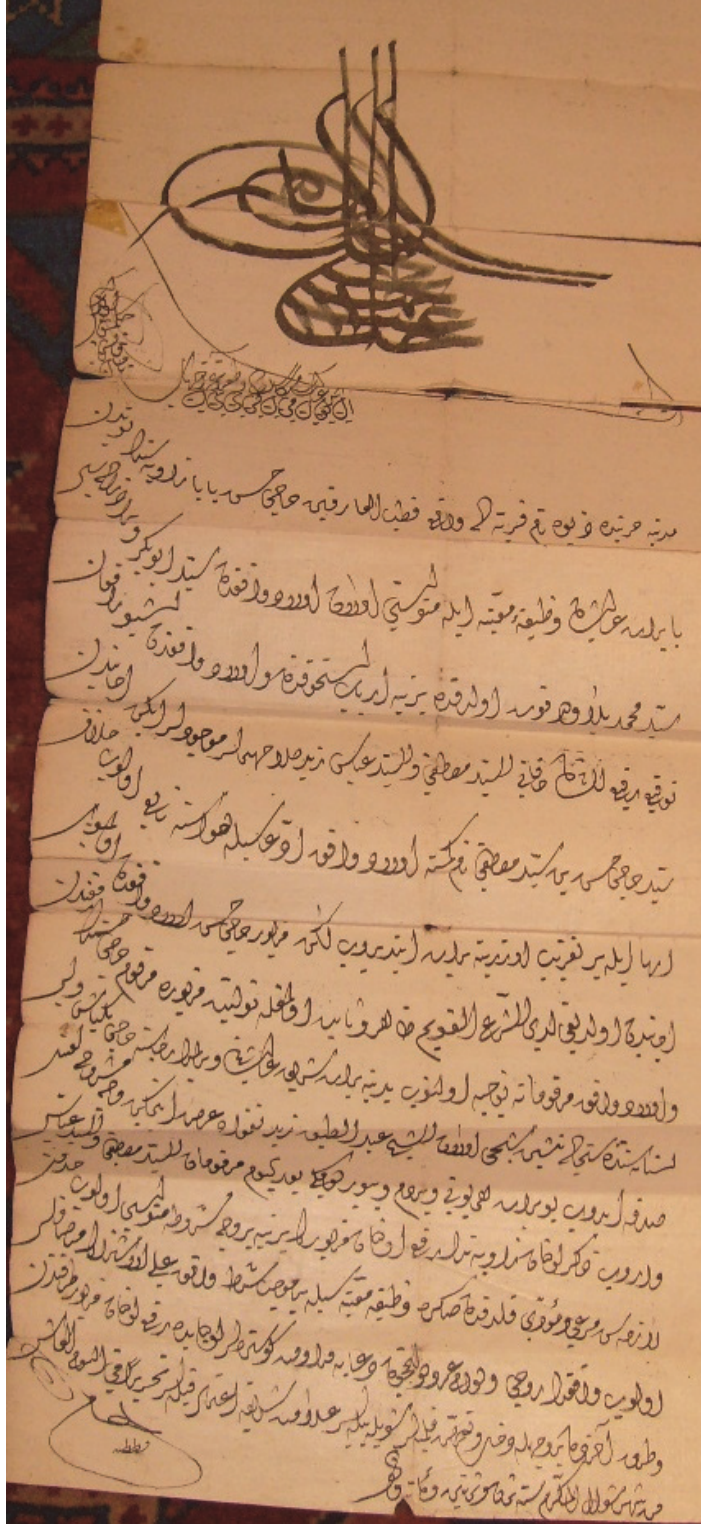
Ek-3'teki Beratın Transkripsiyonu

Tuğra (I. Mahmud)

Nişân-ı şerîf-i 'alîşân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki:

Harpurt kazasında medfûn Şeyh Hacı Hasan Zâviyesi'nin meşihat ve 'alemdârlığı ve çırakdarlığı evlâd ve evlâda meşrûta olub ber müceb-i şart-ı vâkîf ber vech-i iştirâk şeyhi ve 'alemdârı ve çırakdârı olan evlâd-ı vâkîfdan işbu râfi'ûn-ı tevki'-i refi'ûş-şân-ı hâkânî Şeyh Allahvirdi ve Şeyh Yusuf ve Şeyh Hüseyin bi'l-fi'l berât-ı şerîfle mutasarrıflar olub lâkin baht-ı 'âlî taht-ı Osmanî üzere cülûs-ı hümâyûn-ı saâdet-makrûnum vâki' olmağın der saâdetimden müceddeden berât-ı şerîfim virilmek bâbında berât-ı 'atîk mücebince istid'âyı 'inâyet itmeleriyle bir aylık resm-i berât mütevellîsi yediyle teslim-i hazîne olunmak üzere sadaka idüb bu berât-ı hümâyûnu virdim ve buyurdum ki mezbûr mütevellî varub zikr olunan zâviyenin ber müceb-i şart-ı vâkîf kemâ-kân şeyhi ve 'alemdârı ve çırakdârı olub hizmet-i lâzımelerin müdde'î ve mü'eddi kıldıklarından sonra vazîfe-i mu'ayyenesine ber vech-i iştirâk mutasarrıflar olalar şöyle bilesiz 'alamet-i şerîfe 'itimâd kılâsız. Tah-rîren fî evâ'il-i şehri-i Rebi'ü'l-evvel sene erba'a ve erba'in ve mi'e ve elf.

Ek-4: Sultan I. Abdülhamid Tuğralı ve 10 Şevval 1188 Tarihli Berat (Z. Sekin)

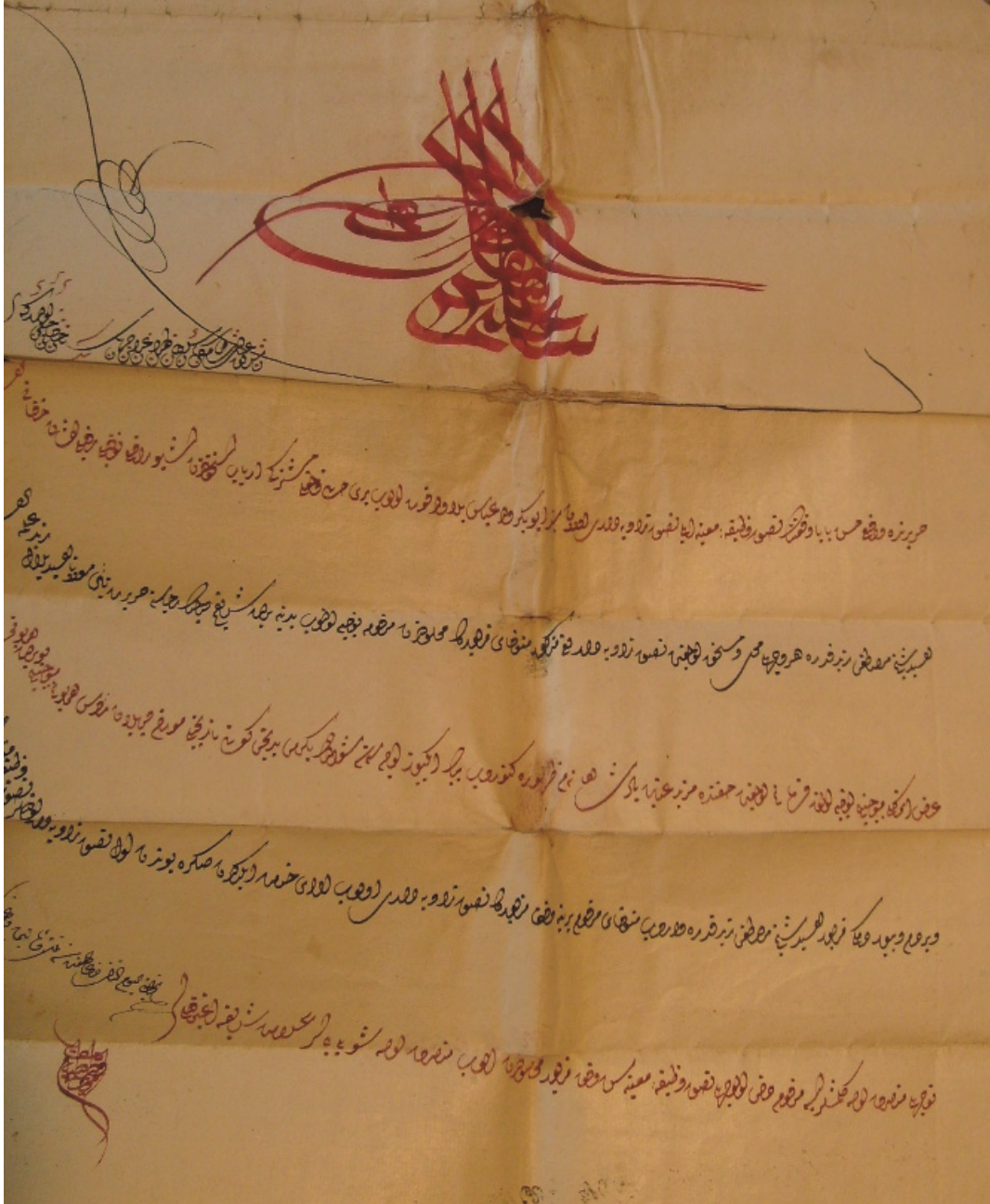
Ek-4'teki Beratın Transkripsiyonu

Tuğra (I. Abdülhamid)

Nişân-ı şerîf-i 'alîşân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki:

Medîne-i Harput'da Zeyve nâm karyede vâki' kutbü'l-ârifin Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin bundan bâ berât-ı 'alîşân vazîfe-i mu'ayyene ile mütevellisi olan evlâd-ı vâkıfdan Seyyid Ebubekir ve birâderzâdesi Seyyid Mehmed bilâ veled fevt olduktan yerine erbâb-ı istihkakdan ve evlâd-ı vâkıfdan işbu râfi'ân-ı tevkî'-i refi'üş-şân-ı hâkânî es-Seyyid Mustafa ve es-Seyyid Abbas zîde salâhhumâlar mevcûdlar iken ecânibden Seyyid Hacı Hasan bin Seyyid Mustafa nâm kimesne evlâd-ı vâkif iddi'âsıyla hevâsına tâbî' olub hilâf-ı inhâ ile bir takrîb üzere berât itdirüb lakin mezbûr Hacı Hasan evlâd-ı vâkıfdan olmayub ecânibden olduğu ledeş-şer'ü'l-kadîm zâhir ve sâbit olmağla tevliyet-i mezbûre merkûm Hacı Hasan'ın ref'inden ve evlâd-ı vâkif merkûmâna tevcîh olunub yedine berât-ı şerîf-i 'alîşânım virilmek ricâsına Hacı Bektaş-ı Veli Âsitânesinden setcade-nişin şeyhi olan eş-Şeyh Abdüllatif zîde takvâhu 'arz itmeğın vech-i meşrûh üzere sadaka idüb bu berât-ı hümayûnu virdim ve buyurdum ki bâde'l-yevm merkûmân es-Seyyid Mustafa ve es-Seyyid Abbas varub zikr olunan zâviyenin ref' olunan mezbûrun yerine ber vech-i şurûta mütevellisi olub hidmet-i lâzimesin müdde'î ve mer'î kıldıkdan sonra vazîfe-i mu'ayyenesiyle ber müceb-i şart-ı vâkif 'ale'l-iştirâk mutasarrıflar olub vâkıfın rûhu ve devâm-ı ömr ü devletimçün du'aya müdâvemet göstereler ol bâbda ref' olunan mezbûr tarafından ve taraf-ı âherden bir vechle dahl ve ta'arruz kılmayalar şöyle bileler 'âlâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-âşir min şehr-i-şevvâlü'l-mükerrem sene semân ve semânin ve mi'ete ve elf.

Ek-5: Sultan III. Selim Tuğralı ve 27 Şevval 1203 Tarihli Berat (Z. Sekin)

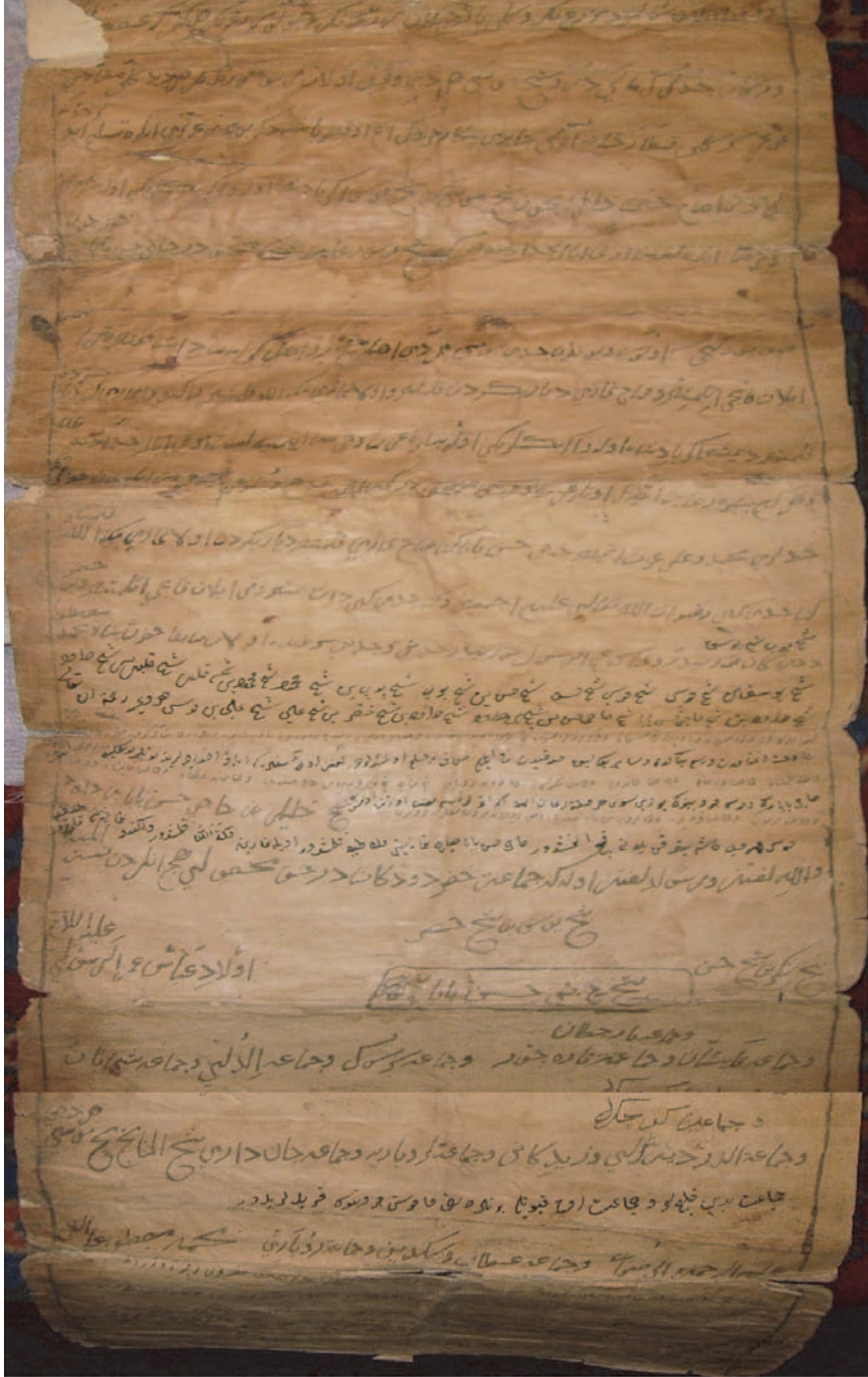
Ek-5'teki Beratın Transkripsiyonu

Tuğra (III. Selim)

Nişân-ı şerîf-i 'alîşân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki:

Harpurt'da vâki' Hasan Baba vakfının nisf vazîfe-i mu'ayyeneleriyle nisf-ı zâviyedârı olan Seyyid Ebubekir veled-i 'Abbas bilâ veled fevt olub yeri hâlî olmağla müştereki erbâb-ı istihkakdan işbu râfi' -i tevkî' -i refi'ü'-şân-ı hâkânî es-Seyyid Şeyh Mustafa zîde kadrühu her vechle mahall ve müstehak olmağın nisf-ı zâviyedârlığı mezkûr müteveffâ-i mezbûrun mahlûlünden merkûma tevcîh olunub yedine berât-ı şerîfim virilmek ricâsına Harpurt Nâibi Mevlânâ es-Seyyid Bilal zîde 'ilmühu 'arz itmekle mücebince tevcîh olunmak fermanım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i pâdişâhânemi zuhûra getürüb bin ikiyüz üç senesi şevvâlinin yirmi yedinci günü târihiyle müverrih virilan rü'ûs-ı hümayûnum mücebince bu berât-ı hümayûnu virdim ve buyurdum ki mezbûr es-Seyyid Şeyh Mustafa zîde kadrühu varub müteveffâ-yı merkûm yerine vakf-ı mezbûrun nisf-ı zâviyedârı olub edâ-yı hizmet eyledikten sonra bundan evvel nisf-ı zâviyedârlığı nisf-ı vazîfeye ne vechle mutasarrıf olagelmışler ise merkûm dahi ol-vechle nisf vazîfe-i mu'ayyenesin vakf-ı mezbûr mahsûlünden alub mutasarrıf ola. Şöyle bilesiz 'âlemt-i şerîfe 'itimâd kılasız. Tahriren fi'l-yevmi's-sâlis-i Zilkâde sene selase (ve) mi'teyn ve elf.

Ek-6: Hacı Hasan Baba ve Şeyh Musa Herdi ile Vakıfları Hakkında Bilgi Veren Tarih-siz Gayr-i Resmi Belge (Z. Sekin)

Ek-6'daki Belgenin Transkripsiyonu⁶⁷

(silik) ve sâir tekâlifden ve şâkeleden⁶⁸ ve arâzdan⁶⁹ ihrâcâtından mu'âf bileler ve Hazret-i İmâm Hüseyin hatırı için ve Abbas Ömer'in⁷⁰ ceddleri için Şeyh Yusuf'(a)⁷¹ ri'âyet ideler ve rencide itmeyeler Şeyh Hacı Hasan Baba'ya vakıf olan Şalemud mezra'ının ve küllî Parçikân mezra'ının ve Bölü mezra'ının her kim ki (silik) ve zekât ceddlerin mâlidir ve Şeyh Musa Herdi vakfi olan mezbûr mezra'ının her medid küllî Mekadi, Buhar Serikli, Katar Han, Ulus Çayırı, Pınar-ı Hardek, Ağ Okaşlar başına dek bu mezra'aları anlara teslîm ideler (...) (...) İmâm Hüseyin hâtırı için Şeyh Musa bin Şeyh Yusuf eğer pâdişâh ola ve eğer beylerbeyi ola bunlara 'izzet ve hürmet eylemeye la'net oğ'a⁷² âbâ-i ecdâdına her kim Şeyh Yusuf ri'âyet itmeye ki müstehakdır. Hacı Hasan Baba hatırıçün süpürgecisi (?) olub ve bunların ceddî Musa Herdi ehl-i şeyhdir ve ehl-i kerâmetdir daşa binmişler ve kara ilan⁷³ kamçı eylemişler ve sabâh namâzı Diyarbekir'den kılmışlar öla namâzı⁷⁴ Mekketullah kılmışlar ve ikindi namâzı gena Diyarbekir'den kılmışlar dimişler eğer pâdişâh ola ve eğer beylerbeyi ola bunlara 'izzet ve hürmet eylemeye la'net oğ'a⁷⁵ âbâ-i ecdâdına vallahi ve her kim bunlara ri'âyet itmeye ki onlar 'izzet ve hürmete müstehakdır kimi itmez ceddühüm (?) ve bunlara 'izzet ve hürmet eylemeye (...) ceddleri Muhammed ve Ali 'izzet itmeyeler Hacı Hasan Baba gena sabâh namâzı kılmışlar Diyarbekir'den öla namâzı Mekketullah kılmışlar gena ceddî gibi rıdvanüllahu te'âlâ 'aleyhim ecma'in ve gena ceddî gibi daşa binmişler ve kara yılan kamçı eylemişler ve Hıdır-ı Dodikân ve (...) nebîdür ve Abbas asm⁷⁶ er-resûl beşer ve nebîdir ceddin ve ceddin şartında olan sâbıkâ hazret-i bennâ Muhammed Mustafa la'net onadır bey olsun ve pâdişâh olsun ve eğer ağa olsun Şeyh Yusuf ri'âyet idesin ve hürmet (...) pâdişâhda bunlar da ri'âyet gerekir ve hazret-i (...) cemâat-i Şahaban cemâat-i Diricanlı ve cemâat-i (...) ve cemâat-i Şekûkân ve Kara Burun ve diğeri şeyh-i meşâyih Şeyh Musa Herdi bin Hacı Hasan Baba ve cemâat-i Parçikân ve cemâat-i Kayışan ve cemâat-i (...) ve cemâat-i Sersük ve cemâat-i Karaçor ve Musa Herdi bin Hacı Hasan Baba vakf olan yer deyü ma'lûm olundu. Şeyh Halil bin Hacı Hasan Baba bin Davud.

Ve Allâh la'neti ve resûlü la'neti ola ki cemâat-i Hıdır-ı Dodikân'dır hakk-ı mahsûli hiç anlardan nesne almaya.

67 Bu belge, okuyup yazması pek de iyi olmayan biri tarafından kaleme alındığından, oldukça fazla yazım hatasını barındırmaktadır. Bu hatalar dipnotlarda işaret edilmiştir. Emin olunamayan kelimelerin yanlarına ise (?) işareti konulmuştur. Belge yıpranmış olduğundan, metindeki bazı kelimeler de tahribat nedeniyle okunamamıştır. Okunamayan kelimeler (...) işaretiyle belirtilmiştir. Oldukça geniş tutulan satır aralarına daha sonradan bazı ilaveler de yapılmıştır.

68 Doğrusu 'şakka'dır.

69 Doğrusu avârizdir.

70 Abbas ve Ömer Hz. Ali'nin çocuklarıdır. Taberî'nin Vakidi'den naklettiğine göre Hz. Ali'nin nesli oğulları Hasan, Hüseyin, Muhammed bin Hanefiyye, Abbas ve Ömer yoluyla devam etmiştir. Fakat, Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fâtımâdan olan erkek çocukları sadece Hasan ve Hüseyin'dir. Mustafa Öz, "Ali Evlâdı", TDV İslam Ansiklopedisi, 2, İstanbul, 1989, s. 392

71 Burada bahse konu olan Şeyh Yusuf, Hacı Hasan Baba evladından Şeyh Musa'nın oğlu olup, bu yazının kaleme alındığı tarihte muhtemelen zaviyenin başında bulunuyordu.

72 ola

73 ola

74 Öğlen namazını

75 yılan

76 Muhtemelen "aleyhi's-selâm"ın kısaltılmışıdır.

Şeyh Yusuf bin Şeyh Hıdır

Şeyh Şükür bin Şeyh Hasan

Şeyh Hacı Hasan Baba Şeyh Yusuf evlâd-ı Abbas Ömer ve er-resûlî'aleyhi's-selâm

Ve cemâat-i Parçikân ve cemâat-i Kayışan ve cemâat-i Karaçor ve cemâat-i Sersük ve cemâat-i İldüli ve cemâat-i Şahaban ve cemâat-i Köçekli ve cemâat-i Elderdineli ve Zidgânî ve cemâat-i Rubâriye ve cemâat-i Candarî şeyhü'l-meşâyih Şeyh Musa Herdi 'aleyhü'r-rahmet ve'r-ırdvân ve cemâat-i Ataf ve Siğdin ve cemâat-i Rubarî. Muhammed Mustafa 'aleyhi's-selâm.

Zikr olunan Şeyh Şükür gelüb İmam Hüseyin radiya'llâhu'anhu âsitâne kemâl-i ihlâs ile ziyâret eyleyüb saâdetlü pâdişâh hazretleri için vezir-i a'zam (?) hazretleri için ve şeyhü'l-islâm için du'âlar eylemiştir ve sâdât ve eşrâf ve erbâb-ı tarîk ve meşâyih-i kibârdan vâsıl olandan (...) mezbûr bende şecere üzerinden hürmet ve merhamet idenleri diyenim (?) olmayub nüzül ve'avârız ve tekâlifden mu'âf (ve) müsellemler bilüb ziyâret eylediği diyenleri için mezkûra külli ri'âyet ideler ki 'abdullah sâhib onlar (?) ve hâsıl ve mahsûlden nakd bir nesne için ehuhu eş-Şeyh Şükür Şeyh Musa veled-i Şeyh Hasan ve Şeyh Yusuf ehü's-şeyh Şeyh Şükür (ve) Şeyh Hıdır (ve) Şeyh Ali bin Şeyh Şükür ve Hüseyin. İmâm Hüseyin nefzi⁷⁷ için ve Abbâs Ömer'in cedler(i) için ri'âyet ideler. (...) Şeyh Hacı Hasan Baba vakf olan Şalmud mezra'ının ve Bölüced⁷⁸ mezra'ının her kime ki (...) eyledi derde virsün ve dimişler eğer padişâh ola ve eğer beylerbeyi ola Şeyh Yusuf ri'âyet ideler Şeyh Musa Herdi ve Hacı Hasan Baba nefzi⁷⁹ için sûret-i şecere (?) -i Şeyh Yusuf (...)

Belgeye Sonradan İlave Edilen Kısım

Şeyh Pop (bin) Şeyh Yusuf

Şeyh Yusuf bin Şeyh Musa, Şeyh Musa (bin) Şeyh Hasan, Şeyh Hasan bin Şeyh Pop, Şeyh Pop bin Şeyh Mahmud, Şeyh Mahmud bin Şeyh Halil, Şeyh Halil bin Şeyh Davud, Şeyh Davud bin Şeyh Hacı Hasan Baba, Şeyh Hacı Hasan Baba bin Şeyh Davud, Şeyh Davud bin Şeyh Hıdır bin Şeyh Ali, Şeyh Ali bin Musa Herdi rahmetullahi te'âlâ.

Âdet-i ağnâmdan ve resm-i bennâkden ve sâîr tekâlif-i örfiyeden bi'l-cümle mu'âf ve müsellemler olmuşlardır lânet ol kimesnelere ki âbâ ve ecdâdlarına bunlar bu tekâlife Hacı Hasan Baba'nın ve Musa Hervi'nin yüzü suyu hürmetine ri'âyet itmeye eğer itmezler ise lânet üzerine olsun. Musa Hervi taşa biner kara yılanı kamçı itmiştir. Hacı Hasan Baba sabâh namâzını Malatyâda kılmışdır öyle namazını Mekketu'llâh kılmışdır ve ikinci namâzını Malatyâda kılmışdır.

Cemâat-i Yedi-Kılıçlı ve cemâat-i Ak-Koyunlu bunlar dahi Musa Hervi'nün karyeleridir.

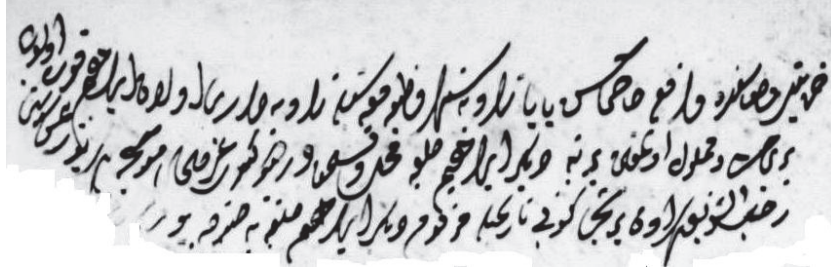
77 Doğrusu "nefsi için" olmalı.

78 Doğrusu Bölücektir. Zira bu mezra halen mevcuttur.

79 Doğrusu "nefsi için" olmalı.

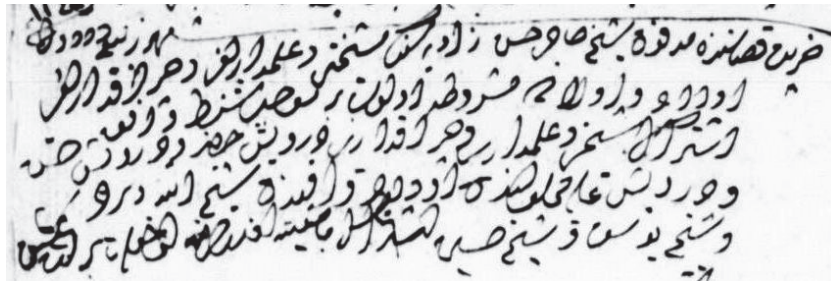

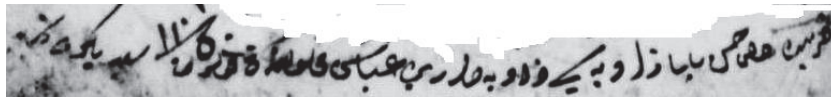
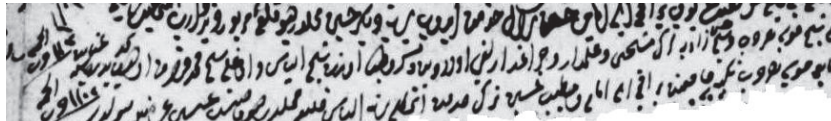
Hurufat, nr. 1090, s. 53

Hurufat, nr. 1094, s. 223

Hurufat, nr. 1094, s. 225

Hurufat, nr. 1098, s. 185

خزنده ارسلانہ جامعہ ناظرین نظر میں آئے ہیں اور ان کے لئے ایک زمین خریدی گئی ہے جس کا نام ہے "خزنده زونہ نام فرہنگ" اور اس زمین کو فروخت کر کے اس کے پانچ حصوں میں دو حصوں کو وقف کر دیا گیا ہے اور دو حصوں کو وقف کر دیا گیا ہے۔

Hurufat, nr. 1098, s. 189

خزنده زونہ نام فرہنگ زمین کو فروخت کر کے اس کے پانچ حصوں میں دو حصوں کو وقف کر دیا گیا ہے اور دو حصوں کو وقف کر دیا گیا ہے۔

Hurufat, nr. 1158, s. 201

وقف
محاسبہ

رقعت	رقعت	رقعت	رقعت	رقعت	رقعت	رقعت	رقعت
رقعت اولیٰ	رقعت ثانیہ	رقعت ثالثہ	رقعت رابعہ	رقعت خامسہ	رقعت ششمہ	رقعت سابعہ	رقعت ثامنہ
مردانہ	مردانہ	مردانہ	مردانہ	مردانہ	مردانہ	مردانہ	مردانہ

وقف اولیٰ: ...
وقف ثانیہ: ...
وقف ثالثہ: ...
وقف رابعہ: ...
وقف خامسہ: ...
وقف ششمہ: ...
وقف سابعہ: ...
وقف ثامنہ: ...

سنة ۱۲۸۷

۱۶۱۴/۱

EV.MH 01614

Ek-9: Musa Herdi Zâviyesi (Akdemir Köyü Camii) ve Türbesi

Ek-10: Musa Herdi Mezarı (Akdemir Köyü)

Ek-11: Musa Herdi Türbesi içinde yer alan mihrap

Ek-12: Musa Herdi Türbesi'nin Yan Tarafında Yer Alan Dilek Taşı

Ek-13: Hacı Hasan Baba Zâviyesi (Doğancık Köyü Camii)

Ek-14: Hacı Hasan Baba Mezarı (Doğancık Köyü)

SEMERKAND ŞAH-I ZİNDE YAPILARI

Yard. Doç. Dr. Seyfi BAŞKAN*

Özet

Semerkand, Türk Kültür tarihi için Asya tarihi coğrafyasındaki en önemli kentlerden birisidir. Kent peyzajını oluşturan tarihi yapıların, eş zamanlı veya daha sonraki yüzyıllarda İran ve Anadolu'da inşa edilen yapılarla kaynaklık ya da gelenek ilişkilerini belirlemesi açısından; onun da ötesinde daha doğuda Karahanlı coğrafyasındaki daha eski Türk mimarlık eserleriyle Anadolu arasındaki köprüyü oluşturması bakımından önemleri büyüktür. Kentin kuzeyinde kalan tarihi Afrâsiyâb höyüğü üzerinde yer alan ortaçağ dokusu içindeki yapılar arasında da Şah-ı Zinde yapıları özellikle önem taşırlar.676 yılında , Maveraünnehirde Müslümanlığın yayılmasına çalıştığı sırada öldüğü rivayet edilen Hz. Muhammed'in yeğeni Kasım b. Abbas (Kussam ibn' el Abbas abd' el Muttalib)'in mezarının etrafında daha sonraki dönemlerde yapılan türbelerle oluşan bu yapılar topluluğu, Kasım b. Abbas'ın şehit olmasına izafeten Bakara suresi'nin 154. ayetinden hareketle Şah-ı Zinde (Yaşayan Şah) olarak isimlendirilmiştir. Kasım b. Abbas'ın mezarının üzerine 11.yüzyılda ilk türbe ve hemen yanına küçük bir mescid'in yapılmasının ardından 14. yüzyıldan sonra yoğun fakat seçkin bir anlayış ve üslupla yeni türbeler ve bazı müstemilatları inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Timurlu Sanatı ve Mimarisi, Timurlu Türbeleri, Timurlu Mimari Süslemesi, Semerkand, Şah-ı Zinde Yapıları.

SAMARKAND THE SHAH ZINDE BUILDINGS

Abstract

Samarkand is one of the most important cities in the Asian geography, for Turkish cultural history. Therefore, it has arrived so far with a rich and important historical structure. Among the structures of the middle age patterns situated on the historical Afrasiab mound in the western part of the city, the Shah-Zinde Necropolis is the primary structure. This cluster of structures consisting of shrines built around the grave of Kasım b. Abbas (Kussam ibn' el Abbas abd' el Muttalib), Prophet Muhammad's nephew, allegedly having died in 676, in Transoxiana, while he was endeavoring to spread Islam, in the following years, was named as Shah-Zinde (Alive Shah) after the 154th verse of Surat Al Baqarah, about the death of Kasım b. Abbas as a martyr. After the first shrine on the grave of Kussam ibn Abbas and a small mosque next to it were constructed in the 11th century, there had not been built any other structure until the Timurid dynasty.

Key Words:

Timurid Art and Architecture, Timurid Mousoleums, Timurid Architectural Decorations, Samarkand, The Shah Zinde Complex.

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi

Semerkand, son İlhan, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)'in ölümünün ardından bir süre, bağımsızlıklarını ilân eden bazı yerel kabilelerin etkinlik alanında kalmasının ardından 1370 yılından itibaren Timurlu devletinin (1370-1507) başkenti olmuştur (Al-yılmaz 2002:307). 1358 yılından itibaren kısa bir süre Semerkand'a hakim olan İran'ın güney doğusundaki topraklarda yaşayan Muzafferîler (1314-1398) ve aynı dönemde İlhanlı (1256-1353) mirasını paylaşan bölgenin diğer önemli bir aktörü Kuzeybatı İran ve Irak'ta egemen olan Celâyirîler (1340-1432)'in Maveraünnehir'deki varlıkları ise uzun sürmemiştir (Morgan 1988:1983;Brend 1991:124). Başlıca hâkimiyet alanı eski İlhanlı toprakları olan ve imparatorluğun büyük bir bölümü bugünkü İran ve çevresini kapsayan Timur'un kurduğu devlete kadar bölgede kurulmuş hiç bir devlet uzun süreli ve kalıcı bir merkezi hakimiyet kuramamıştır. 14. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bölge artık iki büyük hanedan arasında paylaşılmıştır. Bunlar, Hong Wu (1368-1398) tarafından kurulan Çin'deki Ming Hanedanı ile Timurlulardır (Crowe 1992:170-172).

Semerkand, Timur (1336-1405)'un ve daha sonraki Timuroğullarının özel ilgisi ile kentsel ve sosyo-kültürel gelişimin ve ihtişamın en üst düzeyine ulaşmıştır (Pope 1965: 193). Özellikle Timur döneminde camiler, medreseler ve hanlarla donatılmış, yakın doğu'nun en bayındır kenti olmuştur (Aslanapa 1996:244; Cezar 1977:429-459; Arseven 1970:29) (Resim 1,2,3). Semerkand, daha sonra uzun yüzyıllar boyunca bölgesel egemenliklerin merkezi olarak tarihte her zaman stratejik önemini korumuştur (Frumkin 1970: 107). Aslında Timur ve daha sonra oğlu Mirza Bahadır Muiniddîn Şâh Rûh (1377/1405-1447) ve torunu Mirza Muhammed Tarık Uluğ Bey (1394/1447-1449) dönemlerinde, başta Semerkand olmak üzere Herat, Buhara, Merv, Meşhed, Belh, Tebriz, Rey ve Yezd gibi tüm Batı Türkistan, Horasan ve İran şehirleri ihya edilmiş, *Timurlu Rönesansı*'nın yaratıldığı merkezler olmuşlardır (Resim 1,2).

Tüm Batı Türkistan'ın ve özellikle de Semerkand'daki Türk mimarlık sanatının önemli bir örneği olan Şah-ı Zinde yapılar topluluğundan pek çok eski kaynakta söz edilmiştir (Resim 4). İlk bilinenler, 13. ve 14. yüzyılda Semerkand'ı ziyaret eden gezginlerin seyahatnâmeleridir. 14. yüzyılda yöreyi gezen İbn Battûta (1304-1368/ 1369), seyahatnâmesinde yapılar topluluğunun nüvesi ve ilk yapısı olan Kasım b. Abbas (Kussam ibn' - el Abbas abd' - el Muttalib) Türbesi'ni ziyaret ettiğini yazar (İbn Battûta 2005; Morgan 2001: 1-11). Bu konuda asıl önemli kaynaklar 1220'li yıllardaki Moğol İstilasının hemen öncesine aittir. Örneğin Kasım b. Abbas'ın Semerkand'taki türbesinden söz eden Harezmi Nasır İbn-i Abda Seyyit (1143-1213), döneme ilişkin etraflı tasvirler yapar (Nemtseva-Shvab 1979:22). Daha sonraki yıllarda da seyyahların bu bölgeye ve yapılara ilgilerinin devam ettiği görülür. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda Oryantalist batılı çevrelerde Orta Asya keşif gezileri özel önem kazanmış, ilk modern Avrupalı kaşifler gözlemlerini anlattıkları önemli seyahatnâmeler kaleme almışlardır (Bkz. Atkinson 1860; Craven 1789; Schuyler 1876; Stein 1907; Stein 1912; Vámbéry 1885).

Şah-1 Zinde yapılar topluluğuna ilişkin en kapsamlı çalışma ve kazılar, Rus araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Yapılara ait ilk bilgilerimizin önemli bir kısmı da 1989 yılı öncesi araştırmalarına dayanmaktadır. Özellikle G. A. Pugachenkova ile V. A. Shishkin ve N. B. Nemtseva W. Barthold, M.E. Masson, B. P. Danike, gibi Orta Asya Türk Sanatı ve arkeolojisi uzmanlarının araştırmaları son derece önemlidir. Şah-1 Zinde yapılarının büyük kısmı Timurlu dönemine ait olduğundan, Timurlu Dönemi mimarlığı hakkında incelemeler yapan L. Golombek, D. Wilber, T.W. Lentz, P. Zakhidov, O.G. Bol'şakov N.B. Nemtseva, IU.Z. Shvab, Yu. F. Buryakov, M. Sadiev ve M.N. Federov'un da konu ile ilgili yayınları Semerkand mimarisi ve Şah-1 Zinde yapılar topluluğuna ilişkin değerlendirmeler için önemli kaynaklardır. Şah-1 Zinde yapıları hakkında en detaylı çalışma, N.B. Nemtseva ve IU.Z. Shvab'ın *Ansabl Shakh-i Zinda: Istoriko-Arkhitekturnyi Ocherk* adıyla 1979 yılında yayınlanan kitabıdır (Nemtseva-Shvab 1979). Bu konuda yayınlanmış bir başka çalışma da V. A. Shishkin tarafından hazırlanan *Nadpisi v Ansamble Shakhi-Zinda* adlı kitaptır (Shishkin 1970). Timurlu Mimarlığı ve Şah-1 Zinde yapılar topluluğuna ait akademik düzeyde Türkçe kaynaklar ise henüz çok yetersizdir.

Şah-1 Zinde yapılarında ilk arkeolojik yüzey araştırması ve kazılar 19. yüzyılda başlamıştır. Burada ilk kazılar, A.T. Pedetov, B.N. Zasiptkin, M.E. Mason, B.C. Biyatkin gibi bilim adamlarınca başlatılmış, daha sonra 1920'li ve 1930'lu yıllardan itibaren, E.N. Tomayev, S.E. Patsy, S.N. Polupanev, N.N. Sokolova, S.A. Sudakov ve B.P. Danike, 1940, 1950 ve 1960 lı yıllarda N.M. Zavellina, B.D. Jukov, B.A. Levine, B.A. Jahangirov ve A.N. Vinogradov tarafında uzun yıllar sürdürülerek devam ettirilmiştir. Şah-1 Zinde yapılar topluluğunda koruma ve restorasyon faaliyetleri 1917 ihtilalinin hemen ardından başlamıştır. 1922 yılında B.N. Kastalski ve M.E. Masson üçüncü grup yapıların kazılarının ardından özellikle de Hoca Ahmet ve 1361 tarihli onuncu anonim türbenin tamirlerini de gerçekleştirmişlerdir. 1925 yılında Şah-1 Zinde yapıları restorasyonunun yöneticisi B.N. Zasiptkin oldu. Daha sonra Mirhamid Yusufov, Safi İsakof, A.N. Vinogradov, İ.İ. Notkin ve V.A. Levina ikinci dünya savaşından sonra 10 yıl kadar Zasiptkin'le birlikte restorasyonlarda çalıştılar. 40'ların sonu 50'lerin başında türbeler üzerinde arkeologlar; N.N. Zaveliha, B.B. Jukov, B.A. Levina-Bulatova, B.N. Zasiptkin, B.A. Jahangirov, A.N. Vinogradov çalıştı. Takip eden yıllarda ise İ.E. Pletner, M. Yunusov ve Yu 2. Şvab, A. Kuliyeve kazı ve restorasyonları sürdürdüler. Değişik aralıklarla yakın zamanlara kadar süren restorasyon çalışmaları sonucunda yapıların restorasyonu ve rekonstrüksiyonu büyük ölçüde tamamlanmıştır (Resim 3).

Semerkand şehrinin bilinen ilk yerleşimi, eski iç şehir (medine) veya Efrâsiyâb höyüğü olarak anılan bölgede kurulmuştur¹. Semerkand, özellikle, 10. ve 12. yüzyıllar arasında gelişmiştir. 1053-1068 yılları arasında Batı Karahanlı Devletinin başkenti olan Semer-

1 Afrasiy veya Afrâsiyâb, İskit/Saka hükümdarı Alper Tungâ'nın "Şehnâme" deki adıdır. Tarih öncesi zamanlardan başlayıp Sasani İmparatorluğu sonuna dek tüm eski İranlı kralları inceleyen Şehnâme, tarihte yaşandığı kabul edilen İran-Turan savaşlarına ve ilişkilerine ışık tutması bakımından önemli bir kaynaktır. Şehnâme'nin yazarı Firdevsi (Ebu'l-Kasım Mansur, 934-1020) 'nin anlatımına göre İranlılarla savaşarak yenilen Afrâsiyâb ölüm meleğinden kaçmak için yer altında yaptırdığı bin sütunlu sarayına sığınır .Burası öylesine büyük bir saraydır ki, içerisinde kendi güneşi ve ayı bile vardır. Ancak bütün kudretine rağmen Afrâsiyâb, ölüm meleğiyle yaptığı mücadeleyi kaybeder. Bu hikayenin Semerkand'ta bulunan Afrâsiyâb Tepeleri'nde geçtiğine inanılır. Bkz. Firdevsi 1992.

kant, 1220'li yıllardaki Moğol İstilasası sırasında tamamen tahrip edilmiştir. Ancak takip eden dönemde daha güneyde yeniden kurulmuştur. Eski Efrâsiyâb tepeleri üzerinde varlığını sürdüren kadim şehir ise, zamanla bütünüyle terk edilmiş, fakat üzerindeki Şah-1 Zinde Türbesi nedeniyle önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. 1050'li yıllarda ağırlık kazanmakla birlikte, özellikle 14. yüzyılın ortalarından itibaren yüzyıl kadar en yoğun yapılaşma sürecini yaşayarak daha sonraki yüzyıllarda yapılan eklentilerle günümüze ulaşmıştır. Eski Efrâsiyâb höyüğünün güney-doğusundaki Şah-1 Zinde Türbesi etrafında kümelenerek bir yapılar topluluğu oluşturan buradaki yapılar Karahanlı ve daha eski dönemlerin toprak altı arkeolojik buluntuları bakımından çok önemli bir kültürel merkezdir². Yapılar topluluğunun adı, H.56 / M.676-677 yılında Maverâünnehir'de müslümanlığın yayılmasına çalıştığı sırada öldüğü rivayet edilen Hz. Muhammed'in amcasının oğlu Kasım b. Abbas (Kussam ibn'- el Abbas abd'- el Muttalib)'in burada defnedilmesine izafeten, Bakara suresi'nin 154. ayetinden hareketle Şah-1 Zinde (Yaşayan Şah) olarak hafızalara yerleşmiştir³. Esasında bu konuda eski Arap kaynakları da dahil, Kasım b. Abbas'ın Türkistan'a gelişi ve ölümüne ilişkin çelişkili rivayetler vardır. Öldürüldüğü veya kendiliğinde öldüğü hatta Semerkand'da değil Merv'de gömüldüğü de bu farklı rivayetlerdendir (Nemtseva-Shvab 1979:29). Barthold, Efrâsiyâb tepesindeki mezarın, İslâm öncesi dönemde saygı duyulan bir kişinin mezarı olabileceğini ve zamanla kutsiyet kazanarak üstüne bir türbe yapılıp Kasım b. Abbas'ın adıyla anılmış olabileceğini kaydeder (Barthold 1990: 96). Yine Barthold'un ifadesiyle, Kasım b. Abbas'a atfedilen bu mezar, Maverâünnehir'e hakim oldukları dönemlerde Abbâsi soyundan gelen akrabalarının yardımıyla yapılmış ve İslâmi bir kült merkezi halini almıştır (Barthold 1990: 96).

Şah-1 Zinde yapılarının üzerinde yer aldığı tepenin güney-kuzey doğrultuda gelişen ana aksı boyunca konumlanan türbelerin büyük çoğunluğu, 14. yüzyılın ortalarında başlayıp 15. yüzyılın ortalarına kadar devam eden yoğun inşaa faaliyetlerinin sonucunda meydana getirilmiş eserlerdir (Resim 4) (Yetkin 1970:111,112). Bu yapılaşma, Timur'dan sonra 1407 yılında tahta çıkan Şâh Rûh ve onun büyük oğlu Uluğ Bey zamanında (1447-1449) da devam etmiş, hatta Semerkand, Uluğ Bey döneminde en parlak günlerini yaşamıştır (Mukminova 1992: 29; Fourniau 2005: 20; Göker 1995; Yetkin 1954:164). Ancak burada ilk Türk-İslâm dönemi yapılaşması daha erkendir. İleride sözü edilecek olan, Batı Karahanlı Hakanı Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han⁴'in 11. yüzyılın üçüncü çeyreği içinde yaptırdığı küçük külliye ve günümüze ulaşan 1335 tarihli Kasım b. Abbas Türbesinin daha eski tarihli bir yapısı muhtemelen Efrâsiyâb tepesinin ilk

2 E. Esin, Nemtseva'ya atıfla, çoğu Timurlu ailesine ait türbelerin yer aldığı Şah-1 Zinde yapılarının altında Karahanlı türbe veya diğer yapılarının bulunduğunu belirtmektedir. Esin 1978: 46.

3 Yetkin 1984:81; Kitapçı 1989:17. Kur'an'da Bakara suresi 154. ayetindeki ifade "Allah yolunda katledilenlere ölü demeyiniz. Aksine onlar diridirler, fakat sizler farkında olamazsınız" şeklindedir.

4 Emel Esin, Semerkant Şah-1 Zinde kompleksi içinde yer alan Karahanlı dönemi medresesinden söz ederken yapının banisi olarak "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim" olarak belirttiği Batı Karahanlı Hakanından, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han b. İshak b. İbrahim b. Nasr" şeklinde söz etmektedir. Esin 1978: 42-53; Esin 1972: 89. Batı Karahanlı Hakanı I. İbrahim tarihi kayıtlarda ünvanlarıyla birlikte Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han olarak geçer.

Müslüman Türk yapılarıdır⁵. Daha sonra bir anlamda yüzyıllarca unutulmuş Şah-ı Zinde nekropolü 19. yüzyılda tekrar hatırlanarak eski önemi kazanmıştır. Komplekse en son olarak, ana taç kapının arkasında 1434-1435 tarihinde yapılmış olan büyük mescidin kuzey doğu köşesine bitişik bir şekilde, 20. yüzyılın başında solda bir yazlık mescit ile sağda bir medrese ilave edilmiştir. Şah-ı Zinde Yapıları da günümüze ulaşan görünümünü bu şekilde kazanmıştır (Çizim 1).

Şah-ı Zinde yapılar topluluğu, Efrâsiyâb Höyüğü'nün en güney ucunda, en düşük kotta, H. 838 (M. 1434-35) yıllarında Timur'un torunu Uluğ Bey tarafından oğlu Abdülaziz Bahadır adına yapılmış taç kapı ile başlar (Aslanapa 1996: 251. Bulatova- Shishkina 1986:240). Sırlı tuğlalarla oldukça yüksek bir alınlık büyük bir niş ve iki yanı kemerli panolarla süslü olan bu taçkapı, onaltısı türbe toplam 44 ünitelerden oluşan yapılar topluluğunun giriş kısmını oluşturur (Çizim 1 no:18, resim 5,6). Taç kapı küfi yazı kuşaklarıyla dıştan içe doğru süslenmiştir (Çizim 2). Höyük üzerinde kuzeye doğru yükseldikçe doğuya yönelen bir orta yol üzerinde sağlı sollu sıralanan kompleks yapıları, giriş kotundan itibaren kot seviyelerine göre alt, orta ve üst kot yapıları olarak üç gruba ayrılırlar. Baştaki taç kapı dahil, birbirlerine kemerli geçişlerle bağlanan orta yol, bir nekropol koridoru şeklinde 11. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar yapılan türbeler ve küçük külliyele çevrelenmiştir.

Taç kapıdan girildikten sonra hemen soldaki ilk yapı (Çizim 1 no:19). uzunlamasına dikdörtgen planlı ve kubbeli olarak 1434-1435 yapılmış 15 m uzunluğunda iki bölümlü bir mescittir. Kubbe içi sekiz köşeli yıldız görünümündedir. Duvarlar büyük kemerlerle oluşturulmuştur. Girişin hemen karşısındaki eyvanın içine mihrap yerleştirilmiştir. Mu-karnas kavsaralı mihrap nişi kalem işi nakışlarla süslüdür.

Taç kapının kuzey batı duvarına bitişik bu mescidin hemen yanında, kuzey yönünde yürüme koridoruna paralel konumlandırılmış bir revak şeklinde 20. yüzyılın başlarına ait yazlık küçük bir mescid daha vardır (Çizim 1 no:25, resim 7). Bu mescidin hemen karşısında yani taçkapının kuzey doğu köşesinde de 1812-1813 yılında yapılmış Devlet Kuşbeğ Medresesi yer alır (Çizim 1 no:23).

En düşük kottaki bu yapıların arasından kuzeye doğru devam eden orta yolun ulaştığı merdivenlerin batı yamacında, Uluğ Bey'in hocası Bursalı Kadızâde-î Rumi⁶'ye ait olduğu düşünülen 1421-1435 yılları arasında yapılmış yüksek kasnaklı iki kubbesi ile dikkati çeken anıtsal türbe vardır (Çizim 1 no:17, Resim8, çizim 3))⁷. Ancak türbenin

5 V.V. Barthold, 12. Yüzyıl Semerkant şehrinin Câkerdize adını taşıyan bu bölgesinde ulema ve asillerin gömüldüğü bir mezarlık olduğunu belirterek, burasının Şah-ı Zinde olabileceğini kaydeder. Barthold 1990 :94.

6 Kadızâde-î Rumi adıyla tanınan Bursalı Selâhaddin Musa Paşa Bin Muhammed (1337-1421), Semerkant Rasathanesi'nin yöneticisi olup, döneminin ünlü matematik ve astronomi bilginidir. Eğitimi Bursa'da tamamladıktan sonra önce Horasan'a oradan da Semerkant'a geçmiş orada Timur'un torunu Uluğ Bey (1394-1449) tarafından kendi yaptırdığı rasathanenin başına getirilmiştir. Uluğ Bey medresesinin baş müderrisi olarak da Hükümdarı Uluğ Bey yanı sıra ünlü astronomi ve matematik bilginleri Ali Kuşçu ve Fethullah Şirvani'yi de yetiştirmiştir. Aslanapa 1996: 232; Göker 1995:37,79-85; Ünver 1970:7

7 Türkistan albümünde Türbenin Kadızâde-î Rumi'ye ait olduğunu belirten O.F. Akimushkin'den sonra konu üzerinde fazla bir tartışma olmamıştır. Nemtseva-Shvab 1979:83. Bkz. Akimushkin 2001.

ilk restorasyonu sırasında içindeki mezarlar arkeologlar tarafından açıldığında Timur'un süt annesi ve kızı olduğu tahmin edilen iki kadının defnedilmiş olduğu görülmüştür. Bu durum türbenin Kadızâde-î Rumî için yaptırıldığı düşüncesi ile çelişmektedir (Barthold 1990a:155,156). Timurlu Dönemi yapılarının genel özelliklerini yansıtan iki bölümlü türbenin özellikle turkuvaz renkli çini mozaikle kaplı kubbeleri ve kûfi hat ile süslenmiş yüksek kasnağı dikkat çekicidir. Timurlu dönemi yapılarında dönem özelliği olarak hem yapım hem de bezeme malzemesi olarak; sırlı ve sırsız tuğla, çini mozaik, tek renkli veya çok renkli çini kullanılmıştır (Resim 9,10) (Hillenbrand 2003:16). Tüm Türkistan yapıları gibi tuğla ile yapılan türbenin güney yönünde öndeki 25, arkadaki 15 metreye yaklaşan kubbe ve kasnak yükseklikleri ile burada yer alan yapılar içinde özel öneme sahiptirler. Kare planlı iki hacim üzerinde yükselen kubbelerin iç kısımları da çinili zengin mukarnaslarla süslüdür (Çizim 4).

Kadızâde-î Rumî türbesinin hemen önünde, kuzeye doğru yükselen, eski Efrâsiyâb höyüğü düzlüğüne çıkararak merdivenler vardır. Merdivenlerin yukarıda bitiminde, kompleksin ikinci kot seviyesinde 18. veya 19. yüzyılda yapılmış olması muhtemel sivri kemerli bir geçiş veya ikinci kapı yer alır (Çizim 1 no:24, resim 11).

İkinci yani orta kapının arkasındaki beş türbeden kime ait olduğu bilinmeyen ancak 1400'lü yılların başında yapılmış olması muhtemel sekizgen planlı Yedinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:20) hariç, geriye kalan dört türbe Timurlu dönemi eseridir. N.B. Nemtseva'ya göre sekizgen türbenin mimari tipinin genetik kaynağı İran ve Azerbaycan'dır. Kriptası 1965 yılında Nemtseva tarafından açılmıştır. Cenazelik 3.92 x 3.94 m ölçülerinde 2.53 m yüksekliğindedir. 90 cm. yüksekliğinde bir çıkış kapısı vardır. Altıncı anonim türbe (Çizim 1 no:12) ile aşağı yukarı aynı dönemde yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:79,80,127).

Orta kapının kuzey batı köşesindeki, yani hemen solundaki ilk türbe, 1386 yılına ait Emirzâde türbesidir (Bulatova-Shiskina 1986:241). Türbenin kübik gövdesi ve yüksek merkezli yuvarlak sırtlı kaburgalı kubbesi yapılan restorasyonla özgün haline kavuşturulmuştur. 10 X 9.2 m boyutlarında kübik gövdesinin ön cephesine egemende yüksek portali çini mozaik süslemesi ile olağanüstü etki uyandırır. Beyaz sırlı zemin üzerine turkuvaz, yeşil, ve sarı kabartmalı renkli sırlı çinilerle bezenmiş olan portal Timurlu çini sanatının en seçkin örneklerindedir (Çizim 1 no:10, Resim 12).

Emirzâde türbesinin kuzey duvarına bitişik olan 1371/72 tarihli türbe Timur'un Ablası Kutluğ (Terken) Türkân Aka'nın kızı Şad Mülk Aka'ya aittir (Cezar 1977:435; Barthold 1990a:23). Daha sonra, 1383 yılında ölen Türkân Aka da buraya gömülmüştür (Bulatova-Shiskina 1986:240,241; Barthold 1990a:27). Şah-ı Zinde yapıları içinde günümüze nispeten iyi durumda ulaşan bu türbe, ön yüzündeki çini mozaik süslemeleriyle en dikkati çeken yapılardan birisidir (Resim 13, çizim 5). 10x8.6 m taban alanına sahip olan kübik yapı, cephe düzeni ile malzeme farkı bir yana, Ortaçağ Anadolu türbeleri-

ne benzemektedir. Şad Mülk Aka Türbesi kriptası kuzey-güney yönünde iki ayrı dikdörtgen oda şeklinde yapılmıştır. Birisi 2,5 x 1. m batı duvarına bitişik diğeri ise 1,5. x 3,6 m ölçülerindedir. Odalar, orta yol seviyesinden 1,3, 1,4 m yüksek kenar kotundadır. Taç kapı kitabesine göre Şad Mülk Aka Aralık 1371 tarihinde ölmüştür. Yapının taç kapı kitabelerini Ustâd Bir al-Dîn, Ustâd Shams al-Dîn (Şemsüddîn) ve Zayn al-Dîn (Zeynüddîn) adlı sanatçılar yazmışlardır. Mukarnas kavsaralı yüksek bir portal ile girilen türbe kare planlıdır. İç mekânda her duvarda üç kör niş yapılmıştır. Kübik gövdeden keskin kenarlı nervürlerden oluşan kaburgalı kubbeye sekizgen bir kasnakla geçilmiştir. Türbenin taç kapısı, eyvan ve iç mekân yüzeyleri çini levhalarla kaplanmıştır (Çizim 1 no:10, Resim 14).

İkinci kapıdan başlayarak üçüncü kapıya gelene kadar nekropol koridorunun sağ ve sol (doğu-batı) kanadında yer alan yapıların yol kotundan farklı yüksekliklerde yapılışının başlıca nedeni farklı tarihlerde yapılan türbelerin kriptalarının bulunup bulunmamasıdır. Şah-ı Zinde türbelerinin giriş katları çoğunlukla nekropol koridoru kot seviyesinden 0,5 m. ile 1,50 m. yükselen merdivenle çıkılacak kadar yukarıdadır. Bunun sebebi, türbelerin kriptalarıdır. Merdivenle çıkılan, yol kotundan yüksekte kalan türbelerin kriptalarını korumak için yol boyunca yüksek koruma duvarı yapılmıştır (Resim 15).

Nekropol koridorunun karşı kenarında, sağ kolda yani nekropol girişinin kuzey doğusunda, Emirzâde Türbesi'nin karşısında, 1371 yılında yapılmış Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin⁸'in Türbesi (Çizim 1 no:9, resim 16, çizim 6,7) ile onun hemen yanında 1385-86 tarihini taşıyan Timur'un ablası Şirin Bek (Bike) Aka Türbesi (Çizim 1 no:14) vardır. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin'in Türbesi'nin 1,80 m yüksekliğindeki dikdörtgen planlı kriptası 4,16 x 2,89 metrelik bir tonozla örtülüdür

Şirin Bek Aka Türbesi iç mekânında, kubbe kasnağı hizasında açılan sivri kemerli nişler, 14. yüzyılın sonlarına doğru bir dönem özelliği şeklinde tüm Timurlu mimarisinde yaygınlık kazanmıştır. İç mekânı iç içe iki kabuk şeklinde örten ve dıştan geniş kasnak içinde kaldığından belli olmayan çift kubbe de ilk olarak Şirin Bek Aka Türbesi'nde yapılmıştır (Resim 17),. Bu tip kubbeler daha sonra bir çok yapıda tekrar edilmiştir. Örneğin Şah-ı Zinde yapılarından Beşinci Anonim (Nesefi), Burunduk ve Altıncı Anonim Türbelerinde de sivri kemerli kubbenin üstüne daha yüksek bir kabuk biçiminde ikinci kubbe yapılmıştır (Çizim 8). Şirin Bek Aka, Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin, Emirzâde ve Sad Mülk Aka Türbelerinin orijinal şekli ve kubbe yapım tekniği, döneminde Orta Asya ve Orta Doğu bölgelerindeki mimarlık geleneklerinin hiç birinde daha önce görülmez (Nemtseva-Shvab 1979:114).

Şirin Bek Aka Türbesi, 1385-86 yılında yapılmıştır. Alt kattaki kriptasında 12 kadın ve

8 J.P.Roux' nun Timur'un üvey kardeşi olduğunu yazdığı Emir Hüseyin, Timur'un hem eski silah arkadaşı hem de eşi Olcay Terken (Türkân) Aka'nın ağabeyidir. 1370 yılında çıkan bir ayaklanmanın ardından öldürülmüştür. Roux 2006: 334; Aka1991:5,6; Yücel 1989:1; Barthold 1990a:23-25.

çocuğa ait ahşap sanduka vardır. Türbe iç yüzeyi rozetler ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Çini mozaik ve kabartma çinilerle süslenen iç mekânda ve kubbe kasnağında bitkisel süslemeler yapılmıştır. Tüm zemini dolgulu olan kubbe merkezden sonra daire şeklinde üç sıra bitkisel motiflerle dolgulanmış, rozet veya gülcelerle süslenmiştir (Resim 18). En içteki ilk sıra en küçük olandır. Daha sonra kalp şekilli bitkisel motiflerle dolgulanmış ikinci sıra gelir. En dıştaki üçüncü sıra ise büyük ve kubbe kasnağına en yakın olandır. Türbe kasnağındaki sivri kemerli pencereler renkli vitraylarla süslenmiştir .

14. Yüzyılın sonu veya 15. yüzyıla ait olduğu düşünülen sekizgen biçimli Yedinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:20, resim 19) sekizgen bir baldaken şeklindedir. Bu türbe, Ahlat'taki 1477 tarihli Bayındır Türbesine oldukça benzer (Aslanapa 1996:251). Ayrıca yine bu nekropol koridoru üzerinde beşi solda ikisi sağda olmak üzere kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkarılmış yedi adet 13. ve 15. yüzyıllara ait türbe kalıntıları bulunmaktadır (Resim 20). Timurlu türbeleri içinde ünük bir örnek olan sekizgen türbenin, İrand'a Kum kenti yakınlarındaki kule mezarlarla, Mazanderan türbeleriyle bir benzerlik içinde olduğu söylenebilir (Resim 21). Kum'daki İlhanlı kule mezarlar, farklı örnekleri de olmakla birlikte, genellikle içten ve dıştan sekizgen planlı, gelişmiş bir kubbeye geçiş sistemine sahip, piramidal ya da konik çatılı örneklerdir. Yüksekliğe ve dış cephe süslemesine çok fazla önem verilmeyen bu yapıların tipik özelliği, kubbeye geçiş ögesinin vurgulanmasıdır. Bu yapıların hiç birinde 'Piştak' larıyla öne çıkan Horasan ve Türkistan türbelerine esin kaynağı olacak şekilde dikkat çekici, bezemeli taç kapı yoktur. Aslında, Mazanderan kule-mezarları, kümbet, türbelerle kıyaslandığında, yenilikler sunan kaynak bir yapı tipi değil, İlhanlı dönemi mimarlık üslûplarını tekrarlayan bir ölçüde basit yapı örnekleridir (Golombek-Wilber 1988:198,199).

Anıt mezarlık orta yolu üzeri doğu tarafında Şirin Bek Ata türbesinin kuzeyindeki Anonim Yedinci Türbe'nin hemen yanında bulunan Anonim Sekizinci Türbe, yakınındaki türbeler gibi 14.Yüzyılın sonlarında yapılmış olmalıdır (Çizim 1 no:26). Kare planlı kübik türbenin kazısı ilk olarak 1957 yılında K.A. Sahurin tarafından yapılmıştır. Anıt mezarlık orta yolunun batı tarafındaki İkinci Anonim Türbenin (Çizim 1 no:31) hemen karşısındadır. Türbenin doğu-batı yönündeki kriptası 7.00 x 1.25 x 2.25 m ölçülerindedir. Yapının kriptasının tonoz örtüsü 5.1 x 2.3 m ölçülerindedir. Giriş katı seviyesinde rekonstrüksiyonu yapılan yapının gövde ve örtü sistemi konusunda bilgi sahibi değiliz (Resim 22).

Anonim Sekizinci Türbe'nin kuzeydoğu köşesi ile güneybatı köşesi birleşen Anonim Dokuzuncu Türbe de, (Çizim 1 no:30) 14. Yüzyılın sonlarına ait tir. Kriptası 3.60 x 2.25 m Ölçülerindedir. 1.67 m yüksekliğindeki dikdörtgen mekânın üstü tonozla örtülüdür. Altıncı türbe gibi giriş katı seviyesinde tamamlanan türbe hakkında yeterli bilgi yoktur.

Karşılıklı bulunan Şad Mülk Aka ve Şirin Bike Aka türbeleri arasında aç yaparak kuzey-kuzey doğu yönüne doğru dönen nekropol koridorunun batı kanadında, Şad Mülk

Aka Türbesi'nin kuzey duvarına bitişik nizamda yer alan sıralı dört türbe hakkında genel mimari biçimleri dışında fazla bir bilgiye sahip değiliz. 1220'li yıllarda Moğol istilası sırasında yıkıldığından daha sonra rekonstrüksiyonu gerçekleştirilen türbeler 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılda yapılmışlardır (Nemtseva-Shvab 1979:63-65). 11. yüzyıl kalıntıları üzerine yapılan bu türbelerden Birinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:32) hemen yanındaki Şad Mülk Aka Türbesi'ne göre daha mütevazı ölçü ve niteliğe sahiptir. Daha küçük ve alçak bir taç kapı ve kubbesi olan türbenin kare planlı iç mekânı için de aynı şeyler söylenebilir. Kuzeye doğru yan yana devam eden İki (Çizim 1 no:31), Üç (Çizim 1 no:34 ve Dördüncü Anonim Türbe (Çizim 1 no:33) yapıları da birinci anonim türbeyeye benzer özelliklere sahiptirler. Sadece, 14. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olan ikinci anonim türbe; yapılan kazılarda günışığına çıkarılan dört kademeli patlıcan moru ve turkuvaz çini dekorasyonlu sandukası ile diğerlerinden ayrılır (Resim 23). Zemininde bitkisel motiflerin yer aldığı sanduka yüzeyini kaplayan kitabe metinlerinin büyük kısmı yok olduğu için sandukanın ve türbenin kimin için yapıldığını ve kesin tarihini öğrenmek mümkün değildir (Nemtseva-Shvab 1979:63,64). İç ve dış süslemelerini yitirmiş olan bu anonim türbelerin ardından nekropol orta yolunun kuzeye doğru devam eden sol koldaki ilk yapı, literatürde Birinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:11) olarak anılan Beşinci Anonim Türbe'dir⁹. Gövdesi zamanla tahrip olmakla birlikte portal cephesinde büyük oranda özgünlüğünü koruyan türbe, 2000'li yılların ortalarında yapılan restorasyonla ilk şekline kavuşturulmuştur (Resim 24). Kitabesinde sadece mimarı Üstad Ali Nesefi¹⁰'nin adının zikredildiği 8.1x9.8 m boyutlarındaki yapıdan bazı yayınlarda 1380'li yıllarda yapılmış olduğu kaynak belirtilmeden söz edilmektedir (Ramazanoğlu 1998:154). Mimari ve süsleme özelliklerine bakıldığında 15. yüzyılın son çeyreğinde yapılmış olduğunu düşünmek daha doğru gibidir (Aslanapa 1996:253). Vaktiyle çift kabuklu olduğu anlaşılan günümüze iç kubbesiyle gelen türbe, döneminin Timurlu çini sanatını yansıtan yüksek kalitede çini mozaik ön cepheye sahiptir.

Birinci Anonim Türbe, özellikle bu grup içinde belirgin özelliklere sahiptir. Moğol istilası sırasında harap edilerek yıkılan yapı, 1965-67 yıllarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Yanındaki Şad Mülk Aka Türbesi'nden 1.20 m daha kısadır. 24 x 25 x 5 cm ölçüsündeki tuğlalarla kare planlı olarak yapılan bu türbenin dikdörtgen alanlı 4.53 x 3.15 m. ölçülerinde 1.90 m yüksekliğinde bir kriptası vardır. Türbenin ziyaret kısmında üç sanduka bulunmaktadır. Bunlardan özellikle 1.98 x 1.14 m ölçülerindeki üç kademeli çini mozaik sanduka türbe gibi 14. yüzyılın ortalarına aittir. Yapının portalinin iç ve dış yüzeylerinin mavi beyaz ve lacivert cuerda seca¹¹ çinilerinin geometrik ve bitkisel süsle-

9 Bazı yayınlarda "Çucuk Bika" türbesi olarak adlandırılır. Aynı ismi Şad Mülk Aka Türbesi için kullanan araştırmacılar da vardır. Mülayim1982: 19; Ramazanoğlu 1998: 154; Aslanapa 1996:250. J.P. Roux da "Timur'un Çukçuk Bika adıyla da bilinen kız kardeşi Şirin Bike Aka" ifadesini kullanır. Roux 2006: 362.

10 Batı Türkistan'daki Nesef/Nahseb şehri daha sonra Moğolca'da da kullanılan eski Türkçe "saray" anlamına gelen "Karşı" adını almıştır. Barthold 1990a:11. S.K. Yetkin'in, Nesef/Nesef (Karaçi) vurgulaması yanlıştır. Bkz.Yetkin 1970:112.

11 Bu tekniğe daha sonraları Avrupa'da, özellikle İspanya'da kullanıldığında çizgilerin, konturların içine ayrıcı madde olarak ince bir iplik konulduğundan dolayı Cuerda Secca (kuru iplik) tekniği denmiştir. Yapılan incelemelerde Osmanlıların bunun yerine şeker gibi bir madde kullandıkları tahmin edilmektedir. Kerametli 1974:3-15.

meleri Timur çağı öncesinin izlerini taşır. Yapı 1360-70 yıllarında yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:64,65).

Birinci Anonim Türbe'nin kuzey duvarına bağlantılı İkinci Anonim Türbe de 1965-67 yıllarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır (Çizim 1 no:31). Bir arada bulunduğu yapı grubu gibi 1360-70 yıllarında yapılmış olmalıdır. Birinci ve ikinci anonim türbelerin kubbe biçimleri birbirine benzemekle birlikte yükseklikleri farklıdır.

Nekropol koridorunun batı kolundaki üçüncü yapı Üçüncü Anonim Türbe'dir (Çizim 1 no:34). 1360-70 yıllarına ait olabilecek olan yapı, 25 x 26 x 5 cm. ölçülerinde tuğlalarla yapılmıştır. Diğer dönem örnekleri gibi kare planlı kübik gövdelidir (Resim 25).

Üçüncü Anonim Türbe'nin kuzeyindeki Dördüncü Anonim Türbe (Çizim 1 no:33), daha eski yapı kalıntıları üzerine yapılmıştır. Kuzeyindeki Beşinci Anonim Türbe (Çizim 1 no:11) ile arasındaki boşlukta bu döneme ait yapı izleri açıktadır. Bu izler Şah-ı Zinde kompleksinin 11. yüzyıla ait ilk türbelerine ait olmalıdır (Nemtseva-Shvab 1979:56). Dördüncü Anonim Türbe, güneyindeki ve orta yolun karşısında doğu koldaki türbelerden farklı olarak 12. yüzyıla aittir. Şah-ı Zinde türbeleri içinde bilinen ilk kriptalı türbedir (Nemtseva-Shvab 1979:97). Moğol istilası sırasında yıkılan türbenin daha sonra yapılan rekonstrüksiyonundan da anlaşılacağı üzere yapı Emirzâde Türbesi ile benzerlik taşımaktadır.

Beşinci Anonim Türbe'nin hizasında ve devamında yine literatürde isimlendirilemeyen bir başka türbe daha vardır (Çizim 1 no:12, resim 26). Altıncı Anonim Türbe olarak tanınan bu yapının arka kısmı ve üst örtüsü yıkıldığında günümüze sadece 7.5 m yüksekliğindeki ön cephesi gelebilmiştir (Resim 27). Türbe içinde 1969 yılında yapılan kazılarda bir veya daha fazla kadına ait olabileceği düşüncesini uyandıran buluntular çıkmıştır. Yapı, çeşitli yayınlarda Uluğ Sultan Begüm, Kutluğ Aka gibi isimlerle adlandırılmaya çalışılmıştır (Yetkin 1984:81). Şah-ı Zinde yapılarının en büyüklerinden olan bu yapının 8.03 x 16.00 m ölçülerindeki iç mekânının tamamen çinilerle kaplı olduğu kazı buluntularından anlaşılmıştır. Tüm ön yüze hakim olan taç kapısının çini mozaik süslemelerinden çok az şey kalmıştır. Türbe, 15. yüzyılın son çeyreğine ait olmalıdır (Aslanapa 1996:253). Altıncı Anonim Türbe'nin arkasında ve kuzey doğu kenarında 15. ve 16. yüzyıllara ait yapı kalıntıları vardır. Bunların devamında da 16. ve 17. yüzyıllara ait olduğu düşünülen bir başka türbenin kalıntıları bulunmaktadır.

Emir Burunduk ve Tuman Aka türbelerinin olduğu alanda ve bu alanın batısında kalan bölgede yapılan kazı sonuçlarının da ortaya koyduğu gibi daha eski dönemlere ait önemli izler ve mimari kalıntılar söz konusudur (Nemtseva 1974:42-50; Fedoov 1965; Bol'shakov 1971). Ancak burada ortaya çıkarılan en ilginç ve önemli yapı kalıntısı, taç kapısı anıt mezarlık orta yoluna veya bir başka deyişle nekropol koridoruna açılan, dikdörtgen planlı büyükçe bir medrese yapısı kalıntısıdır (Çizim 1 no:27, Çizim 9)). Altıncı Anonim

Türbe'den itibaren kuzey doğuya doğru Tuman Aka Mescidine kadar olan yapılar bu medrese kalıntıları üzerine yapılmıştır. 1969-1972 yılları arasında N.B. Nemtseva'nın yaptığı kazılarla ortaya çıkarılan bu yapı, Karahanlı (840-1212) İmparatorluk ailesinden Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han^{12'} in 1053 yılında¹³ Semerkand'ı başkent ilan etmesinin hemen ardından 1066 (H.458) yılında yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:42). Eski Semerkand'da kalıntılara ulaşılabilen en önemli yapıdır (Esin 1978:43,44). Kazılarda, bölgedeki Karahanlı mimarlığına ilişkin malzeme, yapı elemanları ve strüktürel unsurların anlaşılabilmesine katkı yapacak önemli sayıda buluntu açığa çıkarılmıştır. Özellikle, ilk olarak bu bölgede Karahanlı yapılarında kullanılan geometrik kompozisyonlu pişmiş sırlı, sırsız tuğla ve çini mozaik tezyinat örnekleri, Türkistan, İran ve Anadolu'da takip eden dönemlere gelenek oluşturması bakımından önemli buluntulardır (Mülayim 1982: 17,18). I. İbrahim medresesinin vakıf kayıtlarını, vakfiyelerini yayınlayan M. Khadr ve Z.V. Togan da yapının dönemindeki önemine değinerek daha sonra Selçuklu veziri Nizam'ül-Mülk tarafından Bağdat'ta yaptırılacak olan medrese ile kıyaslamışlardır (Esin 1978:45; Khadr 1967:307; Togan 1966; 7-10).

Medresenin yapılan kazılardan 44x55 m. ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır (Esin 1978: 42-50). Yine ortaya çıkan yapı izlerinden ve buluntulardan anlaşıldığına göre medrese binası dikdörtgen planlı, dört eyvanlı, giriş cephesindeki köşe hacimleri kubbe ile örtülmüş ve dış cepheleri 16-18x29 - 32x4-4.5 cm ölçülerindeki pişmiş tuğlalardan yapılmış, 11. yüzyıl için son derece karakteristik bir eserdir (Çizim 10). Sütunlar üzerine oturan geniş kemerlerle oluşturulan yapı duvarları ve anıtsal girişler bitkisel ve geometrik motif ve desenlerle süslenmiştir (Nemtseva 1974:109,119-121). Yapı üzerinde, bitkisel motiflerle bir arada kullanılan kûfi ve sülüs kitabelerdeki yazılar, Orta Asya'da Karahanlı döneminde geliştiği düşünülen Türk İslâm yazı sanatının ilk örnekleridir. Karahanlı döneminden bilinen ilk eyvanlı medrese olan yapının, küçük kubbeli giriş mekânı da dönemi için bir yeniliktir (Aslanapa 1996:209). Maverâünnehir ve Horasan'da ilk medrese yapılarının 10. yüzyılda yapıldığı bilinmektedir (Kuran 1969:5). Yapı kalıntıları içinde en fazla buluntu veren güney doğu köşedeki 9.7x9.7 m. ölçülerindeki küçük kubbeli odanın sarı, al ve gök mavisi zemin üzerine siyah renkli konturlarla oluşturulmuş bitkisel motifler yapının iç yüzey süslemeleri hakkında yeterli ipucu sunmaktadır (Esin 1978:48,49). Kazılarda Karahanlı dönemi yapılarında sırlı tuğlanın yanısıra çininin de kullanılmış olduğunu gösteren örnekler bulunmuştur¹⁴. Yapının banisi Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han'ın türbesi de muhtemelen medrese yakınında bir yerde yapılmış olup

12 840 yılından 1212 yılına kadar yani Büyük Selçuklu (1038-1157) İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki 55 yıl da dahil olmak üzere toplam 372 varlığını sürdüren Karahanlı İmparatorluğu'nun 1032 yılından sonra Doğu ve Batı Karahanlı İmparatorluğu şeklinde ikiye bölünmesinden sonra I. Muhammed adıyla tahta çıkan ilk Batı Karahanlı Kağanının kardeşi ve halefi "Müeyyidü'l-Adl Melikü'l-Maşrik" I. İbrahim Tamgaç Han.1052-1067 (H.444-459) yılları arasında 15 yıl Batı Karahanlı devletini başkent Semerkant'tan yönetmiştir. Öztuna 1964:224-226; Merçil 1993: 26.

13 O. Aslanapa'ya göre 1066 yılında yapılmıştır. Aslanapa 1996:254.

14 Uygur kale kentlerinin yapılan kazılarında Mimari süslemede mavi sırlı çini kaplamalara rastlanmakla birlikte Karahanlı ve Gazneli yapılarında benzer örnekler daha yoğundur. Yetkin 1986: 211.

medrese ile birlikte Moğol istilası veya takip eden dönemlerde, 14. yüzyıl başına kadar yıkılıp yok olmuştur (Nemtseva 1974:). Günümüze ulaşmayan bir başka dönem yapısı da Barthold'un 12. yüzyıl Semerkand şehri mahallelerinden Gurcmîn/ Kercumîn'de bulunduğunu belirttiği Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han'ın sarayıdır (Barthold 1990 : 95).

Medrese kalıntıları üzerine inşa edilen Altıncı Anonim Türbeden sonra nekropol koridorunda sol koldaki ilk yapı 14. yüzyılın sonlarına ait olan Emir Burunduk Türbesi'dir (Çizim1 no:13, resim 28). Türbe, Timur'un torunu Halil Sultan'ın (1384-1411) komutanlarından Emir Burunduk için 1385-86 yılında yapılmıştır. Emir Burunduk türbesinin 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başları arasında ait orijinal taç kapının mukarnaslı kavsarası ve taç kapı dekorasyonu yapının tarihlendirmesi bakımından önemlidir. Kare planlı yapının anıtmezarlık orta yoluna bakan taç kapısı dışında güney cephede bir başka girişi daha vardır. Bu girişin üstünde üst üste iki derin pencere açılmıştır. Kübik gövdenin üzerinde dış yüzlerine sağır pencere nişleri açılmış olan onaltıgen yüksek bir kasnakla geçilen konik kubbe içi, sekiz köşeli yıldızlardan oluşan geometrik kompozisyon kasetleriyle süslenmiştir. Sivri kemerli bir tonozla örtülü olan ve dokuz mezarın olduğu cenazelik 1925 yılında yapılan kazıyla ortaya çıkarılmıştır. Türbenin yapımı sırasında aynı yerde bulunan 11.-12. yüzyıllara ait türbe malzemesi ve temel katı kullanılmıştır. İç mekân çinilerinin benzerliği bakımından beşinci anonim (Nesefî) türbeyi yapan ustanın bu türbede de çalışmış olduğu düşünülebilir. Türbenin iç mekânı 12.2 X 10.05 m ölçülerindedir (Resim 29).

Emir Burunduk Türbesinin kuzey duvarına bitişik olarak yan yana üç mekân halinde 1405-1406 yıllarında, Tuman Aka Mescidi, Türbesi ve müştemilatı yapılmıştır (Çizim 1 no:15,16). 7.50X5.50 m. ölçülerindeki türbe, ile 6.8 X 5.7 metre ölçülerindeki mescid ve müştemilat, küçük bir külliye oluşturur (Aslanapa 1996:253). Çartaktan önce Burunduk Türbesi ile mescid arasında kalan 3 metrelik boşluğa bir çalışma mekânı yapılmıştır. Timur'un eşi olan Tuman Aka (Barthold 1990a:41) adına yapılmış olan türbe, yüksek kasnaklı ve çift kabuklu kubbesi ile dışarıdan, mukarnaslarla dolu köşelikleriyle, içerden son derece yüksek bir işçilik yansıtan çini kaplamaları, ve iç mekân süslemeleri ile dikkat çekicidir (Resim 30). Kubbe içi, kubbe kasnağı ve türbe duvarları çok kollu yıldız motiflerinden oluşan geometrik motiflerle süslenmiştir. Tuman Aka Türbe döşemesi zamanına ait mermerle kaplıdır. Kubbe içindeki açık ve koyu renkli çok kollu yıldızlardan oluşan geometrik dekorasyon ile kubbe eteğindeki çini yazı kuşağı, mukarnaslarla dolgulanmış kasnak son derece dikkat çekicidir (Resim 31). Timur tarafından 1389-1405 yılları arasında yaptırılan Kazakistan'ın Türkistan kentindeki Ahmet Yesevi Türbesinde de uygulanan üç parçalı çapraz tonoz Tuman Aka Külliyesinde iç mekânlarda yeni düzenlemeler yapılmasını mümkün kılmıştır (Golombek-Wilber 1988:188). Timurlu mimarisinde anıtsal yapılar olan mescid-i cumalar kadar olmasa da, mezarlıkların yakınında veya tür-

belerin yanında Tuman Aka ve Kasım b. Abbas Mescidi gibi çok sayıda küçük mescid yapılmıştır (Golombek-Wilber 1988:46).

Taç kapıdan itibaren güney-kuzey doğrultusunda yükselerek devam eden, ikinci kapıyı geçtikten sonra Şirin Bek Aka Türbesinin hemen önünden düz bir çizgide kuzey doğuya yönelen anıt mezarlık orta yolu, Tuman Aka Mescidi ile Kasım b. Abbas Külliyesi'nin tonozlu girişinin önünde üçüncü kapı tarafından kesilir (Çizim 1 no:5, resim32). Doğusunda Kasım b. Abbas Külliyesi'nin tonozlu giriş koridoruna, batısında Tuman Aka Mescid ve müstemilatına açılan (Resim 33) kuzey ve güney yönlerde de anıt mezarlık orta yolunu devam ettiren bu kapı; dünya egemenliğini temsil eden dört yöne açılan baldaken biçimli mekân vurgusu, mimari planlama ve biçimlendirme anlayışı bakımından Part-Sasani çartaklarının izlerini taşır (Grabar 1963: 191-198) (Çizim 11).

Türkistan'da bilinen en eski plan ve mekân tipi olan, taç kapı yüzleri kubbe yüksekliğine çıkan bu kubbeli yapının kalın duvarlarının içinde birbiri içine açılan derin kemerli kapı alınlıkları ve açıklıkları ile kemer kavsi dışındaki sağır alanlara yapılmış geometrik dekorasyonlu sırlı tuğla ve çinili simetrik kartuşlar, İran kültür sahasının biçimsel mirasıdır (Akın 1990:69,70; Önkal 1996: 6,7; Arseven 1970: 30). 1330 yılında yapılan bu baldaken kapı (çartak) kuzey doğu'ya doğru uzanan koridora veya yapılar arasındaki son avluya açılır. En üst kot seviyesi de olan burada, yapılar topluluğunun son yapı grubu bulunur. Doğusunda Kasım b. Abbas Külliyesi girişi, batısında ise Tuman Aka Mescidi olan bu kubbeli giriş, sade bir kapıdan çok etrafındaki yapılarla bütünleşmiş bir mimari form hüviyeti kazanmış anıtsal bir taç kapı görünümündedir. 4.1x4.2 m ölçülerinde kareye yakın bir plana sahip olan bu yapının yüksekliği 8.3 metredir (Nemtseva-Shvab 1979:27, 28, 32; Kurt 2003: 109-129). Derin sivri kemerli alınlıklı yapının her iki yandaki cepheleri geometrik ve bitkisel motifli tek renk sırlı çinilerle süslenmiştir. Kapının kuzey ve güney ön yüzündeki yapı yüksekliğini aşan anıtsal taç kapının arkasında bir kubbe ile örtülmüş yapının iç kısmında mukarnaslı bingi dolgusu dışında herhangi bir süsleme günümüze ulaşmamıştır.

Emir Burunduk Türbesi ile Tuman Aka Mescidi'nin hemen karşısında, tonozlu uzun bir geçitle girilen ve küçük bir külliye izlenimi veren yapılar, Kasım b. Abbas Türbesinin etrafında gelişmiş, Şah-ı Zinde yapılar topluluğunun nüvesini oluşturur (Çizim 12).

İslâmiyetin Türkistan'da yayıldığı yıllardan itibaren Afrâsiyâb öreninin güneyinde Kasım b. Abbas'ın olduğuna inanılan mezarın üzerinde hemen her dönemde bir türbe yapısının yapıldığı arkeolojik araştırmalardan anlaşılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:27). Özellikle Semerkand'ın Maveraünnehir'in en bayındır kentlerinden birisi olduğu, Samanoğulları (Nemtseva-Shvab 1979:27; Kurt 2003: 109-129) (H.203-394/M.819-1005) döneminde bu bölgede yoğun bir yapılaşma olduğu arkeolojik izlerden anlaşılmaktadır (Nemtseva-Shvab 1979:27, 28, 32; Kurt 2003: 109-129). Ancak döneme ilişkin türbe yapısı ve çevresi hakkında bir bilgi yoktur. Günümüze ulaşan buradaki en eski tarihli yapılar, yu-

karıda da belirtildiği üzere Batı Karahanlı Hakanı Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han'ın Semerkand'ı başkent yaptığı 1053 yılını takip eden yıllara aittir. Geri kalan yapılar, Timurlu çağında 14. yüzyılın ortalarında inşa edilmişlerdir.

Kasım b. Abbas Külliyesine, üçüncü bölüme açılan batı kapısından girilir (Resim 34). Çartağa açılan bu kapı 1404-1405 yılında yapılmıştır (Çizim 1 no:5). Üç panoya ayrılan ahşap kapı kanatlarının kare biçimli üst kısmında kapıyı yapan ustanın adı ve yapım tarihi yer alır (Resim 35). 15.yüzyıl başlarında Şirazlı usta Seyid Yusuf'un yaptığı bu ahşap kapı kanatları, döneminin ağaç işçiliği hakkında örnek bir eserdir¹⁵. Kapı kanatlarındaki dikdörtgen biçimli ortadaki ve kare biçimli alttaki kartuşların içi derin oyma tekniği ile bitkisel motifte süslenmiştir. Bu kapının ardında küçük külliye girişi sağlayan 2.50X20 m ölçüsündeki tonozlu geçit, ziyaretçileri yapı kütesinin güney doğu köşesindeki türbe dahil mescit, ziyarethâne, çilehâne hücreleri, misafirhâne ve zikir salonuna ulaştırır.

Bu girişin güney kenarında 12 metre kadar yüksekliği olan 11. yüzyıla ait bir minare vardır (Çizim 13). 1.70x2.20 m ölçülerinde prizmatik bir kaide üzerinde yükselen minare 1.70 m. Çapındadır (Çizim 1 no:4). Eski Tirmiz'deki Çar (char) Sütun ve 1110 tarihli Save Mescid-i Cuma minareleri ile benzerlik gösterir.

Tonozlu koridorun bittiği noktadan sonra güneye doğru yönelen ve koridor şeklinde devam eden hacimler, ziyarethâne, çilehâne ve türbe binaları da Karahanlılar döneminde 11. yüzyılda yapılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:33). Ziyarethânenin mescide açılan kapısı 14. yüzyıl Türkistan ağaç oymacılığının güzel bir örneğidir (Resim 36). Ahşap kapının sivri kemerli üst kısmındaki alınlık kitabesi ve bordürler derin oyma tekniği ile yapılmış yazı ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Alt kısımda ise ajur tekniği ile geometrik kompozisyonlar yapılmıştır. Bu kapı 15. yüzyılda mescid yapılmadan önce ön kapı olarak kullanılmıştır (Nemtseva-Shvab 1979:104).

Külliye içinde Kasım b. Abbas Türbesi'ne girmek için iç mekânı 1330'lu yıllarda çinilerle süslenen 5.70X5.76 m ölçülerindeki ziyarethânedan geçmek gerekir (Çizim 1 no:3). Külliye'nin güney doğu köşesindeki ziyarethânenin türbe ile bir arada yer aldığı mekân anlayışı 12. yüzyıldan, 15. yüzyıla kadar farklı planlamaya dayansa da, özellikle erken dönem türbelerinde daha iyi görülebilen bir anlayıştır (Çizim 1 no:2,3). Hatta türbe ile bütünlük arz eden bu dua yerleri zamanla büyüyerek ibadet yeri, cami ve mescide dönüşmüştür. Bunun en iyi örneği Kasım b. Abbas Külliyesidir (Çizim 14). Tuman Aka Mescidinde de bu anlayış belirginleştiğinden türbenin yanına doğrudan cami eklenmiştir. Yani ziyarethâne gelişerek camiye dönüşmüştür (Nemtseva-Shvab 1979:113).

Ziyarethânedan geçilerek girilen 3.60 x 3.75 m ölçülerindeki kare planlı Kasım b. Abbas Türbesi, sekiz dilimli kaburgalı bir kubbe tonoz ile örtülmüştür (Çizim 1 no:1). Kübik gövdenin üzerindeki bu kubbeye, dört köşedeki içi mukarnas dolgulı tromplarla geçil-

15 Şah-ı Zinde yapılarının Timurlu dönemi ustaları hakkında yorum yapan Shvab, yapılar da çalışan ahşap ustalarının Semerkant, çini ustalarının ise İranlı olduğunu belirtir. Nemtseva-Shvab 1979:125.

miştir. 1334-35 yıllarında türbe içinde önemli ölçüde onarım ve yenilemeler yapılmış, iç mekân planı da bu sırada şekillenmiş olmalıdır. Yapının türbe ve ziyarethâne üst örtüsü bu dönemde yenilerek, çini mozaikle kaplanmıştır. Özel bir çini işçiliğine sahip olan ziyarethâne ve türbe iç mekânında yapılan süslemelerdeki ilave ve yenilemelerde mavi, beyaz ve yeşil renk yanı sıra manganez rengi de görülür (Resim 37). Kasım b. Abbas türbesindeki beş kademeli çini kaplama sanduka 1335 yılında yapıların onarılması sırasında yapılarak yerine yerleştirilmiştir (Resim 38). Sanduka kitabesinde Kasım b. Abbas'ın 678/679 yılında öldüğü yazılıdır. Türbe içindeki çini süsleme de yine 1330'lu yıllara aittir.

Kasım b. Abbas yapıları içinde 17X5.40 m ölçüsüyle en büyük alanı, batı girişi ile güney doğu köşede yer alan türbe-ziyarethâne üniteleri arasında kalan 15. yüzyılda yapıldığı düşünülen mescid kaplar (Çizim 1 no:21,44, resim 39). Ancak yapının iç mekânının güney duvarında 2.30. m. yüksekliğinde 11. yüzyıla ait süslemeler de vardır. Mescid büyük olasılıkla Karahanlı dönemine ait yapı kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Mescide çartağa çıkan kuzey koridoruna açılan kapıdan girilir. Mescidin biri güney duvarından hazireye, diğeri de ziyarethâneye açılan iki kapısı daha vardır. Kompleksin asıl ilk girişi belli değildir. Ju. Z. Shvab minarenin altındaki kapının ilk giriş olabileceğini düşünmektedir (Nemtseva-Shvab 1979:92).

Kasım b. Abbas için yapılan türbe ve etrafında oluşan mescid, medrese, çilehane, zikir, tefekkür odaları bir arada düşünüldüğünde belki de bu yapılar zümresini bir hankâh olarak değerlendirmek doğru olacaktır. En azından buradaki mimari gelişim Timurlu döneminde bu yönde şekillenmiştir. Çoğunlukla burada olduğu gibi hankâh yapıları bir türbeyi merkeze alarak oluşmuştur. Aynı zamanda bir ziyaret yeri de olan bu türbeler, zamanla etrafındaki tesislerle varlığını sürdürmüşlerdir (Golombek-Wilber 1988:88,89). Büyük çoğunlukla bir mutasavvıfın, bir tarikat önderinin adıyla anılan hankâhlar, Kasım b. Abbas yapıları benzeri bir kompozisyona sahiptirler. Harezm' deki Oğuz illerinde ve Türkistan'da Göktürk Çağı'ndan başlayarak yapılmış olan bazı korunaklı kervan menzil yapıları İslâmiyetin bu bölgelerde yayılmasından sonra hankâh olarak kullanılmışlardır¹⁶. Ayrıca, Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesi (1417-21) ve Muhammed Sultan kompleksi ile Herat'taki Şâh Rûh medresesinde olduğu gibi, bazı medreseler de hankâhlarla birlikte inşa edilmişlerdir (Golombek-Wilber 1988:48). Timurulardan sonra da,

16 Golombek-Wilber 1988:48. Emel Esin, Türk mimarisinde; mescid, medrese, şifahane, yolcu barınağı vb. ünitelerin bir arada planlanarak yapıldığı veya zamanla farklı ihtiyaçlara cevap veren ünitelerin de eklendiği İslâm dönemi külliyelerinin arkaik örneklerinin İ.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Burkan dinine (Budizm) bağlı Türk çevrelerinde "buyan" adı ile Burkan rahiplerinin (Türkçesi Toyun) eğitim, barınak ve ibadet ihtiyaçları için yapıldığını yazar. Esin 1972: 79. İslâmiyet öncesi Burkan dinine (Budizm) mensup Türklerce yapılan bu Burkan (Budist) hayrat külliyelerinin mimari plan şeması ve yapı formlarının takip eden dönemlerde de bir gelenek olarak devam ettirildiğini ve İslâmiyetle birlikte Türk İslâm mimarisine kazandırıldığını belirtir. Esin 1972: 83. 630 yılında Batı Türkistan'a gelen Çin'li Budist keşiş Hsüan-tsang (602-664)' ın seyahatnâmesinde Semerkant'ta gördüğünü söylediği iki Burkan hayrat külliyesi hakkındaki izlenimlerini de örnek olarak gösterir. Esin 1972: 79,85. İslâmiyetin Orta Asya'da yayılmaya başladığı 8. yüzyıldan itibaren Harezm ve Çayardı'na gelen Müslüman Arap gezginlerin ribât veya hankâh olarak adlandırdıkları bu külliyelerin İslâmiyetle birlikte şeklen devam ettiği konusunda tartıştıkları noktalar varsa da bir çok araştırmacı da benzer görüşlere sahiptirler. Barthold 1963: 227; Köprülü 1942: 267-278; Godard 1962; Marçais 1947; Marçais 1961; Litvinsky 1968; Erdman 1953; Esin 1972; Aslanapa 1964; Baykara 1995; Rabbat 1994: 493-506.

medrese ve hankâhlarda Semerkand'daki Şîr-Dâr (1619–36) ve Tillâ-Kâri Medresesi (1646–60), Buharâdaki Kukeldaş (1568–69) ve Mîr-i Arab Medresesi (1530–36), gibi yapılarda Timurlu mimari gelenekleri ve anlayışları devam etmiştir (Cezar 1977:453). İslam dünyasında vakıf bakımından en zengin bölgelerden birisi olan Türkistan coğrafyasında yapılan hankâhlar Timurlu mimarisinin yaygın yapı tiplerinden biri olmuştur. Semerkand'ta hankâhların varlığının sürmesini sağlayan vakıfların gelişmesi Timur ve halefleri döneminde olmuştur (Erşahin2001:131;Yediyıldız:1990). Semerkand'ta 14. ve 16. yüzyıllar arasında kurulan çok sayıdaki vakıf, bölgenin kültürel, siyasi ve dîni merkez olmasına doğrudan katkı yapmıştır (Erşahin 2001:131,132). Buharâdaki Hâce Nakş-bend Nadir Divan Bek Hankâhı, Buhara yakınındaki Fethabad köyündeki Şeyh Seyfettin Baharzi ve İsficâb'taki Karatekin Ribâtı, Kazakistan Yesi (Türkistan)'deki Hoca Ahmet Yesevi Hankâhı (1389-1405), Şah-ı Zinde yapılarının oluşması hakkında fikir veren yapılardır (Turan 1971:110).

Kasım b. Abbas külliyesinin bir parçası olan ancak günümüze ulaşmayan İbn Battûta'nın ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği yapılar içinde bir de şifahâne vardır (Barthold 1990: 97).

Şah-Zinde yapılarının son grubunun bulunduğu taşlığa girdikten sonra sol koldaki Tuman Aka Mescidinin bitişiğindeki Tuman Aka Türbesinin (Çizim 1 no:15) karşısında 1361 tarihli onarım kitabesi olan Anonim Onuncu Türbe vardır (Çizim 1 no:7). Taçkapı cephesinde ve iç mekânda mavi, beyaz, yeşil, mor ve manganez kırmızısı çinilerle kaplı türbenin taban alanı 9.4x8.5 m. Ölçülerindedir (Resim 40).

Nekropol koridoru buradan itibaren 90° dönerek batıya yönelir. Bu noktada en güneydeki büyük taçkapı ile girilen uzun nekropol koridorunun en sonunda ve koridorun tam karşısında 14. yüzyılın ortalarında yapılmış olan ve Şah-ı Zinde yapıları içinde çini mozaik kitabe panolarıyla dikkati çeken Hoca Ahmet Türbesi vardır (Çizim 1 no:6, Çizim 15). Hoca Ahmet türbesinin tek renk sırlı kabartma çini ve çini mozaik süslemeleri 14. yüzyılın ikinci yarısına aittir (Resim 41). Hoca Ahmet ve 1361 tarihli türbeler, tek kubbeli kare planlı tek üniteli, eyvana dönüşmüş yüksek ve derin kemerli piştak düzenlemeli, kriptalı yapılardır. Yapı yüksekliğini aşan olağanüstü etkileyici çini dekorasyonlu ön yüz düzenlemeleri ile Timurlu türbe mimarlığının en seçkin örneklerinden sayılırlar (Resim 42). Anıtsal formları ile de dikkati çeken, ancak dış ve iç yüzeylerde kullanılan ileri düzeydeki çini işçiliği ile konsrüktif özellikleri adeta ikinci planda kalan; lacivert, sarı, yeşil, mor, siyah, beyaz ve turkuvaz renkli çini mozaiklerle kaplı bu türbeler Timurlu mimarisini vurgulayan pek çok özelliğe sahip karakteristik yapılardır (Cezar 1977:457).

Hoca Ahmet Türbesi'nin önünde batıya doğru dönerek sonlanan Şah-ı Zinde yapılar topluluğu orta yolunun sol kolunda 15. yüzyıla ait iki, sağ kolda da dönemi tespit edilmeyen üç türbe kalıntısı vardır. Burada ilk arkeolojik çalışma 1925 senesinde B.L.Biyatkin tarafından yapılmıştır. Bu koridor Tamgaç Buğra Han Medresesinin kuzey duvarına dayanır.

Şah-1 Zinde yapıları bütünü için, başlangıçta planlanmış, sürgit bir yapılaşma programı dinamiği söz konusu olmamıştır. Ancak, zamanla topoğrafik ve kullanım amacı zorunluluklarına bağlı olarak kendiliğinden gelişmiş, kendi içinde son derece uyumlu bir şekilde çözümlenmiş yapı planlaması söz konusudur. Aralıklarla da olsa 11. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yapı faaliyetinin sürdüğü bu Eski Afrâsiyâb tepesinin sahip olduğu mimari silüet, örnekleri daha sonraki yüzyıllarda Hazar Denizi'nin batısındaki Türk coğrafyasında; Bursa'da Muradiye Külliyesi'nde veya İstanbul'da Eyüp'te karşımıza çıkacak bir mimari geleneğin, planlama anlayışının, bir anıtsal mezar ve mezarlık geleneğinin arkaik örneğidir. 12. yüzyıldan itibaren farklı tip ve özelliklere sahip olarak gelişen Anadolu türbe ve kümbetleri ile Şah-1 Zinde Türbelerinin sadece süsleme anlayışı ve yapım malzemesi ile değil mimari biçim ve planlama özellikleri bakımından da bazı farklılıklara sahip oldukları görülür. Ancak yine de genel planlama ve strüktürel kurgulama anlayışı, tercih edilen süsleme malzemesinin konu, motif ve desen grupları bakımından kullandığı ortak dil Anadolu ve Türkistan mimarlık geleneklerinin ortak geçmişine işaret edecek şekilde aynıdır.

9. yüzyılın ortalarına doğru Uygur Devletinin yıkılmasının ardından kurulan Türkistan'daki Karahanlılar (840-1212), Horasan, İran; Anadolu'daki Selçuklu; Nil kıyısında Kahire'deki Memlûk (1250-1517) ve tüm Osmanlı ülkelerindeki birbirine benzer *silüetler* oluşturan Türk mezar yapıları; M.O. Arık'ın Ortaçağ Anadolu türbelerini betimlemek için kullandığı, *dikine ve yatay çizgilerin hakim olduğu* ortak bir biçim anlayışını yansıtır. Kare, dikdörtgen prizma, silindirik, çokgen veya bir kaç tipin bir arada uygulanmış olduğu izlenimini veren gövde yapısına sahip, dairesel ya da çokgen kasnak üzerine konik ve piramidal külâhla veya kubbe ile örtülü bu yapılar, Türk mimarlık repertuarının en önemli yapı tiplerindedir. Türklerde anıtsal mezar geleneğinin, İslâm öncesi ölü gömme kültürü ve kurgan biçimselliği arasındaki ilişkiden doğduğunu Josef Strzygowski'den bu yana pek çok araştırmacı öne sürmekle birlikte bu iddianın sonuçta Samanoğlu İsmail Bey türbesindeki vardığı biçime ulaşıncaya kadar sürmüş olması gereken evrelerin ara örneklerini görebileceğimiz arkaik tip yapılar bilinmemektedir. Emperyal güç göstergesi olan ve iktidar prestijini yansıtan anıtsal türbe mimarlığının Orta Asya'da Türklerin arasında İslâmiyetin kabulünden sonra geliştiği görülür. Samanoğlu dönemine ait ilk türbelerden itibaren bu durumu izlemek mümkündür (Akın 1990:69). Timurlu dönemde de aynı anlayış devam etmiştir. Hatta Timurlu mimarisi yapıların boyutlarını büyüterek bu anlayışı daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Bu dönemde mutasavvıf ve ulemâya ait türbelerin de hükümdar türbeleri boyutunda yapılması mimarlık diliyle ifade etmek bakımından fikir ve düşünce adamlarına verilen önemi de gösterir. Dünya egemenliğini temsil eden dört yöne açılan plan tasarımı ile bu yapılar mimari planlama ve biçimlendirme anlayışı bakımından Part-Sasani *'cihartak'* larının (çartak) izlerini taşırlar (Grabar 1963:191-198). Türkistan'da bilinen bu şekildeki en eski türbe yapısı olan Buharâdaki 10. yüzyılın başlarına ait olduğu düşünülen Samanoğlu İsmail Bey Türbesi'ndeki veya

daha sonra İran ve Turan'da yapılan Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu türbelerinin iç mekânlarında dört yöndeki kalın duvarların içinde kalan derin büyük nişler, İran'daki ateş tapınaklarının biçimsel mirasıdır (Akın 1990:69,70;Önkal 1996:6,7). Ön yüzde yapı yüksekliğini aşan anıtsal taç kapının arkasında, bir kubbe ile örtülmüş, kalın taşıyıcı duvarları iç mekânda dört yönde sivri kemeri tonozlu bir eyvan görüntüsü şeklinde açılarak plan özelliği ve işlevselliği geliştirilen kübik gövdeli bu türbeler, Türkistan, Horasan ve İran'da yüzlerce yıl biçimsel bir sürekliliği devam ettiren ortaçağ Türk mimarlığının bu coğrafyada geleneğin taşıyıcısı olmuş özgün bir yapı tipidir. Kurganlarla ilişkilendirilen iki katlı Türk türbe geleneğini Timurlu türbeleri de devam ettirmişlerdir. Karahanlılar'a ait bilinen ilk türbelerden beri, tahnit edilmiş, mumyalanmış ceset girişin altındaki mumyalık/kriptaya veya cenazelik denilen alt katta muhafaza edilmiş, üst katta ise ölünün ruhunu taziz için sembolik bir sanduka konulmuştur.

Bu genel tipolojiyi sürdüren Timurlu türbelerinin kendinden önceki veya sonraki dönemlerin türbelerinden temel farkları, örtü sistemleri, giriş cephesinde yapı yüksekliğini aşan anıtsal taç kapı ve tüm yapıya egemen Timurlu çini sanatıdır. Timurlu dönemine ait bütün türbelerde cenazelik mevcuttur.

Asya'daki Türk mimarlık ve el sanatlarının 11. yüzyıldan geç dönemlere kadar olan gelişimini her açıdan örnekleyen, diğer Türk mimarlık gelenekleriyle de üslup bakımından benzerlikleri anlamayı mümkün kılan Şah-ı Zinde Nekropolü, 1930'lu yıllardan başlayarak 15-20 yıl kadar kısmi onarım ve restorasyonlar görmüştür. Ancak 1950'li ve 60'lı yıllarda dönemin idaresi, yapıların taşıdığı dîni ve toplumsal önemin zamanla siyasallaşması kaygısını duyarak 1991 yılındaki bağımsızlık öncesine kadar hiç bir bakım onarım ve koruma çalışması yapmamıştır. Bağımsızlığın ardından da uzun bir zaman herhangi bir bakım onarım faaliyeti olmayan Şah-ı Zinde Külliyesinde, ancak 2000 yılı sonrasında gerekli adımlar atılmıştır. Bazı Özbek devlet kuruluşlarının ve özel olarak kurulan "Şah-ı Zinde" kurumunun organizasyonu ve sorumluluğunda başlatılan restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları hızla devam etmiştir. 2007 Yılı itibarıyla yapıların restorasyonu, günümüze ulaşmayan bazı yapıların da rekonstrüksiyonu ve alan düzenlemeleri tamamlanmıştır. Göz alıcı çini-mozaik süslemeleriyle yeniden canlandırılan yapıların restorasyonlarında bu alandaki uluslararası kriterlerin bazen uygulanmamış olduğu görülmekle birlikte, ortaya çıkan sonuç açısından yapılan çalışma son derece memnuniyet vericidir. Şah-ı Zinde yapılarının üzerinde bulunduğu Efrâsiyâb höyüğünde özellikle kompleksin civarında yapılan eski kazıların sürdürülmesi ve tamamlanması, bu konuda bir planlama ve hazırlığın olup olmadığı bilinmemekle birlikte takip eden aşama olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Aka, İ. (1991)., *Timur ve Devleti Atatürk Kültür*, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV Dizi-Sa.15 Ankara .
- Akımushkın, O. F. (2001)., *Tarikh-i Kāşgar. Anonimnaya tyurkskaya khronika vladeteļ Vostochnogo Turkestana po konets XVII veka* (Tārik-e Kāşgar. 17. yüzyıl sonuna kadar Doğu Türkistan'ın sahipleri Türkler Hakkında Anonim bir tarih / An anonymous Turkic chronicle of the owners of the Eastern Turkestan up until the end of the 17th century), St. Petersburg.
- Akın, G. (1990)., *Asya Merkezi Mekân Geleneği* Ankara .
- Alyılmaz, C. (202)., "Eski Türk Şehirleri ve Semerkand" Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S.20 s.,303-311.
- Arseven, C. E. (1970)., *Türk Sanatı* İstanbul.
- Aslanapa, O. (1964)., "Ribât", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9. İstanbul s.,737.
- Aslanapa, O. (1996)., *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Türksoy yayını., N.7, Ankara .
- Atkinson, T.W. (1860)., *Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, The Kirghis Steppes, Chinese Tartary, And Part of Central Asia..* Philadelphia : J.W. Bradley, 48 Nort Fourth Street.
- Barthold, V. (1947)., "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasim Meselesine Dair" (Çev. A.İnan), *Belleten* XI/43, s.515-539.
- Barthold, V.V.(1990)., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz.H.D.Yıldız) Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları IV.Dizi-Sa.11 Ankara.
- Barthold, W. (1963)., *İslâm Medeniyeti Tarihi* Ankara.
- Barthold, W. (1996)., *New information on Samarkand monuments*, Tashkent.
- Barthold, W.(1990a)., *Uluğ Beg ve Zamanı* (Çev. İ. Aka) Kültür Bakanlığı Yayınları:1118 1000 Temel Eser Dizisi:147 Ankara .
- Başkan, S.(2010)., "Architectural and Archaeological Detections about the Samarkand Shah-ı Zinde Structures and an Assessment in terms of history of Turkish Art" *Islamic Civilization in Central Asia* Proceedings International Conference on Research Centre for Islamic History, Art and Culture (İslâm,Tarih,Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi-IRCICA-) / Ministry of Education and Science Republic Kazakhstan R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies. Astana, 4 -7 September. İstanbul s.,33-65.
- Battûta, (Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî) (2005)., *İbn Battûta Seyahatnamesi* (Çev.A.S. Aykut) İstanbul.
- Baykara, T. (1995)., "Ribât ve Rabat", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara1995.
- Bolşakov, O.G. (1971)., "Dva vakfa İbrahimia Tamgaç Hana v Samarkande" *Stranı i narodi Vostoka X Moskova* .
- Bulatova, V.A.- Shishkina, G.V. (1986)., *Samarkand* Tashkent.
- Burket, M. (1965)., *Tomb Towers and Inscriptions in Iran* *Oriental Art* Vol. XI P., 101-106.
- Cezar, M. (1977)., *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları., İstanbul .

- Craven, E. (1789)., *A Journey Through the Crimea to Constantinople in a Series of Letters*. G.G.J. and J. Robinson, London.
- Crowe, Y. (1992)., "Some Timurid Designs and Their Far Eastern Connections" *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century* (Ed. L. Golombek-M. Subtelny) Leiden-New York-Köln, p., 168-178.
- Çeşmeli, İ. (2007)., *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi* İstanbul.
- Erdmann, K. (1953)., Notizen sum inneranatolischen Karavansaray beobachtungen auf einer reise im Juli 1953. In *Kunst des Orients II*. Weisbaden: Franz Steiner Verlag, p. 5-29.
- Erşahin, S. (2001)., "Sovyetlerin Vakıf Politikası Ve Türkistan'da Vakıfların Kamulaştırılması" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 42 s., 131-143.
- Esin, E. (1972)., "Müyanlık, Uygur Buyan Yapısından (Vihara) Hakanlı Müyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme" *Malazgirt Armağanı* Türk Tarih kurumu Yayınlarından XIX. Seri-Sa.4 Ankara, s., 75-102.
- Esin, E. (1978)., "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (1052-68) Semerkand'da Yaptırdığı Abideler" *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı VIII* 1978 s., 37-56.
- Fedoov, N.N. (1965)., "K voprosu o poslednem Karahanidskom dvortze na Afrasiabe" *Sovetskaya Arxeologiya III*.
- Firdevsi (1992)., *Şehnâme II* MEB Ankara.
- Fourniau, V. (2005)., "Timurlu Semerkand'ı", *Semer kand 1400-1500* (Çev. A. Berktaş), İstanbul.
- Frumkin, G. (1970)., *Archaeology in Soviet Central Asia*, HO 3/1, Leiden and Köln.
- Godard, A. (1962)., *Die Kunst Des Iran F.A.* Herbig Verlagsbuchhandlung Berlin-Grünwald .
- Golombek L. (1988)., *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. 2 vol., Princeton.
- Golombek, L-Wilber, D. (1988)., *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. 1 and 2. Princeton: Princeton University Press.
- Göker, L. (1995)., *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi* M.E.B. Yayınları: 2609 Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 681 Araştırma İnceleme Dizisi: 6 İstanbul.
- Grabar, O., (1963) "The Islamic Dome, some considerations" *Journal of the society of architectural XXII/4* p., 191-198.
- Grube, E. J. (1967)., "Timurid Art", *Encyclopedia of World Art*, C. 14, London., p., 97-109.
- Grube, E.J. (1988-1989)., "Notes on the Decorative arts of the Timurid Period II" *Islamic Art III*. p., 175-208.
- Hillenbrand, R. (1976)., "Saljûq Dome Chambers in North-West Iran," *Iran* 14, pp. 93-102.
- Hillenbrand, R. (2003)., "Aspects of Timurid Architecture in Central Asia", *EJOS Electronic Journal of Oriental Studies* VI, No. 20. p., 1-37.

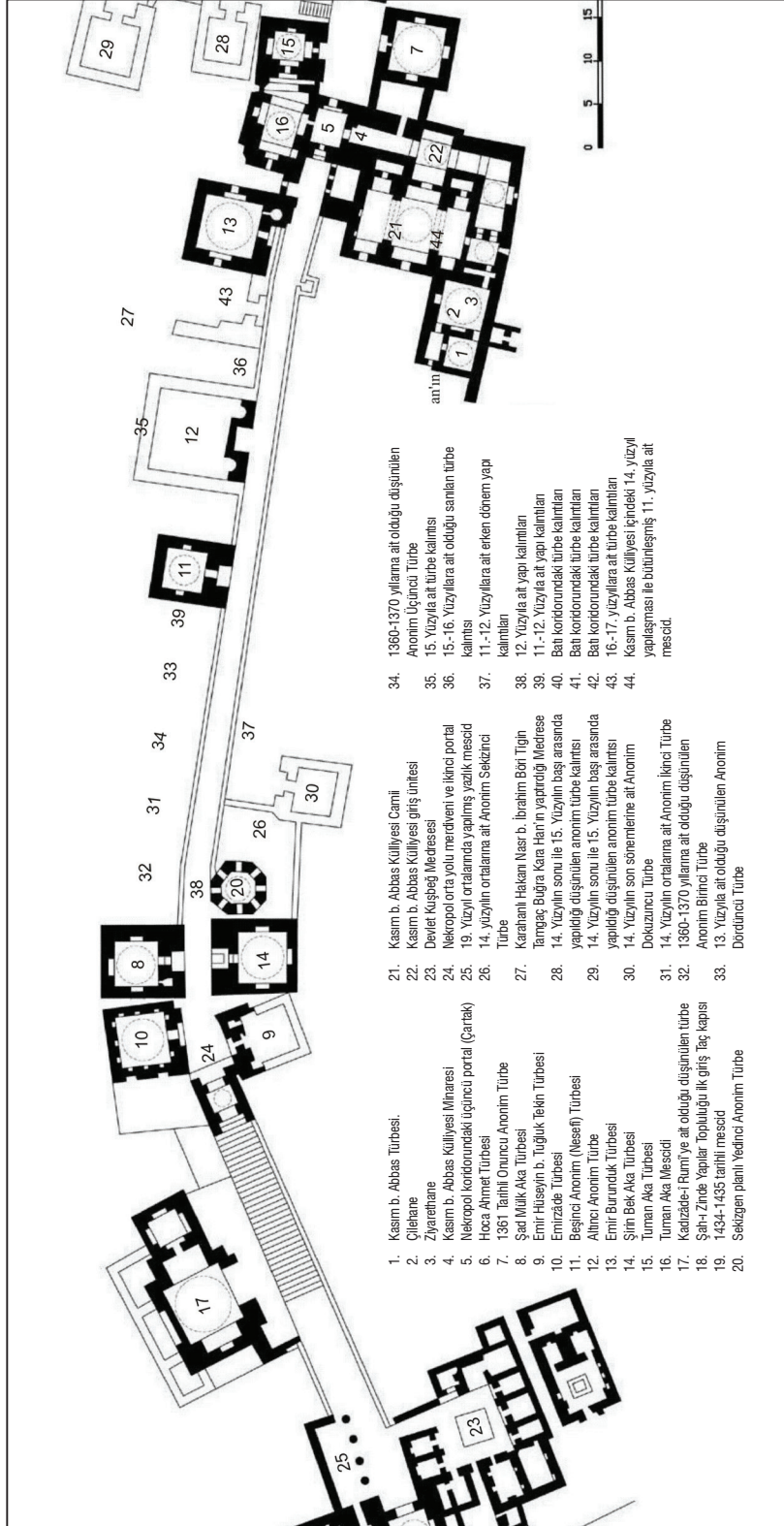

- Khadr, M. (1967)., "Deux actes de waqf d'un Qarakhanide d'Asie Centrale" *Journal Asiatique* tome CCLV/3-4 Paris.
- Kitapçı, Z. (1989)., *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler* Konya.
- Köprülü, F. (1942)., "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, S. 2. s., 267-278.
- Kuran, A. (1969)., *Anadolu Medreseleri C.I* Ankara.
- Kunt, H. (2003)., Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt XLIV, Sayı 2 s., 109-129.
- Lentz, T.W.- Lowry, G. D. (1989)., *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles.
- Lıtvinsky, B.A. (1968)., "Outline history of Buddhism in Central Asia" *International Conference on the History Archaeology and Culture of Central Asia in the Kushan Period*. Dushanbe .
- Marçais, G. (1947)., *L'Art d'Islam*. Paris.
- Marçais, G. (1961)., "Ribât", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9. İstanbul s., 734.
- Mongait, A. L. (1961)., *Archaeology in the U.S.S.R.*. (Çev. M. W. Thomson), Pelican, London .
- Morgan, D. (1988)., *Medieval Persia 1040-1797*, London Longman.
- Mukminova, R. G. (1992)., "Craftsmen and Guild Life in Samarqand", *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century* (Ed. L. Golombek-M. Subtelny), Leiden-New York-Köln. p., 29-35.
- Mülayim, S. (1982)., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler.Selçuklu Çağı Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:503 Sanat Eserleri Dizisi:1* Ankara.
- Necipoglu, G. (1990)., "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles". *An Annual on Islamic Art and Architecture*. (Ed. Oleg Grabar), *Muqarnas* 7
- Necipoglu, G. (1992)., "Geometric Design in Timurid/Turkmen Architectural Practice: Thoughts on a Recently Discovered Scroll and Its Late Gothic Parallels". *In Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. (Ed.Lisa Golombek and Maria Subtelny). *Muqarnas* 6 p., 48-66.
- Nemstseva, N. B - SHVAB, JU. Z. (1979)., *Ansaml' Shah-i Zinda, Istoriko-arkhitekturnyj ocherk (L'ensemble de Shah-i Zinda. Essai historique et architectural)*, Tashkent.
- Nemstseva, N. B. (1974)., "Medrese Tamgach Bogra-khana v Samarkande" (La madrasa de Tamgach Bogra-Khan a Samarkande), *Afrasiab, III*, Tashkend.
- Nemtseva, N. B. (1977)., The origins and architectural development of the Shah i Zinda', (İngilizce Çev.-Ed. J. M. Rogers and A. Yasin,) , *Journal of Persian Studies* 15, Tehran, pp. 51-73.
- Nemtseva, N. B. (1987)., *Shahi Zindah*, Gafur Gulyam Literature and Art Publishers, Tashkent.
- Önkal, H. (1992)., *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara .
- Önkal, H. (1996)., *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara.

- Öztuna, Y. (1964)., *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi (.I-II)* Hayat Kitapları:37 Tarih Serisi:1 İstanbul.
- Pinder-Wilson,R. (1986)., "Timurid Architecture" *The Cambridge History of Iran Charter 15, The Timurid and Safavid Periods* (Ed.Jackson,P-Lockhart,L) Cambridge University Pres. p.728-759.
- Pope, A.U. (1965)., *Persian Architecture* New York .
- Pope,A.U.- Ackermann,P. (1938-39)., *A Survey of Persian Art* Oxford.
- Pugachenkova, G. (1965)., *Architectural monuments of Maverannahr of Ulugbek's period.*
- Pumpelly, R. - Schmidt, H. (1905)., *Exploration in Türkestan.* Washington.
- Rabbat, N. (1994)., "Ribât", *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 8. Leiden s., 493-506.
- Roux, J. P. (2006)., *Orta Asya. Tarih ve Uygarlık* İstanbul.
- Schuyler, E. (1876)., *Turkestan, Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukarha and Kuldja*, London and New York. (Türkçe baskı; *Türkistan / Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, İstanbul 2007)
- Shıskin, V.A (1970)., *Nadisi vı Ansamblye Şahi-Zinda.*
- Soustiel, J.- Porter, Y., *Tombs of Paradise: The Shah-e-Zende in Samarkand and Architectural Ceramics of Central Asia*, Saint-Remy-en-l'Eau, Monelle Hayot, 2003
- Stein, M.A. (1907)., *Ancient Khotan: Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan*, 2 vols. Clarendon Press. Oxford.
- Stronach, D. - YOUNG, T.C. (1966)., "Three Octagonal Seljuq Tomb Towers from Iran," *Iran* 4, pp. 1-20.
- Tanman, M. B. (1998)., "Hankâh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.16. İstanbul.
- Togan, Z.V.,(1966) "Karahanlılar tarihine ait bazı kayıtlar" *Türk Yurdu* C.V/11 S.329 s.,7-10.
- Tuncer, O.C. (1986)., *Anadolu Kümbetleri I. Selçuklu Dönemi.* Ankara.
- Turan, O. (1971)., *Selçuklular ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.
- Ünver, A.S. (1970)., *Bursalı Kadızâde-i Rûmî ve Devrinin öteki Bilimcileri* İzmir.
- Vámbéry, Á. (1885)., *Die Scheibaniade, ein Oezbegisches Heldengedicht*, Budapest, 1885.
- Yediyıldız, B. (1990)., "İslamda Vakıf", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* XIV, İstanbul.
- Yetkin, S. K. (1984)., *İslâm Ülkelerinde Sanat* İstanbul.
- Yetkin, S.K. (1954)., *İslam sanatı Tarihi* İstanbul.
- Yetkin, S.K. (1970)., *Türk Mimarisi* Ankara.
- Yetkin, Ş. (1986)., *Anadolu Türk Çini Sanatının Gelişmesi* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları:1631 İstanbul.
- Yücel, Y. (1989)., *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV. Dizi-Sa.6 Ankara.

Ekler
Çizimler

1. Şah-1 Zinde Yapılar Topluluğu (Vaziyet Planı)

2.1. اللّٰه (Allah) يا بّسير (ya Basir) يا سميع (ya Samie).
Tuman Aka türbesi kuzey ve batı cephesinden.

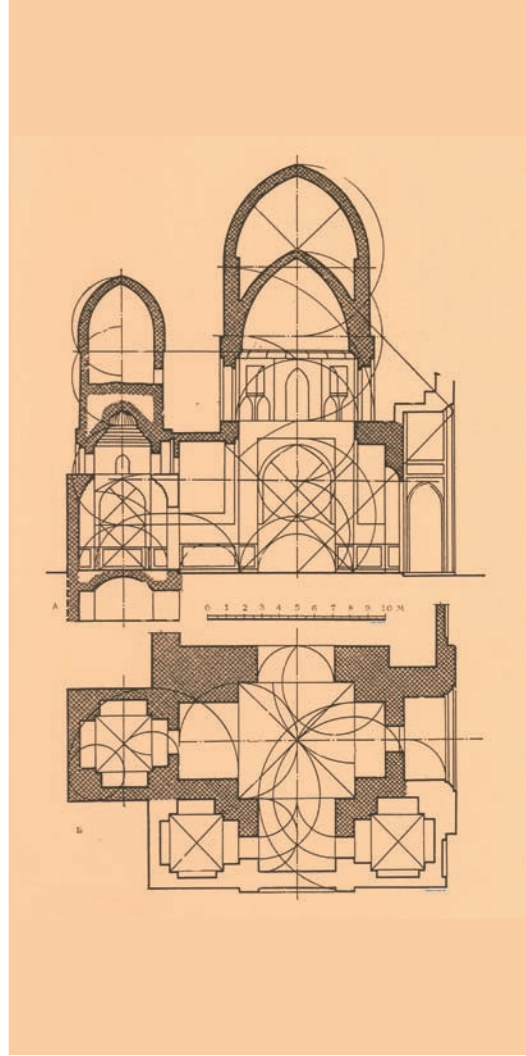
2.2. يا رحمن (ya Rahman). Şah-1 Zinde yapılarından Kadızâde-i Rumî türbesinin kuzey taraftaki alçak kubbe kasnağından detay

2.3. نبي محمد (Nebi Muhammed) اللّٰه ربي (Allah rabbi).
Birinci anonim türbe taçkapısı güney yan kenarından.

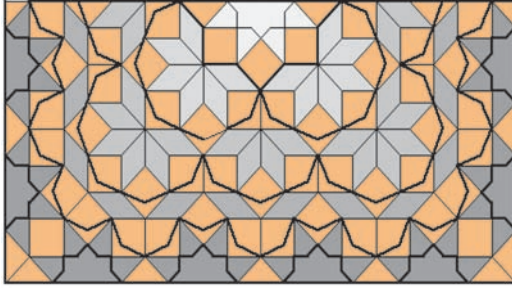

2.4. بسم الله الرحمن الرحيم قلّه والله أحد الله ال صمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد.
(İhlâs suresinin 112. Ayeti). 1361 Tarihli Anonim türbe taçkapı kitabesi

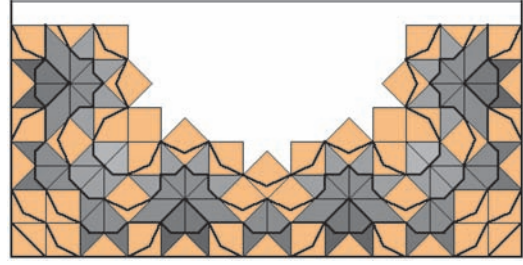

3. Kadızâde-i Rumî kesit ve planı (Nemtseva-Shvab 1979: 132).

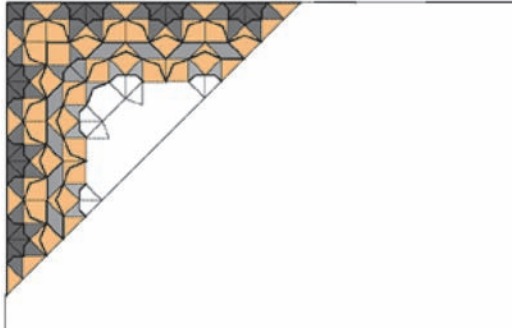

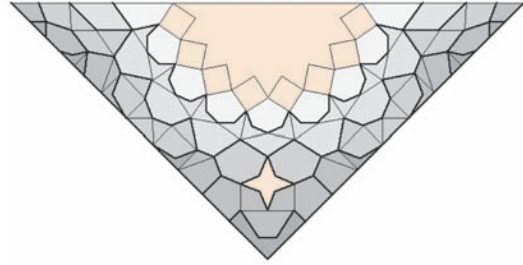
4.1. Şad Mülk Aka türbesinden

4.2. 1361 Tarihli Anonim türbeden

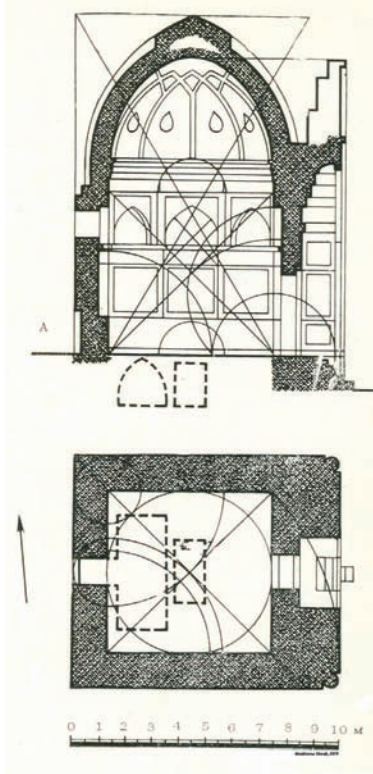

4.3. Kutluk Aka türbesinden

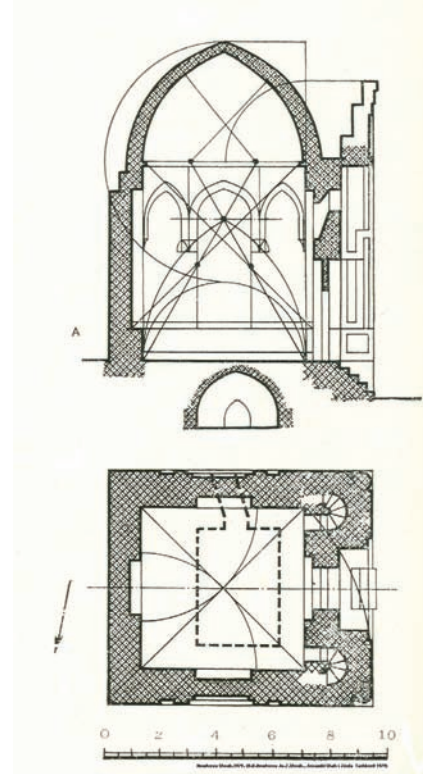

4.4. Şirin Bike Aka türbesinden

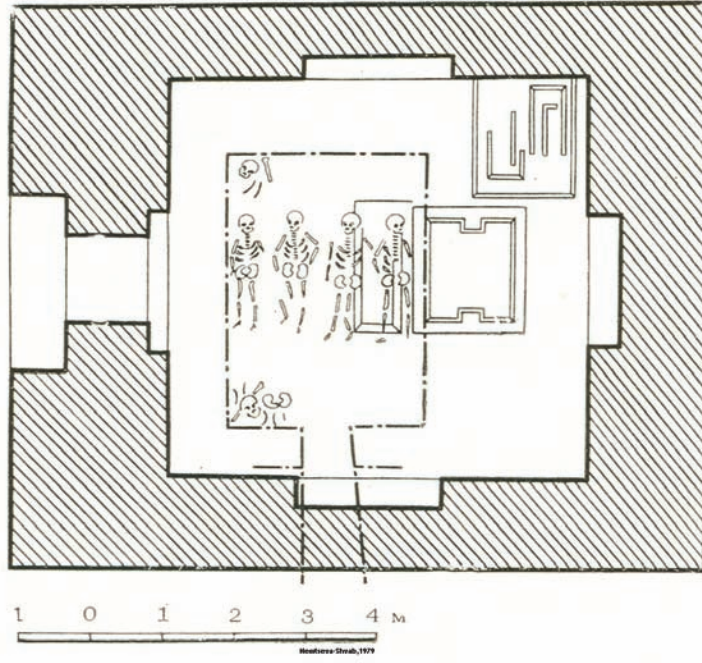
4. Şah-1 Zinde yapılarında mukarnas süsleme detayları. [S. Takahashi, (<http://www.ramabi.ac.jp/idd/shiro/muqarnas/data/samarqand.htm>)]

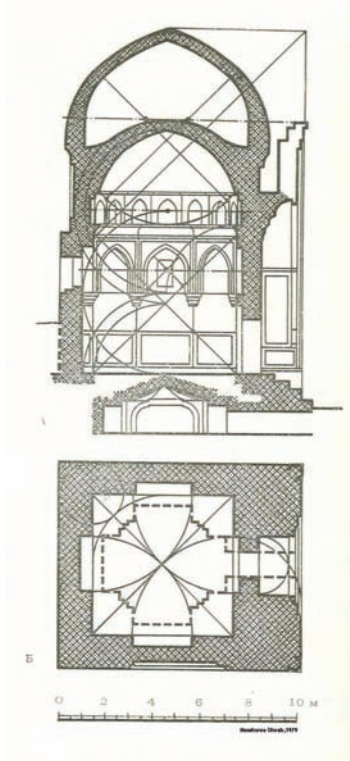
5. Şad Mülk Aka Türbesi kesit ve planı. (Nemtseva-Shvab 1979:112).

6. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi kesit ve planı. (Nemtseva-Shvab 1979: 112).

7. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi kriptası planı. (Nemtseva-Shvab 1979: 61).

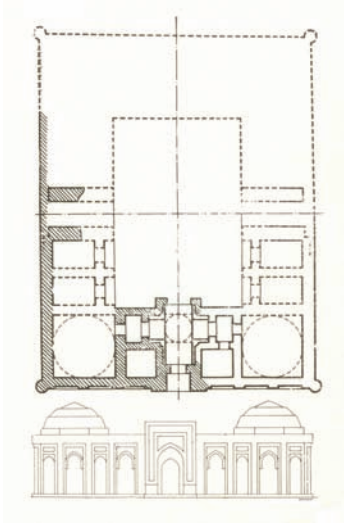

8. Emir Burunduk Türbesi kesit ve planı. (Nemtseva-Shvab 1979:123).

9. 11. Yüzyılda Şah-ı Zinde Kompleksinin planı. (Nemtseva-Shvab 1979:29).

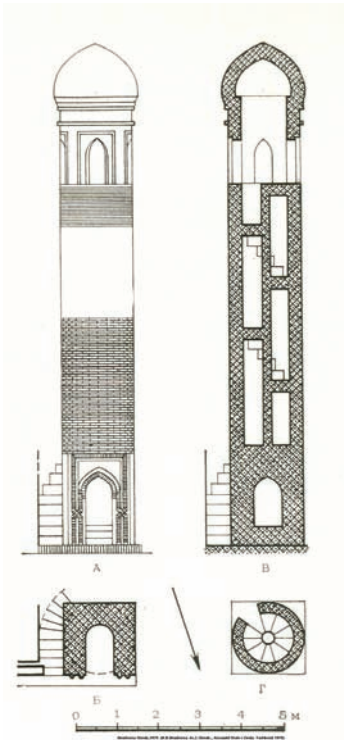
10. Batı Karahanlı Hakanı Nasr b. İbrahim Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han' ın 42).

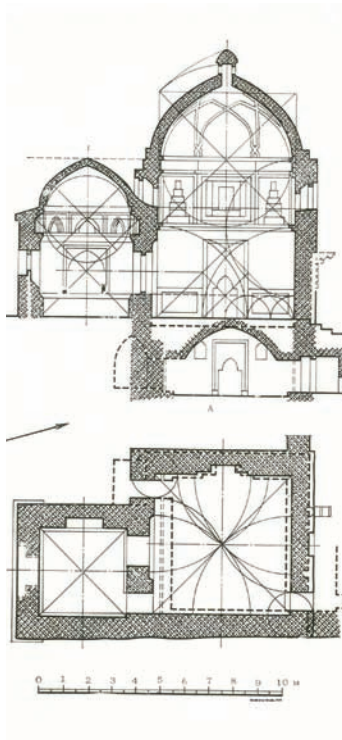
11. Şah-ı Zinde Kompleksi genel planı (Nemtseva-Shvab 1979:19).

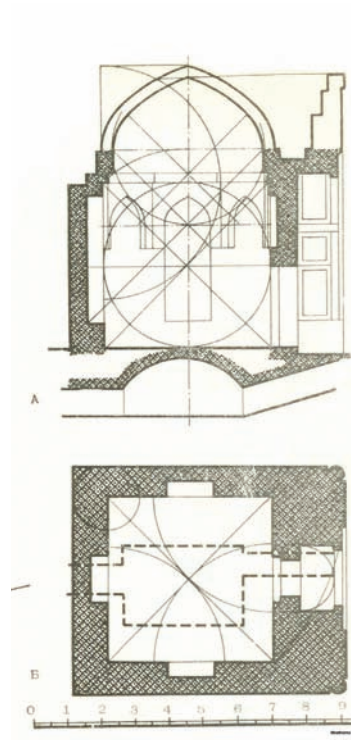
12. Kasım b. Abbas Kompleksi planı (Nemtseva-Shvab 1979:30)

13. Kasım b. Abbas külliyesi minaresi çizimleri. (Nemtseva-Shvab 1979:92)

14. Kasım b. Abbas türbesi, ziyaretanesi ve çilehanesinin kesiti ile yapının planı (Nemtseva-Shvab 1979:90).

15. Hoca Ahmet Türbesi kesiti ve Planı. (Nemtseva-Shvab 1979:102).

Resimler

1. Timur'un Türbesi (Gur-ı Mir)1403-1404, Semerkant.

2. Uluğbey Medresesi 1417–1420, Semerkant.

3. Yirminci yüzyılın başında Şah-ı Zinde Yapıları
[Sergey Mikhaylovich Prokudin-Gorsky, 1909-1915.

4. Şah-ı Zinde Yapılarının güney doğu'dan görünen ilk bölümü .

5. Şah-ı Zinde Portali ve küçük mescid

6. Şah-ı Zinde Yapılar Topluluğu portali,(O. Hákimo, 2006).

7. Yazlık meşid

8. Kadızâde-i Rumî türbesi.

9. Kadızâde-i Rumî Türbesi kubbeleri, (O. Hâkimo, 2006)

10. Batıdan Kadızâde-i Rumî Türbesi

11. Şah-ı Zinde kompleksi ortayolu üzerindeki ikinci kapı (çartak) ve ilk grupta yer alan türbeler.

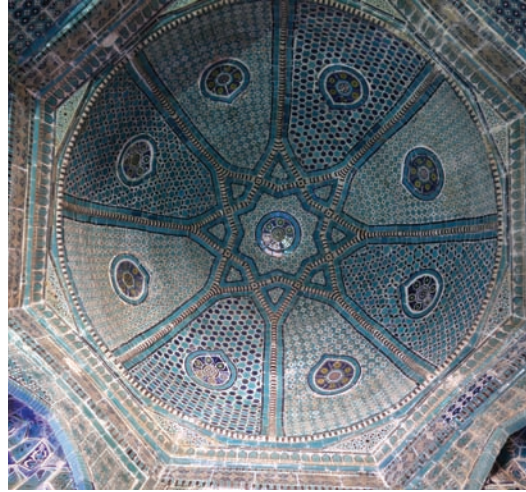

12. Emirzâde türbesi portali.

13. Şad Mülk Aka türbesi portali.

14. Şad Mülk Aka türbesi kubbe içi çini süslemeleri. (2010) [Dsch 1978, (<http://www.flickr.com/photos/>

15. Restorasyon öncesi Şad Mülk Aka ve Şirin Bike Aka türbeleri önünden kuzeye doğru devam eden nekropol koridoru

16. Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi.

17. Şirin (Bek) Bike Aka türbesi portali.

18. Şirin (Bek) Bike Aka türbesi iç mekân süslemeleri.

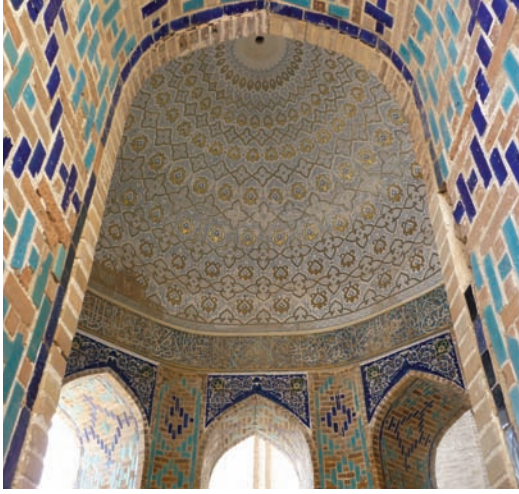

19. Sekizgen yedinci anonim türbe kubesi

20. Sekizgen yedinci anonim türbe

21. Sekizgen yedinci anonim türbe kubbe içi süslemeleri.

22. Şah-ı Zinde kompleksi orta grup türbeleri. Sekizgen anonim yedinci türbenin karşısında Şad Mülk Aka

23. İkinci anonim türbede bulunan kime ait olduğu bilinmeyen dört kademeli çini sanduka.

24. Beşinci anonim türbe portalı (Üstâd Ali Nesefî türbesi). [M. Gadd, 2009, (<http://www.flickr.com/photos/>

25. Anonim yedinci türbenin karşısında Şad Mülk Aka türbesinden itibaren birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve

26. Beşinci ve altıncı anonim türbeler ile Emir Burunduk türbesi.

27. Altıncı anonim türbe portalı. [M. Gadd, 2009, (<http://www.flickr.com/photos/mikegadd/tags/sha->

28. Emir Burunduk Türbesi portalı

29. Emir Burunduk Türbesi güney cephesi

30. Tuman Aka türbesi portalı.(2010) [Dsch1978, (<http://www.flickr.com/photos/>

31. Tuman Aka Türbesi kubbe içi süslemeleri

32. Nekropol koridorundaki Üçüncü kapı .

33. Üçüncü kapının kuzey çıkışı ve batı koldan birleştiği Tuman Aka mescidi/ hankâhı giriş kapısı ile türbe

34. Kasm b. Abbas Kompleksi girişi.

35. Kasım b. Abbas Kompleksi girişindeki ahşap kapı

36. Kasım b. Abbas külliyesi içindeki ziyaretخانه ile misafirخانه arasındaki ahşap kapı.

37. Kasım b. Abbas Ziyarethanesi kubbe içi ve köşe tromplarındaki çini süslemeler [(M. Gadd, 2010. (<http://www.flickr.com/photos/mikegadd/tags/shahizinda/>))]

38. Kasım b. Abbas'ın dört kademeli çini sandukası. [R. Mortel, 2004.

39. Kasimb. Abbas Mescidi. (2010) [Dsch1978, (<http://www.flickr.com/photos/dsch1978/4616725414/in/set-72157623956443967/>)]

40. 1361 tarihli onuncu anonim türbe portalı.

41. Ahmet Hoca Türbesi ön cephesi

42. Solda Tuman Aka, karşıda Ahmet Hoca ve sağda 1361 tarihli onuncu anonim türbe taç kapıları.

ÖMER HÜSÂMEDDİN VE MEHMED VAHİD EFENDİLERİN PARA VAKIFLARININ MUHASEBESİ 1902-1936

Çiğdem GÜRSOY*

Özet

Müslümanların kurdukları ilk vakıflarda dinî değerler ön plana çıkmış ve buna bağlı olarak dinî hizmetlere öncelik verilmiştir. Gerek toplumun değişen ve çoğalan ihtiyaçları ve gerek ise vâkıfların istekleri doğrultusunda vakıflar, zamanla hizmet çeşitliliği bakımından daha kapsamlı hale gelmiştir. İşte bu sayede Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim, sağlık, kültür, imar, altyapı, din hizmetleri gibi toplumu ilgilendiren pek çok alandaki hizmetler vakıflar yoluyla yapılmaya başlanmıştır. Para vakıfları, ifa edilen bu işlemlerin sürdürülebilirliğini sağlamada, diğer bir ifade ile hizmetlerin finansmanında, önemli katkı sağlayan kurumlardan olmuşlardır.

Bu çalışmada Osmanlı vakıf sisteminin bir parçası olan para vakıflarının kısaca tanıtımı yapılmış, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde 1698 numara ile kayıtlı Şeyhü'l-İslâm Ömer Hüsâmeddin Efendi ve Kazasker Mehmed Vahid Efendilere ait para vakıflarının muhasebe defteri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, 1902-1936 tarihlerini kapsayan defter kayıtlarından Osmanlı döneminde tutulmaya başlayan muhasebe defterinin Cumhuriyet döneminde de aynı şekilde tutulmaya devam ettiği tespit edilmiş ve para vakıflarının her iki dönemde varlık gösterdikten sonra nasıl sona erdiği izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı, Vakıflar, Para Vakıfları, Muhasebe Defteri, Ekonomi, İstanbul.

ACCOUNTING OF THE MONETARY WAQFS FOUNDED BY ÖMER HÜSÂMEDDİN AND MEHMED VAHİD EFENDİ 1902-1936

Abstract

Religious values came into prominence in the first forms of waqfs which were founded by Muslim societies. For this reason the religious services were given priority in these forms. In the length of time, waqf became more comprehensive in regard to diversity of its services due to both changing and increasing needs of society and waqfs' own needs. As a result, education, health, public works, infrastructure, artistic and religious services, like the services for all public interest, were delivered by waqfs in Ottoman Empire. In order to ensure the sustainability of these services, monetary waqfs took their part in contributing the system.

This study proposed to introduce the monetary waqfs which was a part of Ottoman waqfs system by examining the accounting books of the monetary waqfs owned by "Şeyhü'l-İslâm Ömer Hüsâmeddin Efendi" and "Kazasker Mehmed Vahid Efendi" were obtained from "İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi" and assessed. In this context, it was determined that the form of book-keeping was in continuity both in Ottoman and Republic periods. In comparison the records including the period 1902-1936, it is investigated how the monetary waqfs which were being existed for both periods and when their activity was ended.

Key Words:

Ottoman, Waqfs, Monetary Waqfs, Book-Keeping, Economy, İstanbul.

* İ.Ü. İktisat Fakültesi Doktora Öğrencisi.

Giriş

Osmanlı vakıf sisteminde, vakfın amacı ve finansmanı olmak üzere iki unsur vardır. Burada amaç; kütüphaneler, medreseler, hastaneler, camiler, kervansaraylar gibi *müessesât-ı hayriyyeler* vasıtasıyla bayındırlık işlerinin, sosyal güvenlik sisteminin, kültürel faaliyetlerin kısacası sosyal hizmetlerin sürdürülebilirliğidir. *Akarât-ı mevkuûfe* olarak bilinen ve sosyal hizmetlerin sürdürülmesi için gerekli finansman kaynağını sağlayan vakıflar ise gelir getiren mallar han, dükkan, çarşı, ziraî toprak, maden ocakları, çiftlikler gibi menkûllerin yanısıra vakıf sandıkları ve fonlar gibi gayrimenkûllerden oluşmuştur. Tüm bu menkûl ve gayrimenkûl mallar *asl-ı vakf* adını almıştır (Tabakoğlu, 2008: 232.).

İncelenen vakıfta olduğu gibi her iki finanse şeklinin aynı vakıfta toplandığı durumlara da rastlanılmıştır. Kirasından yararlanılacak dükkanın yanı sıra ayrıca para da vakfedilip iki gelirin birden işletilmesi ve bu gelirlerin vakfiye şartlarına uygun şekilde kullanılması istenmiştir (Gürsoy 2011: s. 37).

Çoğunlukla nakit para vakfedilen para vakıflarının eldeki rezervi azalmaksızın, sürdürülebilir olması için bazı önlemlere başvurulmuştur. Mezkûr vakıfların gayrimenkûllerinin herhangi bir azalmaya sebebiyet vermeyecek şekilde *istirbâh* edilmesi sağlanmış ve buradan elde edilen *rihb*, vakıfların şartnamelerine uygun olarak *müessesât-ı hayriyyelerin* görevlerinin ifa edilmesinde kullanılmıştır¹. *İstirbâh*ın miktarının ne olacağı dönemin iktisadî koşullarına göre belirlenerek vakfiyelere kaydedilmekle beraber *istirbâh* şartı olmadan da para vakfedildiği kayıtlardan görülmüştür². Para vakıflarının bir başka fonksiyonu da, hayır yapmak isteyen, ancak menkûl vakfedebilecek kadar maddî gücü olmayan ya da maddî gücü yeterli olmakla birlikte vakfedilmeye elverişli gayrimenkûlü bulunmayan kişilerin kaynaklarını değerlendirmeleri olmuştur. Kesin olarak ne zaman kurulduğu konusunda belirsizlik bulunan para vakıflarının ilk kayıtlarına Fatih Sultan Mehmet döneminde rastlanılmıştır.³ Vakıflar Bankası'na devredilinceye kadar toplumun nakit ihtiyacını karşılamakta büyük payı olan para vakıfları, bir bakıma yerel bankalar gibi görev yapmışlardır. Bu sayede vakıf sistemi daha da genişlemiş, Osmanlı İmparatorluğu *Vakıf Medeniyeti* olarak anılmaya başlanmıştır.(Özcan, 2008: 127.)

Bu bağlamda araştırmaya konu olan İMMA 1698 numaralı muhasebe defteri, Osmanlı'nın son döneminde İstanbul'da kurulmuş olan para vakfı örneğinde, 1902-1936 tarihleri arasındaki muhasebe verilerini kullanarak, toplumsal ve ekonomik hayatı inceleyebilmek, dönem hakkında fikir sahibi olabilmek için uygun bir örnek teşkil etmiştir.

1 Keleş, 2001: 190. Vakfedilmiş malların, bağ, bahçe, han, nakit para, dükkan olması önemli değildi. Bunlardan gelen gelirlerle *müessesât-ı hayriyyeler* finanse edilmekteydi. Örneğin bir okula dükkan veya para vakfettiğimizde, dükkan kiraya verilerek, para ise *istirbâh* olunarak elde edilen gelirlerle okulun faaliyetlerinin sürdürülebilirliği sağlanmış olmaktadır.

2 Kurt, 1994: 175. "... Vakıf paralar iki kısımda *mütalaa* edilmiştir. Bir kısmı *muhtaç* olanlara *bilâ ribih* yani bir *nemâ* almaksızın ödünç verilmesi *meşrut* olan vakıf *nukûdudur* ki, bu paralar *istirbâh* edilmez; *muâmele-i şer'ie* ile işletilemez. Diğer bir kısmı ise vakıf şartlarına göre, *rihb mukabilinde bi'r-rızâ* ikras edilen ve elde edilen *kârı hayır cibetine sarfedilen vakıf nukûdudur...*"

3 Tabakoğlu, 2008: 234. Fatih Sultan Mehmet geliri yeniçeri ocaklarına verilen etlerin subvansiyonunda kullanılmak üzere 24000 altın vakfetmiştir. İstanbul'da 1456-1551 yılları arasında 1161 para vakfının kurulması müessesenin işlevini göstermek açısından örnek teşkil etmektedir.

Defterde aynı dönemde 2 ayrı vakfın kayıtlarının bulunuyor olması, vakıfların işleyişini karşılaştırma bakımından fayda sağlamıştır. Diğer taraftan verilerin ölçme ve değerlendirme kısmında vakıf bazında borçlu kişi sayısının az olması dolayısıyla 2 vakıf birlikte değerlendirilerek tablo ve grafiklerden daha sağlıklı sonuçlar elde edilmiştir.

1. Defterin Tanıtımı

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan tevliyeti Fetvâ Emaneti Âliyyesi'ne meşrûd 23 nukûd-ı mevkûfe defteri incelenerek içinden amacımıza en uygun olan Ömer Hüsâmeddin ve Mehmed Vahid Efendilere ait 1698 numaralı defter seçilmiştir (İMMA, 1698). Defter seçimindeki önemli etkenler; aynı defterde iki vakfın hesaplarının tutulması, vakıfların İstanbul'da kurulmuş olması ve dönem olarak da 1902-1936 tarihlerini kapsamasıydı. Dönemin hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Cumhuriyet dönemini içine alması ve bu tarih aralığında daha önce çalışma yapılmamış olması da bir başka etkendi.

İnceleme konusu olan 1698 numaralı defter, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nin 2. bölümünde kayıtlı bulunmaktadır. 26 x 35 cm. ölçülerinde olup 132 sayfadır. İki bölüm halinde tutulan defterde 2. sayfadan 37. sayfanın sonuna kadar Mehmed Vahid Efendi'nin, 50. sayfadan 68. sayfanın sonuna kadar ise diğer vâkıf Ömer Hüsâmeddin Efendi'nin kayıtları bulunmaktadır. Defterin 68. sayfasından sonrası boş olmasına rağmen Ömer Hüsâmeddin Efendi'ye ait son kayıtlar tekrar başa dönülüp 38 ve 39. sayfalara yazılmıştır. Son sayfa olan 132. sayfada İstanbul Müftülüğü'ne hitaben nukûd-ı mevkûfenin tevliyetinin Evkâf Nukûd-ı Mevkûfe Müdüriyeti'ne devrolunmasının vakfiyelerin şartnamesine uygun olmadığı belirtilerek, nemâ gelirlerinden karşılanmak üzere senelik 1500 kuruş maaşla bir mütevellî tayin edilmesi ve bu kişinin her sene başında hesap vermesinin uygun olacağına dair dilekçe vardır (İMMA, 1698: 132).

Defterin her iki bölümünün başında, vakfın gelirinin İzmir'den gelen akarât olduğu belirtilmiştir. Mehmed Vahid Efendi'nin bölümünün başında vakfa zam yapılarak ayrıca nakit eklendiği kaydedilmiştir; fakat bu nakit, Mehmed Vahid Efendi'nin vakfiyesinde 43.500 kuruş olduğu belirtilmekle birlikte, deftere 44.000 kuruş olarak geçirilmiştir.

Ayrıca her iki bölümün başında vakıf dükkanlarının kira gelirleri ve elde edilen nemâların nasıl dağıtılacağı, kimlere hangi görevleri (hatim ücreti hariç) karşılığında kaç kuruş verileceği, bu gelirlerin geri kalan kısmının nasıl değerlendirileceği vakfiyelerde yazan şartla uygun olarak belirtilmiştir. Mehmed Vahid Efendi Vakfı'na ait bölümde, vakfiyesinde kişi başına 900 kuruş olarak belirlenen üç *hâfız-ı kütübün* ücreti muhasebe defterine 3.600 kuruş olarak geçmiştir; fakat hemen yanına *bunlara 1800 kuruş zam edilmiştir* ibaresi konularak eksiklik giderilmiştir.

Para vakıflarının vakfiyelerinde nemâ oranlarının ne kadar olacağı belirtilmiş ve genellikle oranlar dışında işlem yapılmamıştır. Bu oranlar incelenen yıllara göre %10, %12,5,

%15 olarak yazılmış olmakla birlikte bazen belirtilen sınırların altına veya üstüne taşıdığı durumlar da gözlenmiştir (Kurt, 1996: 101). İncelenen muhasebe defterinin vakfiyelerinde ise, belirtilen amaca yönelik harcamalar yapıldıktan sonra kalan paranın "...şer'i irbah olunup hasıl olan nemâsı fukara-yı müslimine tasadduk oluna..." şeklinde kaydedilmesi, vakfın parasının istirbâh edilerek kazanç elde edildiği; fakat nemâ oranına hiçbir kısıtlama getirilmediği görülmüştür. Bu durumda, ekte örnekleri verilen defter sayfalarından da görüleceği üzere, nemâ oranları % 9'dan % 18'e kadar geniş bir aralıkta hareket etmiştir. Oranlar hesap bazında belirlenerek kaydedilmiş, hatta aynı kişinin birden fazla hesabında farklı yıllarda farklı oranlarla yeni borçlar verildiği tespit edilmiştir.

1936 yılına kadar hesapları tutulan muhasebe defterinin rikâ yazı ile yazılmaya devam etmesi, Harf Devrimi'nden önce ve sonra tutulan hesapların yazım tekniğinde süreklilik sağlayarak herhangi bir karışıklığa sebep verilmemesi yönünden faydalı olmuştur. Bazı sayfaların numaralandırılması haricinde defterin hiçbir yerinde yeni Türkçe yazıya rastlanmamıştır.

Vakıfların isimleri uzun olduğundan, tablolar hazırlanırken bu vakıfların baş harfleri "Ömer Hüsâmeddin Efendi Vakfı: ÖHEV, Mehmed Vahid Efendi Vakfı: MVEV" şeklinde kısaltılmıştır.

Vakıflara ait her bir bölüm kendi içerisinde iki farklı kısımdan oluşmuştur. Bu kısımları borçlulara ait bilgilerin olduğu ve muhasebelerinin tutulduğu kısımlar olarak ayırabiliriz. Konunun izahı açısından bu kısımlar aşağıda şekil ve içerik bakımından ele alınmıştır.

2. Defterin Kullanım Şekli Olarak İncelenme

2.1. Borçlulara Ait Kısım: Bu kısım şekil itibariyle, borcun verildiği anda yapılan kayıtlar ve geri ödemesi sırasında yapılan kayıtlar olarak ikiye ayrılabilir. Buna göre ilk kısımda; "Mülâhazat no", "Medyunun ismi", "Müddet ve nemâ", "Tarih-i idâne" ve "Mikdar-ı deyn" başlıkları altında bilgiler verilmiştir. Her borçluya ayrı mülâhazat numarası verilerek müşteri takibi sağlanmıştır. "Medyunun ismi" başlığının altında, çoğunlukla borçlunun mesleği, hangi mahallede oturduğu ve aile bireylerinden kimin borçlandığı ayrıntılarıyla verilmiştir. Borcun vadesi ve nemâ oranı "Müddet ve nemâ"da belirtilmiştir. Vadeler genellikle yıl olarak verilmiş; ancak ay olarak da yazıldığına rastlanmıştır. Bazı hesaplarda vade ve nemâ oranının her ikisi birden eksik, bazılarında ise tek eksikle yazılmıştır.

Aynı kişi birden fazla borç aldıysa bu hesaplar da aynı yerde ayrı ayrı vade ve nemâ oranlarıyla alt alta yazılmıştır. Borcun verilme tarihleri hicrî, milâdî ya da rûmî takvime göre kaydedilmiştir. Defterdeki tüm tarihler, ölçme ve değerlendirme yaparken bütünlük göstermesi bakımından milâdî takvime göre düzenlenmiştir. Aynı kişinin hesaplarında farklı takvimlerin kullanıldığı da tespit edilmiştir. "Borç miktarı" olarak çevirebileceğimiz "Mikdar-ı deyn", "Kuruş ve Para" hanesi olmak üzere iki alt sütuna ayrılmış ve buna uygun olarak hesaplanmıştır. Bu bölümde asıl borç dışında; vakıf tarafından icra, sigorta gibi

hesaba özel yapılmış olan masraflar da borç kaydedilerek yazılmıştır. *Bey' senedi* alınmış ise yine bu bölüm altına yazılmıştır.⁴

Borcun geri ödenmesi sırasında tutulan kayıtlara göre sütun başlıkları, "Ait olduğu muhasebe", "Tarih-i teslimât", "Asıl" ve "Nemâ" olarak yazılmıştır. "Ait olduğu muhasebe" başlığında, işlemin hangi muhasebe dönemine ait olduğu belirtilmiştir. Ödeme tamamlandıysa "borçları kapanmıştır" ibaresi, borçlunun vefatı halinde tahsil edilmemiş borç varsa "veresinden alınmıştır, dükkânı satılmıştır" vs. şeklinde açıklamalar vardır. Geri ödemelerin yapıldığı tarihler tek tek işlenmiştir. Bazı durumlarda geçmiş tarihlerden toplu şekilde bahsedilerek *tevarih-i muhtelifede* ibaresi yazılmıştır. Bu ibare, ileride detaylandırılacağı üzere, muhasebe hesaplanırken şüpheli durumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. "Asıl" başlığı, borcun ödeme miktarıdır. Buradaki rakamın altına, borcun tamamının ödendiği durumlarda çift, ara yekün alındığı durumlarda ise tek çizgi çizilmiştir. "Nemâ" ödemesinin altına da nemâ borcu kapanmış ise çift çizgi çizilerek alacak kalmadığı belirtilmiştir. Ödemeler genellikle uzun zamana yayıldığı için bazen ara toplamlar alınarak işleme devam edilmiş ve altına tek çizgi çekilmiştir.

Borçlulara ait bu kısımda yukarıdaki hanelerin dışında sayfanın değişik yerlerinde kurşun kalemle gelişigüzel hesaplamalar yapılmış, açıklamalar eklenmiştir. Bazı sayfalarda yeterince yer olmasına rağmen tek kişiye, bazı sayfalar da ise iki kişiye ait hesaplar mevcuttur. Defter sayfalarından örnekler makale sonunda eklerde verilmiştir.

2.2. Muhasebeye Ait Kısım: Osmanlıların yüzyıllardır kullandığı "Muhasebe-i Umûmiye" adını verdikleri, günümüzde "Merdiven Muhasebe Yöntemi" adıyla bilinen yöntem ile tutulduğu tespit edilen defterde yöntemin pek çok özelliğini birebir görebilmek mümkün olmuştur (Elitaş, 2008: 182).

Harcama türleri ve tutarlarının alt alta sıralanması; defter muhasebesinde masraflar, masraf türleri başlığı altında, nemâ gelirleri ise borçluların isimleri verilerek alt alta yazılmış ve sonunda masraf/nemâ yekünü (toplamı) verilmiştir.

Sistemde muhasebenin tahakkuk esasına göre çalışması ve tahakkuk tutarının başka bir yerde takip edilmesi esastır; defterin muhasebeye ait kısmında tahakkuklar açıkça belirtilmemekte; ancak bunlar borçlulara ait kısımdan takip edilmektedir.

Defterin düzeni devletin bir yıllık gelirlerinin tek bir kayıt ile yapılmasını sağlar; defterde her dönem (1 yıl) için alacak, kasa, nemâ ve masraflar için tek bir kayıt vardır.

Sadece vâridât (gelirler) ve sadece mesarifat (masraflar) kayıtlarının tutulduğu defterler olduğu gibi, her ikisinin birlikte tutulduğu defterler de vardır. Örneğin, bazı defterlerde vâridâtlar sıralandıktan sonra masraflar sıralanmakta ve defterin sonunda yekün (top-

⁴ Özcan, 2003: 70. "Bey' işlemleri denilen satış işlemleri, bey' bât, bey' bi'l-vefâ, bey' li'l-istiğlâl olmak üzere üçe ayrılmıştır. Kayıtlarda bey', bey' bât, bey'-i şer'i isimleriyle görebildiğimiz bey' bât kesin satış işlemidir." Defterde bey' senedi miktarları hesabın nemâ borcu kadardır.

lam) alınarak genel sonuç ortaya konmaktadır. İncelenen defterin muhasebesinde dönem başındaki malî yekün, gelirler, masraflar verilerek dönem sonu yekünü alınmıştır. Hem masraflar hem de vâridâtlar aynı defterde bazen önce toplam olarak verilmiş, ardından detaylandırılmış, bazen de önce detay verilip sonra toplamı alınarak kaydedilmiştir. Ayrıca, Merdiven Yöntemi'nin diğer detaylarını da bulmak mümkün olmuştur. Örneğin; kelimelerin son harfleri çekilmiş, yapılan yanlışlıklar silinmeyip üstüne çizgi çizilmiş, gelir ve giderler aynı hizaya yazılmıştır. Sayfa sonu toplamı alınmış ve bir sonraki sayfaya bu toplam aktarılmıştır. Defterin muhasebesinin sicile kaydedildiği, sicile kayıt masrafından anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Vakfın Muhasebe Şablonu

Önceki Dönemden Devir Olan Vakıf Yekünü	(DY)
Dönem içinde yapılan masrafların dökümü	(MD)
Masraf Yekünü	(MY)
Dönem içinde alınan nemâların dökümü	(ND)
Nemâ Yekünü	(NY)
Alınan Kira Yekünü	(KY)
Dönem sonu itibari ile alacakların dökümü	(AD)
Alacakların Durumu (Yekün)	(AY)
Dönem Sonu Kasa Durumu	(KD)
Dönem Sonu Vakıf Yekünü	(SY)

Kaynak: İMMA, 1698 Numaralı Defter.

Defterin muhasebe kayıtlarının her dönem için Tablo 1'de verilen şablona uygun olarak düzenlendiği görülmüştür. Tablonun sağ sütunu muhasebe sisteminin açıklanmasında kullanılmak üzere kısaltılarak verilmiştir.

Vakıfların muhasebe kaydı borçlulara ait kısmın bitiminde başlamış ve her bir muhasebe dönemi aynı şablonla art arda verilmiştir. Bu nedenle verilen şablon ışığında tek bir döneme ait açıklama genel muhasebe mantığını vermiştir.

Bir muhasebe dönemi, bir önceki dönemden devrolan vakıf yekününün (DY) verilmesi ile başlamaktadır. Bir dönemin vakıf yekünü, o dönemin alacak durumu ile kasa durumunun toplamıdır. Daha sonra masrafların nerelere yapıldığı (MD), nemâ gelirlerinin ise kimlerden alındığı (ND) detaylı bir şekilde gösterilmiştir. Her ilgili dökümün sonunda yekünler de (MY, NY) verilmiştir. Vakfın bir diğer gelir kalemi olan kira ise (KY) bazen nemâ içerisinde, bazen de ayrı şekilde yekün olarak verilmiştir. Dönem sonu bilgileri olarak da, vakfın alacak dökümü (AD), yekünü (AY) ve kasa durumu (KD) verilmiştir.

Buradan

$$(AY) + (KD).....(T1)$$

toplamı alınarak dönem sonu vakfın malî yekününe (SY) ulaşılır. Vakfın dönem sonu malî yekününe ulaşmanın diğer bir yolu da

$$(DY)+(NY)+(KY)-(MY).....(T2)$$

toplamını almaktır. Muhasebede izlenen (T1) formülü dışında (T2) formülü de bize dönem sonu malî yekünün (SY) doğruluğu için bir kontrol mekanizması oluşturur.

Vakfın gelir-gider kalemleri incelendiğinde (T1) toplamını oluşturan değerlere etki eden faktörler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2 : *Mali Yekünü Etkileyen Faktörler*

Alacak Durumu (AY)	Mali Yekünü Etkileyen Faktörler	Kasa Durumu (KD)
-	Borç Tahsilatı (BT)	+
+	Verilen Borç (VB)	-
	Nemâ Yekünü (NY)	+
	Kira Yekünü (KY)	+
	Masraf Yekünü (MY)	-

Kaynak : İMMA, 1698 Numaralı Defter

Bu tespit doğrultusunda hareket ederek malî yekünü elde etmede izlenen (T2) yolunun açıklaması şu şekilde olacaktır;

(T1) formülünde,

$$AY = (\text{önceki döneme ait alacak durumu} - BT + VB) \text{ ve}$$

$$KD = (\text{Önceki döneme ait kasa durumu} + BT - VB + NY + KY - MY)$$

olduğu dikkate alındığında

$$(\text{önceki döneme ait alacak durumu} - BT + VB) + (\text{Önceki döneme ait kasa durumu} + BT - VB + NY + KY - MY).....(T3)$$

elde edilir. (T3) ifadesi sadeleştiğinde ve (önceki döneme ait alacak durumu + önceki döneme ait kasa durumu) toplamının (DY) olduğu dikkate alınırsa ifademiz, (T2) ifadesine dönüşecektir.

3. Defterin İçerik Olarak İncelenme

Defter içerik bakımından incelenerek; “Borçlular”, “Teminat ve Tahsilat”, “Borçlar” ve “Muhasebe” başlıkları altında toplanmıştır. Söz konusu başlıklar incelenirken ilk üç başlıktaki içerik esas olarak borçlulara ait kısımdan, son başlık ise muhasebeye ait

kısımdan alınmıştır. Bunun nedeni, defterin ilk kayıtlarının 1902 tarihinden itibaren işlenmeye başlanmış olmasına rağmen detay muhasebe kayıtlarının 29.12.1932 tarihinde başlatılmış olmasıdır.

Borçluların İncelenmesi: İki bölüm halinde tutulmuş olan kayıtlardan, Ömer Hüsâmeddin Efendi'nin bölümünde 13 kişiye ait toplam 13 hesap, Mehmed Vahid Efendi'nin bölümünde ise 26 kişiye ait toplam 36 hesap bulunmaktadır.

Tablo 3'te isimleri verilen 36 kişiden oluşan borçlular incelendiğinde; 25 kişinin erkek, 6 kişinin kadın, 5 kişinin de eşleri veya anneleri ile birlikte hesap açmış oldukları görülmektedir. 900'lü yıllarda yapılan para vakfı incelemelerinden de görüldüğü gibi, borçlular vakıf defterlerine daha ziyade isimleri ile kaydedilmekte; katip, müezzin ve demirci gibi meslekler ve paşa, ağa, bey gibi mevkiler incelenen belge sayısına oranla az sayıda yer almaktaydı (Özcan, 2003: 301). İncelediğimiz dönemde ise borçluların isimleri, meslekleri ve/veya sosyal statüleri ile birlikte kaydedildiğinden dolayı daha detaylı bilgi edinilmiştir. Borçlular bu ünvanları ile birlikte değerlendirilirse; bey yönetici kesimi, marangoz, kebapçı vs. küçük esnafı, Mahkeme Başkâtibi, Kassam-ı Tereke Kalemî, Telgraf Müvezzi devlet memurlarını ve imam din görevlilerini göstermektedir. Defter bazındaki verilere göre sınıflandırma yapıldığında, borçluların %40'ını devlet görevlilerinin teşkil ettiği görülmüştür. Vakıf kurucularının Şeyhü'l-İslâm ve Kazasker olmasını gözönünde bulundurarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf sistemi vasıtasıyla üst düzey devlet görevlileri ve zenginlerden alt gelir gruplarına servet transferi yapılmış olduğu gerçeği bir kez daha tespit edilmiş olmaktadır.

Tablo 3: *Borçluların Listesi (1902-1936)*

Borçlunun İsmi	Borçlunun Mesleği	Vakfın Adı
Kemal Bey	Altıncı Hukuk Mahkemesi Baş Katibi	MVE(2)
Anadolu Hisar'ında Hasan Tahsin Efendi veresesı		MVE
Beykozlu Ahmed Bey zevcesi Latife Hanım		MVE(3)
Bulgurlu'da merhum Hüseyın Ağa		MVE
Cevdet Bey		MVE
Manısalı Mustafa Efendi	Ders-i âmm	ÖHE
Ahmet Rakım Bey	Diyanet İşleri	MVE
Cemal Bey	Dördüncü Hukuk Mahkemesi Ketebesi	MVE
Dülgerzade Mahallesi'nde Emin Zihni Bey ve zevcesi Fatıma Hanım		MVE(2)
Müteveffa Abdullah Efendi	Düÿün-ı Umûmiye hademesi	ÖHE
Mehmed Şükrü Bey	Fatih Noteri sabık Dava Vekili	MVE(3)
Fatih'te Cumaertesi Pazar'ında Hoca Üveys mah. Cumâ ve Hüseyın Ağalar ve Pakize Hanım		MVE
Fatih'te Mehmed Cemal Efendi ve valdesi Binnaz Hanım	Destereci	ÖHE(2),MVE
Fatih'te İbrahim Efendi	Kunduracı	MVE
Rebi' Efendi	Fetva Emını zâde	ÖHE,MVE
Merhum Ahmed Hamdi Efendi	İ'lâmat-ı Şer'iyye Müdürü Ders Vekili	ÖHE
Kadırgalı Osman Bey		MVE
Karagümrukte Ahmed Efendi	Marangoz	MVE(3)
Karahisarlı Erzurumlu Kamil Efendi	Sabık Ders-i âmm	ÖHE
Kasımpaşalı Şevkiye Afife Hanım		MVE
Küçük Mustafa Paşa'dan Hakkı Bey zevcesi Cemile Hanım		MVE
Mehmet Atıf Bey		MVE
Ali Rıza Bey	Mu'allim	ÖHE
Saffet ve biraderi Fazıl Efendiler	Nakibü'l eşraf Kâtibi	MVE
Reşid Bey		MVE
(...)hacı Emin Efendi zevcesi Emine Hanım		ÖHE
Nazım Efendi	Kassam-ı Tereke Kalemi	ÖHE
Ahmet Hamdi Efendi	Sultan Selim imami	ÖHE
Şemseddin Molla Mahallesi'nde Emine ve Müzeyyen Hanım ve Fahrettin Bey		MVE
Ahmed Ağa ve zevcesi Fethiye Hanım	Tavlacı esnafı	MVE
Çarşambalı Hasan Efendi	Telgraf Müvezzi'	ÖHE,MVE
Tikveşli Ali Kemal Bey		ÖHE,MVE
Üsküdar'da Tevfik Efendi	Kebabcı	MVE
Yakacıkta Sıdika Hanım		MVE(2)
Yozgatlı Mehmed Şükrü Efendi Aksaray Oruçgazi Mahallesi'nde		ÖHE

Kaynak: İMMA, 1698 Numaralı Defter.

İsimlerinin önündeki semt ifadelerini gözönüne alacak olursak borçluların oturdukları yerlerin çoğunlukla Fatih, Karagümrük, Çarşamba, Aksaray gibi Suriçi semtlerinde olmakla birlikte; Yakacık, Anadolu Hisarı, Beykoz gibi İstanbul'un Anadolu yakasındaki uzak semtlerinde de olabildiği görülmektedir. Bu kişilerin isimlerinin başındaki ibarelerin, buldukları yerlerde tanınmak amacıyla mı yazıldığı yoksa gerçekten halen Anadolu yakasında oturmakta olduklarının bir göstergesi mi olduğu açıklığa kavuşturulamamıştır. Eğer durum böyleyse, neden kendi semtlerine yakın vakıflardan para almadıkları sorusu akla gelebilir. Bu soruya cevap olarak da çalışmamıza konu olan vakfin diğer vakıflara nazaran daha az nemâ oranı ve daha uzun vade süresiyle uygun geri ödemeli borçlar vermiş olabileceğini söylemek mümkün olacaktır. Borç alma miktarlarına baktığımızda belirgin bir özellik görmemekteyiz. Değişik statüden kişilerin farklı miktarlarda borçlandığı ve bunları geri ödeyip ödememe hususunda gösterdikleri davranışlarda aynı şekilde herhangi bir sınıflamanın bulunmadığı gözlenmiştir. Borçluların %40'ının devlet görevlisi olduğu göz önüne alınarak, bu konuda herhangi yazılı veri olmamasına rağmen alındıkları tarihler ve mevsimsellik koşullarına, alınan borç miktarlarına bakılarak; bu borçların vergi borcu ödemek, küçük ihtiyaçları karşılamak veya içinde buldukları dönemin ekonomik sıkıntılarını daha kolay atlatabilmek için alınmış olabileceğini düşünebiliriz.

Bir önceki tespitimizi güçlendirecek delillere bakıldığında; 49 hesabın 23 tanesinin Ocak-Şubat-Mart aylarını kapsayan yakıt, okul vs. gibi masrafların yoğun şekilde yapıldığı kış mevsiminde açılmıştır (Kala, 2008: 42). Bu hesaplardan 9 tanesinin de vergi ayı olan Mart ayına rastladığı görülmektedir. Diğer hesaplardan da 11 tanesi yaz, 8 tanesi ilkbahar ve 5 tanesi de sonbaharda açılmıştır.

Teminât ve Tahsilât Bakımından İnceleme: Vakıflardaki paraların geri ödenmesinde sıkıntı yaşanmaması için bazı tedbirlere gereksinim duyulmuştur. Bunlardan en önemlileri, borçluya kefil olacak bir kişinin veya borca karşılık rehin verilebilecek malın olmasıdır (Akgündüz, 1996: 229.). Bu sebeple vakıf paraların işletilmesi için yerli tüccar ve sanayicilerin seçilmesi, fakirlere ve misafirlere borç verilmemesi şart koşulmuş, bazı vakfiyelerde ise her 1000 akçeye bir kefil şartı konmuştur. Genellikle vakfiyelerde açıkça belirtilmiş olan bu uygulama, muhasebe defterinde incelenen vakıfların vakfiyelerinde görülmemiştir. Fakat hesap kayıtlarından elde edilen bilgilerle, borç verilen kişilerden kefil istendiği veya mal rehin alındığı sonucuna varılmıştır.

Hesaplara baktığımızda birebir kefil, rehin tabirlerine rastlanmamıştır. Osmanlı'da kefil denildiği zaman genellikle kişilerin eş, baba, kardeş gibi birinci dereceden yakınları anlaşılmaktaydı (Özcan, 2003: 303). Çalışmamıza konu olan defterde bu saptamayı göz önüne alıp incelediğimizde tavlacı esnafından Ahmed Ağa ve zevcesi Fethiye Hanım, Nakibü'leşrâf Kâtibi Saffet ve biraderi Fazıl Efendiler, Fatih'te destereci Mehmed Cemal Efendi ve validesi Binnaz Hanım gibi kaydedilmiş olan iki isimli hesapların varlığından, kesin olmamakla birlikte, bu hesapların kefil içerdiği söylenebilir⁵.

5 Ek 3'teki örnekte, aynı hesabın altında Fatih'te destereci Mehmed Cemal Efendi'ye, 1925 yılında 3 yıllığına % 18'den ve Fatih'te destereci Mehmed Cemal Efendi ve validesi Binnaz Hanım adına, 1932 yılında 1 yıllığına % 10'dan olmak üzere iki farklı hesap açılmıştır. Aynı sayfada Binnaz'ın sigortası ve Cemal'in sigortası olarak ayrı ayrı sigorta masraflarının kaydedilmiş olması,

Rehin uygulamasına ise Düyün-ı Umûmiye hademesinden müteveffa Abdullah Efendi'nin durumu örnek verilebilir. Muhasebe kayıtlarından bu şahıs vefat ettiği halde borcunun mirasçılardan tahsil edilerek köşkünün icra ile satıldığı anlaşılmıştır. Diğer bazı hesaplara da icra masrafi eklendiği için ipotek alma işlemi yapılıyordu denilebilir.

Teminat alınırken de 7 hesaba bey' senedi düzenlenmiş, bunlardan bir tanesinin miktarı belirtilmemiştir. 5 bey' senedinin miktarı, borçluların müddet ve nemâ oranlarından hesaplanan nemâ miktarları ile karşılaştırıldığında aynı olduğu tespit edilmiştir.⁶ Diğer bey' senedinin miktarına, önceki beş senede uygulanan hesaplama şekli ile ulaşılammıştır. Bey' Senedi düzenlenmiş hesaplardan 4'ü açık kalmış, 3 tanesi kapanmıştır.

Borçların İncelenmesi: Toplam 49 hesaptan defter sonu itibari ile 22 tanesi kapanmış, 27 tanesinden borcun tamamı tahsil edilememiş ve açık kalmıştır. Her iki vakıftan da borç almış kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler telgraf müvezzî'lerinden Çarşambalı Hasan Efendi, Fetvâ Emîni-zâde Rebi' Efendi, Fatih'te destereci Mehmed Cemal Efendi ve Tikveşli Ali Kemal Bey'dir ve her iki taraftan da aynı tarihlerde borç almışlardır. Fetvâ Emîni zâde Rebi' Efendi her iki borcunu da aynı tarihte ödemiştir.

Defterin en eski kaydı (108/45) Fatih noteri eski dava vekili Mehmed Şükrü Bey'in 29.09.1902 tarihindeki hesap açılışıdır. En yeni kayıt ise (42/29) Fatih'te kunduracı İbrahim Efendi'nin 22.08.1936 tarihindeki hesap kapamasına aittir.

Hesaplardan sadece (37/30/94) Dülgerzâde Mahallesi'nde Emin Zihni Bey ve zevcesi Fatıma Hanım'ın hesabı günü gününe kapanmış, (80/69) Şemseddin Molla Mahallesi'nde Emine ve Müzeyyen Hanım ve Fahrettin Bey'in hesabı ise 4 ay farkla kapanmış, geri kalan hesaplar vadesinden çok sonra kapatılmıştır. En kısa vade 6 ay ile (58/34) Karagümrük'te marangoz Ahmet Efendi'ye, en uzun vade ise 60 ay ile (124/19) Tikveşli Ali Kemal Bey'in her iki hesabına verilmiştir.

Fatih noteri sabık dava vekili Mehmed Şükrü Bey (108/45) 12'şer aylık 3 hesabın sahibi olmakla birlikte 25 yıl ile en uzun süre (1902 – 1927) işlem gören hesabın da sahibidir. Aynı zamanda hesabına 12 ay vade verilen Mehmed Şükrü Bey, borcunu 21 sene 7 ay sonra ödeyerek defterdeki en uzun süren hesap kapamasını yapmıştır.

En fazla borç, işlem bazında 82.888 kuruş ile (60/116) Beykozlu Ahmet Bey zevcesi Latife Hanım'a, en az borç ise 100 kuruş ile Mehmed Atıf Bey'e verilmiştir. Kişi bazında en yüksek toplam borç 170.118 kuruş ile (60/116) Beykozlu Ahmet Bey zevcesi Latife Hanım'a verilmiştir. Ayrıca Latife Hanım 1928 tarihinde %18'den aldığı 61.230 kuruşluk

farklı kişilere ait iki farklı hesap olduğunun bir başka kanıtıdır. Bundan dolayı çift isimli hesapların birbirinin kefli olabileceği düşünülmüştür. Aynı şekilde Ek 2'de Nakibü'l şraf Kâtibi Saffet ve biraderi Fazıl Efendilerin çift isimli hesabının varlığı kefaleti akla getirmiştir.

6 İMMA. 1698. Bazı hesaplarda borçlanma süresi verilmiş, nemâ oranı verilmemiştir. Bu hesaplar gününde kapandı ise, sürelerden ve alınan nemâ miktarından oran bulunabilmektedir. Bazı hesaplarda da nemâ oranı verilmiş, borcun süresi verilmemiştir. Aynı şekilde hesap kapatılmış ise buradan hareketle süre bulunabilmiştir. Bey' senedi alınan hesaplardan da alınan senedin miktarı, nemâ oranı kadar olduğu için eksik olan veriler tamamlanabilmiştir. Hesaplamalar sonunda 4 tane yazılmamış nemâ oranı tespit edilmiştir.

borcunu ve nemâsını kapatmak için 1932 tarihinde yeniden %12'den 82.888 kuruş borç almıştır. Aynı tarihte alınan borç ve kapanan bir önceki hesaptan yola çıkarak; 1928'den 1932 tarihine kadar piyasa koşullarının değişkenlik gösterdiğini, nemâ oranlarının düşüğünü, bunun neticesinde de Latife Hanım'ın %12'den borcunu yeniden yapılandırarak *refinansman* yaptığı söylenebilir. Latife Hanım'ın hesabının bulunduğu sayfa örneği Ek 1'de verilmiştir.

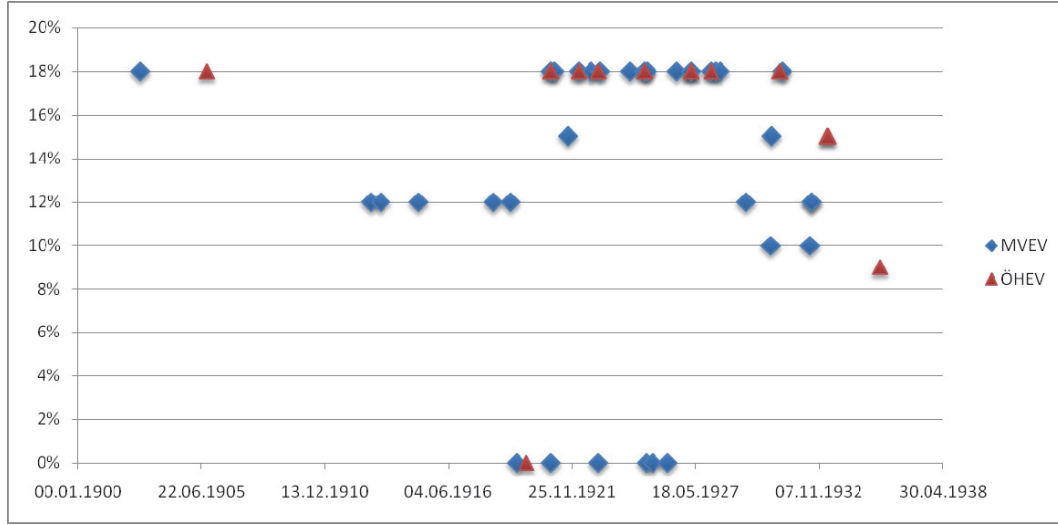
Dülgerzâde Mahallesi'nde Emin Zihni Bey ve zevcesi Fatıma Hanım'ın ikinci hesabında da nemâ oranının düşmesi ve vade uzaması açık bir şekilde görülmektedir. Fatıma Hanım da 1929'da 1 yıllığına %12'den aldığı borcu 1930'da ödedikten 20 gün sonra 3 yıllığına %10'dan ikinci borcunu almıştır. Şaşırtıcı olan ikinci aldığı borcun, ilk borcunun nemâ ve asıl ödemesinin toplamı kadar olmasıdır. Burada da *refinansman* yapıldığı söylenebilir. Fatih noteri sabık dava vekili Mehmed Şükrü Bey'in hesabında da 1922'de 1 yıllığına %18'den aldığı borcunun kalan kısmının tamamını ve nemâsının bir kısmını, 1927'de %18'den fakat bu sefer 3 yıllığına ikinci defa borç alarak kapatma yoluna gittiği görülmektedir. Alınan borç, aynı şekilde nemâ ve ana para ödemesinin toplamına çok yakındır. Borçlardaki en düşük nemâ oranı %9, en yüksek oran ise %18 dir.

1902-1936 yılları arasında çoğunlukla nemâ oranları %18 iken, Grafik 1'de görüldüğü üzere 1913, 1915, 1918 ve 1919'da %12'ye inmiştir. Oranlar 1920'den 1929'a kadar tekrar %18'e çıkmakta, 1929 - 35 arasında tekrar %15 - %12 seviyelerine indiği gözlenmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılından sonra, savaşın finansmanının aşırı miktarlarda kâğıt para basımı yoluyla sağlanması sonucunda enflasyonist bir döneme girilmiş ve 1917'de fiyatlar yaklaşık olarak % 300 artmıştır. Tüketici fiyatlarındaki bu artış savaştan sonra ve 1930'lu tarihlerde gerilemiştir. (Pamuk, 2009: s. 326) Bu durum, serpilme diyagramındaki %18'lik nemâ oranlarının yoğunlaştığı zaman dilimi ile uyumludur. Diyagramın altındaki oranı belli olmayan 7 adet borçlanmanın da aynı dönemde olması, bunların da oranlarının %18 olma olasılığını güçlendirmektedir.

Grafik 1: Nemâ Oranları Serpilme Diyagramı (1902-1936)

Kaynak : İMMA, 1698 Numaralı Defter.

49 adet borçlanmada 24 adet ile en fazla nemâ oranı olan %18 için diğer önemli olabilecek tespit, en kısa ve en uzun vade olan 6 ay ile 60 ay vadeli borçlanmalardaki uygulanan tek oran olmasıdır.

Defterdeki hesaplarda verilen borç miktarlarına karşılık alınan nemâların hangi düzeyde getiri sağladığına bakılmıştır. Anapara ödendiği halde alınamamış bazı nemâların daha sonraki dönemlerde alındığı, ya da bir kısmının alınıp geri kalanının bırakıldığı gözlenmiştir. Yazılan nemâ oranlarının birebir uygulandığı örnekler azdır. Sonuç itibari ile toplam kapanan 22 hesaptan ancak 3 tanesinde alınan nemâ, defterde yazan nemâ oranına eşit veya bu orandan fazladır. Diğer 3 hesaptan alınan nemâ da, defterde kayıtlı nemâ oranına çok yakındır. Bu nedenle bu 3 hesaptan da alınan oranları da, istenilen nemâ oranına eşit kabul edersek toplam 6 hesaptan gereken tahsilatın yapılmış olduğunu görüyoruz. Vakıfların borçlarını gereği gibi toplayamamasından kaynaklanan verimsizlik, defterin tamamındaki borç ve tahsilatlarda da kendini göstermektedir.

Defter muhasebesine göre oluşturulan Tablo 4'te verilen değerler 29.12.1902 - 18.09.1936 tarihi itibariyle vakıfların anapara ve sigorta-icra-dellâliyye masraflarından doğan alacakları ve bu tarihe kadarki 49 hesaptan tahsil edilen miktarları göstermektedir. Mehmet Vahid Efendi Vakfı verdiği borçların yaklaşık 1/2'sini tahsil edebilmiş, buna karşılık Ömer Hüsameddin Efendi Vakfı imkanlarını daha verimli kullanarak verdiği borçlarının yaklaşık 3/4'ünü tahsil edebilmeyi başarmıştır.

Tablo 4: Defter Bazında Verilen Toplam Borç ve Tahsil Miktarları (1902-1936)

	ÖHEV (Kuruş)	MVEV (Kuruş)	DEFTERİN TAMAMINDA
Verilen borç	237.550	860.947	1.098.497
Sigorta, İcra, Dellâliyye**	24.230	36.807*	61.037
Toplam Borç	261.780	897.754	1.159.534
	Borçlar eklenmeden	181.670	473.914
Tahsil edilen	Sigorta, İcra, Dellâliyye	7.000	801
	Toplam	188.670	474.715
Kalan		73.110	423.039
			496.149

Kaynak: İMMA,1698 Numaralı Defter

(*) Rakam yuvarlatılmıştır.

(**) Yapılan masraflar önce kasadan çıkarılmış, sonra borç kaydedilmiştir.

Muhasebenin İncelenmesi: Bu kısımda, defterde ayrı ayrı tutulan Mehmed Vahid Efendi ve Ömer Hüsâmeddin Efendi'ye ait muhasebeler incelenmiş ve daha sonra defter geneli için değerlendirilmiştir.

Burada verilen bilgiler esas olarak "Muhasebeye ait kısım" (MK) dan elde edilmiştir. Ancak iki amaçla "Borçlulara ait kısım" (BK) sürekli olarak başvurulmuştur; muhasebelerde verilen her bilginin doğruluğunu kontrol etmek ve iki dönem için verilen alacak dökümü arasındaki farkın kaynağını bulmak ya da iki dönem için verilen kasa durumları arasındaki değişimin nedenini araştırmak için bu işlem yapılmıştır.

Yapılan bu kontrollü gidiş esnasında seyrek de olsa bazı uyumsuzlıklara rastlanmış; ancak sonuç olarak (MK)'deki bilginin doğruluğu esas alınmıştır. Söz konusu uyumsuzluklar genel olarak aşağıdaki gibi gruplandırılabilir:

- Borçludan alınmış bir nemâ, (BK) daki alınış tarihi bakımından (MK) ile bazen aynı döneme denk düşmemekte ya da hiç görülmemektedir.
- Alacak durumundaki iki dönem arasındaki değişim, (BK) ile açıklanabilse de bazı durumlarda işlem tarihi bakımından iki dönem arasına düşmemektedir.
- İki dönem arasında kasa durumundaki değişimin (BK) ile açıklanamadığı olmuştur.
- Para miktarlarının kuruş kısmının onlar hanesinde ve para hanesinde farklılıklar tespit edilmiştir.

Muhasebe, 15.06.1923-17.09.1936 (1341 Şevval gayesi-1355 Cumâdelâhire gayesi)⁷ aralığını içeren beş dönemde tutulmuştur. Bu dönemler aşağıda verildiği gibidir:

1. Dönem: 15.06.1923 - 28.12.1932 (1341 Şevval gayesi-1351 Şa'ban gayesi) (D1)

2. Dönem: 29.12.1932 - 15.04.1934 (1351 Ramazan - 1353 Muharrem) (D2)

3. Dönem: 15.04.1934 - 4.04.1935 (1353 Muharrem - 1353 Zilhicce gayesi) (D3)

4. Dönem: 5.04.1935 - 23.03.1936 (1354 Muharrem - 1354 Zilhicce gayesi) (D4)

5. Dönem: 24.03.1936 - 17.09.1936 (1355 Muharrem - 1355 Cumâdelâhire gayesi) (D5)

Birinci dönem 10 yıllık bir süreyi kapsamakta ve bu sürenin detay dökümleri bulunmamaktadır.⁸ İkinci dönem yeni dönem başını Muharrem ayından başlatılmak için 1 yıl 4 aylık süreden ibarettir. Üçüncü ve dördüncü dönem birer yıl sürmüş, beşinci dönem ise 6 aylık kısa süreli ele alınmıştır. Dönemlerin hepsinde bir önceki dönemden gelen vakfın malî yekünü (DY)⁹ belirtilmiştir. Daha sonra o yıla ait nemâ gelirlerinin dökümü (ND), vakfiye şartlarına uygun olarak da masrafların dökümü (MD) verilmiştir.¹⁰ Varsa kişiye özel icra, sigorta, dellâliyye vs. masrafların dökümü de ayrıca belirtilmiştir. Genel vakıf masraflarının dışında değerlendirilen bu masraflar, daha sonra kişilerin borç hanelerine eklenmiştir. Kişi bazında toplam borçları içeren bir alacak dökümü (AD) yapılmış, alacak yekünü (AY) alınmış ve bu yeküne kasa durumu (KD) da eklenerek o dönemin vakıf yekünü (SY) bulunmuş ve hesaplar kapatılmıştır.

Tüm hesaplamalarda sayfa sonuna gelindiğinde sayfanın yekünü alınarak diğer sayfaya aktarılmış, burada bu yekünün altından ilave olunarak yazılmaya devam edilmiştir. Tablo 5, Ömer Hüsâmeddin Efendi ve Mehmed Vahid Efendilere ait muhasebe kayıtlarının birleştirilmiş halidir. Tabloda italik olarak yazılanlar muhasebelerde olmayıp kasa durumu ve alacak durumunu denkleştirmek için "Borçlulara ait kısım"dan araştırılarak bulunmuştur. Muhasebenin tutuluş biçimi ilgili gelir ya da gider kalemlerinin dökümünün verilip, ardından kasa sayımı ile elde edilen rakamın verilmesi şeklindedir. Ancak bir dönemden diğerine kasa durumundaki değişimi sadece muhasebe kayıtları ile açıklayamıyoruz. Çünkü; yeni verilen borç (kasa çıkışı, alacak artışı) muhasebede görülmemekte, kasayı etkileyen (örneğin icra masrafı eksik yazılarak toplandığında) bir işlemin rakamı yanlış yazıldığında kasada açık olmaktadır.

Tablo 5'teki ana para tahsilat, yeni borç verilmesi, kira ve nemâ gelirleri ve masraflar (dellâliyye, sigorta, diğer) gibi bildik kalemleri içeren satırlar dışındakileri açıklamak istersek; D2'deki "Belirsiz" olan rakam Mehmed Vahid Efendi muhasebesine aittir.

7 Bütün tarihler milâdî takvime göre düzenlenmiştir.

8 Ek 4'te verilmiş olan defter kaydından da görüleceği üzere, MVEV'nın 341 ve 351 yılları arası muhasebe hesapları ayrıntıları ile yazılmamış; sadece matlûbât, cibâyet olunan nemâ, sarfiyât ve mal-i vakfın yekünü başlıkları altında belirtilmiştir.

9 Bunlar alacaklar ve kasa toplamından ibarettir.

10 351- 352 yılları arasındaki kayıtların ayrıntılarının yazıldığı sayfaların yer aldığı Ek 4 ve Ek 5 incelendiğinde; örneğin önce 352 senesinin nemâ toplamı 40631 lira 30 kuruş olarak verilmiş, ardından nemânın kişiler bazında dökümü verilerek bir nevi sağlanması yapılmıştır. Aynı şekilde Ek 4'de vakfın 352 yılına ait sarfiyâtları da toplamda 9330 kuruş olarak verilmiş, hemen ardındaki sayfada Ek 5'de sarfiyâtlar (vergi, sigorta, sandık müdürü Ethem Efendi'nin maaşı, cibâyet, tevliyyet, sadaka) ayrıntılarıyla yazılmıştır.

Bu muhasebenin ilgili dönemi için verilen kasa ve alacak durumu rakamlarının kaynağı araştırılmış ancak 3.058 kuruşluk açık, defterde bulunamamıştır.

D3'deki "İcradan hak edilen" 15.500 kuruşluk rakam, Ömer Hüsâmeddin Efendi muhasebesine ait olup Düyûn-ı Umûmiye hademesinden müteveffa Abdullah Efendi'nin nemâ borcu için icradan tahakkuk hakkı elde edilmiştir. Aynı dönemdeki 300 kuruşluk "Rakam hatası" Ömer Hüsâmeddin Efendi muhasebesinde İ'lâmat-ı Şer'iyeye Müdürü ders vekili merhum Ahmed Hamdi Efendi'nin 1900 olan borcu 1600 olarak yazılmış ve bir dönem sonra farkedilerek tekrar 1900 olarak kaydedilmiştir.

D3 dönemindeki 799 kuruşluk (35 para) "Alacaklardan düşme" miktarı, hesaplarında hiç işlem yapılmamış üç kişiye aittir. Muhasebede kasayı etkileyen (kasaya giriş) bir işlem olmadığı görüldüğünden tahsilat yerine "Alacaklardan Düşme" ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca bu üç kişiye ait hesaplar defterde halen açık görülmektedir.

D4'te 15 paralık bir toplama hatası tespit edilmiş ve "Düzeltilme" olarak konulmuştur. Aynı dönemdeki "Kiracıdan eski borç" rakamı, kiracı Hasan'dan alındığı sanılan fakat alınmadığı fark edilen kira borcunun muhasebeleştirilmesidir. Hemen altındaki "Kiracıdan ödeme" ise, aynı dönemde eski borçtan yapılan 400 kuruşluk tahsilatı belirtmektedir.

D5'teki 20 kuruşluk düzeltme Mehmed Vahid Efendi muhasebesinde olup, Tikveşli Ali Kemal Bey'e yapılan icra masrafı 320 kuruş yerine 300 kuruş olarak muhasebeleşmiştir. Verilen kasa durumu rakamındaki 20 kuruşluk farkın buradan geldiği anlaşılmıştır. Aynı dönemdeki 20 paralık düzeltme, toplama hatasından gelmektedir.

Vakıfların malî yekününün dönemlere göre aldığı pozisyon, tabloda görüldüğü üzere sabittir. Üçüncü dönem kasadaki artış, nemâ artışı ile gerçekleşmiştir. Son dönemdeki alacak durumundaki azalma ve kasa durumundaki artış, ana para tahsilatından kaynaklanmaktadır.

Bir bütün olarak Tablo 5, bize vakfın incelenen dönem boyunca aktif olmadığını göstermektedir. Alacak durumlarının çok değişmediği halde, kasa durumunun da çok değişmemesi borçtaki paralardan nemâ geliri elde edilemediğinin de bir göstergesidir.

Tablo 5 :Defterin Tamamının Muhasebe Tablosu (19021936)

Yekün		Alacak Durumu		Muhasebe Kalemi	Kasa Durumu	
Kuruş	Para	Kuruş	Para		Kuruş	Para
738.877	20					
D1				Nema Geliri	811.658	30
				Masraflar	-989.716	0
560.820	10	517.932	5		42.888	5
		-3.700	0	Ana Para Tahsilat	3.700	0
		43.000	0	Verilen Yeni Borç	-43.000	0
D2		3.058	0	Belirsiz	-3.058	0
		1.326	0	Sigorta, İcra Masrafı	-1.326	0
				Nema Geliri	43.883	30
				Kira Geliri	8.448	0
				Masraflar	-12.546	0
600.606	0	561.616	5		38.989	35
		-22.000	0	Ana Para Tahsilat	22.000	0
		1.576	0	Sigorta,İcra Masrafı	-1.576	0
		-799	35	Alacaklardan Düşme		
D3		1.500	0	Dellâliyye Masrafı	-1.500	0
		15.500	0	İcradan Hakedilen		
		-300	0	Rakam Hatası	300	0
				Kira Geliri	8.753	0
				Nema Geliri	16.600	0
				Masraflar	-13.241	0
627.418	20	557.092	10		70.325	35
		-16.020	0	Ana Para Tahsilat	16.020	0
		10.000	0	Verilen Yeni Borç	-10.000	0
		4.440	0	Sigorta,İcra Masrafı	-4.440	0
D4		5.142	0	Kiracıdan eski borç	-5.142	0
		-400	0	Kiracıdan ödeme	400	0
		300	0	Rakam Hatası Düzelt.	-300	0
				Nema Geliri	4.005	0
				Kira Geliri	3.600	0
				Masraflar	-10.577	0
				Düzeltilme	0	15
624.446	20	560.554	10		63.892	10
		-62.200	0	Ana Para Tahsilat	62.200	0
		2.517	0	Sigorta,İcra Masrafı	-2.517	0
D5		-4.742	0	Kiracıdan Ödeme	4.742	0
		20		Düzeltilme	-20	
		0		Düzeltilme	0	20
				Nema Geliri	24.061	0
				Kira Geliri	4.400	0
				Masraflar	-13.836	30
18.09.1936	639.071	10	496.149	10	142.922	0

Kaynak : İMMA, 1698 Numaralı Defter.

Muhasebede detaylarıyla kaydedilmiş ve Tablo 5'te masraf giderleri olarak gösterilmiş olan giderler; fetvahane müsevvidi, sandık müdürü gibi çalışanların maaşları, tevliyet, cibâyet, kömür, icra, sigorta ve dellâliyye masrafları, kasa kirası, pul parası, küçük toplama hatası düzeltmeleri ve vergi gibi masraflarla, kuruluş amacına yönelik olanlar mevlûdü'n-nebî, tamirat, kütüphaneye firaşet ve sadaka masrafları adı altında kaydedilmiştir.

Çalışanların maaşları her iki vakıf için de vakfiyelerinde yazılan rakamlar ile uyumludur. Amaca yönelik giderler bakımından incelediğinde, Ömer Hüsâmeddin Efendi Vakfı'nın masraflarında sadece sadakanın bir defada ve son dönemde verilmesi dışında herhangi bir olağandışı durum görülmemiştir. Vakıfların borçlularla olan anlaşmazlıklarından meydana gelen giderlere bakıldığında ise Ömer Hüsâmeddin Efendi Vakfı'nda dellâliyye masrafı görülmektedir. Bu masraf, Abdullah Efendi'nin köşkünün icra yoluyla satılması esnasında oluşmuştur. Mehmed Vahid Efendi Vakfı'nın giderlerinde sigorta ve vergi kalemlerinin olduğu ve toplamda en yüksek değeri taşıdığı görülmüştür. Buradan da borç karşılığı borçludan emlak ipotek edildiği anlaşılmaktadır. İpotek edilen mülklerin sigorta ve vergisi vakıf tarafından ödenip, daha sonra muhasebede borçludan alacak kaydedilmiştir.

Tablo 5'te "Kira geliri" adı altında gösterilen gelirlerin detayına bakıldığında; Mehmed Vahid Efendi Vakfı'na ait bölümde *Defterdar'daki hanenin icarı... müste'cir Hasan...* ibarelerinden, İstanbul'un Defterdar Mahallesi'nde (Eyüp civarı) kiracı olduğu anlaşılan Hasan adlı kişiye ait kayıtlar tespit edilmiştir. Borçlu isimlerinde iki Hasan geçmekle beraber, hesap tarihlerine bakıldığında müste'cir Hasan'ın bu kişiler olamayacağı anlaşılmıştır. Diğer taraftan vakfın, dükkan ve mahzenden başka vakıf malı olmadığı bilinmektedir. Bu durumda Hasan'ın aldığı borcuna karşılık evini *bey' li'l-istiğlâl* işlemiyle rehin verdiğini ve kendi evinde kiracı olarak oturduğunu söylemenin mümkün olabilmesi için, defterin "Borçlulara ait kısmı"nda müste'cir Hasan'a ait bir kaydın da olması gerekirdi.¹¹ Bu nedenlerden dolayı Hasan'ın durumu hakkında kesin bir yargıya varılamamıştır.

Muhasebe kayıtlarından tespit edilen kira ödemelerinin 19.08.1921'den Kasım 1936 sonuna kadar yaklaşık 15 seneye yayıldığı görülmektedir. Muhtelif zamanlarda yapılan ödemeler toplam 61.219 kuruş olup, bazen nemâ dökümleri içinde bazen de ayrı sayfa açılarak hangi dönemlere ait olduğuna dair açıklama ile birlikte yekün olarak kaydedilmiştir. Kira ücretleri ve detayları kayıt tarihlerine göre sıralanacak olursa:

- 19.08.1921 – Ağustos 1931 tarihleri arası 36.100 kuruş. Kayıtlarda kira miktarı belirtilmemiş; fakat süre verildiği için hesaplama sonunda tam olarak 10 sene 10 günlük kira belirlenmiş ve aylık 300 kuruş olarak bulunmuştur. Bu sürenin kirası (D1) olarak gösterilen muhasebe dönemine denk geldiği için ayrıntılı olarak değil, sadece yekün verilerek gösterilmiştir.

¹¹ Özcan, 2010: 117. "Bey' li'l-istiğlâl, bir kişinin sattığı malı geriye satın alacağını taabbüt etmenin yanında akit müddeti boyunca da kiralamasıdır. Böylece kişi sahip olduğu bir malı istiğlâl usulüyle sattığında karşılığında belirlenen miktarda bir kira vererek kullanımını sürdürebilmekte, bunun yanında yaptığı işlem karşılığı aldığı para ile de nakit ihtiyacını giderebilmektedir."

- Eylül 1931- 1.06.1933 tarihleri arası 8.400 kuruş. 21 ayı kapsayan bu dönem aylık 400 kuruştan kaydedilmiştir. Kiranın aylık 100 kuruş arttığını görüyoruz. Söz konusu %25 oranındaki artış, eski kiranın bu dönemde düşük kaldığının bir göstergesidir.
- 1933 Haziran-1933 Aralık arası 7 aylık 2.800 kuruş.
- 1933 Aralık-1934 Mayıs'a kadar 5 aylık 2.000 kuruş.
- 1934 Haziran-10.10.1935 tarihine kadar 16 ay 10 günlük 6.433 kuruş. Ay ve günü tek tek belirtilmiş olan bu kayıta 1.176 kuruşun peşin alındığı geri kalan 5.257 kuruş için senet alındığı yazılmıştır. Hemen arkasındaki sayfada bu 5.257 kuruşluk borcun hangi tarihlerde ne kadar ödendiği, helâ tamirâtı ve bacanın tamiri gibi ayrıntısına varıncaya kadar açıklanmıştır.
- 10 Ekim 1935- Aralık 1935 sonuna kadar 2 ay 20 günlük 1.086 kuruş.
- 1936 Ocak-Şubat 1936 arası 2 aylık 800 kuruş.
- 1936 Mart-1936 Kasım sonuna kadar 9 aylık 3.600 kuruş alınmıştır.

Takip edilen tarihlere bakarak kira ödemelerinde herhangi bir aksaklık olmadığı gözlenmektedir.

Dönemin kira gelirlerini değerlendirebilmek için en yakın veriden hareketle, 1940 tarihli İstanbul Fiyat İstatistiği'ne göre 2 oda 1 mutfak evin en düşük kirasının 10 lira ile 10,5 lira arasında olduğu görülmüştür (Pamuk, 2000: 74). 1918 senesi devlet bütçesinde para birimi 1 lira= 100 kuruş olarak kabul edilmiştir. (Akça, 1998 : 61). Buna göre 400 kuruşluk kira bedeli 4 liraya karşılık gelmekte ve Hasan'ın kirasının dönem için ucuz kaldığı görülmektedir.

Sonuç

Vakıfların muhasebe defterlerinden, tutuldukları dönemlere ait pek çok bilgiyi elde etmek mümkündür. Bu bağlamda İMMA'deki 1698 numaralı defterin, para vakıflarının işleyişinin anlaşılması ve toplumda ifa ettikleri görevlerin daha iyi kavranması adına incelenmesinde fayda görülmüştür. Eldeki verilerin fazla olmaması nedeniyle, incelenen muhasebe defteri örneğinden genellemelere varmak sakıncalı görülerek daha ziyade defter bazında sonuçlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1902-1936 dönemine ait ayrıntıları incelenen muhasebe defterindeki detaylar değerlendirildiğinde, faaliyete geçtiği günden tasfiye edildiği güne kadar pek çok aşama geçirmiş olan para vakıflarının, Cumhuriyet döneminde de varlıklarını sürdürdüğü tespit edilmiştir. İktisadî yönden henüz gelişmemiş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde yerel bankalar gibi çalışan para vakıfları, toplumun nakit ihtiyacını karşılamaya devam etmişlerdir.

Ortaya çıkan bilgiler ışığında; borçlu isimlerinden ve borçlanılan miktarlardan kadınların da sosyal ve ekonomik hayatta var oldukları, borç alan kişilerin sosyal statüleri ve semtlere göre dağılımı gözlemlenebilmiştir. Kredi verirken alınması gereken senet, ipotek ve kefilin varlığı tespit edilmiştir. Keza borçlu vefat ettiğinde borcu, vakfın parasının ziyan olmaması için borçlar veresesinden tahsil edilmiştir. İcra takipleri ve ipotek alınan malların satılması gibi işlemler de açık şekilde kaydedilmiştir.

1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu'ndan sonra yapılan işlemlerde borçluların soyadları ile değil, eskisi gibi isimleri, meslekleri, akrabalık ilişkileriyle yazılmaya devam edildiği tespit edilmiştir.

Muhasebe hareketleri dönemsel olarak incelendiğinde ise ülke ekonomisinin durumuna uygun veriler elde edilmiş, örneğin; tüketici fiyatlarının arttığı 1918-1930 yılları arasında nemâların yükseldiği ve kişilerin daha fazla borç aldıkları gözlemlenmiştir. Muhasebe defteri örneğine bakıldığında, para vakıflarının genel uygulamasından farklı olarak sabit bir nemâ oranı belirlenmeyerek esnek bırakılmış olduğu görülür. Bu uygulama, nemâların %9 ile %18 arasında dalgalanmasına sebebiyet vermiştir.

Borçluların hesapları incelendiğinde, kısa vadeli ve yüksek nemâ oranlı hesapların, uzun vade ve düşük nemâ oranlarıyla yeniden yapılandırıldığı, bir nev'i refinansman yapıldığı görülmüştür.

Masraflar incelendiğinde, örneğin sigorta, dellâliye, kira ücreti gibi kalemlerden döneme özgü bilgiler edinilmiştir. Her türlü harcama detayının bulunduğu defterin muhasebesinde vergi adı altında bir kalem görülmemesi, para vakıfların da diğer vakıflar gibi vergiden muaf olduğunun kanıtıdır. Alınan borçların ve nemâlarının geri ödenmesi konusunda her ne kadar gerekli önlemler alınmaya çalışılsa da, geri ödeme sıkıntıları tespit edilmiştir. Vakıf sisteminin sonuna doğru yaşanan merkezileştirme çalışmalarının neticesinde, oluşan boşluktan ve gereği gibi yönetilememesinden kaynaklandığı düşünülen bu sıkıntılar, incelediğimiz her iki vakfın da verimliliğinin azalmasına sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

- Akça, Y. (1998). *Bütçe ve Devlet Muhasebesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.
- Akgündüz , A. (1996). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- (1937). *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar*, İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.
- Elitaş, C. (2008). *Osmanlı İmparatorluğunda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi Merdiven Yöntemi*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Gürsoy, Ç. (2011). *Şeyhül-İslâm Ömer Hüsâmeddin ve Kazasker Mehmed Vahid Efendilerin Para Vakıflarına Dair Meşihat Arşivi'ndeki 1698 Numaralı Defterin Değerlendirilmesi*, İ. Ü. İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Kala, A. (2008). *İhtirâ Berati'ndan Patent'e, Alâmet-i Fârîka'dan Marka'ya Türk Sanâi Mülkiyet Hakları Tarihi*, Ankara: Türk Patent Enstitüsü Yayınları.
- Keleş, H. (2001). "Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı Ve İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Çalışma", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXI. (1), 189-207.
- Kurt, İ. (1994). *Nazarî ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları*, İ. Ü. İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi)
- Kurt, İ. (1996). *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- Özcan, T. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, T. (2008). "Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları", *Çerçeve Dergisi*, 2008/10, 124-128.
- Özcan, T. (2010). *Vakıf Medeniyeti ve Para Vakıfları*, İstanbul: Türkiye Finans Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2000). *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını.
- Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserler II*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2008). *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Ekler

Ek 1 : Beykozlu Ahmed Bey zevcesi Latife Hanım'ın %18'den almış olduğu 1 ve 3 yıllık borçlarının altına çift çizgi çizilerek kapandığı ve yeniden 3 yıllığına %12'den borçlandığı ayrıca kendisinden 22104 kuruşluk bey senedi alındığı gösteren muhasebe kayıtları.

تاریخ	مردود	تاریخ	مردود	تاریخ	مردود
1902	1000	1903	1000	1904	1000
1905	1000	1906	1000	1907	1000
1908	1000	1909	1000	1910	1000
1911	1000	1912	1000	1913	1000
1914	1000	1915	1000	1916	1000
1917	1000	1918	1000	1919	1000
1920	1000	1921	1000	1922	1000
1923	1000	1924	1000	1925	1000
1926	1000	1927	1000	1928	1000
1929	1000	1930	1000	1931	1000
1932	1000	1933	1000	1934	1000
1935	1000	1936	1000	1937	1000
1938	1000	1939	1000	1940	1000
1941	1000	1942	1000	1943	1000
1944	1000	1945	1000	1946	1000
1947	1000	1948	1000	1949	1000
1950	1000	1951	1000	1952	1000
1953	1000	1954	1000	1955	1000
1956	1000	1957	1000	1958	1000
1959	1000	1960	1000	1961	1000
1962	1000	1963	1000	1964	1000
1965	1000	1966	1000	1967	1000
1968	1000	1969	1000	1970	1000
1971	1000	1972	1000	1973	1000
1974	1000	1975	1000	1976	1000
1977	1000	1978	1000	1979	1000
1980	1000	1981	1000	1982	1000
1983	1000	1984	1000	1985	1000
1986	1000	1987	1000	1988	1000
1989	1000	1990	1000	1991	1000
1992	1000	1993	1000	1994	1000
1995	1000	1996	1000	1997	1000
1998	1000	1999	1000	2000	1000

Kaynak İMMA, 1698 s. 9.

Ek 3: Fatih'de destereci Mehmed Cemal Efendi ve validesi Binnaz Hanım'ın iki ayrı hesabını gösteren muhasebe kayıtları.

The image shows a handwritten ledger page with several columns. The top right corner has the number '11'. The columns are headed with 'Muhasebe', 'Sıra No', 'Tarih', 'Sıra No', 'Miktar', 'Tarih', 'Miktar', and 'Tarih'. The entries are written in Ottoman Turkish and include numerical values and descriptive text. The page is divided into two main sections by a horizontal line. The top section contains several rows of entries, and the bottom section contains a summary or total entry with a large number '144'. The handwriting is in a cursive style typical of Ottoman documents.

Kaynak : İMMA, 1698, s. 18.

Ek 4: MVEV'nın 341ve 351 seneleri arasındaki muhasebesinin hülâsası ile bu on yıl içindeki matlubat, sarfiyat ile 351 Ramazan'ındaki kasa mevcudu, ayrıca 352 senesinin sonuna kadar toplanan nemâ ve tahakkuk eden mal-i vakıf ile bunun ardından mezkûr nemânın dökümünün yer aldığı muhasebe kayıtları.

محابه لری خلاصه		مبلغ	نوع
٤٥١	سوالی غایب مال وقف عند الحاسبه	٤٤٦٢٠٩	٢٠
٤٥١	سوالی غایب مندر جہاتیہ اولونان نما	٥٨٨٤٧٤	
	تکلیف مال وقف	٤٧٨٢٨٧	٢٠
٤٥١	سوالی بحاسبه بندہ	٤٩٥١٩٤	
٤٥١	الرمم (لبنہ) (تعمیر) مدیونہ و مندرکہ مطبوعات	٤٦٠٤٨٠	٠٠
٤٥١	فایده موجودی	٠٠٠١٠٧	٠٠
	باکری	٩٧٨٠٨٧	٢٠
٤٥١	سوالی سبانی غایب عند الحاسبه تقصیر اندیہ مال	٢٨٤٠١٩	٢٠
٤٥١	سوالی سبانی غایب مندر جہاتیہ اولونان نما	٠٠٠٦٤٩	٢٠
	تکلیف مال وقف	٥٤٢٧٤١	٠٠
	صدقاتہ تقصیرہ تقصیر	٤٩٤٠	
	سوالی سبانی غایب مال وقف	٥١٤٢٩١	٢٠
تکلیف جہاتیہ اولونان نما مال وقف			
	در کدبان و امیہ تقصیر کلدر	٠٢١٤٦	٢٠
	سبانی تقصیر کلدر	١٤٨٤٧	
	تعمیر اجماع امیہ تقصیر	٠١٥٠٠	
	تعمیر احمد اندیہ تقصیر	٠٠٠٠٠	
	باکری	٤٩٤٨٧	٢٠

Kaynak: İMMA, 1698, s.26.

Ek 5: Ek4'deki mezkûr nemânın devamı ve sonrasında 351 Ramazan'ından 352 yılının sonuna kadar mezkûr sarfıyatın dökümünün yer aldığı muhasebe kayıtları.

47

ملاحظات	تاریخ	مبلغ
	نور بکور	۴۹۴۹۲
	صفت و فاضل بکور	۱۰۷۰۰
	و قدر واره که خانه بد بد ایچانجی کور ۹۸۱ ایله ایله ایچانجی کور	۸۴۴۸
	دیویندی و قدر واره	
	بکون غا	۴۰۶۲۱
		۲۰
	۴۵۱ رمضان ۴۵۰ ذی الحجج ۴۵۰ غایب و قدر واره صفت و فاضل بکور	
	وظیفه توتیه عدوالمشقه ۴۵۱ ای عایه بکون ۴۵۰	۵۰۰
	صیایه عد بکون ۴۵۱ ای عایه ذی الحجج ۴۵۰	۸۵۰
	مدیر صندوق اتم اتم عد بکون ۴۵۱ ای عایه بکون ۴۵۰	۶۶۶
	بر بویه و قیغه قداخانه سوز کور ۴۵۰ بکون بکون	۱۰۰۰
	بکون بکون ۴۵۰ بکون بکون بکون	۱۰۰۰
	بکون بکون ۴۵۰ بکون بکون بکون	۴۴۰
	و قدر واره که خانه بد بد ایچانجی کور ۹۸۱ ایله ایله ایچانجی کور	۱۶۶۸
	بکون بکون ۴۵۰ بکون بکون بکون	۱۴۴۶
	بکون بکون ۴۵۰ بکون بکون بکون	
	بکون بکون ۴۵۰ بکون بکون بکون	۴۴۰

Kaynak: İMMA, 1698, s.27.

DEĞİŞİK İŞLEVLİ BİR GRUP MADENİ ESER ÖRNEKLERİ ÜZERİNDE GÖRÜLEN EJDER FİGÜRLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Nilgün ÇEVİRİMLİ*

Özet

Türk Maden Sanatı örneklerinde kullanılan başlıca bezeme unsurlarından olan figürlü süslemeye; erken dönemlerden itibaren ejder figürünün değişik betimlemelerle ve farklı anlamlar yüklenen ikonografik yorumlarla ele alındığı görülmektedir. Ejder figürü değişik toplumlarda değişik isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı Dönemine ait değişik kullanım alanlarına ait madeni eserler üzerinde görülen ejder motiflerinin çoğu zaman kazıma, kabartma, kakma ve ajur teknikleri ile yapıldıkları görülür. Bazı eserlerde ve mimariyi bütünleyen alanlarda ise genellikle üç boyutlu işlendikleri görülür. Hayvan mücadele sahnelerinde, hayat ağacı ile birlikte, başka bir hayvan figürü ile birleşen örneklerde, gezegen ve burçlarla birlikte ve tek başına ejder figürünün yer aldığı (tek veya çift başlı ejder) kompozisyonlar şeklinde karşımıza çıkar.

Anahtar Kelimeler:

Maden sanatı, ejder, ikonografi.

AN EVALUATION OF DRAGON FIGURE THAT APPEARS ON A GROUP OF MULTI-FUNCTIONAL METAL ART WORKS

Abstract

In the figural decoration which is one the main decorative elements used in the examples of Turkish Art of Metal, dragon figure was dealt with different descriptions and iconographic interpretations including differential meanings beginning from the earliest periods. Dragon figure is seen with different names in different societies. The dragon figures which are seen on the art of metal that belong to different usage area of Ottoman and Suljuks period is mostly made of engrave, embossing, inlaid and embroidery (ajur) techniques. It is usually processed in three-dimensional on some works of art and areas that integrating the architecture. It also appears in the form of compositions on the animal fighting scenes along with the tree of life and examples of animal figures which combined with other animal examples with the planet and zodiac signs and where the figure of a dragon stand-alone (single or double headed dragon).

Key Words:

Art of Metal, dragon, iconography.

* Sanat Tarihçisi , VGM Vakıf Uzmanı.

Ejder Tanımları ve Kısa Tarihçesi

Türk Sanatında mimari ve el sanatlarının bezeme programında; geometrik, bitkisel ve yazının yanı sıra kullanılan diğer bir tür de figürlü süslemedir. Özellikle hayvan motiflerinin işlendiği bu üslubun geçmişi oldukça eskilere dayanır ve zamanla bu adla anılan bir ekolün de adı olur.

“Hayvan Üslubu” olarak bilinen bu üslubun örnekleri, Büyük Selçuklu Sanatında Doğu Türkistan, İran, Hint ve Çin Sanatında değişik şekillerde karşımıza çıkar. Ejder figürünün mimarının yanı sıra özellikle maden, minyatür, porselen, ahşap ve dokuma sanatında da yaygın olarak kullanıldığı görülür.

Ejder figürünün de içinde yer aldığı “Hayvan Üslubu” İslamiyet’ten önceki dönemlerde, özellikle Orta ve İç Asya’da gelişen, kendine has özellikleri yansıtır şekillerde tasvir edilmiş hayvan figürlerinin yer aldığı bir üslup olarak tarif edilebilir. Avrupa’nın doğusundan, Asya’nın doğusuna kadar uzanan bozkır kuşağında bu üslupla yapılmış eser örnekleri yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Çoruhlu 1991:357).

Asya topluluklarının çoğunda ejderin, inanç ve hayat görüşlerine göre değişik anlamlar yüklenerek farklı adlarla anıldığı görülür.

Eski Türkçe metinlerde “evren” veya “büke” olarak geçen ejderin, İç Asya’nın doğu kısımlarında yaşayan bazı Türk kavimlerinde “Luu” veya “Nek” diye tanımlandığı ve su kaynakları ile yağmur bulutlarını temsil ettiği görülür. Bu tip ejderler genellikle yılan vücutlu, ayaksız, pulsuz, kanatsız ve boynuzsuz tasvir edilirler.

Diğer bir tipde ise; kanatlı, boynuzlu, pullu ve ayaklı olup, semavi ejderleri tasvir ederler. Hortumlu bir baş şeklinde olanların yanı sıra, Pars-aslan-ejder şeklinde türlere de rastlamak mümkündür (Esin 1970:176-177).

Çin ve Uygur kozmolojisinde, yönler hayvan şeklinde simgelerle gösterilerek, “Kök-Luu” doğunun, baharın, mavi ve yeşile denk gelen gök renginin ve ağacın simgesi sayılırdı (Mahir 1993:272).

Araplarda ise “Evren” eski Türklerdeki algılanış şekliyle devam ederek Osmanlı metinlerine kadar “Nihang” olarak geldiği ve bunun Uygurların “Luu” olarak adlandırdığı ejder kavramıyla eşleştiği anlaşılır. Bu efsanevi yaratığa sonraları Araplar “Tanin”, Moğollar “Moghur”, İranlılar ise “Ejdeha” veya “Ejderha” demişlerdir (Esin 1969:174).

Ancak 12. yüzyıldan önceki İslam kaynaklarında ejder, kocaman, dehşetli, parıldayan gözlü, çok dişli, açık ağızlı, önüne geleni yutmaya hazır bir yaratık şeklinde anlatılmıştır (İnal 1971:154).

Oğuz boyundan olan Selçuklu Türkleri ise daha çok Çin ve Orta Asya Türk sanatının etkilerini taşımışlardır. Eserler üzerinde işlenen kanatlı, boynuzlu, pullu ve ayaklı, profil-

den işlenen tasvirlerle Uygurların “Luu” dedikleri ejder tiplemesini devam ettirmişlerdir (Esin 1969:176).

On iki hayvanlı Türk Takviminin beşinci işareti olan Kök Luu'nun, astrolojiyle bağları olup ejder; yönlerin hayvan figürleriyle gösterildiği Çin ve Uygur Türk kozmolojisinde doğu yönünün, baharın, mavi veya yeşile karşılık gelen güneşin, kıvıll ve sarı renklerin ve ateşin simgesidir (Esin 2007:132). Ejder aynı zamanda mücevher ve hazinelerin de sahibi durumunda olup, altın ve bakırla özdeşleştirilmiştir (Esin 1970:162).

İslam'da ise Hz. Musa'nın asasının ilahi bir güçle yılanı dönüşmesi olayı, Tirmizi'de geçen bir hadisde; isyankar kul veya kâfir toprağa verildiği zaman kabir onu rahatsız eder ve *bu kabire yetmiş ejderha musallat edilir ki, onlardan biri toprağı üflese, o toprak dünya durdukça hiçbir şey bitirmez. Bu ejderhalar onu, hesabı bitinceye kadar sokar ve paralarlar şeklinde ifadeler vardır* (Çaycı 2006:132).

Tarihte göçler, savaşlar veya ticaret nedeniyle toplulukların birbirleriyle etkileşimleri kaçınılmaz olmuş, sanat ve sanatçı da şüphesiz bu etkileşimden payını almıştır. 8. yüzyıldan başlayarak İslam Dünyasının Uzak Doğuyu tanınması, 13. ve 14. yüzyıllarda Çin-İran ilişkileri, 14. yüzyıl sonlarında Timur'un İran ve Irak'la etkileşimleri sonucunda, sanat alanında da etkiler üretilen eserlerde kendini göstermiştir.

1514 Çaldıran zaferinden sonra ise İran ile Osmanlı ilişkileri sonucunda saraya getirilen İranlı sanatçılar veya ele geçirilen eserlerin etkisiyle Uzak Doğu motifleri, dolayısıyla ejder motifleri “saz üslubu” adı verilen yeni bir sentezle gerek madenî eserler gerekse diğer el sanatları ürünlerinde değişik kompozisyonlarda boy göstermişlerdir.

Türk Sanatında görülen ejder figürü; mitolojisi, ikonografisi ve tasvirlerdeki çeşitliliği ile hayvan üslubunda oldukça yaygın olarak karşımıza çıkar. Bu motifin kökeninin Orta Asya'ya kadar inmesi ve etkileşimler sonucu geniş bir coğrafi alanda yaşayan uygarlıkların sanatında görülmesi doğal olarak bir çok araştırma ve incelemeye de konu olmuştur.

Türk sanatında ejder ikonografisinin ilk kez Dr. Emel Esin tarafından işlenmiş olduğu; gerek genel gerekse münferit birçok yayında¹ değişik betimlemeler ve yorumlarla ele alındığı görülür. Anadolu Selçuklu sanatında çoğunlukla mimari ve bazen de el sanatları

1 Esin, E. (1969) “Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara: S. I. ; Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul; Öney, G. (1969). “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, *T.T.K. Belleten*, XXXIII. C. 130. S. 4, Ankara. s. 171-216; Çoruhlu, Y. (1993). “İslamiyetten Önceki Türk Sanatında Hayvan Mücadele Sahneleri”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s.117-143; Çoruhlu, Y. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul; Çoruhlu, Y. (2002). *İslamiyetin Kabulünden Sonraki Türk Sanatında Hayvan Üslubunun İzleri*, İstanbul; İnal, G. (1971). “Susuz Handa'ki Ejder Kabartmalarının Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1971, s. 153-184; Mahir, B. (1993) “Osmanlı Saz Üslubu Resimlerinde Ejder İkonografisi”, *Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s. 271-294; Yücel, E. (1978) “Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde Ejder Figürlü Kapı Tokmağı”, *Türk Kültürü*, C.16,s. Ankara, s.169-174; Acun (1973) “Ejder Motifli Kapı Tokmakları”, *Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s. 1-19; Önge (1969) “Anadolu'da Ejder Başlı Madeni Çeşme Lüleleri” *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* I, s.419-425; Çaycı (2006) “Asya'dan Anadolu'ya Uzanan Serüven: Çarkifelek ve Ejder Birlikliği'nin Nadir Bir Konya Örneği”, *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*, Ankara, s.129-136; Çoruhlu (1990) Askeri Müze'deki Ejderli Osmanlı Tüfekleri, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Aralık, İstanbul.

örneklerinde rastladığımız ejder tasvirleri ise Prof Dr. Gönül Öney tarafından mimari ağırlıklı olarak yorumlanmıştır. Öney, ejderleri; yalnız başına işlenenler, gezegenle birlikte verilenler, burçla birlikte verilenler, on iki hayvanlı türk-çin takvimi ile birlikte, boğa başları ile birlikte, hayat ağacı ile birlikte, çift başlı kartalin kanat veya kuyruk uçlarındaki ejderler, aslan veya sfenks kanat veya kuyruk uçlarında verilenler, mücadele sahnesinde ejder, ejder başı su olukları ve ejderlerin sembolik kullanılışı şeklinde gruplandırmıştır (Öney 1969: 171-192).

Ejder tasvirinin İslam dünyası ve Uzak Doğu ikonografisi ile arasındaki farklılıklar ise sanat tarihçisi Prof. Dr. Güner İnal tarafından ortaya konmuştur. (İnal 1971: 153-181).

Ülker Erginsoy ise *Anadolu Selçuklu Maden Sanatı* adlı eserinde; kronolojik ve geniş kapsamlı bol örneklerle yer verdiği eserinde yer yer ejder tasvirlerine değinmiştir.

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, İslamiyetin Kabulünden Sonraki Türk Sanatında Hayvan Üslubunun İzleri* isimli eserlerinde, diğer hayvan figürlerinin yanı sıra ejder figürünün sembolik anlamı, gelişimi ve daha sonraki etkileşimleri ile ilgili oldukça yararlı bilgiler sunulmaktadır.

Ejderha figürünün motif olarak gelişimini işleyen tez² örnekleri de mevcuttur. Ancak Maden sanatı örnekleri üzerinde yer alan ejder figürlerinin ele alıp incelendiği derli toplu bir çalışmanın henüz mevcut olmayışı bu alandaki eksikliklerden biridir.

Bu çalışma yukarıda sözü edilen eksikliği giderecek ölçüde kapsamlı bir alan çalışması olmasa da, daha önce madeni eserlerle ilgili yapılan alan çalışmamız sırasında karşılaşılan örneklerin de dahil edildiği ve madeni eserleri konu alan genel veya münferit çalışmalardan da faydalanılarak, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, daha çok Osmanlı Dönemi Madeni eserlerinden seçilen örnekler üzerinde karşılaşılan ejder motiflerinin betimlenerek, diğer el sanatları örnekleri ile karşılaştırmalarının yapıldığı bir değerlendirme çalışmasıdır.

Daha önce saha çalışması yaptığımız Hacı Bektaş Müzesi'ndeki bazı madeni eserler ile Topkapı Sarayı Müzesi, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Ankara Etnoğrafya Müzesi ve Konya Mevlana Müzesi gibi başlıca müzelerle yurtdışı müzelerinde yer alan maden eser örneklerini konu alan yayınlar, sergi kataloglarından da örneklemelere yer verilmiştir.

Bu bağlamda ele alınan eserler; Tarikat ve Tekke Eşyalarından teber, keşkül, müttekâ, alemler; günlük kullanım eşyalarından kandil ve şamdanlar, mangallar, sürahi ve maşrapalar, aynalar; silah ve benzeri savaş aletlerinden kılıç ve tüfekler ve mimariyi tamamlayan öğeler başlığı altında kapı tokmakları, çeşme lüleleri, şeklinde gruplandırılarak önce örnekler tanıtılmış, karşılaştırma ve değerlendirme kısmında da aynı veya farklı dönemlere ait değişik el sanatı örnekleriyle de benzerlikler ortaya konmuştur. Makale-

2 Bkz. Ülkü, C.(1995). *Ejderha'nın Motif Olarak Gelişimi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı (1453-1600)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

mizde ikonografik çözümlenmelere de yer verilerek, ejder figürünün Selçuklu ve Osmanlı Dönemi madeni eserleri üzerinde görülen ejder motifleri hakkında derli toplu genel bir fikir verilmesi bu konuda yapılacak daha kapsamlı araştırmalar için bir nüve teşkil etmesi amaçlanmıştır.

1-Tarikat ve Tekke Eşyaları Üzerinde Görülen Ejder Figürleri

1.1. Teberler:

Osmanlı kesici silahlar grubunda yer alan teberler³, o dönem Osmanlı Askeri teşkilatında “Teberdaran” olarak bir ocağa adını vermiş ve ateşli silahların kullanımı ile zamanla bir seremoni silahı haline gelmiştir. Bu silah özellikle de Bektaşî dervişlerinin sembolik bir eşyası olmuştur.

Bu teberlerde ejder figürünün kullanımına baktığımızda; *Nevşehir Hacı Bektaş Müzesi’de 155 ve 159 Envanter numaralı ajur tekniği işlenmiş teberlerin sap kısmına yakın uçlarının ejder başı şeklinde biçimlendirildiğini* görürüz (Çevrimli 2010:51-54) (Resim.1-2). Bu iki tebere benzer aynı dönemlere rastlayan 570 (M.1236) ve 4487 envanter numaralı iki örnek de Konya Mevlana Müzesinde yer almaktadır.

160 Envanter numaralı teberde ise teberin iki uç, başlar aşağıda, diller sarkık sembolik birer ejder başı şeklinde sonlandırılmıştır. Teberin tepelik kısmında ucu yılan başı şeklinde biten spiral dikkati çeker (Resim 3).

1.2. Keşköller :

Yine Bektaşî dervişlerinin sembolik bir diğer eşyası olan keşköllerden, madenden yapılmış örneklerinin çoğunda kulplarda ejder figürlerinin işlendiği görülür. Bu figürler bazı keşköllerde döküm tekniği ile yapılmış yanlara doğru uzanır şekilde, üç boyutlu oldukça gerçekçi bir halde işlenirken; bazılarında oldukça stilize edilmiş başlar aşağı sarkık olarak işlenmiştir.

Örneğin *Hacı Bektaş Müzesi 828 Envanter numaralı keşkül’de* ağız açık, üst dudak bir kıvrım şeklinde sonlanmakta olup, yeşiller işlenmiştir (Resim.4). Gözlerde birer mercan mevcut olup, gerçeğe yakın bir halde tasvir edilmiştir.

55 ve 830 Envanter numaralı keşköllerde de yine başlar yana doğru uzanmış, ağız açık ve dişler görünür şekildedir (Resim 5-6).

Kulpu ejder başı şeklinde düzenlenmiş keşkül örneklerine gerek Türkiye gerekse yurt dışı müze ve koleksiyonlarda sıklıkla rastlanmaktadır.

3 Teberler hem silah grubunda hem de tarikat eşyaları grubunda değerlendirilebilen bir kesici silah türü olmalarına rağmen çalışmanın alanına giren örnekler genellikle sembolik amaçlı tarikat eşyaları olduğu için bu grupta değerlendirilmiştir.

1.3. Müttekâlar:

Tarikat eşyaları arasında yer alan dervişlerin diğer bir eser grubu da müttekâlardır^{4*}. Bunların, ahşabın yanı sıra maddened yapılmış örnekleri de mevcuttur. *Konya Mevlana Müzesi 433 ile 1108 Envanter numaralı müttekâlar* ile Hacı Bektaş Müzesinde bulunan müttekâların sap kısmında uçlar stilize ejder başları şeklinde işlenmiştir (Resim.7-8).

Eskişehir Seyitgazi Müzesinde bulunan madeni asa başında ise, bir gövdeden çıkan, yanlara doğru uzanarak yukarı kıvrılan, üç boyutlu, heykelsi ejder başları dikkati çekmekte olup, bir tarafta başın bir kısmı kopmuş haldedir (Resim 9).

1.4. Alemler:

Alemlerin Türk sanatında bir çok mimari yapıda (kubbe, minare vb.) kullanılanlarının yanı sıra kabileler, boylar tarafından bir çeşit sembol, bayrak, iz, işaret anlamında kullanılmış örnekleri de mevcuttur.

Alemler, İslam Dünyasında 13. yüzyılla birlikte önemli ve etkin bir rol oynayan tarikatların da özgün eşyaları arasında yer alır. Her tarikata, her şeyhe göre özel şekiller almış mâdenî alemler, o tarikatın ve o tekkelerde yetişenlerin dünya görüşleri hakkında bize ipucu veren eserlerdir.

Ankara Etnoğrafya Müzesinde bulunan 487 Envanter numaralı alemin orta kısmı bakır, ejder figürleri ise demirdendir (Karamağaralı 1976:250). Ejderler üç boyutlu, ağız açık, üst dudak hafif içe kıvrımlıdır ve sivri dişlerle baştan geriye doğru uzanan sivri kulaklar dikkati çeker. Alemin üst kısmı Zülfikâr (çift uçlu kılıç) şeklinde sonuçlandırılmıştır (Resim 10).

*Konya Sahip Ata Vakıf Müzesi 110 Envanter numaralı Şems-i Tebriz-i Camiinden getirilen*⁵ Osmanlı Dönemine ait, ajur tekniği ile işlenmiş tunç bir alemde ise, ortada "Allah, Muhammed, Ali" yazıları yer alır. Ajurlu yuvarlak gövde bölümünü alttan yukarı doğru çevreleyen, altı perçinle gövdenin değişik yerlerinden tutturulan silmenin uçları yukarıda yanlara doğru dönerek ejder başı şeklinde sonlandırılmıştır. Ejderler ağız açık, dişler belirgin, yeller dışa doğru kıvrımlıdır (Resim 11).

Ankara Etnoğrafya Müzesinde bulunan 5438 Envanter numaralı alem, Afyonkarahisar Mevlevi Tekkesinden getirilmiş olup, pirinçten ajur tekniğiyle yapılmıştır (Arbaş 2000:28). Elips şeklinde üst üste üç bölümden oluşan alemde, altta aynı noktadan çıkan karşılıklı iki ejder, kartal başı şeklindeki uzantılara doğru ağız açık dil dışarıda, dudaklar dışa kıvrımlı, badem gözlü olarak işlenmiştir (Resim 12). Altta aynı noktadan çıkan bu

4 * Mütteka :Arapça dayanılacak şey demektir. Tahta ve demirden mamul bir çeşit baston. Çileye giren dervişler, yatıp uyumamak için, başlarını müttekâya dayarlardı. Buna "muîn" de denir. Üst kısmı alın dayanacak şekilde yapılmıştır. Uyumak gerekince, yere yatılmaz alın buraya dayanır ve oturma vaziyetinde o şekilde uyunurdu. hilal gibi olan baş bölümüne alınlarını dayayarak ve bağdaş kurarak uyku halini geçirirlerdi. Bkz. Cebeci, E. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara.

5 Aralık 2006'da Konya Sahip Ata Vakıf Müzesinin kurulması çalışmaları sırasında Vakıflar Genel Müdürlüğü sorumluluğundaki Şems-i Tebriz-i Camii'nden ekibimizce getirilmiştir.

ejderleri dıştan kuşatan iki karşılıklı ejder figürü de yine aynı tarzda tasvir edilmiş ve alemin birinci bölümünü oluşturmuştur. Bu ejderlerin üst dudaklarından çıkan birer ejder başı ise ters yönde dışa bakar şekilde işlenmiş olup, sağdaki ejderin dili kopmuş vaziyettedir. İkinci elips kısımda ise yine karşılıklı pullu gövdeli, dudaklar dışa kıvrık, sivri dilli, badem gözlü bir çift ejder işlenmiştir.

2- Günlük Kullanım Eşyaları Üzerindeki Ejder Figürleri

Ejder figürünün maden şamdanlar, aynalar, kapı tokmakları, çeşme lüleleri, sürahiler, mangallar gibi daha burada örneğini veremediğimiz çeşitli günlük kullanım eşyaları üzerinde de sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz.

2.1. Kandil ve Şamdanlar:

O günün şartlarında aydınlatma aracı olarak kullanıldıkları düşünülen şamdanların, 13. yüzyılda üst düzey yönetici kesime sunulan kıymetli hediyeler arasında yer aldığı bilinmektedir. Şamdanlarda ejder figürleri, bazen kaideyi desteleyen ayak şeklinde, bazen de kaide üzerindeki asıl mumluk kısmında döküm olarak yapılmış üç boyutlu heykel şeklinde, bazen de gövde üzerinde madalyonlar içerisinde işlenmiş sembolik burç figürleri arasında yerini alır.

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi ⁶4017 *Envanter numaralı şamdan* da yerden birer ayak şeklinde çıkan kaidelerin üzerinde yükselen dört ejderden karşılıklı ikisi mumluk kısmının altındaki yapraklı frizi, diğer ikisi de mumluk kısmını ısıtır şekildedir. Gövdeler pullu, baş kısmında ağızlarda alt ve üst çenedeki dişler oldukça belirgin, kulaklar sivri ve dik hareket halinde barok bir üslupta işlenmiştir (Resim 13).

Nassar D. Khalili Collection of Islamic Art London'da bulunan, 17.yüzyılın ilk yarısına ait bronz şamdanda çan şeklinde bir gövde üzerinde yükselen, birbirine sarılarak üç kıvrım oluşturan döküm tekniği ile yapılmış iki ejder başı dikkati çeker. Ağızlar yukarı doğru açık, üst dudak dışa doğru kıvrımlıdır ve dişler mevcuttur. Yine burada da gövdeler pulludur (Resim.14).

Hacı Bektaş Müzesi Balım Sultan Türbesindeki 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen (Göktaş 2006 :10) çok kollu şamdan yaklaşık 2 m. boyunda döküm tekniğiyle yapılmıştır (Resim 15a-b). Şamdan kollarında işlenen tek gövdeli iki başlı ejderlerin bazıları kuyruk kısımlarına yakın yerlerde bir kıvrım oluşturarak ikinci bir ejder gövdesi meydana getirmiştir. Büyük ejder başları daha ayrıntılı işlenirken, yavru ejderlerde ağız ve kulaklar sadece birer çizgi halinde işlenmişlerdir. Ejderlerin oluşturduğu kollara sahip şamdan, adeta bir ağaç görünümündedir. Aralarda uçar vaziyette kuyruklu kuş figürleri, çiçek tomurcukları göze çarpar (Göktaş 2006: 4).

6 Türk ve İslam Eserleri Müzesi metin içerisinde "TİEM" olarak verilmiştir.

Yine Hacı Bektaş Müzesinde “Pir Evi Kırklar Meydanı”nda bulunan yaklaşık 2,5 m. boyundaki pirinçten döküm tekniğiyle yapılmış olan şamdanın (Göktaş 2006:10) kollarında üç boyutlu ejder başları dikkati çeker. Söz konusu şamdanın her bir kolu, bazıları pullu bazıları sade bırakılmış ejder gövdesi şeklindedir. Uçlar üç boyutlu ejder başı şeklindedir. Bazı ejder başlarında ağızlar açık, dişler belirtilmiş ve yele bir kıvrım şeklinde işlenirken, bazılarında gövdelerin sade bırakıldığı, ağız açık ama henüz dişlerin olmadığı, sanki henüz yavru bir ejder şekli görünümündedir (Resim.16).

Konya Mevlana Müzesi 398 Envanter numaralı şamdanda ise; ajur ve kazıma tekniği ile yapılmış pullu bir ejder gövdesinden çıkan dallar ve üzerinde yapraklar, laleler ve kuşlar mevcut olup, şamdan en uçta ise üç boyutlu haşhaş kozalağı ile sonuçlanmıştır (Resim.17a-b).

Gövdenin bir düğümünden sonra yuvarlak oluşturarak karşılıklı ejder başı şeklinde sonlandığı diğer bir örneğe, 13. yüzyılın ikinci yarısına ait tunç bir mangalda rastlamaktayız.

2.2. Mangallar:

The Metropolitan Museum of Art’da bulunan 91.1540 envanter nolu bu mangalda gövdenin kenar ortalarında bir düğüm oluşturarak karşılıklı kıvrım uçlarında birer ejder başı işlenmiştir. Mangalın dışa bakan yüzeylerinde ejderin baş kısmında göz ve kulaklar kazıma olarak işlenmiştir; gövde kısımları ise pullu olup, kazıma ve gümüş kakma olarak işlenmiştir. Ağızlar açık, alt ve üst dudaklar hafif dışa kıvrımlı, dil dışarıda daha stilize edilmiş bir haldedir (Resim.18).

2.3. Sürahi ve Maşrapalar:

Madenden yapılmış, bazen kazıma, bazen murassa olarak değerli maden ve taşlarla işlenmiş maşrapaların bazılarında sap kısımlarının ejder başı şeklinde işlendiğini görmekteyiz.

Cam ve porselen gibi değişik malzemeden yapılmış bazı sürahi örneklerinde de, emzik kısımlarının madenden ejder biçiminde şekillendirildiği görülmektedir.

TİEM’de bulunan 2963 Envanter Numaralı Timur Dönemi’ne ait 1467 M. tarihli Pirinç Maşrapa’nın kulpu S kıvrımı oluşturan ve ağız açık üç boyutlu bir ejder başı şeklinde sürahiye bağlanmıştır. Ağız açık, gözler ve kulaklar belirgin, gövde pullu işlenmiş ve kuyruk bir çiçek motifi şeklinde şekillendirilmiştir. Değerli taşlarla murassa olarak işlenmiştir (Resim.19).

TSM 2/2863 Envanter numaralı 16. yüzyıla ait Tutya Maşrapa’nın ejder figürü şeklinde düzenlenen kulpu, altın ve değerli taşlarla murassadır. Baş kısmında ağız açıktır ve dudaklarla yeşiller hafif kıvrımlarla belirtilmiştir (Resim.20).

TSM 2/471 Envanter numaralı 15.yüzyıla ait Kristal Sürahi’nin emzik kısmı gövdeye birleştiği yere yakın bölümden bir ejder gövdesi şeklinde başlayıp uç kısmında üç boyutlu

bir ejder başı şeklinde sonlanmaktadır. Ağız açık, sivri, kulaklar, yeşiller ve tepede boynuzu andıran bir çıkıntı, gövdede sırt kısmındaki çıkıntılar, oldukça barok tarzda işlenmiştir (Resim 21).

TSM 15/40 Envanter numaralı 14. yüzyıla ait Seladon⁷ Sürabinin emziğinin uç kısmına metalden yapılarak giydirilen ve boyun kısmına tutturulan ejder başlı bir bölüm mevcuttur. Dudaklar biraz küt ve dışa kıvrımlı olup, gözler ve kulaklar belirgindir. Başın üstünde ise yuvarlak bir mercan yerleştirilmiştir (Resim 22).

2.4 . Aynalar:

Maden sanatında önemli bir eser grubunu oluşturan aynalar, gerek sanat gerekse edebiyat alanında bizlere önemli veriler sunarlar. “Pûlâd Ayna” olarak bilinen, çoğunluğu çeliktен yapılan bu aynaların arka yüzlerinde, mahfazalarında kazıma, kabartma, kakma, ajur olarak işlenmiş süslemeler arasında ejder figürleri de mevcuttur.

Bunlardan 13. yüzyılın ilk yarısına ait TSM 2/1792 Envanter numaralı aynada mücadele sahnelerinde ejder-insan mücadelesinin işlendiği bir sahne ile karşılaşılıyor. Ortada atlı bir avcı, elinde bir kuş tutmaktadır. Atının sağ ön ayağı altında, ezilen, gövdesi düğümlü, ağzı açık bir ejder figürü yer almaktadır. Ayrıca aynayı çevreleyen bandın en üstünde birbirinin gövdesini ısırma çalışan, kuyrukları düğümlü, gövdeleri pullu, gövdelerden birer ayak çıkmış kanatlı, yeşili, ağızlar açık, dudaklar dışa kıvrımlı, mimaride de örnekleri görülen iki ejder figürü yer almaktadır (Resim 23a-b).

16. yüzyıla ait TSM 2/1791 Envanter numaralı Pulad aynada ise özellikle Osmanlılar döneminde yaygın olarak kullanılan, metal üzerine altın kakma olarak yapılan, daha çok kılıç ve kâğıt makasları üzerinde rastlanan (zernişah tekniği) ile işlenmiş simurg (zümrüd-ü anka)⁸ ve ejder mücadele sahnesi vardır. Kıvrık dallı zemin üzerinde kanatlı, dört bacağın çıktığı düğümlü, kanatlı bir gövdeye sahip olan ejderin başı gövde üzerinde dönmüş, ağız açık, dişler belirgin, sivri kulaklar ve badem gözler, yeşillerle gösterilmiştir. Osmanlı sarayında 1525’lerde ortaya çıkan ve yüzyıllarca varlığını sürdüren, Uzakdoğu kökenli saz üslubunun karakteristik motifleriyle bezenmiştir (Resim 24).

Ejder figürlerine aynaların yanı sıra, gerek madenden gerekse fildişi abanoz gibi değişik malzemelerden yapılmış ayna mahfazalarında da rastlıyoruz.

TSM 2/1795 Envanter numaralı Murassa Ayna Mahfazasında sapın aynaya yakın kısmındaki bombeli bölümün iki yanından çıkan S şeklindeki uçları, ejder başı şeklinde

7 10 ve 14. Yüzyıllar arasında Uzakdoğu’da çok uygulanan “Seladon” ismi iki Sankritçe sözcükten türemiştir. “Silla” taş, “dhara” ise yeşil anlamına gelmektedir. Yani “Seladon”un anlamı yeşil taştır. Bezemelerinde, bitkisel ve hayvansal motifler kullanılmıştır. Bkz. Güneşer, B. (2008). *Geleneksel Uzakdoğu Seladon Sırlarının Araştırılarak, Özgün Porselen Tasarımlarına Uygulanması, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, s.5.*

8 Kaynaklarda verilen Simurg’la ilgili bilgiler büyük ölçüde Anka için verilen bilgilerle benzerlik göstermektedir. Çünkü Simurg Anka’nın Farsçadaki adıdır. Simurg, Anka adı verilen hayali büyük bir kuş olarak tanımlanmakta olup Simurg kelimesi de “otuz kuş büyüklüğünde” anlamındadır. Simurg’la ilgili olarak ayrıca mitolojiye göre Kaf Dağı’nın arkasında yaşadığına inanılan bir kuş, Anka kuşu, masal kuşu, Zümrüd-i Anka, Ankâ-yı Muğrib denilen hayali bir kuş tanımları verilmektedir. Bkz. (Batiislam 2002:202).

iki raptiye ile aynanın alt ucuna bağlanır. Ejderlerin ağzında birer zümrüt sarkmaktadır (Resim 25).

TSM 2/1807 Envanter numaralı 16. yüzyılın ilk yarısına ait abanozdan yapılmış Ayna Mahfazasında, fildişinden yapılmış sapın ayna ile birleşeceği noktada gövdeden çıkan üzeri kazıma tekniği ile pullu olarak işlenmiş boyunları olan, ağızları yukarı doğru karşılıklı işlenmiş birer ejder başı vardır. Gözler yakuttan, ağızda ise mavi birer taş mevcut olup, dişlerle tutulmaktadır (Resim.26).

Yine TSM 2/1802 Envanter numaralı 17. yüzyıla ait olabileceği tahmin edilen, sadece sap ucu ve sapın ayna ile birleşme yeri altın yıldızlı gümüş plakadan oluşan, şeffaf yeşim taşından ajur tekniğinde yapılmış aynada, çiçek ve yaprak bezemeli fonda bir ejder motifi işlenmiştir. Ağızı açık, sivri dil dışarıda tasvir edilen ejderin gövdesi pullu olarak işlenmiş ve gövdeden ayaklar çıkmış vaziyettedir (Resim.27).

3-Silahlar ve Benzeri Savaş Aletleri Üzerinde Görülen Ejder Motif

3.1. Kılıçlar:

Türk el sanatlarında sevilerek kullanılan ejder motifinin en çok kullanıldığı örnekler arasında kılıçlar önemli bir yer tutar. Bu motiflerin bazen balçak uçlarında üç boyutlu heykelsi görünümde ve ağız açık işlenmiş, bazen de kın üzerinde bir mücadele sahnesinde kazıma ve kakma olarak yer aldıkları görülür. Bu örneklerden bazıları günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi⁹ Mukaddes Emanetler bölümünde bulunmaktadır.

İslam tarihinde Hz. Muhammed ve ashabı tarafından savaşlarda kullanılan bu kılıçların sadece çelik kısımları mevcut iken, üzerlerindeki süslemeler daha sonraki dönemlerde saray sanatkarları tarafından yapılmış olup, padişahların kılıç kuşanma törenlerinde sembolik olarak bunları kullanıldıkları bilinmektedir (Aydın 2007:179).

Topkapı Sarayı Müzesi 1/292 Envanter numaralı “İran Kılıcı” olarak tanımlanan (Aydın 2007: 45) kılıç bunlardan biridir. Kabzası abanoz, tepeliği sedeften ve balçağı fildişinden, yanları ejderha başı şeklinde olup, üzerleri altın kakma tezyinatlı ve firuze, yakut ile murassadır. Ejderlerinin başları aşağı sarkık, ağız açık vaziyette, üst dudak hafif yukarı kıvrılmış, dişler görünmekte ve yanlarda sivri kulaklar dikkati çekmektedir (Resim 28).

Yine TSM 121/29 Envanter numaralı “Hz. Muhammed’in Kılıcı” olarak adlandırılan kılıcın murassa olarak işlenen balçak kollarının uçları ağız açık, dişleri mevcut üç boyutlu birer ejder başı şeklinde işlenmiş ve gözlere birer yakut yerleştirilmiştir (Resim 29).

TSM 21/133 Envanter numaralı Hz. Ömer’in Kılıcı olarak adlandırılan deri kabzalı kılıcın çelikten yapılmış balçak uçları aşağı doğru kıvrılmış üç boyutlu ejder başları şeklindedir. Burada ejderler ağız açık, üst dudak yukarı doğru kıvrık, sivri bir dil şeklinde tasvir edilmiş olup, üzeri kıvrık dal ve frizlerle süslüdür (Resim.30).

9 Topkapı Sarayı Müzesi metin içerisinde “TSM” olarak verilmiştir.

TSM 21/136 *Envanter numaralı "Hz. Osman'ın kılıcı"* olarak adlandırılan eserde ise, kılıcın kını üzerinde başlar geriye doğru kıvrılmış, gümüş kakma olarak işlenmiş karşılıklı iki ejder başı motifi mevcuttur. Çift ejder tasvirlerinin genellikle güç simgesi olarak kullanıldığı kanısı yaygındır. Balçağın kın üzerine doğru uzanan kolu altında ise kazıma olarak gagalı bir kuşun (kartal?) baş kısmı işlenmiştir (Resim.31). Motiflerin alt zemininde altın yıldız kullanımı dikkati çeker. Kılıcın üzerindeki süslemelerde "Amelehu Mehmed bin Abdullah" yazılıdır (Aydın 1997: 195).

TSM 21/143 *Envanter numaralı Ca'fer-i Tayyar'ın Kılıcı"* (Aydın 1997:200) olarak adlandırılan diğer bir kılıcın kabzaya yakın kısmında, altın ve gümüş kakma olarak çift başlı bir ejderha ve Simurg (Anka kuşu) mücadelesi, çiçekli, rûmili bir zemin üzerine işlenmiştir. Üzerinde Farsça talik yazı ile bir beyit bulunmaktadır. Ejderha gövdesi pullu, ağız açık çatal dilli, yeleler kıvrımlıdır. Diğer ilginç bir ayrıntı ise gövdeden tekrar bir baş çıkmış olmasıdır. Burada baş profilden ve ağız kapalı halde işlenmiştir (Resim 32).

TSM 21/148 *Envanter numaralı "Ashab Kılıcı"* olarak adlandırılan eserde ise kabzaya yakın kısmın bir tarafında altın ve gümüş kakma olarak işlenmiş ejder-aslan mücadelesi söz konusudur. Yeleli bir aslan, ejderin karnına ağzını koymuş bir halde iken, badem gözlü yeleli ejder, aslanı sırtından ısırır vaziyette gösterilmiştir. Aslan tamamen altın kakma olarak işlenirken, ejderin baş kısmı ve yelesi altın, gövde kısmında pullar altın ve gümüş kakma olarak işlenmiştir. Bu sahnede ilginç ayrıntılardan biri de bu mücadele sırasında yavru bir ejderin ters istikamette, ağız açık, dil dışarıda, büyük ejderin karnından çıkıyormuş gibi tasvir edilmiş olmasıdır. Gövdenin ön kısmında yere basar şekilde, ve arkada kıvrılmış vaziyette birer ayak görülmektedir. Zeminde stilize lale ve karanfil motifleri altın ve gümüş kakma olarak işlenmiştir (Resim.33).

TSM 2/3776 *Envanter numaralı Kanuni Sultan Süleymana' ait (1526-27M. tarihli yatağandaki taban süslemesinde ise Simurg ve ejder mücadelesi işlenmiştir (Resim.34). Kıvrık dallı çiçekli altın kakma zeminde yer alan figürlerde de altın kakma, gözlerde mercan kullanılmıştır. Figürlerde adaleler belirgin, adeta zeminden fırlayacakmış gibi barok bir görünüm söz konusudur. Bu eserde saray kuyumcusu Ahmed Tekelü adlı bir şahsın imzası vardır (Mahir 1993:282).*

3.2. Tüfekler:

Bazı silahlar üzerinde de ejder motiflerinin yer aldığı görülür. Namluların ejder başı şeklinde düzenlendiği dikkati çeker. Sokollu Mehmet Paşa'ya ait Askeri Müze koleksiyonunda bulunan "ejderhan" olarak adlandırılan tüfeğin namlu kısmı, yeleli, gözler-kulaklar kazıma ve kakma olarak işlenmiş bir ejder, namlu ucu ise ejderin ağzından çıkan dil şeklindedir (Resim.35)¹⁰. Ejderin silahlarda hareket, evrenin karanlık ve kötülükle savaşı, bazen iyiliğin, bolluğun, bereketin, diğer taraftan kötülük düşmanlık ve cehennem simgesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Çoruhlu 1990:59).

10 (Erişim)http://www.tsk.tr/muze_internet/obje/atesli_silahlar_obje1.htm.12.04.2011

4-Mimariyi Tamamlayan Öğeler Üzerinde Yer Alan Ejder Figürleri

4.1 Kapı Tokmakları:

Ejder figürünün yer aldığı maden eser grubundan biri de kapı tokmaklarıdır. Bu figürler, kapı tokmaklarında genellikle dövme demirden, bazen de döküm olarak yapılmış değişik kompozisyonlarda karşımıza çıkarlar ve genellikle S-C kıvrımları oluştururlar. Cizre Ulu Cami'nin bronz kapı tokmaklarında görüldüğü üzere, ağızları sonuna kadar açılmış bir çift ejder figürü, kendi etraflarında dönerek sahte bir düğüm oluştururlar; bu figürler ters ve düz "S" kıvrımı çizerek kuyruk kısmında birer kartal başı şeklinde (antitetik üslup) biter. Gövdeleri pullu, sivri kulakların yer aldığı başlar geride, ağızlar açık gövdeden çıkan kanatları ısırmaya çalışır şekilde tasvir edilmişlerdir (Resim. 36). Ortadaki aslan başı uzunca yüzlüdür (Bilici 1993:77).¹¹ Bu tokmağın bazı işçilik farklılıklarına rağmen bir benzeri de SMPK 1.2242 Envanter numarası ile Berlin-Museum für Islamische Kunst'ta sergilenmektedir.

Yine Louvre Müzesi, İslami Eserler bölümünde yer alan 97 Envanter numaralı, bir kapı tokmağı olması muhtemel, bir plaka üzerinde ajur tekniği ile işlenmiş çift başlı ejderlerin oluşturduğu beş adet yuvarlak bir daire oluşturmuştur ve en üstte ise bir aslan başı yer almaktadır (Resim. 37).

13. yüzyıl ortalarına ait Manisa Muradiye Camii Minaresine ait kapı tokmağı (Resim. 38), Amasya Ahmed Paşa Camii kapı tokmakları, Bursa Şehzade Mustafa ve Cem Sultan Türbesi kapı tokmakları, Tarsus Ulu Cami kapı tokmakları gibi ejder figürlü önemli örneklerdendir. Genellikle ikişer adet yapılırlar ve ortak özellikleri ejderlerin uzun gövdeli ve profilden tasvir edilmiş olmalarıdır. Sivri kulaklı, badem gözlü, açık ağızlı, dişlidirler ve kıvrılan dudaklar dikkati çeker (Acun 1993:9).

4.2. Çeşme Lüleleri:

Ejder figürünün bazı çeşme lülelerinde de işlendiğini görmekteyiz. Bunlar genellikle döküm tekniği ile yapılmış üç boyutlu, heykelsi, tek başına tasvir edilmiş haldedirler. Bu figürlerin bolluk ve bereket simgesi olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Safranbolu Eminhocazade Ahmed Bey Bağ Evi Çeşmesi (17.yüzyıl-18.yüzyıl başı), Bursa İskender Kebapçısı Çeşmesi Musluğu, birbirine benzeyen örneklerdir.(Resim 39-40). Yozgat Nizamoglu Çeşmesinin Bronz Musluğu, Amasya-Tokat yolu üzerindeki I. Alâaddin Keyhüsrev'in Karısı Mahperi Hatun tarafından yaptırılan (1239 M.) hanın giriş kapısının solunda yer alan çeşmenin ejder başlı iki lülesini bu örnekler arasında sayabiliriz (Acun 1993: 6-7).

¹¹ Söz konusu tokmak 1969 yılında yurtdışına kaçırılan eser bir özel koleksiyona girmiştir. Arta kalan parça ile diğer tokmak, koruma amaçlı olarak yerinden sökülüp İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesine nakledilmiştir. Bkz.(Bilici 1993:73-86).

Hatun Han ve Kastamonu İsmail Bey Hanı Avlusundaki Havuz Lülesindeki ejder şeklindeki su olukları, heykelsi, ağız açık birer ejder başı şeklindedirler.(Resim 41-42).

5. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Mimarinin yanı sıra madenî eser örnekleri üzerinde görülen ejder figürünün değişik kompozisyonlarda oldukça yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir.

Sanat eserlerinde karşımıza çıkan, yılan gibi pullu ve sürüngen bir gövdeye sahip olan ejder figurine, kullanıldığı yerlere göre çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Bazen zıt prensipleri temsil ettiği gibi, bu figure bereket simgesi, yer altının karanlık güçlerin işareti gibi anlamlar yüklendiği görülür.

Ancak anlamların hepsinde ortak olan nokta, ejderin kozmik bir figür oluşudur. Gök kubbe ile ilgili anlamlar, burç işareti, yıldızların dönüşü, ay ve güneş, gövde düğümleri ile gezegenlerin durumu, ay ve güneş tutulmaları, hayat ağacının koruyucu bekçileri, tılsım gibi olumlu figür rolleri arasında, su unsuru olarak bereket getirici anlamları da vardır (Ögel 1994:85). Ejderin yağmurlarla olan ilişkisinde ise; kurak mevsimlerde ejderin uykuya daldığı, uykudan uyandığı andan itibaren şimşeklerin çakarak yağmurların yağmaya başladığı kabul edilmiştir (Çaycı 2006:29).

Selçuklu ejder tipinde gövdeler genellikle uzunvedüğümlüdür. Çoğu zaman her iki uçta birer başla son bulur. Bazı örneklerde çift baş yerine karşılıklı iki ejder, bazen heraldik olarak işlenmiştir. Selçuklu ejderlerinde baş tipi bellidir, sivri kulaklar, iri badem gözler, açık ağızda aşağı ve yukarı doğru helezoni bir kıvrılma meydana getiren çeneler dikkati çeker. Ağızlarda sivri dişler, çatal diller görülür. Başlardan biri genellikle gövdeyi ısıtır vaziyettedir. Esas baş, gövdeyi ısırmayan baştır. Burada bir çift ayak ve buna bağlı üst kısımları kıvrımla son bulan bir kanat yer almaktadır (Öney 1969: 171).

Ejder figürünün, Orta Asya'dan diğer coğrafyalara Türklerle birlikte yayıldığı kabul edilir. Selçuklu ejder tipi, aynı dönemlerde hüküm süren diğer Türk topluluklarına ait sanat eserlerinde de kullanılmıştır. Genellikle tek başlarına tasvir edilmeyen ejderlerin, bazen çift başlı, bazen çok başlı, bazen de diğer mitolojik hayvanlar ile birlikte tasvir edildikleri görülür.

Bu çalışmada çeşitli madeni eser örnekleri ve kaynaklar üzerinde yapılan inceleme sonucunda mimari eserler üzerinde görülen tipolojilerden; hayat ağacı-ejder, mücadele sahnelerinde ejder, ejder figürünün bir başka figure (hayvan vb.) ile birleştiği örnekler, burçlar ve gezegenler kuşağında ejder figürleri, tek başına ejder figürlerinin maden sanatı örneklerinde daha belirgin kullanıldığı görülmüştür.

5.1. Hayat ağacı-ejder:

Hayat ağacı-ejder kompozisyonunda genellikle bir ağacın köklerinden çıkan ejderler yukarı doğru kıvrılarak ağacın dallarına doğru ağız açık şekilde tasvir edilirler. Mimarî eserlerde daha çok kullanılan bu tip uygulamanın biraz farklı bir örneğiyle Konya Müzesine ait 16 kollu bir şamdan üzerinde rastlıyoruz. Burada hayat ağacının kendisi bir ejder şeklinde işlenmiş olup, ağaç dallarında kuşlar, yapraklar yer almaktadır.

Bu eserde hayat ağacı, ejder, kuşlar ve bitkisel motiflerin bulunduğu kompozisyonda, kişinin ruhunu tanrıya yükselttiği, kuşların insan ruhunu, haşhaş kozalaklarının ebedi uyku ve cenneti, ejderin ise ebedi gençliği, ölümsüzlüğü simgelediği ifade edilmektedir (Bakırcı 1997:28).

Yine Hacı Bektaş Müzesi'nde Balım Sultan Türbesi'ndeki 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başına tarihlenen çok kollu şamdan ile Pir Evi Kırklar Meydanı'nda bulunan yaklaşık 2,5 m. boyundaki pirinçten döküm tekniğiyle yapılmış olan şamdanlar, adeta birer hayat ağacı şeklinde düzenlenmiştir. Ağacın kollarında yapraklar, tomurcuklar ve kuşlar mevcuttur. Burada üç boyutlu işlenen ejder başlarından bazıları henüz dişleri ve yeleleri olmayan yavru ejderler şeklindedir. Buna benzer yavru ejder tasvirine, TSM 21/148 Envanter numaralı "Ashab Kılıcı" üzerinde kazıma olarak işlenmiş örnekte rastlıyoruz. Her ne kadar Bektaşî inancına göre bu şamdanlar üzerinde görülen figürlere farklı anlamlar yüklense de, bu figürlerin kökünde hayat ağacı-ejder ikonografisinin etkilerini taşıdığı söylenebilir. Bektaşî *menâkıbnâmelerinde* ejder, velilerin önemli kerametleriyle ilişkilendirilmiştir (Yücel 1997:115-120). Veliler bu hikâyelerde ejderi öldürme, ejder kılığına girme ve elindeki asayı ejderhaya dönüştürme şeklinde, cezalandırıcı ve sonuçta kâfirleri Müslümanlığa döndüren karakterler olarak karşımıza çıkarlar. *Menâkıb-ı Hacı Bektaş Veli'*de ejdere ilişkin olarak kendisinin yanı sıra 13. yüzyıl başlarında yaşadığı düşünülen Sarı Saltuk, Ahi Evren (12. yüzyıl sonu-13. yüzyıl başı), Hacım Sultan (13. yüzyıl) ve Sarı İsmail'in (13. yüzyıl) kerametlerinden kısaca bahsederek; Sarı Saltuk, Kaligra Kalesi'nde Hızır'ın da yardımıyla bir ejderi öldürür (Gölpınarlı 1992:30-32).

Ahi Evren'in kendisini kışkırtıcıların şikayeti üzerine zamanın Kayseri Bey'i tarafından gönderilen adamlara ejderha kılığında görüldüğü, Sultan Şucauddin'in ise kendisini velî olarak kabul etmeyenlere esasını ejderhaya dönüştürerek karşılık verdiği nakledilir (Ocak1997:10-15).

Hacı Bektaş'ın halifelerinden Sarı İsmail (13. yüzyıl), nereye yerleşeceğini anlamak için elindeki sopayı yere atar ve sopa, Menteşe ilinde ejdere dönüşerek bir kilisenin kubbesinden içeri girer. Hacı Bektaş ve Hacım Sultan'ın Germiyan ilinde kendilerine saldıran ejderhaları öldürdükleri *menâkıbnâmelerinde* anlatılır (Gölpınarlı1958:82-87).

Otman Baba (13. yüzyıl), kendisine inanmayan bir köylüyü ejderhanın saldırısından kurtarır. Bu *menâkıbnâmelerde*, velilere inanmayanların bu olaylar sonunda onların büyüklüklerini kabul ederek Müslüman oldukları savı güçlendirilerek, *Velâyetnâmelerde* sıkça geçen ejder öldürme teması ile velilerin dîni gücü temsil edilir (Çoruhlu 1995:66).

Ağaç, ejder, kuş ve aslan kompozisyonu Alevi-Bektaşî inancına göre değerlendirildiğinde, bir hayat ağacı şeklinde olan kırkbudakların Hacı Bektaş'ı, Hz. Ali'yi hatta Balım Sultanı temsilen yapılmış oldukları inancı kuvvetlidir (Göktaş 2006:11).

"Kırk Budak" olarak anılan kırk kollu şamdanın, kırk imamı sembolize ettiği yönünde de görüşler vardır (Karamağaralı 1976:250).

Bundan başka, bu objeye tarikat yaşamında ve tasavvufi boyutta sembolik anlamlar yüklendiği de görülmektedir. İnsanın tarikata girmeden, tasavvuf eğitimi almadan önce karanlıkta olduğu, tarikata girdikten sonra چراغın (kandilin) aydınlığı gibi aydınlık olacağı şeklinde sembolik yorumlar da getirilmiştir (Göktaş 2006:2).

Ejder-hayat ağacı kompozisyonlarına madeni eserler dışında halılarda, kilimlerde sıklıkla rastlanmaktadır. En önemli örneklerden biri, İstanbul Vakıflar Halı Müzesindeki Divriği Ulu Camii'nden getirilmiş olan ejderli halıdır (Bayram 1996:66). Hayat ağacı etrafında ejder ile birlikte küçük kertenkele motifleri de yer almaktadır. Bu halıda, sırt sırta vermiş sekiz adet ejder, kuş başları, 8 simurg, 8 kertenkele, 12 tavus kuşu başı bulunmaktadır (Resim.43).

Hayat ağacı ejder sahnelerinin el yazma eser ve albümlerin minyatürlerinde, seramiklerde de ele alındığı bilinmektedir.

5.2. Mücadele sahnelerinde ejder:

Mücadele sahnelerinde ejder figürlerine baktığımızda; ejder-aslan, ejder-simurg ejder-insan mücadelesi dikkati çekmektedir.

Aslan-ejder mücadele sahnesinin en ilginç örneklerinden biri TSM. 21/148 Envanter numaralı kılıç üzerinde görülmektedir. Klasik aslan-ejder mücadelesinde ejder aslanı sırtından ısırmakta iken gösterilmiştir. Bu sahnede asıl ilginç olan ejderin karnından çıkar vaziyette bir ejderhanın tasvir edilmesidir. Bu ejderin diğerinden farklı işlendiği, derisinde pulların ve yelelerin işlenmediği dikkati çekmektedir. Adeta henüz doğmakta olan yavru bir ejder hissi vermektedir.

5.2.1. Ejder-Simurg (Anka Kuşu) Mücadelesi: En sık karşılaşılan sahnelerdir. Burada ejder çift başlı olup, başlardan biri kuyruğunu ısırır vaziyette, diğer baş ise gövdeden çıkmış geri dönük halde işlenmiştir. Simurg¹² ise oldukça vahşi kanatlar ve ağız açık, adeta boyun yere yakın ejderin kuyruğunu yakalayacakmış gibi tasavvur edilmiştir. Figürlerde ve zemindeki kıvrık dal motiflerinde altın ve gümüş kakma kullanılmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan 1526-27 tarihli Kanuni'ye ait 2/3776 Envanter numaralı yatağan kabzasının her iki yanında da ince kıvrık dal ve hatayi motifli zeminde

12 Birbiri ile mücadele eden bu iki efsanevi yaratık Attar'ın Mantıku't-Tayr adlı eserini hatırlatmaktadır. Vahdet-i vücud nazariyesini alegorik olarak anlatan bu eserde, kuşlar, aklı simgeleyen Hüthüt kuşunun klavuzluğunda, tanrıları Simurg'u aramak üzere yola çıkarlar. Ancak otuz kuş yedi vadiyi (istek, aşk, marifet, istiğna, tevhit, hayret, fakru fena) aşarak yolun sonuna varabilirler ve aradıkları Simurg'u kendilerinde görürler. Simurg da zaten otuz kuş demektir. Bu aynada resmedilen Simurg, bu vadiden geçmeyi başarmış olan yol erinin gönlünü, alt ettiği ejderha ise nefis-i emmareyi temsil etmektedir (Toska 1996:31).

yüksek kabartma olarak işlenmiş Ejder-Simurg mücadelesi vardır. Güçlülük, erdemlilik simgesi ejder ile ölümsüzlük simgesi Simurgun Osmanlı'nın en güçlü padişahlarından birine ait bu eserde yer alması uzak doğu kökenli bu ikonografinin Osmanlı Dünyasına kadar uzanışının ve bu yaratıkların taşıdıkları hükümdarlara lâıyk güç ve erdemlilik vasıflarının da yansıtıldığının bir işaretidir (Mahir 1993:282-283).

Benzer bir Ejder-Simurg mücadele sahnesi de TSM.2/1791 Envanter numaralı ayna üzerindedir. Burada da ejder yine dört ayaklı, kanatlı, ağız açık, dişler ve sivri kulaklar belirgin, baş geriye dönük işlenmiş olup, simurg da en az ejder kadar heybetli kanatlar açık, adeta ağız ağza kapışmak üzere bir durumda tasvir edilmiştir. Kıvrık dallı bir zemin üzerinde altın kakma olarak işlenmiş, 16. yüzyıl saz üslubunun önemli örneklerinden birini temsil etmektedir. Günlük kullanım eşyaları başlığı altında ele alınan aynaların da bir boyutuyla tasavvuffa ilişkilendirildiği; tasavvufi bir simge olarak aynanın hem aşığı hem sevgiliyi gösterdiği ifade edilir (Toska 1996:31).¹³

Aynadaki suretin gerçeğin tümüyle aynı olması, bu objenin tevhid inancı, teklige-birliğe inanma, kendi varlığını Tanrı'nın varlığında yok ederek 'bir' olma kavramları için bir simge olarak algılanmasına yol açmıştır (Bağcı 1996: 16-24). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, aynalarda kullanılan ejderha figürünün, nefisle mücadelenin temsili olarak kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

Diğer bir yönüyle de ejderin mimaride bazı şifahane taç kapılarında insanları hastalıklara karşı koruyucu bir öge olarak işlendiği fikrinden hareketle, aynaların da hastalıkları iyileştirmek için bir dönem kullanıldıkları bilindiğinden,¹⁴ koruyucu, tılsım gibi amaçlarla aynalarda kullanılmış olabileceği akla yakın gelmektedir.

Maden eserler dışında Almanya İslam Sanatları Müzesinde bulunan 1.4 Envanter numaralı, 15. yüzyıla ait önce Ming, sonra Bode¹⁵ halısı olarak bilinen halı parçasında sekizgen formlar içerisinde yer alan stilize Ejder-Simurg mücadelesi ilgi çekicidir (Resim.44). Bu halıdan başka gerek erken dönemde gerekse Osmanlılar Dönemi'nde ejder figürlü halıların dokunmaya devam ettiği bilinmektedir¹⁶.

Simurg-Ejder mücadele sahnelerine; Saray albümlerinden Yakub Bey albümündeki 14.-15. yüzyıl Timur ve Türkmen dönemi fırça resimlerinde, Topkapı Sarayı Kütüpha-

13 Bkz. (Toska 1996:31) 16. yüzyılın başında Türkiye'de bulunmuş Teodoro Spandugino, 1510-19 arasında tamamladığı bir kitabında "torlaklar" adıyla anılan kalenderi dervişlerini anlatırken hepsinin elinde uzun saplı birer ayna taşıdıklarını, karşılaştıkları herkese bu aynayı tutarak aynadaki görüntülerinin geçici olduğunu, ruhlarını korumak için alçak gönüllü ve dindar olmaları gerektiğini söyleyerek bahşış topladıklarından söz edilmektedir.

14 Harari koleksiyonunda bulunan H.1153 tarihli gezegen sembolü ile süslü bir aynanın kenarını dolanan kitabede "Bu uğurlu ayna ağız paralızını iyileştirecek, doğum sancılarını ve bütün ıstırapları dindirecektir" denmektedir Bkz. (Öney 1978:163).

15 Wilhem von Bode'nin 1886 yılında Roma'da bir antikacıda bulup aldığı halı, hayvan motifli erken dönem halılarının en önemli ve en nadir örneğini teşkil ediyordu Bkz. (Ölçer 1977:20).

16 XV-XVI. yy. Uşak, Gördes halılarından başka, aynı geleneği sürdüren Bergama yöresi halılarında da ejderha stilize edilerek kullanılmıştır. XVII. yy. dan itibaren de Gördes, Kula, Kırşehir gibi halı merkezlerinde değişik ejder motifleri bulunan halılar dokunmaya devam etmiştir. Anadolu'da halk arasında ejder ve yılan, ejderha gibi motifler aynı anlamları ifade etmekte, Batı Anadolu'da Milas yörelerinde, Orta Anadolu'da da kilimler üzerinde görülmektedir. Günümüzde de Anadolu'da düz dokuma yaygılarında, "yılan" veya "eğri" diye tabir edilen çengel şeklinde süslemeler mevcuttur. Bkz. Deniz (1996). Anadolu-Türk Dokumalarında Ejder Motifi", *Türk Soylu Halklarının Halı Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şoleni Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, s. 66.

nesindeki H.2165 numaralı Osmanlı albümünün bir kenar sayfasındaki (y.59b) minyatürler dışında saz üslubundaki minyatürlerde de rastlanmaktadır. Örneğin Simurg'la ejderhanın savaşı, Firdevsi'nin Şehnamesi'nde Behram Gur'un ejderi öldürüşü, Zaloğlu Rüstem'in ejderhayı öldürmesi bu mücadele sahnelerinin yer aldığı örneklerdendir (Mahir 1993:281). (Resim.45).

Yine Topkapı Sarayı Arz Odasında bulunan Sultan III. Mehmed'in tahtında ve lake tavan süslemeleri arasında bu ikonografinin yer alması, hükümdar-güçlülük ve erdemlilik bileşenlerinin göz önüne alındığını göstermektedir (Mahir 1993:282-283).

5.2.2. Ejder-İnsan Mücadelesi: Ejder-insan mücadelesinin işlendiği tek örneğe ise TSM 2/1792 Envanter numaralı 13. yüzyıl Selçuklu Aynasında rastlıyoruz. Doğan kuşuyla avlanan atlı avcı kompozisyonu, Orta Asya kökenli bir motif olup benzer kompozisyonlar 7-9. yüzyıllarda Uygur, Horasan resim ve sikkelerinde, 10-11. yüzyıl Karahanlı aynalarında karşımıza çıkmaktadır. Ancak ejderin öldürülmesi sahnesinin, Bizans ikonografyasındaki "St. George"un ejderi öldürmesi sahnesiyle karıştırılarak kullanılmış olabileceği ifade edilmektedir (Öney 1978:176).

Ejderle mücadele sahnesi, ejderi uğurlu sayan İslam öncesi Türk Sanatından çok, İslamiyet sonrası dönemlerde yoğun bir şekilde tasvir edilmiştir. Anadolu'da Bektaşî menâkıbnamelerinde hayat ağacı-ejder balığı altında genişçe yer verilen, ejderle mücadele temasının daha fazla işlendiği, birtakım Budist düşüncelerin bunda etkili olabileceği düşünülmektedir. Burada ejderi öldüren hükümdarın gücünün, galibiyetinin bir kanıtı olarak yorumlanabilir (Çoruhlu 2002:131-132)

5.3. Ejder figürünün başka figürler ile birleştiği örnekler:

Ejder-aslan-kartal birleşiminin en güzel örneğini, Anadolu Selçuklu Dönemi eserlerinden olan Cizre Ulu Cami'nin kapı tokmaklarında görebiliriz. Bu gün Berlin Müzesi'nde bulunan örnekte karşılıklı iki ejder, ortada aslan başı kompozisyonu vardır. Burada ejderlerin kuyrukları kartal başı şeklinde sonlandırılmıştır. Buradaki aslanın Güneşî (veya aydınlığı), sfenks veya kartal başı ile birlikte tasvir edilen ejderlerin ise zıt bir prensibi, Ay'ı (veya karanlığı) temsil ettiği düşünülmektedir (Öney1978:167).

Benzer kompozisyonlara TIEM'de bulunan 2832 ve 2251 Envanter numaralı tunç davullar üzerinde de rastlanmaktadır. Yalnız burada farklı olarak ejder figürleri yazı ile kaynaştırılmıştır. Çiftli tekli olarak dizilen kûfi harflerden tek harflerin ucundaki ejder başlarının iki volütüyle sonuçlanan burunları, badem şeklinde gözleri ve göz ucundan çıkıp kulak altına kadar uzanan kaşları Cizre Ulu Cami kapı tokmaklarındaki ejderlere yakındır. 1206 H. yılında Diyarbakır'da yazılan el-Cezarî'nin *Otomata* adlı yazmasının minyatürlerinde de benzer kompozisyonlara rastlanmaktadır (Öney 1978:168-172).

Konya Mevlana Müzesi'ndeki 13. yüzyıl sonlarına tarihlenen 339 Envanter numaralı buhurdan üzerindeki ajur tekniği ile yapılmış aslanların kuyrukları ejder başı şeklindedir.

Yine aynı müzede bulunan 400 Envanter numaralı kandil zarfında ise çiçek-rozet-ejder kompozisyonu dikkati çeker (Öney 1978:159).

Ejderin bir başka hayvanın kanat ve kuyruk uçlarında işlendiği dokuma örnekleri de mevcuttur. Alaeddin Keykubat dönemine ait iki dokuma parçasının birinde kartal ile, diğerinde aslan ile birleşen ejder başları mevcuttur¹⁷ (Resim 46-47).

Ahşap sanatı örneklerine gelince Akşehir Kileci Mescidi'nin pencere kepenklerinde benzer ejder-kartal birleşimini görmekteyiz (Resim.48).

Bazen de sfenkslerin kuyruklarının ejder başı şeklinde sonlandırıldığı görülür. Örneğin Rakka tabağı olarak bilinen seramik eserde bu kompozisyon yer almaktadır (Öney 1969 :181). (Resim.49).

5.4. Tek başına ejder figürü: Tek başına ejder figürünün yer aldığı (tek veya çift başlı ejder) kompozisyonlardır. Yukarıda örnekleri verilen teberlerde, keşküllerde, alemlerde, kapı tokmaklarında, aynalarda, müttekâlarda, şamdanlarda genellikle çift başlı ve üç boyutlu ejder kompozisyonu şeklinde karşımıza çıkar.

Bazı teberlerde uçlar adeta stilize ejder başı şeklinde işlenmişken, keşküllerde bir gövdeden çıkan yan kulplar, üç boyutlu ejder başı şeklinde düzenlenmiştir. Genellikler aşağı sarkan başlarda ağızlar açık şekilde yapılmıştır.

Maden keşkül örneklerinin yanı sıra, Rusya'daki The State Hermitage Müzesi'nde bulunan 19. yüzyıla ait bir seramik keşkülün yanlardaki kulpları, üç boyutlu ejder başları şeklinde metalden yapılmıştır.¹⁸

Bazı alemlerde de yine üç boyutlu heykelsi bir görünüm arz eden ejder başları görülebildiği gibi, bazı alemlerde ajur ve kazıma tekniği ile bir gövdenin iki ucunda birer baş şeklinde işlenmiş ejderler görülür. Konya Vakıf Eserleri Müzesi'ndeki alem ile Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki 487 envanter numaralı alemler kompozisyon açısından benzer özellikleri yansıtırlar.

Müttekâlarda ise, sap kısımları kıvrılarak oluşturulan gövdede uçlar stilize ejder motifi şeklinde sonlandırılmıştır. Tarikat kültüründe "can" tabir edilen dervişlerin bin bir günlük çile çekme dönemleri içinde "erbain" adı verilen kırk günlük bir zaman diliminde az yeme, az su içme ve az uyuma gibi riayet etmeleri gereken kurallar vardı. Dervişler bu sürede yatarak uyumazlar, yardımcı manasında müttekâ veya muid denilen bastonları yere dayamak suretiyle çenelerini de kavisli kısma dayayarak uykusuzluklarını giderirlerdi (Erol 1997:8-9).

Bektaşî dervişlerinin yolculukları sırasında üfleterek garip sesler çıkarmak suretiyle birbirleri ile haberleşmede kullandıkları nefir örneklerinden olan, Hacı Bektaş Müzesi'ndeki boynuzdan yapılmış nefirlerin baş kısımlarının da ejder başı şeklinde işlendiği dikkati çeker (Resim.50).

17 Sadreddin Konevi'nin Selçuklu büyükleri için yazdığı mektuplar arasında "Bahaaddin" adlı bir zata atfen kaleme alınmış mersiyede "Nerede o ipekli diba üzerine nakşedilmiş ejderbalar" şeklindeki sözlerinden ejder figürünün değerli kumaşlar üzerinde de kullandığını öğrenmekteyiz. Bkz (Çaycı 1996:131).

18 Bkz. Art of İslam Heavenly Art Earthly Beauty Sergisi Kataloğu ,Nederland, 2000, s. 132 (Res.no:76).

Tasavvuf ve halk inanışlarında işlenen ejderha tasavvuru, yüzlerce yıllık bir birikimin ve geleneğin devamıdır. Eski inançlarda göğün sahibi olan ejderha, Anadolu'da zarar verici ruhları korkutan bir unsur olarak izah edilir. Tasavvufta nefsi temsil eden ejderha, saldırgan, azgın, obur oluşu, yılan gibi kindar ve sinsiliği ile bilinip başının kesilmesiyle kurtulabilecek bir düşmandır. Mevlana Celâleddîn-i Rumi'nin Mesnevi'sinde nefsin yokluk anında bir kurtcağıza dönüşeceği; mal-mülk ve mevki sahibi olduğunda ise iştahının büyüyeceği, bir sivrisinek mesabesinde iken bir çaylağa dönüşeceği anlatılmaktadır (Yücel 1997:116).

Ejder motifinin, bu tür tarikat eşyalarında tasavvufi bir gayeyle sembolik olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Tasavvuf inancına göre insanın bu dünyadaki gayesi bütün kötülüklerin kaynağı olan nefsi terbiye ederek, kâmil insan olması için uğraşmasıdır. Dolayısıyla nefis bir ejderha mesabesinde ele alındığında onunla mücadele etmek için gafflette olmamak sürekli uyanık olmak esastır.

Ejder figürünün tek başına kullanıldığı örnekler arasında, günlük kullanım eşyalarından sürahi kulpları-emzikleri, kandil kulpları ile mimariyi tamamlayan öğeler başlığı altında değerlendirdiğimiz çeşme lülelerini sayabiliriz. Sürahi kulplarında ve emziklerinde S kıvrımı oluşturan bir gövde ve üç boyutlu heykelsi görünümde bir ejder başı işlendiği görülür. Tipik Selçuklu ejderi formua sahip olup yeleli, ağız açık, kıvrımlı dudaklar ile tasvir edilmiş ve dil kısmından ile sürahinin boyun kısmına tutturulmuş vaziyettedirler. Gözlere değerli taşlar yerleştirilmiş haldedir.

Berlin İslâm Sanatları Müzesi'nde bulunan, 30 cm. yüksekliğindeki 16. yüzyıla İznik çinisi olan kandilin ejder şeklinde üç kulpu vardır (Resim.51). Kandilin dış yüzeyi, krem rengi zemin üzerine Türk mavisi, mor ve siyah renk motiflerle süslenmiştir. Kandilin çanak kısmındaki altı köşeli madalyonların üzerinde (Allah-Muhammed) yazıları okunmaktadır (Önder 1982:129).

Ejder figürünün madeni eserler dışında Mavi-Beyaz adıyla anılan porselenler ve seladon adı verilen malzemedен yapılmış eserlerde, bazen stilize bazen gerçeğe yakın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Çin Porselenleri Bölümündeki bazı eserler bunun en güzel örneklerini yansıtmaktadırlar (Resim.52-55).

Çeşme lülelerinde ise bazen aşağıya sarkan bir baş şeklinde, bazen de boynunu yukarı doğru uzatmış büyük bir yılanbaşı şeklinde yapıldıkları görülür. Bunların sürahi ve çeşme lülelerinde kullanılışı bolluk ve bereket amaçlı olabileceğini düşündürmektedir.

Türk mitolojisinde çift ejder gök kubbeyi temsil eder. Felek çarkının dönmesiyle, gecegündüz oluşumunu sağlayan ejder, bu şekilde felek ve zaman kavramıyla birleşerek, dünyayı hatta kâinatı simgeler (Esin 1969:175).

5.5. Ejder'in Gezegenler ve Burçlarla Birlikte Kullanıldığı Örnekler: Hellenistik dönemden beri astrolojide ejderin gezegen sembolü olarak da kullanıldığı; Mars, Venüs, Dünya

ve Ay'ın da içinde bulunduğu gezegenlerin sekizincisi olarak (Cauzehir) kabul edildiği görülür. Bazen ejderin kuyruğu da ayrı sayılır, gezegen sayısı böylelikle dokuzu çıkardı. Ejderin burç sembolü ve gezegen olarak kullanıldığı örneklerde, burçlar kuşağında ejderler, Yay burcu (sagittarius) Cevzehir(cauzehir) gezegenini etkisinde bulundurduğundan, genellikle bir arada tasvir edilirler. Yayını gerip ok atan bir kentaur şeklinde görülen yay burcu, okunu ejderin açık ağzına atmaya hazırlanır şekilde tasvir edilmiştir. Selçuklu sanatında görülen ejder çiftinin veya gezegenlerle ve burçlarla tasvir edilen ejderlerin ahenk, hareket ve kâinat temsilcisi olduğu bilinmektedir (Öney 1988:53).

Ejder-Kentaur ikilisinin işlendiği burç sembollerine Bursa Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan 635 Envanter numaralı şamdan ile Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi'nde bulunan 13. yüzyıla ait bir şamdanda rastlıyoruz (Resim 56).(Çevrimli-Burkan 2007:474-475).

British Museum'da bulunan 14. yüzyılın başına ait Vaso Vescovali adlı eser, yine 13. yüzyıla ait bir şamdan gövdesi üzerinde ve yine aynı müzede Mahmud ibn-i Sungur'a ait kalem kutusu üzerindeki Yay burcunun sembolize edildiği madalyonda kuyruklu ejder figürleri yer almaktadır (Baer 1983:255-262).

Gezegen-Burç sembolü örneklerine mimarının yanı sıra Artuklu Dönemi (Nasreddin Artuk Aslan 599 H/1202 M.) tarihli paralar üzerinde de rastlanmaktadır (Çaycı 2002:109).

Sonuç

Ejder figürü, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada ortaya çıkan uygarlıkların sanatlarında sevilerek kullanılan bir motif olmuştur.

Bu figürler, Selçuklu ve Osmanlı dönemi madeni eserlerinden gerek günlük kullanım gerekse tekke ve tarikat eşyalarında, askeri teçhizatla ilgili eşyalarda ya da mimarının bir parçası olarak dövme ve döküm tekniği ile yapılan eserlerde; bazen kazıma, altın ve gümüş kakma, kabartma, ajur, kıymetli taşlarla süslenmiş murassa olarak ve bazen de üç boyutlu heykel şeklinde işlenmişlerdir.

Madeni eserler üzerinde tasvir edilen ejder figürleri de genellikle gövdesi pullu, çoğu kez gövdeden ayaklar ve kanatlar çıkar şekilde, kuyrukta düğüm oluşturan, sivri kulaklı, ağızda dişleri olan, yeleli, boynuzlu ejder tipidir.

İncelenen örnekler üzerinde ejderin hayat ağacı-ejder, mücadele sahnelerinde ejder, ejderin başka bir hayvan veya yaratıkla birlikte tasvir edildiği örnekler, gezegen ve burçlarla birlikte verilen ejderler, çift başlı ejder figürleri ve tek başına kullanılan ejder figürleri olarak sınırlandırabileceğimiz kompozisyonlarda yer aldığı görülmüştür.

Tekke ve tarikat eşyalarından teberler ve keşkülle üzerinde görülen ejderin sembolik anlamda nefsin tezkiye edilmesi, kötülükle mücadele; müttekâlar üzerinde işlenmesinin yine insanın nefsinin karşı daima uyanık olması şeklinde yorumlanabileceği düşünülmektedir.

Günlük kullanım eşyalarında, sürahilerde bolluk bereketin, aynalarda kötü ruhları kovmanın, şamdan ve kandil ve mangallarda aydınlığın karanlığa karşı mücadelesinin simgesi olarak kullanılmış olması muhtemeldir.

Bu figürün kılıç ve tüfek gibi askeri teçhizatlar üzerinde kullanılmasının, savaşta düşmana karşı güç, kuvvet ve galibiyet getireceği; kapı tokmakları ve çeşmelerde kullanılmasının ise, koruyucu bir tılsım işlevi görüp bolluk ve bereket getireceği inançlarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Uzak Doğu kökenli olan ejder figürü kullanıldığı esere göre değişik ikonografik anlamlar yüklenerek bazen tılsım, bazen bereket, bazen güç, bazen zıt kavramların sembolü olmuş madenin yanı sıra ahşap, çini, kumaş, minyatür gibi değişik el sanatları ürünlerinde de benzer tasvir ve ikonografilerde yer almış gerek yerli gerekse etnik kökenli sanatçılar, özellikle de saray sanatçıları tarafından sevilerek kullanılmıştır.

Kaynakça

- Acun, H. (1993), "Ejder Motifli Kapı Tokmakları", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s.1-19.
- (1996), *Sultanların Aynaları*, İstanbul.
- (1999), Versailles a Topkapı: Tresors de la Cour Ottomane, Paris.
- (2000a), Palace of Gold And Light (Treasures from the Topkapı), ABD.
- (2000b), Art of İslam Heavenly Art Earthly and Beauty, Nederland.
- Anonim (2000c). Konya et le Regne des (XIII. Yüzyıl) Siegburg Apolinari Schrein Seldjoukides (Musee de Picardine), Amiens.
- Arbaş H. (2000), "Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Bir Alem Üzerine", *Arkeoloji-Sanat*, s.99.
- Aydın H. (2007), *Sultanların Silahları*, İstanbul.
- Baer E.(1983), Metalwork in Medieval Islamic Art, ABD.
- Bağcı S. (1996), "Gerçeğin Suretinin Saklandığı Yer:Ayna" *Sultanların Aynaları*,13-29.
- Bakırcı, N.(1997), "Mevlana Müzesinde Bulunan 16 Kollu Şamdan", *Müze*, S.12, Konya,s.27-30.
- Bilici, K. (1993), "Cizre Ulu Camisi Kapı Tokmakların İkonografik ve Kronolojik Değeri", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s.73-86.
- Batıslam, H.D. (2002), Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Anka ve Simurg, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, I, İstanbul,s. 185-208.
- Bayraktaroğlu S.-Özçelik S. (2007), Halı Müzesi ile Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi Kataloğu, Ankara.
- Bayram, S. (1996), "Vakıflar Genel Müdürlüğü Halı Müzesinde Bulunan Hayvan Figürlü Halılarda Ejder-Kaplumbağa-Akrep-Kertenkele Figürü", *Türk Soylu Halklarının Halı Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, s.60-68.
- Cebeci, E. (1997) Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara.
- Çaycı A.(2002) Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri, Ankara.
- _____ (2006). "Asyada'dan Anadolu'ya Uzanan Serüven: Çark-ı Felek ve Ejder Birlikteliğinin Nadir Bir Konya Örneği", *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*, Ankara, s.129-136.
- Çevrimli N.-Burkan G. (2007) "Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesindeki Bir Şamdan", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, s. 469-484.
- _____ (2008), "Nevşehir Hacı Bektaş Müzesindeki Madeni Tekke Eşyalarından Bir Grup Keşkül", *Vakıflar Dergisi*, S.31. s.307-334.
- _____ (2009), Nevşehir Hacı Bektaş Müzesindeki Madeni Tekke Eşyalarından Bir Grup Teber, *Vakıflar Dergisi*, S.32. s.37-64.
- Çoruhlu T. (1990), Askeri Müze'deki Ejderli Osmanlı Tüfekleri, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.9, Aralık, İstanbul.
- _____ (1991), Erken Devir Türk Sanatındaki Hayvan Tasviri Geleneğinin Uygurlardaki Devamı Üzerine Notlar", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Mubarrem Ergin'e Armağan*, Ankara.
- _____ (1993), "İslamiyetten Önceki Türk Sanatı'nda Hayvan Mücadele Sahneleri, Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar", *Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s.117-143.
- _____ (1995), *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul, Seyran Kitabevi.1995.
- _____ (2002), İslamiyetin Kabulünden Sonraki Türk Sanatında Hayvan Üslubunun İzleri, İstanbul.

- Deniz, B. (1996), "Anadolu –Türk Dokumalarında Ejder Motifi", *Türk Soylu Halklarının Halı Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, s. 66.
- Erol E. (1997), *Mevlevilike Mütteke, Müze*, S. 12, Konya, s.7-10.
- Erginsoy Ü. (1978), *Anadolu Selçuklu Maden Sanatı*, Ankara.
- Esin E. (1969), "Evren (Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. I. Ankara:
- _____ (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul.
- Gölpınarlı A. (1958), *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli: Velayet-name*, İstanbul.
- _____ (1992). *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul.
- Güneşer B.(2008), *Geleneksel Uzakdoğu Seladon Sırlarının Araştırılarak, Özgün Porselen Tasarımlarına Uygulanması*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- İnal. G. (1971), "Susuz Handa'ki Ejder Kabartmalarının Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1971, s, 153-184.
- Karamağaralı B.(1976), "Anadolu'da XII-XVI.Asırlarda Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXI, s. 247-276.
- Kaya L.(2006), "Alevi Bektaşî Kültüründe Kırkbudak Üzerine", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, XII/40, s. 211-229.
- Mahir B. (1993), "Osmanlı Saz Üslubu Resimlerinde Ejder İkonografisi", *Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s. 271-294.
- Ocak, A.Y. (1997), *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıb-Nameler*, Ankara.
- Ögel S. (1994), *Anadolu'nun Selçuklu Çevresi*, İstanbul.
- Ölçer N. (1997), "13.-18. Yüzyıl Türk Halıları Sergisi", *Ariş*, S.1, Ankara, s.16-23.
- Önder M. (1982), "Federal Almanya Müzelerinde Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, S.15, s. 128-139.
- Öney, G. (1969). "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", *T.T.K. Belleten*, XXXIII.C. 30. S. 4, Ankara. s. 171-216.
- _____ (1978), *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları Architectural Decoration and Minor Arts in Seljuk Anatolia*, Maden Sanatı (Metalwork), Ankara.
- _____ (1997), "Anadolu- Türk Halısının Serüveni", *Ariş*, S. 2, Ankara, 50-56.
- _____ (1988), *Anadolu Selçuklu Mimarisi Süsleme ve El Sanatları*, Ankara.
- Önge Y. (1970), "Anadolu'da Ejder Başlı Madeni Çeşme Lüleleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.1, Ankara, s.183-185.
- Toska Z. (1996), "Klasik Şiirimizde Ayna", *Sultanların Aynaları*, s.31-57.
- (Erişim) http://www.tsk.tr/muze_internet/obje/atesli_silahlar_obje1.htm.12.04.2011
- Ülkü C. (1995), *Ejderha'nın Motif Olarak Gelişimi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı (1453-1600)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yanınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995.
- Yücel A. (1997) "Hacı Bektaş Velâyetnâmesinde Ejderha Motifi", *Hacı Bektaş Veli Armağanı*, Ankara, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, s.115-120.
- Yücel E. (1978), "Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde Ejder Figürlü Bir Kapı Tokmağı", *Türk Kültürü*, C.16,s. Ankara, s,169-174.

Ekler

Resimler

Resim 1.Hacı Bektaş Müzesi. Envanter No:155
(Çevrimli 2010:51)

Resim 2. Hacı Bektaş Müzesi Envanter
No.159(Çevrimli 2010:52)

Resim 3. Hacı Bektaş Müzesi. Envanter
No:160(Çevrimli 2010:54)

Resim 4.Hacı Bektaş Müzesi. Envanter
No:828(Çevrimli 2008: 319)

Resim 5.Hacı Bektaş Müzesi. Envanter No:55(Çevrimli
2008:319)

Resim 6.Hacı Bektaş Müzesi Envanter
No.830(Çevrimli 2008:322)

Resim 7.Mevlana Müzesi (Erol 1997:8)

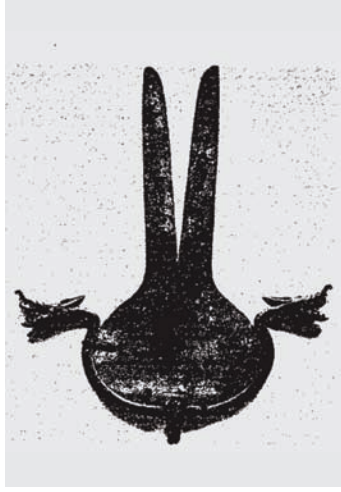

Resim 8.Hacı Bektaş Müzesi (Atasoy 2000:257)

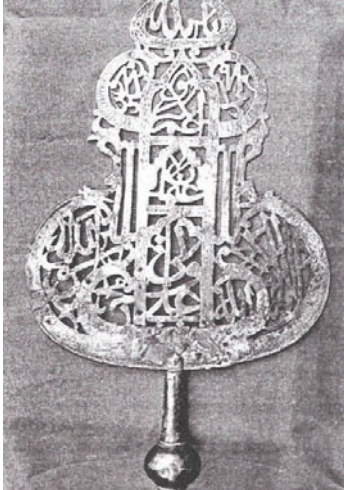
Resim 9. Seyitgazi Asa Başı (Karamağaralı 1976: 266)

Resim 10. Ejderli ve Zülfikarlı alem. Ankara Etnoğrafya Müzesi

Resim 11. Konya Sahip Ata Vakıf Müzesi (Kenan Doğan:2011)

Resim 12. Ankara Etnoğrafya Müzesi Envanter No:5438 Arbaş 2000:2

Resim 13. TİEM. Şamdan. Envanter No:4017 (Anonim 2000a :94)

Resim 14. Nassar D.Khalili Collection of Islamic Art

Resim 15.a Hacı Bektaş Müzesi – Balım Sultan Türbesindeki Şamdan

Resim 15.b.Şamdan-ayrıntı (N.Çevrimli 2005)

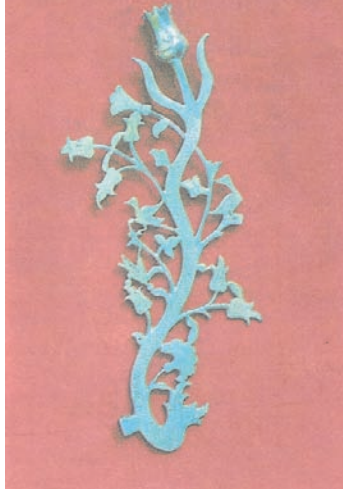

Resim 16. Hacı Bektaş Müzesi- Kırklar Meydanındaki Şamdan.

Resim 17 a-b. Konya Mevlana Müzesindeki çok kollu şamdan (Bakırcı 1997:30)

Resim 19. TİEM Envanter No:2963. Pirinç Maşrapa Timur Dönemi

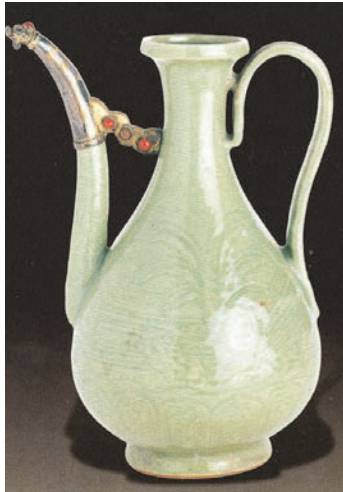
Resim 18. The Metropolitan Museum of Art. Bronz Mangal. Envanter No: 91.1540 (Anonim 2000b:)

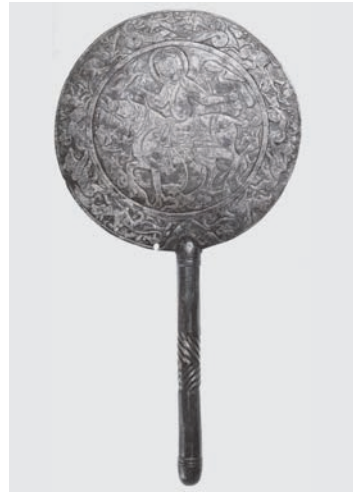
Resim 20. TSM 2/2863. Tutya Maşrapa 16.yy (Anonim 2000a:77)

Resim 21. TSM Envanter No.2/471 Kristal Sürahi.15.yy.

Resim 22. TSM. Envanter No:15/40 Seladon Sürahi 14.yy.

Resim 23 a. TSM. Envanter No:2/1792. Selçuklu Aynası.

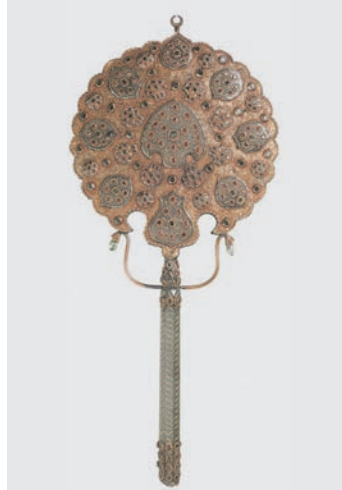

Resim 23-b. 2/1792'den ayrıntı.(Anonim 1996:75).

Resim 24.TSM Envanter No:2/1791.(Anonim 1996:31).

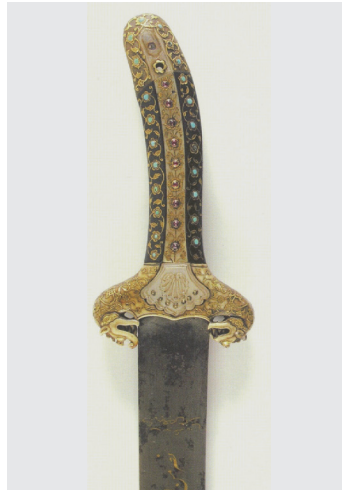
Resim 25. TSM.Envanter No: 2/1795 Murassa Ayna.

Resim 26.TSM. Envanter No:2/1807.Abanoz Ayna.

Resim 27.TSM. Envanter No: 2/1802.Ayna. (Anonim 1996:124).

Resim 28.TSM Envanter No: 1/292 İran Kılıcı.(Aydın 2007:45)

Resim 29.TSM Envanter No: 121/29 (Aydın 2007:180)

Resim 30.TSM Envanter No:
21/133 (Aydın 2007:189)

Resim 31. TSM. Envanter No:
21/136 (Aydın 2007:194)

Resim 32. TSM.Envanter
No:21/143 (Aydın 2007:200)

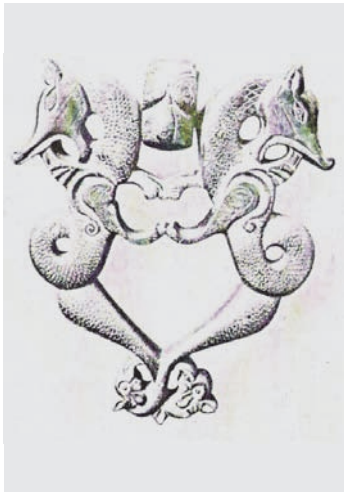
Resim 33. TSM. Envanter
No:21/148 (Aydın 2007:213)

Resim 34. TSM. Envanter
No:2/3776 Kanunî'nin Yatağanı

Resim 35. Askeri Müze. Ejder Başlı
Tüfek.

Resim 36. Berlin Müzesi'nde Kapı
Tokmağı (Öney 1969:169).

Resim 37.Louvre.(Anonim
2000c:54).

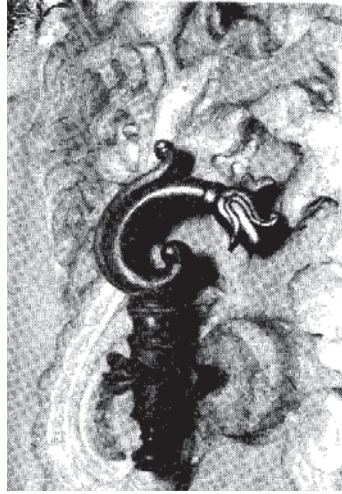

Resim 38.Manisa Muradiye Cami,
Minare kapısı tokmakları.

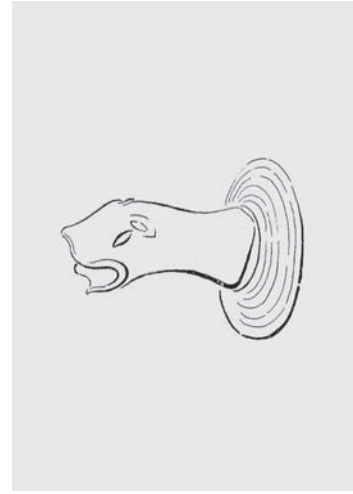

Resim 39. Safranbolu, Emir Hoca-zade Bey Evi

Resim 40. Bursa İskender Kebapısı, çeşme musluğu

Resim 41. Hatun Han Çeşmesinin Lülesi

Resim 42. Kastamonu İsmail Bey Hanı Avlusundaki Havuz Lülesi

Resim 43. İstanbul Vakıflar Halı Müzesi Env.No:43 .17.yy Halı.

Resim 44. Ming ve Bode Halısı.

Resim 45. Behram Gur'un ejderi öldürüşü Şehname

Resim 46. Alaaddin Keykubad Dönemine ait Kumaş Parçası

Resim 47. Anadolu Selçuklu Kumaşı.

Resim 48. Akşehir Kileci Mescidi ahşap pencere kanatları.

Resim 49. Rakka Tabağında Ejder Kuyruklu Sfenks.

Resim 50. Hacı Bektaş Müzesi. Nefirler.

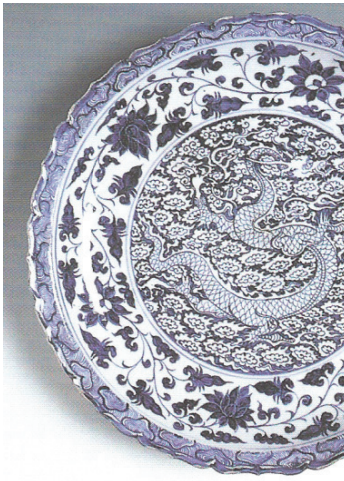
Resim 51. Batı Berlin İslam Sanatları Müzesi 16.yüzyıl İznik İşi Çini

Resim 52. TSM 15/239 Seladon kase

Resim 53. TSM 15/260 Seladon-Kase

Resim 54. TSM 15 /1417 Mavi-Beyaz Porselen

Resim 55. TSM 15/1391. Matara.

Resim 56. Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi-Şamdan.

ŞEREFLİKOÇHISAR DEĞİRMENYOLU (PARLASAN) KÖYÜ HACI AHMET CAMİ*

Ayşe ERSAY YÜKSEL**

Özet

Bu makalede Ankara'nın Şereflikoçhisar ilçesinin Değirmenyolu/Parlasan Köyü'ndeki, bugün yarı harap vaziyetteki, kullanılmayan eski caminin planı, mimari elemanları, kullanılan malzeme-teknikleri ve süsleme özellikleri anlatılmaktadır. Asli mimarisini büyük ölçüde koruyan Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Cami bugüne kadar herhangi bir yayında yer almadığı gibi, temelleri Selçuklu sanat ortamında atılıp Osmanlı'nın Anadolu coğrafyasında hâkim olan mahalli mimari geleneklerden biri olan Ankara mahalli üslubunda inşa edilmesi yönüyle özel önem taşımaktadır. Makalede caminin sanat tarihi açısından teknik özellikleri, hâlihazırdaki durumu ve problemleri teknik konularının yanı sıra, caminin inşa edildiği sosyo-kültürel ortam, Değirmenyolu Köyü'nün zengin tarihi geçmişi ve Ankara mahalli üslubu da irdelenip tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Ankara, Ankara mahalli üslubu, mahalli üslup, Değirmenlütce, Roma Parnassos antik kenti, Şereflikoçhisar Değirmenyolu Köyü.

HACI AHMED MOSQUE IN DEĞİRMENYOLU VILLAGE

Abstract

In this article, it is discussed about the date, plan, architectural elements, materials, techniques, decorations of an isolated mosque, which is half devastated and out of use, at the village Değirmenyolu/Parlasan of Şereflikoçhisar district, Ankara. The mosque mostly keeps its original architectural character. Hadji Ahmet Mosque of Değirmenyolu / Parlasan village hasn't been taken part in any publication. Yet it deserves to be widely treated as an artical because of keeping the Ankara regional style which is coming throughout the Seljuk and Ottoman periods. In this article, it is also scrutinisingly discussed its place in the regional style of Ankara and the rich historical background of Değirmenyolu village, the facilities of mosques, current situation and the problem of the techniques issue, social-cultural situation of the mosque when it was constructed.

Key Words:

Ankara, Ankara regional style, regional style, Roma Parnassos antique city, Şereflikoçhisar Değirmenyolu village.

* Makalemizi hazırlarken her aşamada maddi ve manevi açıdan bize destek olan Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Nusret Camı, Parlasan Köyü Dernek Başkanı Sayın Doğan Ülgen Beyefendi'ye ve köy halkına şükranlarımı sunarım.

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ankara'nın yalnızca şehir merkezi değil, bazı ilçeleri ve köyleri de sanat tarihi açısından kıymetli eserler barındırmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Şereflikoçhisar'ın eski adıyla Değirmenyolu, yeni adıyla Parlasan olan köyündeki, eski kayıtlarda Hacı Ahmet Camii olarak geçen bir camidir (Ek-1). Caminin ismi bugün köy halkı ya da ilçe müftülüğünde sadece Değirmenyolu Köyü'ndeki Eski Cami olarak bilinmektedir. Zaten cami şu an yarı yıkık durumda bulunduğu ve ibadete kapalı olduğu için dikkatlerden de uzak bulunmaktadır. Bizim arşiv belgelerindeki kayıtları incelerken bulduğumuz H. 4 Recep 1268 / M. 1851-2 tarihli belgeye göre caminin adı Hacı Ahmed Cami olarak geçmektedir.

Cami ile ilgili incelediğimiz arşiv belgelerine göre caminin bulunduğu Köyün ve civarının mutasarrıfı¹ 1850'lerde Hacı Sadık olup Değirmenyolu Köyü yakınındaki Sadıklı Köyü ismini muhtemelen bu tarihi şahsiyetten almaktadır². Değirmenyolu Köyü ile ilgili 19. yy. arşiv belgelerinin hemen hepsinde geçen Hacı Sadık ismi dikkat çekmektedir. Caminin tevcihat (atama) kayıtlarında camiye tayin edilen hatiplerin bu zatın soyundan geldiği belirtilmektedir. Eserin ismini "Hacı Ahmet Camii" olarak zikreden belgelerin Hacı Sadık'la ilgili kayıtlardan daha eski olması nedeniyle, caminin banisinin Hacı Sadık olamayacağı açıktır³. Bu bilgilerin yanısıra, tarihlendirme kısmında daha geniş şekilde belirteceğimiz sebeplerden dolayı, caminin daha erken tarihte yapılmış olduğu kesindir.

Bu eser, bulunduğu köyde 1986 yılında yüz elli metre kadar güneybatısına betonarme yeni bir cami yapıldığından, kendi kaderine terk edildiği için kısmen yıkıldığı gibi araştırmacıların da dikkatlerinden uzak kalmıştır. Ankara çevresinde 2010 yılında yaptığımız araştırma gezilerinde karşılaştığımız bu cami ile ilgili yaptığımız kütüphane ve yazılı kaynak taramasında bizden önce caminin mevcut veya asli hali ile ilgili herhangi bir araştırmanın olmadığını gördük. Cami bütünüyle yıkılmadığından asli planının düzeninden hareketle cami ile ilgili teknik özellikleri ve problemleri etraflı bir şekilde ele almak mümkün olmaktadır. Esasen, eser, bir köy camisi de olsa, Ankara'nın merkezinden oldukça uzakta Ankara şehrindeki malum ve meşhur üslup (Ersay 2010) çerçevesinde ihtiva ettiği bir takım özellikleri kısmen devam ettirmesi bakımından başlı başına bir araştırma konusu olmayı hak etmektedir.

1 Mutasarrıf, Osmanlı idari teşkilatında "herhangi bir makam, görev ya da memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden kişi" anlamına gelir. Bu tabir ayrıca vekille unvan sahibini birbirinden ayırmak, malikane, has ve timara sahip olmak manasında sıkça kullanılmıştır. İlmiye teşkilatından kadılığa getirilenler de mutasarrıf şeklinde anılmışlardır. Kelimenin "sancağa ya da livaya gönderilen idareci" anlamını kazanması ise 17. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen gelişmelerle ilgilidir (Örenç2006: 31/377).

2 Her ne kadar köyün Karaman Beyliği'nden dağılan küçük bir oba topluluğundan ayrılıp Şereflikoçhisar yakınlarındaki bölgeye yerleştikten sonra, ismini obabaşı Sadık beyden aldığı söylene de klasik Osmanlı devri tahrir defterlerinde Sadıklı Köyü ismine rastlanmaması bu köyün adının 19. Yüzyılda yaşamış mutasarrıf Hacı Sadık'tan almış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

3 Arşiv kayıtlarındaki bir belge (Ek-2, 3) hem köyün ve caminin tarihine, hem de Osmanlıların son zamanlarındaki görevlendirmelere ışık tutacak mahiyette bazı bilgiler içermektedir. Buna göre köy halkı ve eşrafi o zaman hayatta bulunmayan Hacı Sadık Efendi'nin soyundan gelen Hacı İsmail Efendi'yi imam ve hatip olarak seçer. Fakat İstanbul'daki ilgili makam, köyün bu talebini İsmail Efendi'nin Kanunname-i Hümayun'un 52. Maddesindeki şartları haiz olmadığı sebebiyle reddeder. İsmail Efendi mahkeme teftişini talep etmişse de mahkeme, İsmail Efendi'nin aleyhine karar vermiştir. Bu yazışmalar son dönemde Osmanlı'nın yaşadığı idari buhranları, görev seçiminde liyakatin geri plana atıldığını, yerel görevlilerin bölgelerinde adeta ayrı bir otorite olmak arzusunu ve başkentin buna direndiğini göstermesi açısından oldukça ilginçtir.

Konumuzu teşkil eden caminin bulunduğu Değirmenyolu/Parlasan Köyü, Ankara'nın 160 km. güneyindeki Şereflikoçhisar ilçesinin 14 km. kuzeydoğusundadır.(Res.2). Değirmenyolu Köyünün bugünkü nüfusunu devamlı göç verdiği için tam olarak bilinmemekle birlikte, 2000 yılı nüfus sayımına göre 15 haneli ve 159 nüfuslu küçük bir köydür. Bununla beraber eskiden civar köylerde cami olmadığı halde sadece bu köyde caminin bulunması⁴ burasının büyük bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğunu işaret etmektedir. Nitekim 16. yüzyılda 1584 yılında Sultan III. Murad Han adına yapılan tahrirde Değirmenlüce olarak kayıtlara geçen Köyün 61 hane olduğu belirtilmektedir ki bu, en az altı yüz kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir (Konyalı 1971: 295). Bu nüfus da devri düşünüldüğünde oldukça yüksek ve önemli bir rakamdır. Ayrıca Osmanlılar devrinde diğer şehirlerde de mevcut olan tarihi arşiv kayıtlarının Şereflikoçhisar'ın bu köyü ve hatta cami için mevcut olması köyün önemini ortaya koymaktadır⁵. Netice olarak bu köyün gerek Romalılara uzanan tarihi gerekse Osmanlılar zamanında camisinin bulunması nedeniyle eskiden merkezi bir konuma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Ankara mahalli üslubunun izlerini taşıyan bu yapıyı incelerken yapıyla birlikte bölgenin tarihi, kültürel, ekonomik ve siyasi geçmişinin de göz önüne alınması gerektiğini düşündük. Zira hiç bir yapı kendiliğinden ortaya çıkmaz; belli zaman ve mekân şartları içinde, bir bani-usta tarafından, belli şartlar çerçevesinde varlık kazanır. Bu şartları göz ardı edip sadece yapının teknik özelliklerine yoğunlaşmak ise bizi her zaman bilimsel gerçeklere götüremeyebilir. Esasen yapıların mimarileri geçmişten beri bir toplumun gelişmişlik düzeyinin, yaratıcılığının, maddi ve manevi gücünün en etkileyici göstergesi olmuştur. Bir toplumun mimarlığındaki biçimlendirme anlayışı, o toplumun geçmişini bütünüyle yansıtır. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Cami yapılırken hangi ihtiyaçlara binaen bu tarzda ve bu malzeme-teknikle yapılmıştı, camiye yapan ustanın zihninde hangi mimari geçmişin kodları bulunuyordu soruları bu noktada sorulması gereken önemli sorular gibi gözükmektedir.

4 Bilindiği gibi Arapça *cem'* kökünden türeyen ve "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki "cami" kelimesi, Hz. Peygamber ve sahabe devrinde sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan bir tabirdir. Camiler İslam'ın yayılmasının ilk devirlerinden beri Müslümanlar için bir ibadetgâh olmanın yanında aynı zamanda sosyal, kültürel bir merkez olma özelliği de taşımaktaydı. Bir yerde caminin olması oranın mamur bir yer olduğunun işaretiydi. Bu bağlamda, yakın köylerden hiç birisinde, cuma namazı kılınacak bir cami yokken burada bir caminin olması, bulunduğu bölgede; Parlasan/Değirmenyolu Köyü'ne ve Hacı Ahmet Cami'ne özel bir önem kazandırmaktadır. Bu durum da bize gösteriyor ki, eskiden beri bu cami bulunduğu yerleşim merkezini mahallinin mihreri kılmuştur. Yakın zamanlara kadar Türkiye'nin pek çok bölgesinde mevcut olan geleneklere ve uygulamalara göre, cami bulunmayan köylerde insanlar bir köyden bir başkasına cuma namazları için giderlerdi. Gerçi Hanefi fihına göre üç kişinin var olması cuma namazı kılma için yeterli ise de, eskiden yaygın olan bir geleneğe göre az nüfusa sahip köylerde mescit bulunur; fakat bu köylerde cuma ve bayram namazları kılınmazdı. Bu namazları eda etmek için halk başka köylere giderdi. Bu durum Değirmenyolu Köyü için de yakın zamana kadar aynıydı. Şereflikoçhisar Parlasan Köyü Derneği başkanı Sayın Doğan Ülgen'den (53 yaşında) de aldığımız bilgiler Değirmenyolu/Parlasan Köyü'nün de bu uygulamaya merkez olmuş köylerden biri olduğunu göstermiştir. Köyde eskiden kurucu yedi hane olduğu ve köylerinde cami olmadığı için cuma namazına başka köylerden gelen kırk kişinin misafir edildiği, Doğan Ülgen tarafından aktarılan başka önemli verilerdir. Ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinde köylerde savaşlar, felaketler, göçler gibi nedenlerden dolayı nüfus azalmışken, ekonomik olarak her köyde caminin ayakta durması için gereken kaynak da mevcut değildi. Bu durumlarda caminin olduğu köyler, diğerlerinden hem nüfus hem de nüfuz olarak daha ileride olan köylerdi. İşte makalemize konu olan Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Cami de geçmişten beri merkez olmuş bir köyün en önemli kanıtı olarak ayakta kalmaya çalışmaktadır.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri EV. BRT 00103 sayısına kayıtlı altı belge; Vakıflar Genel Müdürlüğü Defter 150. sıra 38 . 295, Vgm def. 418. sıra 79.

Yukarıdaki soruların cevabını bulmak için yöneldiğimiz tarihi kaynaklarda tarih boyunca genellikle Ankara ile ortak kadere sahip olan Şereflikoçhisar ve civarının tarih öncesi çağlardan beri önemli bir yerleşim merkezi olduğu belirtilmiştir. Bu bölge sırasıyla Hititler (M.Ö. 14-15. yy.), Asurlar (M.Ö. 8. yy.), Frigler (M.Ö. 7. yy.) ve Persler tarafından yönetilmiş ise de en parlak dönemini Roma döneminde yaşamıştır (Konyalı 1971: 36-59).

Özellikle Roma devri tarih kaynaklarında Parnassos adıyla anılan, Değirmenyolu Köyü ve çevresi antik kaynaklarda ve haritalarda Parnassos Antik Kenti olarak belirtilmiştir. Köyün eski adının da bu ismin bozulmuş haliyle Parlasan olması, Değirmenyolu Köyü'nün Antik Parnassos Kenti olduğunu doğrulamaktadır. Parnassos kenti, Constantinopolis'den (İstanbul) başlayıp Nicaia (İznik) - Ankyra (Ankara) - Tatta Limne (Tuz Gölü) - Tarsos (Tarsus) - Antiocheia (Antakya) üzerinden Judaea'ya (Kudüs) kadar uzanan ve Hıristiyan **Hacı Yolu** olarak bilinen yol üzerinde önemli bir duraktır. Yani bu köy Roma döneminde kutsal yolculuğun Anadolu'daki önemli duraklarından biri olarak dikkat çekmektedir (Kaya 1967:35, Mitchell 1993: 127 vd.).

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin 2010 yılında başlattığı kurtarma kazısında Eski Tunç Çağına ait olduğu düşünülen Höyük ve çevresinde kazı yapılmıştır. Müzenin arkeologları burada Roma dönemine ait "Parnassos Antik Kenti"ne ait kalıntılara ulaşmıştır (Res.3-4). Burada bulunan mozaikli alan, üç sıra bordür ve ortada ana sahneden oluşmaktadır. Bordürlerde geometrik desenler, ağaçlar ve çeşitli bitki motifleri ana sahnede ise kuşlar ve otlayan hayvanlar resmedilmiştir. Ana sahnenin tam ortasında asma yapraklarından bir bordürle çevrilmiş madalyon ortasında 16 satırdan oluşan Grekçe bir yazıt mevcuttur. Yazıt Prof. Dr. Thomas Drewbear tarafından tercüme edilmiş ve Parnassos tarihi için çok önemli bilgilere rastlanılmıştır. Yazıt, Parnassos kenti tarihi boyunca bulunmuş ilk tarih içeren yazıt olması nedeni ile çok önemlidir. Yazıtta "*Bu yapıt tanrının çok sevdiği ve çok kutsal Piskopos Eustathios tarafından inşa ettirildi, çok dindar Kr..... Kilise hizmetçisi olarak, çok dindar kilisenin okuyucusu ve mali işlerinin sorumlusu Longinus yapıtı üzerine aldığı dört yüz doksan dördüncü sene ve on beşinci vergi döneminde Emmanuel*" yazmaktadır. Yazıtta bahsedilen 494. sene, M.S. 469-470 yıllarına tekabül etmektedir. Çünkü burada verilen sene, Galatya Eyaletinin bölgesel takvim yılına (Era) görev verilmiştir. Yazıtta Eutathios'dan bahsetmesi önemlidir. Eutathios Parnassos Kenti Piskoposudur ve antik kaynaklarca tanınmaktadır⁶. Piskopos iki kez genel kilise konsiline katılmış (M.S.449 ve 458 yıllarında) ve imza atmıştır. Kent tarihi için oldukça

6 Anadolu'da Türkler, fethettikleri bölgelerde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bu imar faaliyetlerinde camiler, hem halkın manevi ihtiyaçlarını karşılaması hem de bölgenin hakim unsurunu belirtmesi açısından önemli bir işarettir. Türkler daha önceden Hıristiyan kültürün hâkim olduğu bir bölgeyi ele geçirdikleri zaman orada kilise varsa ya o kiliseyi camiye çevirmişler, ya da yeni bir cami inşa etme yoluna gitmişlerdir. Tıpkı Ankara Augustus Mabedi'nin hemen yanında inşa edilen Hacı Bayram Cami ve İstanbul'da Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi gibi. Ama hemen hemen hiçbir zaman fethettikleri bölgeyi camisiz bırakmamışlardır. Çünkü Türk- İslam hâkimiyetinin olduğu bir toprakta caminin bulunmaması sadece sosyal bir sorun değil siyasal anlamda da sembolik bir sorunu akla getirebilirdi. Bu sosyal tarih geleneğini göz önüne aldığımızda Parlasan antik kentinin önemi ve kilise kalıntıları da ortadayken Parlasan/Değirmenyolu Köyü Hacı Ahmed Cami'nin tarihsel kökeninin oldukça geriye gittiğini görebiliriz. Tarihlendirme kısmında bahsettiğimiz üzere makalemize konu olan cami, yapılış tarihi olarak muhtemelen 19 yy. yapısı gibi görünmektedir. Ama burada eskiden beri sürekli bir caminin bulunması ve incelediğimiz caminin bu caminin geleneğini taşıması ve bize aktarması açısından önemlidir.

önemli olan bu yazıt gösteriyor ki; Parnassos kenti hem yukarıda değinildiği gibi hacıyolu üzerinde önemli bir durak olması, hem de bir piskoposluk merkezi olması nedeni ile antik dünya için önemli bir kent konumundadır. Yine yazıttan öğrendiğimize göre mozaikli alanın bulunduğu mimari yapı bir kilisedir. Parnassos tarihi için şimdilik ilk olan bu yazıt, daha önce arkeolojik olarak araştırılmamış kentin geçmişi için bize önemli bilgiler vermektedir(10.10.2011,<http://www.anadolumedenyeterimuzesi.gov.tr/belge/1-87094>).

Roma devrinde böyle bir öneme sahip olan Şereflikoçhisar'ın Türk topraklarına katılması M.1071 Malazgirt Savaşı'ndan altı yıl sonra, M. 1077 yılında Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın zamanında Ereğli'nin alınmasıyla gerçekleşmiştir. Çünkü bu fetihlerle Koçhisar da Selçuklu topraklarına dâhil edilmiştir (Konyalı 1971: 73). Büyük Selçuklulardan sonra Koçhisar, Karamanoğulları Beyliği hâkimiyetine girmiştir. Siyasi kaderi Aksaray'la beraber yürüyen Koçhisar, 1467 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı sınırları içine alınmıştır. Fatih zamanında Koşhisar Aksaray'a bağlıyken, Fatih devrinde ve daha sonraki devirlerde bu şehrin adı (Koşhisar) olarak kayıtlarda yer almıştır. İbrahim Hakkı Konyalı, Şereflikoçhisar ile ilgili kitabında, Kaşgarlı Mahmud Divanu Lügâti't-Türk'ünde (Koş) kelimesi "çift, çifte, herhangi bir şeyin çifti, eşi" anlamlarına gelmektedir demektir. Biz Divanu Lügâti't-Türk'te böyle bir kayda rastlamasak da "koşa" kelimesinin "çift, eş, ikiz" anlamlarını taşıdığını bugün çeşitli sözlüklerden öğrenmekteyiz (TDK Türkçe Sözlük 1998: 57, Doğan 1982:599). Koşhisar'da bulunan iki kaleden dolayı Türkler buraya (Çifte kal'a) anlamında Koşhisar demişlerdir (Konyalı 1971: 211-212).

İkinci Bayezid adına yazılan 1500 tarihli Karaman ili defterinde bu ad yine Koşhisar olarak geçmektedir ve Karaman ilinin bir kazasıdır. İstanbul'da Başbakanlık arşivinde Kanunî devrine ait bir il yazıcı defterinde de şehrin adı Koşhisar'dır. O zamanlar Koçhisar, Aksaray'ın bir kazasıdır. Üçüncü Murad zamanında ise şehrin adı yine Koşhisar'dır (Konyalı 1971: 213-215). 1868 yılında Koçhisar, Niğde Mutasarrıflığına bağlı bir kaza iken, 101 yıl önce (1970 den) Koçhisar Rışvan aşiretiyle Esb-keşan kazasına bağlı bir nahiye durumundadır. 1883 yılında yayınlanan Konya salnamesinin 65-66. sayfalarında Esb-keşan kazası hakkında bilgi verilmiştir. 1891 tarihinde Koçhisar Konya'nın müstakil bir kazası olmuştur (Konyalı 1971: 214-215). 1892 tarihli Konya salnamesinde Koçhisar Konya'nın bir kazası olarak yer almaktadır (Konyalı 1971: 332-333). Nihayetinde Şereflikoçhisar 1933 yılında ilçe olarak Ankara'ya alınmıştır (Yücel vd. 2003: 32).

Tarihi kayıtlardaki durumu bu vaziyette olan Şereflikoçhisar'ın bu beldesinin isminin Değirmenyolu olarak bilinmesi de bu köyün eskiden beri önemli bir merkez olduğunun başka bir kanıtıdır. Zira bu köyün adı Kanuni Sultan Süleyman zamanında yazılan tahrir defterinde Koçhisar'da zeamet ve tımar olarak verilen mezralar arasında olup, Değirmenlüce olarak geçmektedir (Konyalı 1971: 276). Aynı şekilde III. Murat zamanındaki 1584 tarihli Karaman eyaletinin Aksaray liva defterinin Koçhisar kazasına ayrılan bölümünde

yer alan köyün kayıtlarda adı Değirmenlüce, nüfusunun 61 olduğu ve burada Kocabey evladından Norger'lerin oturduğu belirtilmektedir (Konyalı 1971: 294). Bilindiği gibi değirmenler eski çağlardan beri insanlar için hayati önem taşıyan ve devirlerinin teknolojilerini yaşatan mekanizmalardı. Değirmenin bulunduğu yerler belli bir ekonomik ve sosyo kültürel seviyeyi göstermektedir. Değirmenyolu Köyü'ndeki değirmenin bir su değirmeni olduğunu düşünmekteyiz. Bilindiği üzere suyun bulunduğu yerde medeniyet vardır. İnsanoğlunun en temel gereksinimlerinden olan su var olduğu, işlendiği bölgeye de hayat verir. Bu bağlamda meseleye yaklaşıldığında Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Cami'nin bir köklü bir tarihinin olması tesadüf değildir.

Değirmenyolu Köyü Hacı Ahmet Cami, köyün yeni camisinin kuzeydoğusunda kalmaktadır. Uzunlamasına dikdörtgen planlı yapı, içten düz ahşap tavanlı olup, dıştan üzeri düz damla örtülmüştür (Res.5-6). Cami bugün kullanılmaz durumda iken, doğu cephesinin bir kısmı, kuzey cephenin doğuya yakın bölümü ve son cemaat mahalli neredeyse bütünüyle çökmüş vaziyettedir (Res.7). Caminin çökmesinin nedeni tam olarak belli değilse de, caminin bir deprem sonucu yarı yıkık duruma geldiği ve bu depremden sonra tamir edilmeyip yeni caminin kullanılmaya başlanmasıyla da eski caminin atıl vaziyete büründüğü ihtimali olabilir. Tarihi yapılara zarar veren ve bazen de onları ortadan kaldıran deprem gibi felaketlerin tarihsel kaydını bulmak her zaman mümkün değildir. Ankara'da 1900'den önce yaşanan depremlere ait veriler oldukça kısıtlıdır (Soysal vd. 1981). Ankara'nın 1668, 1881 ve 1883 yıllarında önemli depremler yaşandığını bilmekteyiz. Zaten caminin hariminde yer alan ahşap direklerin birinin üzerinde yer alan tamir tarihine göre 1882-3 yıllarında cami onarımdan geçmiştir. Bu onarımı gerektiren neden 28 Ağustos 1881 tarihli Çankırı yöresinde etkili olmuş ve on iki kişinin de ölümüyle sonuçlanmış deprem olabilir (Pampalı vd.: 29-30). Caminin bir kısmının yıkılmasının ise Ankara merkezli bir depreme bağlı olmadığını düşünüyoruz. Çünkü 1900'den sonra bir yüzyıl boyunca Ankara'da büyük bir deprem görülmemiştir⁷. Köy Dernek Başkanı Doğan Ülgen Beyefendi'den aldığımız bilgilere göre cami, 1988'de yeni caminin yapılmasıyla kullanılmaz hale düşmüş sonra bakımsızlıktan yıkılmıştır. Bu yıllarda verdiği göçlerle nüfusu da azalmaya başlayan köyde ekonomik ve demografik gerekçelerle eski caminin tamir edilemediği de söylenebilir.

Cami, kibleye dik üç sahından meydana gelmektedir. Anadolu'daki özellikle Selçuklu devrinin bu türden camilerinin aksine, Değirmenyolu Köyü Hacı Ahmet Cami'nin orta sahnı yan sahnlarından daha geniş ve yüksek değildir. Bu durum Ankara köy cami ve mescitleri için, yapıldığı muhtemel yüzyılı da hesaba katarak düşünülürse, aykırılık teşkil etmez. Kibleye dik ve simetrik olmayan sahnaların oluşturduğu dikdörtgen plan, Ankara bölgesinde iç mekânı biçimlendirmede mahalli bir gelenek halini almıştır. (Çiz.1)

7 Türkiye'de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odasının Önerileri Oda Raporu'na göre Ankara'da 1900'lerden günümüze kadar büyük çaplı, hasara ve can kaybına neden olabilecek bir deprem olmadığı görülür. bkz. http://www.mmo.org.tr/Res.ler/dosya_ekler/8273773702779a0_ek.pdf

Köy halkından aldığımız bilgiye göre, caminin yaklaşık 14 metre batısında yer alan çeşmenin yapılmasıyla birlikte, caminin avlusunda yer alan su kuyusu iptal edilmiştir. Bugünkü çeşmenin teknesinin hemen yanında ters çevrilmiş vaziyette duran devşirme malzemedan yapılmış bir curunun⁸ bu kuyudan gittiğini düşünmekteyiz.

Caminin eskiden kuzey duvarından itibaren 10 m. genişlikte ve bir insan boyunu geçen uzunlukta olan avlu duvarları ile çevrili olduğu ve avluya ahşap lentolu bir kapı ile girilmekte olduğu söylenmektedir. Ayrıca caminin bu bahçesinde, su kuyusunun yanında iki önemli mezarın da bulunduğu ifade edilmektedir. İslam'da namaz ibadetinin temel şartı olan abdest için gerekli olan su, bu camide kuyulardan temin edilmekteydi. Ayrıca su kuyularının yanında camiye yaptıranlardan ya da bölgenin önemli manevi şahsiyetlerden ikisinin mezarının cami bahçesinde yer alması caminin önemini daha da artırmaktadır. Eskiden kitabeli mermer şahideleri de bulunan bu kabirler maalesef bugün mevcut değildir.

Caminin bugün minaresi bulunmamaktadır. Ama eskiden caminin kuzeybatı köşesinde minare yerine ezan okunan yer anlamına gelen bir me'zene olduğunu köyün orta yaş insanları dahi hatırlamaktadır. Bu me'zene aynı zamanda bakım yapmak için caminin damına çıkmak için de kullanılırdı. Zaten son cemaat yerinin harimle birleştiği batı duvarının köşesinde, taş merdivenlerle çıkılan bir me'zenenin bulunduğu, bugün yarım metrelik yükseklikteki yıkıntıdan ve harimin batı duvarının geri kalan kısmıyla olan siva farkından anlaşılmaktadır. Cami terk edildikten sonra bu kısım da tamamen ortadan kalkmıştır. Yıkılan me'zenede ahşaptan ve metal külahlı minare de Ankara mahalli üslubunun bu camideki yansımalarından bir diğerini göstermektedir.

Taş malzemenin çok bol ve nitelikli olmadığı bu bölgede yapılan camide⁹, kalınlığı aşağı yukarı 0.82 cm. olan yığma tekniğiyle yapılan duvarlarda, büyük oranda moloz taş, kerpiç ve yer yer de devşirme malzemenin kullanıldığı görülmektedir (Res. 9-10). Açıkçası antik bir yerleşim yeri olan bu köyde tahminlerimiz daha çok devşirme taş blokları kullanarak bir cami yapılması yönünde olurdu. Fakat gerek geç asırlara kadar bu devşirme malzemenin muhafaza edilmeyip tahrip edilmesi, gerek camiye inşa eden organizasyonun gayri Müslim eserlere bakış açısı nedeniyle camide devşirme malzemeye sadece birkaç yerde rastlamaktayız (Res.10). Günümüzde bile halkın bu taşları alelade istedikleri yerlere taşıdıklarına şahit olmaktadır. Yeni caminin giriş kapısının iki kenarında, bahçe duvarının hemen önünde, camiye giriş merdivenlerinin sağ ve solunda eski camiden ge(tiri)lmiş devşirme taşlara rastlamaktayız. Eski camide yer alan devşirme malzemedan biri güney ve doğu cephenin köşesinde temel duvarının hemen üstünde yer alırken, bir diğeri de son cemaat mahallinin ahşap direklerinin üzerine oturduğu bir sütun başlığındadır. Ayrıca caminin kuzeybatısında yer alan çeşmede de devşirme malzemeye rastlamaktayız. Cami-

8 Tahtadan ya da yapılmış kurna, bkz. *TDK Derleme Sözlüğü*, III, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, s. 1019.

9 Caminin yapımında kullanılan taşların Kırşehir ve Niğde bölgesinden at ve eşeklerle taşınarak, devrin ileri gelen ailelerine getirildiği iddiası köylülerce belirtilen bir nokta olsa da, caminin taş malzemesinin durumundan hareketle bu iddiaya şüpheyle yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü duvar örgüsü taşları son derece özensiz ve bölgeden temin edilen taşlar gibi görünmektedir.

nin duvar sıvasının bozulmadığı yerlerde, özellikle de temele yakın kısımlarda devşirme malzemeye rastlama ihtimali yüksektir. Ama en azından görünürde bulunan devşirme malzeme kullanımı örneği sınırlıdır¹⁰. Duvarlar içten ve dıştan kireç harcıyla sıvanmışken, dışarıda bu sıvanın üzeri ayrıca kırmızı boya ile boyanmıştır. Bu sıva bazı bölgelerde ise dökülmüş vaziyettedir.

Cephelerde açılan pencereler ahşap çerçeveli, dikdörtgen formlu olup, bunlar içten mazgal pencere şeklindedir (Res.12). Caminin doğu ve batı duvarlarında neredeyse simetrik olarak yerleştirilmiş dört adet dikdörtgen formlu pencere bulunurken, güney cephede bunların sayısı ikidir. Bu pencereler caminin ebatları düşünüldüğünde oldukça küçük kaldığından (her ne kadar bol ışık temini için pahlanarak içe doğru genişletilse de) caminin içi çok aydınlık değildir. Pencereler ayrıca camekân için ahşap parmaklıklarla da bölünmüştür. Pencerelerin dıştan hiçbir süslemesi yer almazken etrafları içten alçıdan dikdörtgen ince bir saç örgüsü kuşağı içine alınmıştır. Pencereler bu durumlarıyla düzenleme, form ve ebat açısından Ankara için 20. yy. başlarının karakteristiğini taşımaktadır.

Camiye kuzey cephede yer alan son cemaat mahalli olarak telakki edilebilecek, dört gözlü revakın ortasından açılan kapı ile girilir. Basık kemerli bu kapının ahşap kanadı, yağlı boya ile boyanmıştır (Res.13-14). Kapı, Ankara üslubunda yapılan diğer bütün Ankara cami ve mescitlerindeki gibi çıkıntısız ve sade bir görünüm arz etmektedir.

Caminin kuzeyindeki son cemaat yerinin batı duvarının sıvası, harim duvarının sıvasının aksine tamamen döküldüğü için bu bölüm ilk bakışta farklı bir zamanda yapılmış izlenimi vermektedir. Fakat duvar kalınlıklarının ve malzemesinin aynı olması, derzlerin şaşmaması, harim duvarının hatıllarının burada da kesintisiz devam etmesi, bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır.

Son cemaat yerinin taşıyıcı elemanları, iki kenardakiler gömme, diğer üçü müstakil olmak üzere beş adet ahşap direktten oluşmaktadır. İçerideki direkler gibi bunlar da tam yuvarlak değildir (Res.11). Günümüzde son cemaat yerinin sadece doğu duvarı mevcut ise de, aslında batısının da kapalı olduğu, kalıntılardan anlaşılmaktadır. Çatıyı taşıyan direklerin arasının herhangi bir şekilde kapatılmaması nedeniyle son cemaat yeri caminin önünde bir sundurma görüntüsü vermektedir. Son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesindeki ahşap direk ise yıkılmıştır. Köyde böyle bir camiye son cemaat mahallinin yapılması, caminin yapıldığı zamanlarda buna cemaat sayısı kadar estetik açıdan da ihtiyaç hisse-

10 Aslında devşirme malzeme kullanımının çok az olması Ankara için önemli bir örnek olan Hacı Bayram Cami ile benzerlik gösterir. Hacı Bayram Cami'nde de hemen yanında yer alan Augustus Mabeti'nden alınan devşirme malzemenin azlığı dikkat çekmektedir. Her iki cami de önemli Roma ve Bizans mabetlerinin çok yakınında inşa edilmelerine rağmen devşirme malzeme kullanmaktan kaçınmışlardır. Burada devşirme malzeme kullanımından kaçınma nedeni gayrimüslim yapılarından alınan devşirme malzemenin kullanımının İslam inancında hoş görülmemesi değildir. Çünkü bizzat Kur'an-ı Kerim'de yer alan on üç ayette (Âl-i İmran:137, En'am:11, Yusuf:109) inananlara sürekli geçmiş kavimlerin başlarına neler geldiğinin, gerçeği yalanlayanların sonunun ne olduğunun bilinmesi ve yaratılışın nasıl olduğunun öğrenilmesi için yeryüzünün gezilmesi emredilmektedir. Çünkü İslam inancına göre kendisine tapılan nesnelere eğer onlara inanan ve tapınanlar olmazsa artık yok edilmesi gerekmez ve değerli tarihsel eserlere dönüşür. Aksi takdirde tarihi eserler yok edilse o zaman bu ayetler uygulanamayacaktır. Bu bakış açısına sahip bir kültürde tarihi eserleri tahrip etmek şöyle dursun, onları alıp rahatça kullanmaktan bile bazen kaçınılmıştır. İşte bu yaklaşım ve saygı kültürünün izlerini tarihi bir köy camisinde bile yakalamaktayız.

dildiğini göstermektedir. Köy nüfusunun fazla olması yanında, harim pencerelerinin aydınlatmada ve havalandırmada yetersiz kalması yüzünden bu son cemaat yeri özellikle yazın sıcak günlerinde ilave bir ibadet mekânı olarak büyük işe yarıyor olmalıydı. Eskiden Cuma namazlarına başka köylerden gelen nüfusu da hesaba katarsak son cemaat mahallinin önemi ve gerekliliği daha da açık ortaya çıkacaktır.

Son cemaat yeri dâhil olmak üzere caminin ölçüsü dikdörtgen şeklindeyken, kareye yakın planlı harim kibleye dik üç sahından ibaret olup bunların genişliği doğudan itibaren neredeyse simetrik ölçülerdedir. Harimi meydana getiren direklerin dördü serbest ve kalın, altı tanesi duvarlara gömülü ve incedir. Türünü tespit edemediğimiz bir ağacın kabuklarının kaba bir şekilde yontulmasıyla elde edilen bu direkler, sade yastıklar vasıtasıyla ahşap kirişleri taşırlar. Kuzey-güney yönünde iki sıra halinde uzayan bu kirişlerin üzerine ise doğu-batı yönünde daha ince kirişler atılmış ve bu enlemesine atılmış ağaç kirişlerin araları daha yöresel bir malzeme olan hasırla kapatılmış, üstü de düz toprak damla örtülmüştür.

Caminin kısmen harap vaziyette olan mihrabı, mihverden biraz doğuya kaymıştır (Res.15-20). Alçıdan yapılmış mihrap, kütleleriyle duvardan çıkıntı yapmaz. Yarım daire planlı nişe sahip olan mihrabın kavsarası, mukarnas benzeri küçük süslemelerle vurgulanmıştır (Res.23). Üç taraftan sade bordürlerle kuşatılmış olan alçı mihrapta, bozuk satırlar dikkat çekmektedir. Birinci ve üçüncü bordürler paralel kenar ve bunların içine yerleştirilen birer daireden meydana gelen zencirek biçimindeki süslemelerle doldurulurken, ikinci bordür saç örgüsü benzeri bir süslemeye sahiptir. Bitkisel süslemeli tepelik kısmı da bulunan mihrabın alınlığında “Kullema dehale aleyha Zekeriyyal mihrabe vecede indeha rızka” ayeti yer alır (Res.21). Kavsaradaki hafif mukarnasları meydana getiren üçgenlerin üzerine altıgenler, kare şeklindeki bingilerin üzerine ise çarkifelek motifleri basılmıştır (Res.23). Ankara mahalli üslubunda alçı mihrap yapımı gelenekçi bir tutumla erken dönemlerden geç dönemlere kadar devam etmiş ve yakın zamana kadar mihraplarda vazgeçilmez bir malzeme olarak kullanılmıştır. Elbette kalıplarda ve süslemelerde farklılıklar olmuştur. Ama kalıplama tekniğinin getirmiş olduğu yüzeysellik, temelde süslemeye daima hâkim olmuştur. İncelediğimiz Değirmenyolu Köyü Hacı Ahmet Cami mihrabı da bu üslubun zaman ve mekân açısından bütünlük meydana getiren zevkini yansıması açısından önemlidir.

Caminin şimdi kısmen yıkık vaziyetteki minberi kesme taşlardan ve molozlardan yapılmıştır. Batı yan aynalıkları ve merdivenleri yıkılmış olan minberin taht ve taht altı geçidi ile doğu yan aynalığı kısmen ayakta (Res.24-25). Alçı ile kaplanmış olan minberin iki aynalığının da ortasında dokuzgen bir yıldız süslemesi mevcuttur (Res.26). Bunun dışında herhangi bir özelliği olmayan minberin külah kısmı olmayıp, yuvarlak kemerli bir taht altı geçidi mevcuttur (Res.27). Böylece Ankara'da 12. yy. sonlarında başlayan ve 17-18 ve 19.yy.lar boyunca devam eden ahşap minber geleneğinin burada izlenmediğine

şahit oluyoruz. Ama caminin orijinal minberinin ahşaptan yapılmış olup, daha sonraki geçirdiği tamirlerde bu halini alması ihtimali de yüksektir. Zira caminin harimindeki ahşap direkler, tavan sistemi ve kadınlar mahfili de ahşaptandır. Bu bize gösteriyor ki, ahşap malzeme bölgede çok yaygın olmamakla birlikte yeteri kadar mevcuttur. Ayrıca Ankara mahalli üslubunun özelliklerini büyük oranda taşıyan Değirmenyolu Köyü Hacı Ahmet Cami'nde, bu üslupla yapılmış diğer Ankara cami ve mescitlerinde olduğu gibi ahşap minber kullanılması makul görünmektedir.

Harimde kuzey cephede ahşap bir kadınlar mahfili bulunmaktadır. Ankara cami ve mescitlerinde mahalli üslubun temel öğelerinden olan kadınlar mahfili, her cami ve mescitte neredeyse vazgeçilmez bir öğe gibidir. Böylesi küçük bir köy camiinde kadınlar mahfilinin olması, sosyolojik ve kültürel açıdan kadına verilen değer ve kadının sosyal hayata katılımındaki aktifliği göstermesi açısından önemli bir örnektir. Kadınlar mahfiline çıkış, camiye girince batı tarafta bulunan ahşap bir merdivenle sağlanır (Res.16). Bu sayede hem kadınlar camiden uzak kalmamış, hem de onların mahremiyetine saygı gösteren ve kadınların camiden kopmamasını sağlayan bir gelenek izlenmiş olur. Kuzey duvarda ve harimdeki ahşap direkler tarafından taşınan mahfilin, orta kısmı küçük bir çıkıntı yapılmaktadır. Mahfilin ahşap korkuluklarının ve kafesin bir kısmının izleri hâlâ mevcuttur. Kadınlar mahfilinde herhangi bir pencere bulunmazken, mahfilin tavan ve tabanı da ahşap malzemeden yapılmıştır(Res.17).

Caminin inşa tarihiyle ilgili herhangi bir kitabe ve belgeye sahip değiliz. Sadece caminin harim kısmında bulunan ayakların birinin üzerinde yazılmış "tamir H. 1299 (M. 1882-3)" yazısı ve tarihi mevcuttur (Res.19). Onarımın mahiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte caminin ahşap aksamının ve alçı süslemesinin bu tamirden kaldığı söylenebilir. Bu tarihten sonra bildiğimiz başka bir tamir de 1956 yılında Hacı Çetin isimli bir kimse tarafından caminin alçı süslemelerinin elden geçirilmesidir¹¹.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde mevcut olan belgelerde caminin hatip atanmasıyla ilgili evrakların¹² en eskisi 1845 tarihlidir. Caminin inşa tarihi konusunda elimizde somut bir veri olmamakla birlikte, mazgal pencerelerinden hareketle, caminin bu halinin 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yy.ın ilk çeyreği arasında bina edilmiş olabileceği mümkün gibi görünmektedir. Bununla beraber biz yukarıda bu Köyün İslamlaşma süreciyle birlikte bir camisinin bulunması icap ettiğini gerekçeleriyle birlikte ifade ettik. Klasik çağa nazaran daha mütevazı malzeme ve işçilikle; ama aynı üslubun karakteriyle ortaya çıkmış bu cami, mahalli üslubun köklü mimari geçmişini yansıtırken bu mimari üslubu geleceğe taşıyarak zannedildiğinden daha önemli bir fonksiyonu da icra etmektedir.

Camide süsleme unsuru olarak karşımıza çıkan belki de tek unsur, kadınlar mahfilini

11 3.10.2010'da köye yaptığımız ziyaret sırasında, caminin hemen karşısında evleri bulunan Talat Bey'den bu bilgi alınmıştır.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri EV. BRT 00103 sayısına kayıtlı altı belge; EV. BRT 00103-1 R. 5 Temmuz 1316, M.18 Temmuz 1900; EV. BRT 00103-2 R. 1319 m. 1901-2; EV. BRT 00103-3 H. Rebiulahir 1323 M. 13 Haziran 1905; EV. BRT 00103-4 R. 5 Temmuz 1316, M.18 Temmuz 1900 ve R.14 Kanunisani 1316 M. 27 Ocak 1904; EV. BRT 00103-5 H. 1262 M. 1845-46; EV. BRT 00103-5 4 H.Recep 1268 M. 24 Nisan 1852 tarihlidir.

taşıyan ahşap direkler üzerinde gördüğümüz aşı boya kalıntılarıdır (Res.18). Ankara mahalli üslubunda ahşap süsleme daha yaygın kullanıldığından, ahşabı süsleme imkânı veren bir süsleme tarzı olan kalemişleri 15. yy.daki örneklerden itibaren görülmeye başlamış, bu örnekte görüldüğü gibi daha sonraki yüzyıllarda da uygulanmaya devam etmiştir.

Caminin kuzeybatı cephesine yakın olan kısmında, camiye birkaç metre ötede antik devir malzemelerden yapılmış çeşmenin de yapıyla birlikte ele alınması gerekir (Res. 29). Üzerinde basit tarzda yazılmış bir kitabesi bulunan çeşme özenli bir işçiliğe sahip olmayıp, devşirme taşların harçsız olarak bir araya getirilmesinden ve bir oluk ile teknedan ibarettir. Kitabe hem iyi tıraşlanmamış kırık antik bir taş üzerine yazıldığı, hem de zaman içerisinde tabiat şartlarından dolayı aşındığı için tamamını okuyabilmek mümkün değildir (Res. 30). Kitabedeki yazım hatasından dolayı Arapçayı iyi bilmeyen bir kimse tarafından¹³ yazıldığını düşündüğümüz sülüs benzeri bir hatla yazılı dört satırlık kitabe, okuyabildiğimiz kadarıyla şöyledir:

Maşallah sâhib-i şârib

Sâhibü'l-hayrât delâil (?)

İbrahim sâhib-i tuskâ (?) .....

..... 1262

M. 1846 tarihli bu çeşme cami ile birlikte değil, cami yapıldıktan sonra hayrat olarak eklenmiş veya caminin bu tarihte geçirdiği bir tamirde yapılmış olabilir.

Yapının herhangi bir yerinde kendisine sanat unsuru katacak fazla esaslı unsurlar bulunmamakla birlikte yapı genel özellikleri itibariyle Ankara ve civarındaki mahalli üslubun sınırlarının ve tesirinin nerelere kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bu cihetle cami, Ankarâda asırlar boyunca devam eden mahalli geleneğin izlerini taşıması itibariyle geleneğin geç dönemde verilen bir temsili olması yönüyle ilgiye şayandır. Burada vurgulanması gereken asıl husus, belki de üsluplar arası farklılığın malzemeler arası farklılığa taşınmadığı gerçeğidir. Çünkü söz konusu olan sadece taş mimariyle kerpicin ya da ahşabın karışıklığı değil, aynı zamanda kurumsal ve çevresel olarak farklı durumlara verilen mimari yanıtın da anlam yüklü farklı çeşitlenmesidir (Cerasi 2001:234). Osmanlının “işlevci” kabul edilen dini ve sivil mimarisinin taşrada daha “işlevci” olabileceğini gösteren en açık şehirlerden biri olan Ankarâda rastladığımız Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Cami de bunun önemli bir örneğidir.

13 Aslı *āÇÖÇçááá* olması gereken *maşallah* kelimesi, çeşme kitabesinde bir elif ihmal edilerek *āÖÇÇááá* şeklinde yazılmıştır.

Kaynakça

Anonim, TDK *Derleme Sözlüğü*, (1993) Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi (c:III)

Anonim,(1998) *TDK Türkçe Sözlük*, Ankara.

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri EV. BRT 00103 sayısına kayıtlı altı belge; Vakıflar Genel Müdürlüğü Defter No: 150. 38 . 295

Ateş, C. (2010) “Şereflikoçhisar Monografisi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

Cerasi, M. M. (2001) *Osmanlı Kenti*, Çev. Aslı Ataöv, İstanbul: YKY.

Doğan, M. (1982) *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Birlik Yayınları.

Ersay, A. (2010) “Ankara’daki Dini Yapılarda Mahalli Üslup”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Görgülü, R.(2009) *Şereflikoçhisar ve Parlasan Köyü Ekseninde At-çekerekler Oymağı'nın Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hayatı*, İstanbul: Ravza Matbaası.

Hasol, D. (2005) *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul: YKY.

http://www.mmo.org.tr/Res.ler/dosya_ekler/8273773702779a0_ek.pdf, (05.06.2010).

Kaya, M.A.(1967).“Roma İmparatoru Septimius Sevrus Döneminde Anadolu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* (25: 39), 27-48.

Konyalı, İ.H. (1971). *Abideleri ve Kitabeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi*, İstanbul: Fatih Matbaası.

Mitchell, S. (1993) *Anatolia. Land, Man and Gods in Asia Minor.*, Oxford (I.)

Pampalı, S. Kozlu, B., “Ankara'nın Depremselliği”, *Kentleşme-Ankara*, 29-30.

<http://www.sereflikochisar-degirmenyolu-parlasan---parnassos-2010-.html>, 15.10.2011.

<http://www.anadolumedeniyetlerimuzesi.gov.tr/belge/1-87094/>, (10.10.2011).

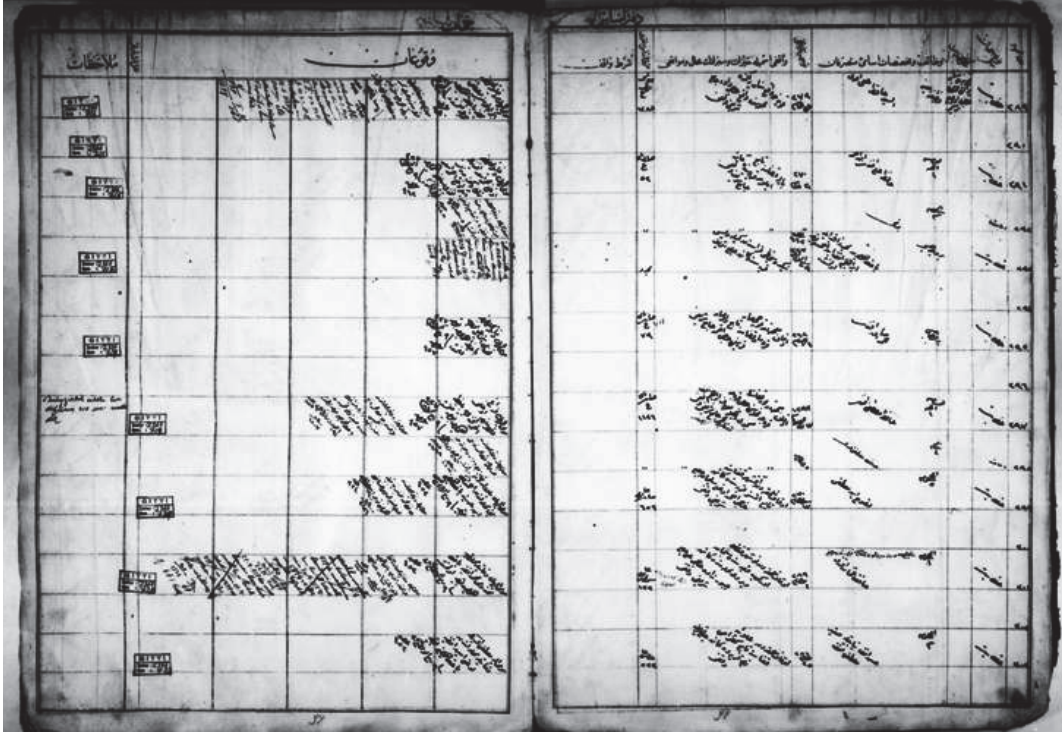
Soysal H. Sipahioğlu,S., Kolçak, D. Altınok, Y. (1981)“Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu”, *Doğa Bilimleri Dergisi, Temel Bilimler*, (Seri A, 5: 3,).

Yücel, M. Yücel, M. (2003) *Şereflikoçhisar, Bir Sancağın Öyküsü*, Ankara: Yücel Matbaacılık.

Örenç, Ali Fuat “Mutasarrıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 31, s. 377-379, İstanbul, 2006.

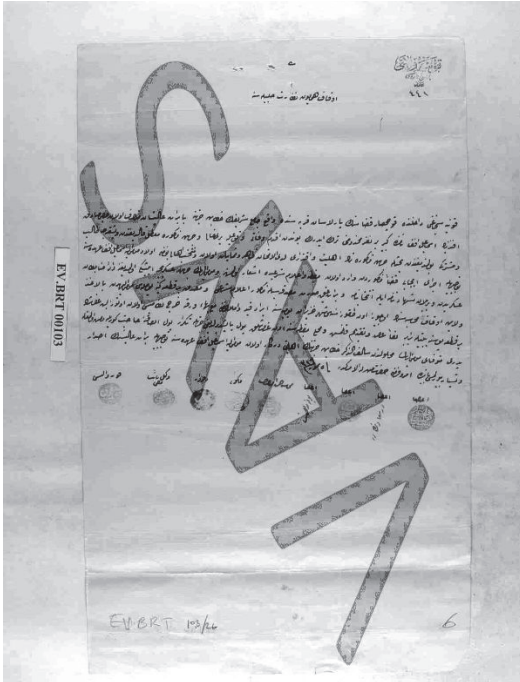

Ekler
Ek-1

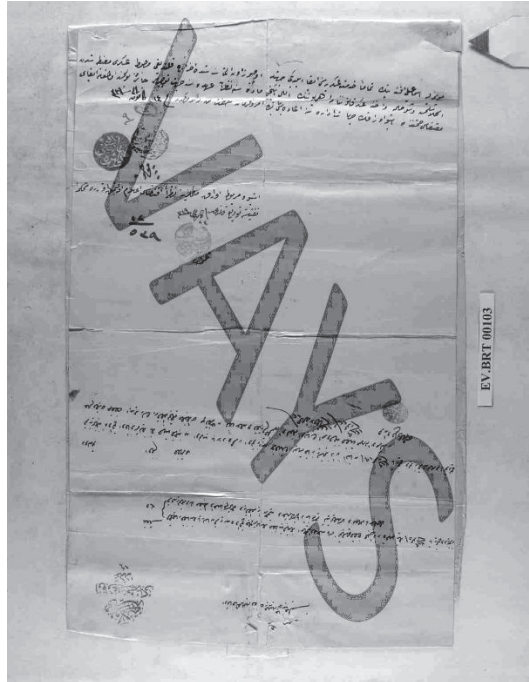

H. 4 Recep 1268 tarihli caminin adının kayıtlarda Hacı Ahmet Camii olduğunu gösteren belge (Vakıflar Genel Müdürlüğü Defter No: 150. 38 . 295).

Ek-2

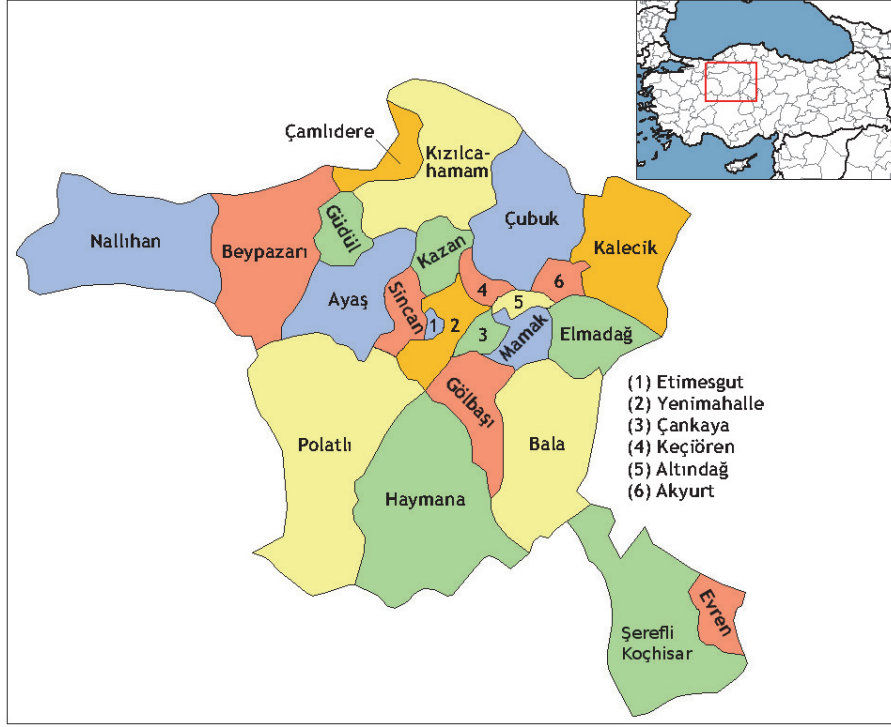

R. 5 Temmuz 1316 tarihli Hacı Ahmet Camii'nin tevcihat kaydıyla ilgili belge. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri EV. BRT 00103 sayısına kayıtlı belge)

Hacı Ahmet Camii'nin tevcihat kaydıyla ilgili kararların yer aldığı farklı tarihlerin bulunduğu belge. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri EV. BRT 00103 sayısına kayıtlı belge)

Fotoğraflar ve Çizimler

Fot. 1. Şereflikoçhisar Haritası

Fot. 2. Değirmenyolu/Parlasan Köyünün uzaydan çekilmiş fotoğrafı (Parlasan Köyü Derneği web sitesinden)

Fot. 3. Değirmenyolu/ Parlasan Köyü Parlasan Höyük (Ankara'nın Kültür ve Tarihi, cilt 1).

Fot. 4. Değirmenyolu/Parlasan Köyü antik malzeme buluntuları (A.Erdoğan, 2005).

Fot. 5. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet ve Yeni Cami'nin höyükten genel görünüşü.

Fot. 6. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Cami'nin batı ve güneyden görünüşü.

Fot. 7. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii'nin yıkılmış doğu cephesinin görünüşü.

Fot. 8. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii'nin batıdan görünüşü.

Fot.9. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii duvar örgüsü taş malzeme ve hatıl.

Fot.10. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii duvar örgüsü devşirme malzeme.

Fot.10. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii duvar örgüsü devşirme malzeme.

Fot. 11. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii'nin yarı yıkılmış kuzey cephesi.

Fot. 12. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii batı cephe penceresi.

Fot. 13. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii kapısı.

Fot. 13. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii kapısı.

Fot. 14. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii'nin içten genel görünümü.

Fot. 15. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii'nin içten genel görünümü.

Fot. 16. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii kadınlar mahfili.

Fot. 17. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii kadınlar mahfil çıkıntısı.

Fot. 18. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii kadınlar mahfil ahşap detayı .

Fot. 19. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii harimdeki ayak üzerindeki tamir kitabesi.

Fot. 21. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii mihrap kitabesi.

Fot. 20. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii alçı mihrabı.

Fot. 22. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii alçı mihrabından bordür detayı.

Fot. 23. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii alçı mihrabından kavsara detayı.

Fot. 24. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii yıkılmış minber kalıntısı.

Fot. 25. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii yıkılmış minber merdivenleri.

Fot. 26. Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii yıkılmış minber yan aynalıkta alçı süsleme.

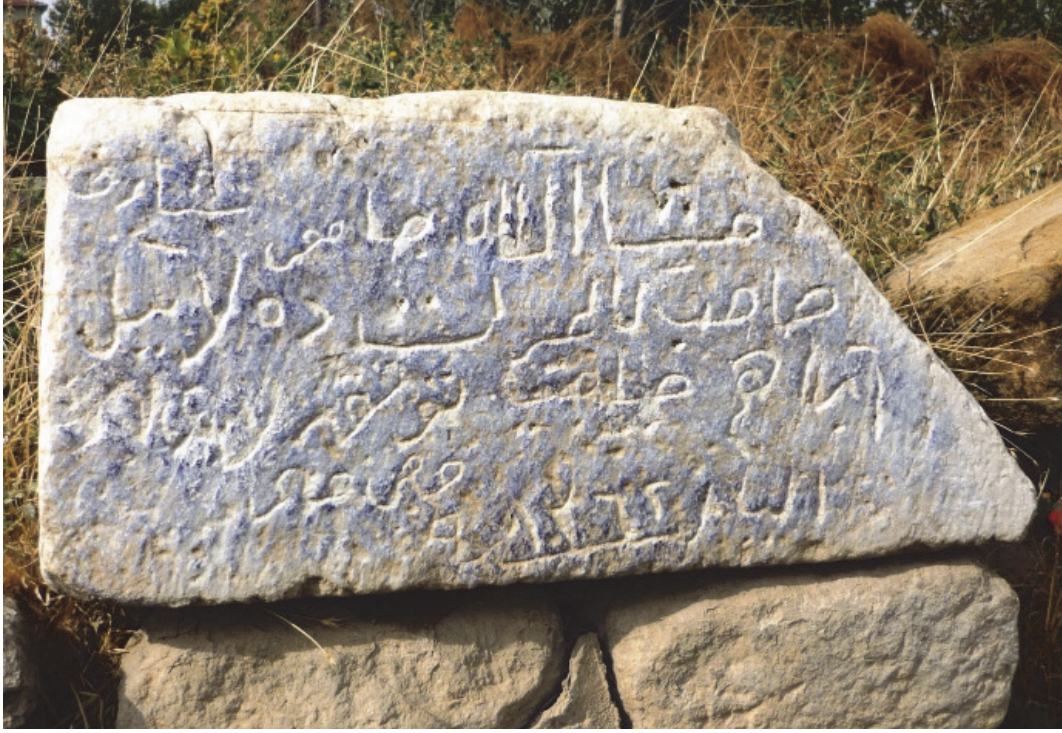
Fot. 27: Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii yıkılmış minberi taht ve taht altı geçidi.

Fot 28.: Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii yıkılmış minber yan aynalıktan dökülen alçı süslemeler.

Fot. 29: Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii'nin batı cephesi tarafında bulunan çeşme.

Fot. 30: Değirmenyolu/Parlasan Köyü Hacı Ahmet Camii'nin batı cephesi tarafında bulunan çeşme kitabesi.

MEDİNE-İ URFA ŞER'İYYE SİCİLLERİNE (204, 205, 218,
225 NO'LU) GÖRE URFA KAZASI'NDA VAKIFLAR
1845-1899

Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ*

Özet

Urfa, Fırat Nehri'nin doğusunda ve Mezopotamya topraklarının içinde yer almış tarihi bir şehirdir. Osmanlı Devleti'nin en önemli tarihi kaynaklarından biri de Şer'iyye Sicilleri'dir. Şer'iyye Sicilleri, Osmanlı mahkemelerine gelen davaların tutulmuş olan kayıtlarıdır. Bunlar hem tarihsel, hem hukuksal, hem de sosyolojik olarak önem arz etmekte ve o döneme ışık tutmaktadır. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan Batılılaşma ve Tanzimat Dönemi'ndeki yenilikler sonucunda, Kadı'ların yetkileri kısıtlanmıştır. 1845-1899 yılları arasında Urfadaki vakıfların durumu 204, 205, 218 ve 225 numaralı Urfa Şer'iyye Sicilleri'ne dayalı olarak incelenmiştir. Üzerinde çalışılan Urfa Şer'iyye Sicilleri, vakıflarla ilgili önemli belgelerden meydana gelmektedir. Uygarlığın önemli bir bileşeni olan vakıflar, Osmanlı ülkesinin köklü kurumlarından biri olma özelliğiyle toplumun sosyal, ekonomik, politik ve kültürel alanlarında önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışma, Urfadaki vakıfların tarihine küçük de olsa bir katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler:

Urfa, Vakıf, Vakfiye, Kadı Sicili (Şer'iyye Sicili), Osmanlı İmparatorluğu, Câmi.

FOUNDATIONS IN URFA PROVINCE ACCORDING TO URFA
COURT REGISTERS WITH THE NUMBERS OF 204, 205, 218
AND 225 BETWEEN 1845-1899

Abstract

Urfa is a historical city that is situated in the east of the Euphrates and that is in Mesopotamia. One of the most important historical sources of Ottoman Empire is Judicial Records. These were the registrations of the cases brought to the Ottoman courts. This were important documents, enlightening that period historically, legally and sociologically. In 19th century because of the adopting Westernization started and the innovations in the Period of Tanzimat have restricted the Muslim Judge's (Kadı) authorities in Ottoman Empire. The Waqf situation in Urfa between 1845-1899 has been examined based on the Urfa Court Registers no 204, 205, 218 and 225. The Şer'iyye register of Urfa which is studied on consists of significant documents and they are related to foundation trials. The phenomenon of the foundation (the Waqf) is one of the civilization components, and it is prestigious institution that has played an important role in the economic, political, social and cultural levels of the Ottoman community. This study aims to add a small contribution to history of the foundations in Urfa.

Key Words:

Urfa, Foundation (Waqf), Endowment Deeds (Charter of a Waqf), Judicial Record (Shar'ıya Register), Ottoman Empire, Mosque.

* Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Giriş

Vakıf en genel anlamı ile bir kimsenin Allah'ın rızasını elde etmek maksadı ile menkul veya gayr-ı menkulünü dinî, hayrî ve toplumsal bir hizmete daimi olarak tahsis etmesi anlamına gelmektedir.¹ Türk-İslam şehirlerinde pek çok beledî ve sosyal hizmetlerin vakıflar yoluyla ifâ edildiğini biliyoruz (Yediöldüz 1982a:26). Vakıf, sahibi tarafından şer'-i şerîf marifetiyle bir fiil-i hayra ve hayrât u hasenâta tahsis olunmuş mülk ve mal anlamındadır (Şemseddin Sami 2011:1154). Arapçada durmak ve alıkoymak anlamlarına gelen vakıf, İslam ülkelerinin sosyal ve iktisadî hayatında önemli bir rol oynayan dinî ve toplumsal bir müessesenin adıdır (Yediöldüz 1997:153). Vakıf, bir mülkü ammenin menfaatine ebedî olarak tahsis etmektir. Vakfedene vâkıf, vakfedilen şeye mevkûf veya mahalli vakıf, kendisine vakfedilen şahıs veya yere de mevkûfün aleyh, meşrûtün-leh veya masârif-i vakf denir. Bunlara mürtezika, ehl-i vezâif de denir. Vakfın çoğulu evkâf veya vukuf'tur (Pakalın 1983:577). Vakıfların doğuş sebebi İslâm'ın iyilik ve hayr yapma anlayışının bir sonucudur. Özellikle "sadaka-i câriye" anlayışının bir sonucu olan vakıf geleneğinin ilk örneklerini Hz.Peygamber (S.A.V.) zamanına kadar götürmek mümkündür (Aydın 1996:275). Vakıf, kuru bir binâ yaptırmak değildir. Bir sosyal müessese olan o binâyı asırlarca yaşatacak gelir kaynaklarını da sağlamaktır. Damat Lutfi Paşa, "Âsafnâme" adlı siyasetnâmesinde; ideal bir devlet adamının elde ettiği gelirinin üçte birini hayr eserlerine tahsis etmesi gerektiğini ifade eder (Öztuna 1986:162).

Vakfın kurulabilmesi için İslam hukukuna göre bir takım şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Öncelikle vakıf kuracak kişinin vakfedeceği malın mutlak sahibi olması gerekmektedir. Bundan başka vakfı kuranın hür, akil, ergenlik çağına gelmiş olması ve borcunu ödeyememek ile israf yüzünden malını kullanmaktan men edilmiş olmaması lazımdı. Özellikle üzerinde durulan konu, vakıf kuracak kişinin mülkiyet sahibi ve hür olması idi. Bir malın vakıf olabilmesi için de bir takım şartlar aranıyordu. Birincisi, malın vakfedene ait olması ve şer'an mal olarak kabul edilmesi gerekiyordu. İkincisi, vakfedilen mal daha sonradan herhangi bir anlaşmazlığa sebebiyet vermemesi için bilinmeli ve belirli olmalıydı. Üçüncüsü ise, malın hisseli olmaması şartıydı (Cin-Akgündüz 1990:44). Ehli olan kişinin kendisine ait bir mal için ben bu malımı filan cihete vakfettim demesiyle vakıf teessüs etmiş olurdu (Karaman 1991:216-217). Askerî ve reaya zümresinin maddi imkânları nispetinde tesis ettikleri medrese, mescit, câmi, çeşme, vs. dinî ve sosyal müesseseler için yaptıkları hayrî vakıfları ile birlikte bir kısım devlet erkânının ve zenginler zümresinin mal ve mülkünü emniyet altına almak için yaptıkları yarı hayrî vakıfların yanı sıra aile vakıfları o kadar çoğalmıştır ki, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin topraklarının beşte birini vakıf topraklar oluşturmaya başlamıştır (Akyıldız 1993:144). Zengin kişilerin servetlerinin bir kısmını vakıf kurmak için ayırmaları toplum için iş imkânları sağlar ve kıtlık zamanları için de belli küçük teminatlar yaratırdı (Faroqhi 2006:54).

1 Yararları insanlara ait olmak üzere Allah'a adanan ve zaman süresi ile tahdid edilmeksizin temlik ve temellükten habs ve men edilen mal olduğu için vakıf, Batı'daki karşılığı olan "foundation" kavramından ayrılır. Çünkü İslam vakıflarında gaye, kurbet kastıdır; yani vakfın Allah rızası için yapılması ve hizmetin sevap ve ibadet nitelikli olmasıdır (Özbilgen 1994:219).

XIX.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ulemasının gücünü kontrol etmek isteyen II.Mahmut, kurduğu “Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti” vasıtasıyla vakıfların idaresini merkezileştirmişti (Öztürk 1995:68-77). Daha önce bağımsız olan ve mütevellilerin elinde bulunan vakıflar daha sıkı denetim altına alınmaya başlandı. Ayrıca vakıfları teftiş, kontrol ve tamir etmekle görevli “Evkâf-ı Hümayûn Müfettişliği” oluşturuldu. Taşradaki vakıflarla ilgilenmek üzere “Muaccelât Nazırı” adıyla birer Evkâf Müdürü atandı (Akyıldız 2006:54).

Vakıf kurmanın hukuki şartları şunlardır: Bir gayr-i menkûlün vakfedilebilmesi için mülk olması, vakfedenin yetişkin, akli iradeye ve kanuni ehliyete sahip olması şarttır. Kişilerin kendi mülkünü vakfetmelerine vakf-ı sahih ve mülkiyeti devlete ait olan toprakların vakfedilmesine ise vakf-ı irsâdi adı verilir (Ünal 2002:244-246). Vakıf; hayr vakfı ve aile soyundan gelenler için vakıf olmak üzere iki türdür: Hayr vakfı baştan itibaren muayyen bir süre için yapılır ve bu süre bittikten sonra muayyen kişi veya kişilere vakıf olur. Meselâ, arazisini bir hastaneye bir süre vakfedip ondan sonra da orasını kendisine ve çocuklarına vakfetmesi gibi. Aile soyundan gelenler için vakıf ise, baştan beri vakfeden kişinin kendisine veya muayyen birtakım kişilere yapılan vakıftır. Önce kendisine, sonra çocuklarına, onlardan sonra da bir hayr cihetine vakıfta bulunmak gibi (Zuhayli 1990:249). Asırlarca hem genel Şer'î mahkemeler hem de Vakıf mahkemeleri tarafından yürütülen vakıf davaları, daha sonra Nizamiye mahkemelerine devredilmiştir (Akgündüz 1988:460). Ayrıca 1867, 1870 ve 1871 yıllarındaki yasal düzenlemelerden sonra Şer'iyeye mahkemeleri sadece, vakıf mallarının aslına, vasiyyete, vasî tayin ve azline, yetim mallarına, vakıfların borç ilişkilerine, miras hukukuna ve diğer şer'î haklara ilişkin davalara bakabilecekti. Diğer davalarda ise Nizamiye mahkemeleri yetkiliydi (Akgündüz-Öztürk 1999:411). 20 Ramazan 1296/1879 tarihli tahrirât-ı adliyye-i umumiyye ile, sahih vakıf davaları ve müvellâ marifetiyle görülmesi gereken davalar dışındakilerin nizamiye mahkemelerince görüleceği bildirilmiştir. 16 Cemaziyü'l-âhir 1305/1887 tarihli Mehâkim-i Şer'iyeye ve Nizâmiyenin Tefrik-i Vezâifi hakkında irâde-i seniyye ile şer'î ve nizâmi mahkemeler arasındaki görev sınırlarını belirleyen bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre şer'iyeye mahkemeleri; nikâh, talak, nafaka, hıdâne, hürriyet, rıkk, kısas, diyet, erş, gur-re, hükümet-i adl, kasâme, gaib, mefkud, vasiyet ve miras davalarına bakacaktır (Ekinci 2004:268).

Vakıf işlemi ve kaydı mahkemede Kadı (Hâkim) önünde yapılır. Vakıf işlemi yapılırken, Kadı vakfın yasal durumunu inceler ve onaylardı. Mahkemece mühürlenip onaylanan vakfiye Şer'iyeye siciline geçirilir. Sicile geçirilen vakfiyenin birer sureti de ilgili şahıslara verilir. İşte bu metne, senete ya da tutanağa vakfiye adı verilir. Sonuçta ne vakfeden ne varisleri ve ne de Evkâf Dairesi bu vakfiyeyi değiştiremezdi. Ayrıca bazı vakfiyelerde vakfın şartlarına riayet etmeyenler hakkında beddualar dahi bulunmaktadır (Son On Yılda Vakıflar 1990:6). Tescil işleminden sonra padişah dâhil herkes bu senedin hükümlerine uymak zorundadır. Zira İslam Hukuku'na göre: “Vâkfin şartı, Şâri'in nassı gibidir”. Yani

Kur'an âyetleri hükmündedir ve değiştirilemez (Özbilgen 1994:221). Vakfiye, bir vakfın şartlarını bildiren resmi senettir. Vakfiyelerde uzun, işlemeli ve süslü bir mukaddime bulunur ve vakıf sahibinin bütün resmi ünvanları tespit edilirdi. Vakfın mahiyeti hakkında çok etraflı izahat verilirdi. Ona tahsis edilen arazi ve gayr-i menkûllerin mahiyetleri ve hudutları açık bir şekilde tasvir edilirdi. Vakfa tahsis edilen gelirler tayin edilir; vakfa ayrılan hisseler, hatta işletme şekilleri (Meselâ kimlere ve ne kadar müddetle icâr edilecekleri.) Vakfın idare tarzı, bunda vazifelilere verilecek tahsisat miktarları, bunların nasb ve azil şartları da tespit edilirdi (Köprülü 1983:414-415).

Mürtezika, rızık kökünden bir kelime olup "rızkılananlar" demektir. Vakıfların temel kuruluş gayesi bu rızıkılananlara (fakirlere ve düşkünlere) yardım amacını taşıyordu. Evsiz ve yurtsuz olup şehirlerde yatacak yer bulamayanlar için vakıf hanlar yaygındı. Yine fakirleri doyurmak için günde iki üç öğün yemek çıkaran imârethâneler² vardı. Sosyal hayâtın her yönüyle ilgili pek çok vakıf tesis edilmişti. Bunlardan başka zamanla duâguyân, aşırhân, mevlidhân, naathân, sâdât ve meşâyih denilen, vakıflardan doğrudan yararlanan ve ellerine mürtezika berâtı verilen bir sınıf oluştu. Esasen geçimini kendi başına temin edemeyen insanlara yardım etmek gayesi ile teşekkül etmiş olan vakıf kurumu, muayyen bir gelir ve toplum içinde itibara sahip tüketici bir sınıf ortaya çıkarmıştı (Ünal 2002:248).

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında eğitim, sağlık, ictimai yardım ve belediye işleri vakıflar sayesinde yürütülmüştür. Mahalle mekteplerinde çocuklar okutulmuş, medreselerde din görevlileri ve kadılar yetiştirilmiş, câmi ve tekkelerde de halk eğitimi yapılmıştır. Hastanelerdeki hastalar tedavi edilmiş, tımarhanelerdeki delilerin sağlığına kavuşmasına çalışılmıştır. İmâretlerde açlar doyurulmuş, sebillerde halka su dağıtılmıştır. Şehir ve kasabalarda yollar, su yolları, çeşme, han ve hamamlar, köprü ve kervansaraylar, fenerler yaptırılmış; yolların temizlenmesi ve geceleri sokakların aydınlatılması sağlanmıştır (Kuran 1997:179). Akıl almaz sâhalar için vakıflar kurulmuştur: yoksul kızların cihâzı, kaldırımsız sokakların kaldırılması, bir kalenin barut ihtiyacının karşılanması, sakat ve hasta leyleklerin bakımı, köpeklere et ve kedilere ciğer verilmesi, borçtan dolayı hapse düşenlerin borçlarının ödenmesi (Öztuna 1986:162). Düşmanın eline esir düşen Müslümanları kurtarmaya mahsus vakıflar, kışın yem bulamayan ve aç kalan kuşlara yem sağlayan vakıflar, cariyelerin zararlarını tazmine yönelik vakıflar ve sadece kölelerin yararlanabileceği vakıflar tesis edilmiştir (Üner 2011:154). Özellikle Tanzimat Dönemi'nden önce eğitim, sağlık ve kültür konuları ile su, köprü, kaldırım vb. altyapı hizmetleri için devlet herhangi bir kaynak ayırmaz ve bu tür hizmetler vakıflar tarafından yapılırdı (Yılmazçelik 1995:304).

Vakıfların memleket için ifâ ettiği hizmetin önemini belirten canlı şahitler, bizzat kendi vakfiyeleridir. Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Başbakanlık Osmanlı Ar-

2 "Arasta, aşhâne, bimarhâne, câmi, hamam, han, hanikâh, hastahâne, kervansaray, medrese, mektep, misafirhâne, muvakkithâne, taphâne, türbe, vb. vakfın tahammülüne göre diğer ictimai müesseseleri de şamil külliyyeye imâret denir. Bu müesseselerin idare şekline ise vakıf denilir" (Ergin 1937:5, 16).

şivi'nde, İstanbul Müftülüğü ve Devlet Arşivleri'ndeki Şer'iyeye Sicilleri'nde ve bazı şahıslarda vakfiyeler bulunmaktadır (Kazıcı 1996: 211-212). XVIII. yüzyılda kurulan vakıfların %64'ünün nezareti doğrudan doğruya kadılara bağlıydı. Geriye kalan %34'ü ise vakıflar tarafından muhtelif kimselere tevdi edilmişti. Bu vakıfları kuranların %56'sı bizzat kendilerini mütevellî tayin etmiş ve ölümlerinden sonra bu vazifeyi çocuklarına veya akrabalarına şart koşmuşlardır. Bazı vakıflarda mütevellinin kadı tarafından tayini istenmektedir (Yediyıldız 1997:162). Bilindiği üzere kadılar, buldukları bölgelerdeki bütün vakıf, mukata'a ve tımarların murakıbı idiler (İnalçık 1986:147). Kadıların görevleri arasında mahallindeki vakıfların şartlarına uygun yönetilmesini sağlama bulunmaktaydı (Aydın 1996:90).

Osmanlı döneminde kurulan vakıfların gelir durumu ve gayesine göre farklı sayılarda görevliler tayin edilirdi. Vakıf görevlileri çoğunlukla şunlardan oluşurdu: Mütevellî, mütevellî yardımcısı, Kaim-makâm mütevellî, mütevellî-i kebir, nâzır, kâtib, câbi, muhasip, mu'temed, vakıf zâbiti ve sarraf. Ancak bir vakıfta bu görevlilerin hepsinin bulunması şart değildi (Yüksel 1988:74-76). Vakıfların belli başlı gider kalemleri; imâmet, hitâbet, müezzin, tevliyet, cibâyet, kitâbet, rakabe, farrâş, evlâd-ı vakıf, ulemâ ve sulehâ olarak sıralanmaktadır (Turan 2005:155). Bir vakıfta nâzırın görevi: vakfı muhâfaza ve imar etmek, kiraya vermek, vakıfla ilgili davalarla ilgilenmek, gelir, ekin, meyve gibi vakıf gelirlerini tahsil etmek ve bunu hak sahipleri arasında paylaşdırmak idi. Vakfın şartlarına göre vakfı idare eden kimseye mütevellî adı verilir. Mütevelliyi tayin salâhiyeti sırasıyla vâkıfa, vâkıfın vâsi-i muhtarına, vâkıfın şartları içinde ismi geçen mütevellinin vâsisine ve yetkili hâkime aittir. Mütevelliler vakıfların bir kısım akârlarını kiraya verir, kiralari toplar, bir kısım vakıfların ferağ ve tefviz muamelelerine izin verir, vakıfların hukukunu korumak için gerektiğinde dâva açar, vakıfların gelirlerini şart koşulan yerlere sarf ederdi (Karaman 1991:220). Öncelikle vakfı her türlü gasp ve tecavüze karşı koruyan, vakfın mal varlığını üretim yapacak halde bulduran ve onun gelirlerini artıran mütevelliler, tevliyet görevinin yanı sıra şeyhlik, imamlık, hatiplik, muallim-i sıbyanlık ve nazırlık gibi farklı görevleri de üstlenmişlerdir (Yediyıldız 1982b:171-190). Mütevellî heyetinden biri vefât ederse yerine vakıf şartlarına göre yeni bir üye seçilir ve üye vakıf şartlarına göre hareket etmemesi durumunda mütevellilikten azledilirdi. Vakfeden kişi daha çok İmam-ı Yusuf'un görüşüne göre vakıf yapardı. Çünkü İmam-ı Azam'a göre vakfedilen mallar, kişinin tasarrufunda olup satılabilir. Ancak İmam-ı Ebu Yusuf'a göre mal, vakfedenin mülkünden çıkar ve Allah'a ait mülk olma hükmü üzere vakfa ve hayra hapsedilmiş olurdu (Zuhayli 1990:244). Eğer amaç servetleri müsadereden kurtarmak ve aileye gelir bırakmak olsaydı, daha çok hayır eserleri değil gelir getiren eserler yapılırdı. Ayrıca vakıf sistemi taşınmazların Müslümanların elinden çıkmasını zorlaştırıyor ve sömürgecilerin kolonizasyon siyasetlerine engel teşkil ediyordu (Tabakoğlu 1998:206).

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'de vakıflarla ilgili hükümler yer almamaktadır (Ünal-Özcan 1995:6). Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nda Evkâf-ı Hümayûn Müsteşarlığı

ve Evkâf Müfettişliği gibi görevlerde bulunan Ömer Hilmi Efendi'nin "*İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf*" adlı eseri vakıflarla ilgili işlerde kullanılmıştır. Bu eserde vakıflara dair hükümler bir araya getirilmiştir.³ Ayrıca Ali Haydar Efendi'nin "*Tertîbü's-sunûf fi Ahkâmî'l-Vukûf*" adlı eseri Osmanlı vakıf ahkâmına dair en kapsamlı eser olarak bilinir (Özcan 2005:522).

XIX. Yüzyıl Urfası'nda Vakıflar

Osmanlı Devleti tarihî, Türk tarihî açısından büyük bir önem arz etmektedir. En güçlü dönemini yaşadığı sıralarda üç kıtaya hâkimiyeti, onu farklı ve birçok açıdan da zengin kılmaktadır. Onun bu zenginliğini yansıtan en önemli arşiv kaynakları ise Şer'iyye Sicilleri'dir. Dönemini ve ait olduğu yeri aydınlatması açısından oldukça kıymetli olan bu sicil belgeleri XV. asrın ilk yarısından başlayarak XX. asrın ilk çeyreğine kadar geçen dönemin birinci elden kaynakları durumundadır. Bu kayıtlar yaklaşık olarak son 500 yıllık tarih, kültür ve medeniyetimizin en ince detaylarının ortaya konulduğu önemli bilgileri içermektedir. Bu belgelerde; Türk tarihî, hukuk ve iktisat tarihî, sosyal yapı ve idari teşkilatlar ile bütün kurumların işleyişi, vakıf sistemi, mimari anıtlar vb. konularda bilgiler yer alır (Akgündüz 1988:11-17). Anadolu şehirlerine ait 10 bin civarındaki Şer'iyye sicilleri düşünülürse, bunlar milyonlarca sayfası ve kayıtları ile hiç şüphesiz Osmanlı tarihinin her alanı için eşsiz birer kaynaktırlar. Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi için, sicil defterleri içerisinde yer alan kayıt türlerinden özellikle vakıf, vergi, narh, miras, tereke, alış-satış, borç, evlenme-boşanma ilâm ve hüccetleri önemli kayıtlardır. Bunun yanı sıra merkezden gelen emirler, şikâyet ve arzlara cevaplar da bize iktisat tarihi açısından son derece önemli ipuçları vermektedir (Uğur 2003:309-310). Belirli bir yerleşim birimine ait birbirinin devamı olan bütün sicil defterleri ele alındığı takdirde, o muntıkanın tarihî hayatını hiçbir kaynak bize sicillerden daha etraflı veremez (İnalcık 1943:89). Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra, bugüne kalabilmiş binlerce Kadı Sicili, Osmanlı tarihçisinin elindeki en önemli kaynaktır diyebiliriz (Faroqhi 2009:59).

Şer'iyye Sicilleriyle ilgili hukuki düzenleme 15 Zilhicce 1290/1874 tarihli "Sicillât-ı Şer'iyye ve Zabt-ı Deâvî Cerideleri Hakkında Talimat" ile yapılmıştır. Bu talimata göre, Şer'i Mahkemeler tarafından verilen her çeşit yazılı belgenin aslı mutlaka sicile kaydedilecek ve kaydedildiğine dair kaydedenin özel mührü basılacaktır. Sicil defterlerinde silinti ve kazıntı bulunmayacak ve satır aralarına hiçbir şey ilave edilmeyecektir; edilirse kadı tasdik edip mühürleyecektir. Kayıtlar arasındaki aralık fazla olmayacak ve şahıslara verilen asılları ile sicildeki kayıtlar mutlaka mukabele edilecektir. Sonradan yapılan müracaat ve mukayeselerde, asılda veya sicilde eksiklik yahut fazlalık söz konusu olur ise suçlular cezalandırılacaktır. Ayrıca çürümüş olan siciller tamir ettirilecektir. Bütün Şer'i Mahkemelerde sicillerin korunması için hususî bir sandık bulundurulacak ve her akşam bu

3 "Erbâb-ı nihaya hafî olmadıği üzere meâbid ve mekâtib ve kütüphâne ve hastahâne ve fukarâhâne ve köprü ve çeşme gibi diyanet ve medeniyetin levâzımından olan müessesât-ı hayriyye istilâh-ı fukahâda vakf denilen muâmele ile vücuda gelmiş olduğundan muâmele-i mezkûre bilcümle mil-i mütemeddine indinde mu'teber ve mer'iyu'l-icrâdır." (Ömer Hilmi Efendi 1977:13).

sandiğa bırakıldıktan sonra sandık mukayyid tarafından mühürlenecektir (Akgündüz 2002:62).

Urfa, XIX. yüzyıla kadar idari bakımdan bazen Diyarbekir bazen Rakka Beylerbeylik'lerine bağlı kalmış (Honigmann-Göyünç 1986:56), 1866 yılında bir sancak olarak Halep vilayetine bağlanmıştır (Eroğlu-Babuçoğlu-Köçer 2007:38). Bir insanın vakıf yapabilmesi için öncelikle reşit, hür ve her şeyden önemlisi vakfedecek bir mala sahip olması gerekmektedir (Yediyıldız 1982c:143-164). XIX. yüzyıl Urfasında bu nitelikleri haiz bazı kişilerin menkul ve gayr-i menkullerinin bir kısmını vakfettiklerini görüyoruz. Şer'iyye sicillerinde; vakıflara mütevellî ve nâzır atanması, mürtezikalılar arasındaki anlaşmazlıklar, vakfedenin şartları, vakıf mallarının başkaları tarafından gasbı, vakıf giderlerinin harcanması gibi konularda bilgiler yer almaktadır.⁴ Urfâ'da tesis edilen vakıflarla ilgili belgeler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Cevdet Tasnifi'nin Vakıflar kısmında yer almaktadır. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 574 numarada kayıtlı Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Ruha isimli defterde de önemli bilgiler bulunmaktadır.

Osmanlı hâkimiyeti döneminde Urfâ'da birçok dinî, sosyal, kültürel ve iktisadî teşekküller vücuda getirilmiştir. Tarihî kayıtlara göre Urfâ'da yapılmış ilk müessese, şehirde valilik yapmış olan Sait ibn el-Amr tarafından Hz. Ömer adına yaptırılan "Ömeriye Câmii"dir.

Günümüzde Urfa Vakıflar Şube Müdürlüğü kayıtları arasında mevcut 180 vakıftan 130'u mazbut, 15'i mülhak ve 35'i yeni vakıflar olarak sınıflandırılmıştır. Ancak bu vakıfların 2/3'ünden ziyadesi Osmanlı dönemine ait olup Urfâ'daki vakıfların %80'i mazbut vakıftır. Mazbut vakıfların idaresi doğrudan doğruya Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir ve vakıfların emlakî kiraya verilmektedir. Urfa merkez ve ilçelerindeki vakıfların 84 adetinin hayrat nev'inden emlakî bulunmaktadır. Bunlardan 64'ü camidir. Ayrıca yine mazbut vakıflara ait 706 adet akâr nev'inden emlak bulunmaktadır (Özçelik 2003:11, 22). Urfa Sancağı'nda hayrat vakıflar; cami, hastane, medrese, kütüphâne, türbe, çeşme, sebîl, sarnıç, kuyu, mezarlık, köprü vb. için vakıf kurulan sosyal ve dini müessese ya da tesislerdir. Bunlar için ev, dükkân, bina, arsa ve arazi gibi gelir getirecek gayr-ı menkuller akâr olarak tahsis edilmektedir (Kürkçüoğlu 2002:264). Mülhak vakıflar ise mütevelliler tarafından idare edilmekte olup, vakıfların vakfiyelerinde yazılı olan şartları yerine getirmek ve vakıf akarlarını idare etmek mütevellilerin tasarrufundadır (Dicleli 1946:113).

1) Halilü'r-rahmân Zâviyesi Vakfî: Şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve bulunduğu bölgeden gelip geçen yabancıların ve yolcuların bedava misafir edildikleri sosyal kurumlara zâviye denilmektedir (Ocak 1978:247-248). Barkan'a göre, bir nevi Türk manastırları olan zâviyelerin Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir (Barkan 2002:136). Urfâ'daki en eski tarihli vakıf olup böl-

⁴ Urfa ili 218 no'lu Şer'iyye Sicili, Belge no: 641, 681, 697, 799, 831, 179, 201, 202, 226, 232, 367 vb. Bundan sonra UŞS. şeklinde kısaltılacak ve sadece defter ile belge numarası verilecektir.

ge halkı arasında Dergâh olarak anılan zâviye, XVI. yüzyıl Osmanlı resmi kayıtlarında "Halilu'r-Rahman Zâviyesi" olarak geçmektedir. Hocaların, zâviye bekçisi ve bakıcıların maaşları hesaplanmış, zâviyede kalanların yiyecek giderleri ayrılmış ve bunlar için gerekli akârât sağlanmıştır. Mesela; iki köyün mahsulü, on bağın geliri, iki çiftlik, birçok tarla ve bir hamam bu zâviyenin gelir kaynakları arasındadır. Üç semavi dinde önemli bir yer edinmiş, Nemrut tarafından ateşe atılan Hz. İbrâhim adına Urfâ'da tesis edilmiş bu zâviyenin dinî, kültürel ve sosyal bir hizmeti gaye edindiği görülmektedir (Özçelik 2003:14). Urfâ'da ikâmet eden Hindistanlı âlimler ve fakirler için Halilu'r-Rahman vakfından günlük olarak yiyecek sağlanmıştır. Vakfa ait bir bahçe, dört ev ve iki dükkânın geliri ulema ve fukaraya tahsis edilmiştir. Ancak bir grup Afgan, bu yiyeceklerin tamamen kendi hakları olduğu iddiasıyla bu duruma karşı çıkmışlardır (UŞS. 204. Belge no:240). Mevlid-i Halil Aleyhisselam Zâviyesi Vakfı'nda yıllık 500 kuruş ile meşihat, tevliyet ve imamet işlerine (cihet-i asliyye) bakan Osman b. Abdal Muhammed çocuk bırakmadan ölünce, yerine Evkâf Nezareti tarafından 1313 (1895) senesine ait bir berât ile mükemmel bir şekilde hizmet etmek şartıyla takva sahibi olarak bilinen Hafız Halil b. Müslüm atanmıştır (UŞS. 218. Belge no:357).

2) Rıdvâniye (Rızvâniye) Vakfı: Toplayan ve biraraya getiren anlamındaki câmi; İslâm'ın ilk yıllarından beri ibadet yapılan bir mekân olmanın dışında devlet ve kamu yönetimi, adalet ve askeri konular vb. meselelerin görüşülüp halledildiği bir yer olmuştur (Önkal-Bozkurt 1993:46). Câmi ve mescid vakıfları gibi, sırf ibadet için yapılan vakıflara Diyânî Vakıf denilir (Bkz. www.vgm.gov.tr). Osmanlı Devleti'ndeki câmi ve mescitler için ve buralarda çalışanlar için vakıflar kurulmuştur. Vakıf gelirlerinden ibadethanelerin ihtiyaçları temin edilir, (tamirat ve temizlik işleri), imam, müezzin, hatip, bevab, ferraş, hafız, aşırhan ve kayyım vb. görevlilerin maaşları ödenirdi. Vakıfların gelirlerinin büyüklüğüne göre bu görevlilerin her birine çeşitli ücretler ödenmiştir. 1736-1737 yılında Rakka Valisi Rıdvân Ahmet Paşa tarafından Rıdvâniye Câmii yaptırılmıştır (VGMA. No:1988, s.233-234). Vakfın hayrattan bir adet cami, akâr nev'inden 333 adet dükkân, 3 adet arsa, 1 adet bahçe, 43 adet tarla, birer adet mağara ile han ve değirmeni mevcuttur. Akârların kiraya verilmesiyle elde edilen gelirden başta Rızvâniye Câmii'nin ihtiyaçları karşılanmakta, sonra senede bir hatim duası okutturulması, vakfın öğrenci yurdunda barınan öğrencilere yardım yapılması, yüksek öğrenim yapan öğrencilere burs verilmesi gibi şartları bulunmaktadır (Kürkçüoğlu 2002:266). Vakıf mallarının işletilmesi genellikle kira (icâre) ile olmaktadır. Kiralar ise icâre-i muaccele (peşin kira), icâre-i müeccele (ileride verilecek kira), icâreteyn (çift kira, seneden seneye verilecek kira) (Sami 2011:64) ve mukata'alı olmak üzere üç şekilde olmaktadır. Birçok musakkafât (çatılı bina) ve müstegilât (çatısız arazi) bu üç şekilde kiraya verilmiştir (Bayraktar 2004:205).⁵ Vakfın mütevellisi Yusuf Paşa mahallesinde ikâmet eden Mustafa Bey ibn Halil Bey'dir. 19 Ramazan 1313

5 "... hayatında vakfetmiş olduğu müstegilât ve musakkafât sene be sene icâreye verilip senevi hasıl olan bedel-i icâr gallesinden bad'e'l-ihrac el-mesârif ve't-tamir fazlası vakıf-ı muma-ileyhin evlâd-ı evlâd evlâd-ı zekûrunu batn-ı evvelde bulunan evlâd-ı zekûruna meşrut ..." (UŞS. 218. Belge no:202, 232).

(UŞS. 218. Belge no:39). Bu vakfa ait dükkânlar ve bahçeyi Hacı Sakıp Efendi Bey'in evlatları zapt etmişlerdir. 14 Aralık 1880 (UŞS. 225. Belge no:9).

3) Karamûsa Câmii Vakfı: Bey Kapısı mevkiindeki bu caminin, 1552 (959) yılında Hacı Ali Yusuf oğlu Kara Musa tarafından yaptırıldığı yazılıdır (Kürkçüoğlu 1993:72). 1552 tarihli vakfiyesine göre; vâkîf, yerlerini açık olarak tarif ettiği değirmenlerini ve dükkânlarını kendi yaptırdığı Kara Musa Mescidi'ne ve evlâdına vakfetmiştir. Vakıf mallardan hâsıl olacak gelirin beşte biri vâkîfin evlâdına ayrıldıktan sonra kalan kısmı mescidin imamına, ferraşına, mütevelliyeye, şehirdeki Sebil Han'ın ve avlusundaki kuyunun ihtiyacına, vakıf kurucusunun inşa ettirdiği aşhânenin erzâkına ve mescitte yetimleri, miskinleri ve fakirleri talim ettiren muallime sarf edilecektir (Turan 2005:155). Urfa Mahkemesi tarafından gönderilen Başkâtib Hocazâde Salih Efendi, Hasan Padişah mahallesinde Hace Dursun Hatun'un evine gelmiş ve şunları kaydetmiştir: Karamusa mahallesindeki bir adet dükkânını Allah rızası için vakfeden kadın; hayâtta oldukça dükkânın kiraya verilmesini, kiradan gelen parayla dükkânın ihtiyaçlarının karşılanmasını, yıllık 25 kuruşun camiye verilmesini, ölürse dükkânın mülkünün Karamusa Câmii Vakfî'na ilhak edilmesini, bağışladığı dükkânın gelirinin caminin ihtiyaçları için harcanmasını, camiye mütevellî olanların kendi isteklerine uymasını şart koşturmuştur. 5 Safer 1313 (UŞS. 218. Belge no:741).

4) Tahtamor Câmii Vakfı: Hasan Padişah nam-ı diğer Toktemur Câmii-i Şerifi Vakfı'nın mütevellisi Hacı Halil Efendi b. Abdurrahman'dır. 4 Zilhicce 1312 (UŞS. 218. Belge no:639). Kitabesinde caminin 1496 yılında Sultan Süleyman Han oğlu Sultan Selim Han devrinde Şeyh Abdülkadir oğlu Hacı Yakup tarafından yaptırıldığı, 1926 Urfa salnamesine göre ise Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Caminin doğusuna bitişik Toktemur Mescidi yapılmıştır (Kürkçüoğlu, 1993:34, 51). Bazar Câmii mahallesinden Hacı Medine Hanım, vefatından 15 gün önce Urfâ'da Hanönü Çarşısı civarında kendi mülkü olan 10 bin kuruş kıymetli bir adet dükkânını vakf edip ve yıllık hasıl olan gelirinden Tahtamor Câmii'ne verilmesini, Mevlid-i Şerif okunması ve yemek yedirilmesi gibi hayr işlerine harcanmasını ve kalan gelirin kızları Zemzem ve Hatic'e verilmesini ve ölmeleri halinde evlatlarına verilmesini vasiyet etmiştir, 27 Rebiü'l-evvel 1314 (UŞS. 218. Belge no:367). Vakfın mütevellisi Hacı Halil Efendi, iki seneden beri Hacı Ali'nin vakfın dükkân gelirlerini hakkı olmadığı halde zapt (gasp) ettiğini iddia etmiş ve onu dava etmiştir. Kadı, kararında dükkân gelirinin Hacı Ali'den tahsil edilmesine karar vermiştir. 1 Muharrem 1313 (UŞS. 218. Belge no:814).

5) Müderris Câmii Vakfı: Harran Kapı mahallesi Hokka Meydanı mevkiinde bulunan câminin 1724 (1137) tarihli vakfiyesinde bu câmiden "Bab el-Harran kurbinde Müderris Mescidi" olarak söz edilmektedir (Kürkçüoğlu 1993: 70). Alihan Bey mahallesinden Kazzaz Hacı Bekir, kendisine ait Harran Kapusu Çarşısı'ndaki bir adet dükkânını Müderris Câmii-i Şerifi için vakfetmiştir. Dükkânın kiraya verilmesini, kiradan elde edilecek

gelirle Müderris Câmii'nin ihtiyaçlarının karşılanmasını, ölünce dükkânın vakfa ilhak olmasını ve kendisinden sonra mütevellî olacakların vakfın şartlarına uymasını istemiştir. İncelediğimiz dönemde vakfın mütevellisi Arabizâde Müslüm Efendi b. Selim Efendi'dir. 14 Şevvâl 1330 (UŞS. 218. Belge no:681).

6) Yusuf Paşa Vakfı: 18. asrın ilk çeyreğinde Rakka Eyaleti'ne mutasarrıf olan Topal Yusuf Paşa'nın vakfidir. Vakfiyesindeki bilgilere göre vakf-ı ehlidir.⁶ Vakıf olarak bir cami⁷ ve akâr nev'inden 50 adet dükkân, bir hamam, bağ, bahçe ve arazileri bulunmaktadır. Yine Beykapısı'nda yaptırılan salhâne yakınındaki Kemeraltı ve Hân-ı Sebil yakınındaki bahçeleri Câmi-i Şerif'e vakfedilmiştir. Vakfiyesinden bir medrese de yaptırdığı anlaşılmaktadır.⁸ Yusuf Paşa, bağ ve bahçelerini üzerinde hâne inşa edilmek şartı ile kiraya vermiştir. Urfa Kadısı için yaptırdığı mahkeme binasının ihtiyaçlarını karşılamak için altı dükkânını, bahçelerini, Beykapısı yakınında Oğul Oğlu denilen arazideki hânelerini vakfetmiştir (Özçelik 2003:17-19). Câmideki iki hücre Yusuf Paşa Medresesi'nin ders-haneleridir (Kürkçüoğlu 1993:40-41). Akârların kiraya verilmesiyle elde edilen gelirden başta Yusuf Paşa Câmii'nin ihtiyaçları karşılanmakta ve daha sonra vakfiyesi gereği Yusuf Paşa Câmii'nde vaaz verilmesi, beş sefer cüz okutturulması gibi hayırlar yapılmaktadır (Kürkçüoğlu 2002:267). Ayrıca bu vakıftan elde edilecek gelirlerle Arapgir'deki iki mektebin muallimlerinin maaşları ve Arapgir'deki Seyyid Ali Bey Câmii imamının maaşı ödenecektir. Muallimlere aylık 240 akçe ödenecektir. Ayrıca Urfâ'daki yolların ve su kanallarının tamirat masrafı da vakıf gelirlerinden karşılanacaktır. 17 Ocak 1885 (UŞS. 225. Belge no:7, s.31.) 8 Nisan 1851 tarihli bir arizada Yusuf Paşa Câmii ve mektebi için Urfâ'ya bir saat uzaklıkta bulunan Sırım adlı köyün bütün arazisinin vakıf olduğu belirtilmektedir. Bu sayede ilim tahsili için Urfâ'ya taşradan gelenler mâlî bir sıkıntı ile karşılaşmıyorlardı (Kazıcı 1993:90). 1850 yılında Yusuf Paşa Câmii imamlığı görevinde bulunan Es-Seyyid Mustafa b. Abdülatif vefat edince, oğlu Seyyid Mustafa Halife'nin imtihanla babasının yerine atanmasına karar verilmiştir (UŞS. 204. Belge no:217, 231).

7) Mansur Efendi Vakfı: İncelediğimiz deftere göre vakfın mütevellisi Abdurrahman b. Muhammed'tir. Harran şakkasında bulunan ve kuzeyinden Karakoyun nehri geçen bir kıta bahçenin Mansur Efendi vakfına ait olduğunu iddia eden mütevellî Abdurrahman Efendi, Mahmud Nedim Efendi'yi vakıf bahçesini haksız yere zapt ettiği için dava etmiştir. Ancak Kadı, araştırmaları sonucunda bahçenin Mahmut Nedim'in mülkü olduğuna karar vermiştir. 3 Rebiü'l-ahir 1313 (UŞS. 218. Belge no:799).

8) Dergâh-ı Kadiriye Vakfı: Hamevîzâde Mustafa Bey bin Halil Bey, vakfın mütevellisidir. Kadiriye Dergâhı Postnişini, Abdülğani Efendi bin Abdülkadir'dir. Dergâh'a ait vakıf malları arasında 24 dükkân ve 2 adet su kuyusu bulunmaktadır. Vakfın gelirleri ile Rıdvâniye Câmii ile medresesinin ihtiyaçları karşılanacak ve 24 dükkânın tamirat işleri halledilecektir. 11 Mart 1881 (UŞS. 225. Belge no:17).

6 Vakf-ı ehli: (el-vakfu'l-ehli), Aile vakfı. huk. [eskiden] kavm-i mahsûre âit vakıf (Devellioğlu 1970:1364).

7 Urfalı Divan şairi Nabi, câminin Vezir Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını söyler (Karakaş 1986:33).

8 1710 (1122) tarihli vakfiyesinde medreseden söz edilmediği için medrese için ayrı bir vakfiye olmalı ya da medrese Yusuf Paşadan sonra açılmıştır (Karakaş 1995:81).

9) Hamevîzâde Ahmed Paşa Vakfı: Rakka Valisi Hamevîzâde Ahmed Paşa Vakfı'nın mütevellisi olan Muhammed Bey 1851 yılında vefat edince yerine Abdullah Bey b. Selim Bey mütevellî olarak tayin edilmiştir. Ancak Selim Bey'in mütevellî olduğu dönemde maddi zarar tespit edilince kendisi bu görevden azledilmiş ve Halil Bey b. Mustafa Bey dönemin Urfa Sancağı Evkâf Müdürü Ahmed Muhtar Bey'in onayı ile vakfın mütevellisi olarak atanmıştır (UŞS. 204. Belge no:277).

10) Hüseyin Paşa Vakfı: Rakka Eyaleti Kaim-i makamı olan Hüseyin Paşa, 1849 yılında 1000 kuruş nakit para vakfetmiştir. Bu meblağdan elde edilen yıllık 200 kuruşun 50 kuruşu, parayı murabaha yoluyla kullandıran mütevellî el-Hâc Muhammed Tahir Efendi b. Es-Seyyid Ahmed'e verilecek, kalan 150 kuruş karşılığında ise Yusuf Paşa Câmii'nde her Cuma namazından önce birer cüz Kur'ân-ı okutulacaktır (cüzhânlık). Ayrıca bu para ile camide bulunan ciltsiz mushaflar ciltletilecektir (UŞS. 204. Belge no:237).

11) Vakf-ı Evlâdiyye: Meşrûtun-lehi erkek ve kız ayrılmaksızın evlât olan vakıftır (Pakalın 1983:576). Züriyyet (ailevi) ve evlâdiyete meşrut vakıflar Urfa'da oldukça yaygındır (Karakaş 1995:61-63). Bazı vakıflar züriyyet vakfı olarak kurulduğu için vakfın yapıldığı hayr müessesesinin giderleri çıkarıldıktan sonra mallarını vakfeden kişinin evlatları bu vakfın gelirlerini alırdı (Kazıcı 2003:135). Züriyyet vakıflarda, vakfedilecek malın gelirin bir kısmı yada tamamı hayır yada başka bir amaçla toplum hizmetine değil de vâkıfın evlat ve torunlarına tahsis edilmektedir. Burada gelirin tamamının veya yarısının aileye tahsis edilmesine göre ailevî yada yarı ailevî diye ayırım da yapılmaktadır. Her ikisinin de topluma bütünüyle hizmet amacı ancak vâkıfın neslinin tamamen kesildiği zamanda gerçekleşecektir (Üner 2011:156). Urfa'daki züriyyet vakıfları, aslında vakfeden zatın evlatlarının ailelerinin adeta bir geçim kaynağı olmuştur. Bu sebeple vakıf gelirlerinden yararlanan kimselerin, vakfın gelirini az bularak ve kendilerine haksızlık edildiğini düşünerek vakfın mütevellisi hakkında dava açtıkları görülmektedir (Karakaş 2009:374).

İncelediğimiz dönemdeki bir evlâd vakfının mütevellisi İsmail Efendi, çocuk bırakmadan (bilâ veled) vefat etmiştir. Yerinin boş ve hizmetinin muattal kalmaması için vakfın işlerini yapmaya her bakımdan layık olan Ahmed Efendi bu vakfın mütevelliliğine atanmıştır. 13 Rebîü'l-ahir 1313 (UŞS. 218. Belge no:783). Evlâda ait aile vakıflarının XVI. yüzyıl başlarında diğer vakıflara kıyas edilince büyük bir nispet göstermediğini biliyoruz (Barkan 1980:209). Lâkin XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu arazilerinin büyük kısmı, padişahların veya bazı mülk sahiplerinin vakfettiği yada mültezimlerin kendi sülâlelerine mali bir gelir garantisi etmek üzere özel topraklarından vakfettiği vakıf arazileri haline gelmişti (Duri 1991:158). Ailevî ve yarı ailevî vakıf tesis edenlerin vakfilerine bakıldığında görülür ki bu kişiler hâl-i hayatlarında edindikleri mal ve mülklerini aileleri hesabına vakfetmekle bu mallarını ve mülklerini müsâdereden, varisler arasında bölüşülüp parçalanmaktan ve alınıp satılmakta veya herhangi bir borç karşılığı hacz edilmekten koruyabildikleri gibi; vakfiyelerine koymuş oldukları bazı şartlarla kendile-

rinden sonra, nesilleri devam ettikçe vakfettikleri mal ve mülklerinin en iyi şekilde idare edilmesini, varislerinin ve diğer yakınlarının refah içinde huzurlu bir hayat sürmelerini sağlamışlardır (Yüksel 2002:464).

12) Yusuf Bey Vakfı: 1850 yılında Yusuf Bey vakfına ait olan bir ev, olumsuz kış şartlarından dolayı harabe hale gelmiştir. Vakıf mütevellisi evi tamir ettirdikten sonra kiraya vermek istemektedir. 6000 kuruş peşin, 100 kuruş da yıllık ödenmek üzere ev kiraya verilmiştir (UŞS. 204. Belge no:229). Ayrıca evin tamiri için 2628,5 kuruşluk bir masraf yapılmıştır (UŞS. 204. Belge no:263). Vakfın mütevelliliğine Ferdizâde Hacı Ahmed Ziver Efendi atanmıştır. Evin kira geliri ile, vakfedenin ruhuna her ay bir hatim okutulacak ve Abbasiye Medresesi'nin ihtiyaçları karşılanacaktır (UŞS. 204. Belge no:275).

13) Gerz Vakfı: Vakıf görevlileri bazen yetkilerini gayr-ı meşru şekilde kullanabilmektedir. Gerz mahallesinden Zeliha Hanım, Gerz vakfının evlâdından olup Halilü'r-Rahman mahallesinden müteveli Ahmed Efendi'yi dava etmiştir. Çünkü vakfın gelirinden olan Dögerli nahiyesine tabi Mağaracık Köyü'ndeki bir değirmenin kirasından 20 kuruşu haksız yere gasp etmiştir. Kadı'nın soruşturması sonucunda Zeliha Hanım haklı bulunmuş, Ahmed Efendi'nin elinden mütevellilik alınmış ve Zeliha Hanım vakfa müteveli olarak tayin edilmiştir. 9 Safer 1314 (UŞS. 218. Belge no:232).

14) Hacı Mustafa Vakfı: Mütevellisi Hacı Muhammed Sinan b. Ömer'dir. Şayet bir vakfın mütevellilik görevi evlâdiyet üzerine şart kılınmışsa o zaman her bir değişiklikte müteveli olacak olan evlâdın da berâtle bu vazifeyi alması sağlanırdı. Hacı Mustafa Vakfı mütevellisi Hacı Mustafa, tevliyeti idareden aczini bildirip kendi isteğiyle istifa etmiş ve yerine vakfın evlâdından Ömer Lütfi mahkeme tarafından müteveli ve Hacı Muhammed de nâzır olarak tayin edilmiştir. 4 Muharrem 1314 (UŞS. 218. Belge no:202, 232).

15) Mevlâna Es-Seyyid Abdullah Efendi bin El-Hac Abdurrahmân Efendi Vakfı: Vakfın mütevelliliğine Abdurrahman Efendi'nin oğlu Muhammed Emin Çelebi getirilmiştir. Vakfa ait değirmenler, bahçeler ve dükkânlar bulunmaktadır (UŞS. 225. Belge no:1, s.140). Vakfın gelirleri ile ilk önce 10 hücrelik bir sıbyân mektebi yaptırılacak ve burada okuyan öğrencilere Kur'an-ı Kerim öğretmek üzere bir muallim görevlendirilecektir. Bu hücrelerden birinde öğrenciler derslerini okuyacak, geri kalanlarda ise yatılı kalacaktır. Öğrencilere ders verecek müderrise günlük 3 akçe ücret verilecektir. Yaptırılan cami içinde müslümanlara vaaz u nasihatta bulunmak üzere bir imam tayin olunacak, kendisine günlük 3 akçe ücret verilecektir. İmam-ı sâni olarak tayin edilene de günlük 2 akçe ücret verilecektir. Kara Kapu adlı yerde ikâmet eden halkın su ihtiyacını karşılamak için açtırılan kuyuya gerekli olan malzemeler vakıf gelirlerinden sağlanacaktır. 10 Aralık 1886 (Umut 2008:24).

16) İmam Sekâki Vakfı: Mütevellisi Hacı Ebuzer Adem Hâlife azledilerek yerine 1856 yılında Yâhya bin Seyyid Muhammed atanmıştır. Koltukçu Pazarında bir dükkân bu vakfa aittir. 22 Aralık 1856 (UŞS. 205. Belge no:317).

17) Hacı Kâmilzâde El-Hac Muhammed Kâmil Bekçi bin Hüseyin Vakfı: Vakfın mütevellisi El-Hac Muhammed Bakır Ağa'dır. Vakfın 14 dükkânı vardır. Vakfın gelirleriyle önce gerekli tamirat işleri yapılacak, sonra da Harran'da bulunan Lütfullah Câmii'nin ihtiyaçlarına ve su yollarının tamirine 1000 kuruş sarf edilecektir. Ayrıca 100 kuruş Kara Koyun Köprüsü'nün tamiri için harcanacaktır. Yine her yıl 100 kuruş tahsisat ile mübarek gün ve gecelerde ihtiyaç sahibi halka piriç pilavı ve zerde ikramı yapılacaktır. Her yıl 100 kuruş Hasan Paşa Câmii'ne verilecektir (Umut 2008:25). Vakfın evlâtları, Evkaf Müdürü Seyyid Abdi Efendi huzurunda vakfın dükkânlarından elde edilen kira gelirden kendilerine pay istemişler ancak vakfın şartları içerisinde bu konuda bir hüküm yer almadığı için ve "...evlatlarıma asla ve kat'a hisse verilmeye" şartı bulunduğu için bu talep reddedilmiştir. 6 Haziran 1882 (UŞS. 225. Belge no:3, s.47).

18) El-Hac Hadikatlü Vakfı: Vakfın mütevellisi El-Hac Kâmilzâde Hacı Muhammed Bakır Ağa bin Hacı Hamid Ağa'dır. Vakıf gelirlerinden her yıl 1000 kuruş validesi Hacı Hanım tarafından Siverek caddesinde yaptırılan Çamçay köprüsü ile babasının bina eylediği Kara Koyun köprüsünün tamirat işleri için harcanacaktır. Ancak daha sonra bu miktar para artık kifâyet etmediği için müteveli tarafından arttırılması istenmiştir. 18 Mayıs 1882 (UŞS. 225. Belge no:4, s.48).

19) El-Hac Ali bin Muhammedzâde Emin Vakfı: Vakfın mütevelliliği için Ebu Bekir Efendi görevlendirilmiştir. Vakıf için farklı yerlerde meskenler, dükkânlar ve bahçe bağışlanmıştır. Vakfın gelirlerinden önce vâkıfın evlatlarının hisseleri verilecek, sonra da Halilü'r-rahmân, Tahtamor, Mevlid-i Halil ve Narıncı câmiiyelerinin lüzumlu ihtiyaçları karşılanacaktır. 3 Aralık 1880 (UŞS. 225. Belge no:4, s.28).

20) El-Hac Ali Efendi Vakfı: 1846 yılında Ali Efendi Karaköprü Karyesi'nde bulunan bir üzüm bağını vakfetmiştir. Bağın geliri ile Karaköprü Câmii'nin imamına ve sıbyan muallimine maaş verilmesi; Hasan Padişah Câmii'ndeki Rahîme Medresesi'nin görevlilerine de maaş verilmesi sağlanacaktır (UŞS. 204. Belge no:195).

21) Damat Süleyman Ağa Vakfı: Vakfın mütevellisine Hatibzâde Mustafa Efendi bin Yusuf Efendi atanmıştır. Vakfa ait bir dükkâna, Mustafa bin Abdurrahman bin El-Hac Mustafa tarafından el konulmuştur. Vakfın mütevellisi mahkeme huzurunda dükkânın iadesini istemiş; ancak bu dükkânı Mustafa'nın babasının inşa ettirdiği ortaya çıkınca, dükkânın arsası vakfa ait olduğundan dolayı yıllık 5 kuruşluk bir meblağın mütevelliyeye ödenmesine karar verilmiştir: 9 Şubat 1881. Ayrıca Keçeci Pazarı'nda bulunan vakfa ait bir başka dükkânın kiracısı olan Halil Bey vefat ettiği için müteveli dükkânı geri istemiştir. 10 Mayıs 1881 (UŞS. 225. Belge no:14, 3, s.28).

22) Eş-Şeyh Ramazan Efendi bin El-Hac Gazi Halife Vakfı: Vakfa ait 1 ev, 4 dükkân, 2 su kuyusu ve 1 değirmen bulunmaktadır. İçinde Kur'an-ı Kerim, fıkıh, fenni ve dini kitapların yer aldığı 33 ciltten oluşan bazı kitaplar Hz. Ömer Tekkesi'ne bağışlanmıştır (Umut 2008:26). Vakfın elde ettiği gelirleri Hz. Ömer Tekkesi'nin şeyhine, imamına, müezzine, hatibine ve tekkeye gelenlere verilecektir. İmama günlük 5 akçe, müezzine günlük 3 akçe, hatibe günlük 1 akçe, Kur'an-ı Kerim öğretecek muallime günlük 3 akçe ücret verilecektir. Tekkenin kandil, hasır masrafı ve su kuyusunun ihtiyacı için günlük 5 akçe sarf olunacaktır. Vakfın kurucusu vakfın mütevelliliği görevini de üstlenmiş ve kendisinin vefat etmesi halinde mütevellilik görevine Tekke Şeyhi Çelebi bin Ahmed'in getirilmesini istemiştir. 27 Aralık 1886 (UŞS. 225. Belge no:285).

23) Doğancıoğlu Vakfı: Doğancızâde Maksut b. Osman'ın Vakfı'dır. Emaneten idare edilmektedir. Akâr nev'inden 5 emlakı olup fakirlere yardım yapılması şartı vardır. 2 Muharrem 1313 (UŞS. 218. Belge no:656).

24) Hacer Havva Şerif Hanım Vakfı: Hacer Havva Hanım, Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın eşidir. Attar Pazarı'nda bulunan ve yıllık geliri 700 kuruş olan bir dükkânını vakfetmiştir. Vakfına Evkâf Müdürü, Naib ve Müftü'nün müteveli olmasını istemiştir (Umut 2008:26). Vakfın kira geliriyle Câmi-i Kebir'de pazartesi ve perşembe geceleri ile Berat gecesi, merhum kocasının ve damadı eski Urfa Mutasarrıfı Süleyman Rüştü Bey'in ruhlarına Kur'an-ı Kerim ve dualar okutulması ve bu iş için yıllık 250 kuruş harcanması, Ramazan ayında mukabele (cüz cüz Kur'an okutulması) yapılması ve Kadir gecesi hatim indirilmesi, her yıl Ramazan ayında Peygamber Efendimize (SAV.) salâvat-ı şerifler okunması, Hafız Efendi'ye 100 kuruş verilmesi, camide bulunan Müslümanlara şeker ve gülsuyu ikram edilmesi ve bu iş için 100 kuruş harcanması şartlarını koymuştur. Caminin ihtiyaçları için 60 kuruş harcanmasını ve merhum Ali Paşa'nın kabrinin bakım ve onarımı için her yıl 90 kuruşluk bir meblağın harcanmasını ve kalan kira geliri ile adı geçen dükkânın tamir edilmesini istemiştir. 1899 (UŞS. 225. Belge no:8).

25) İlikzâde Hacı Abdi Vakfı: Mütevellisi Hacı İshak b. Muhammed'tir. Kazzaz Pazarı'ndaki bir sarraç dükkânı bu vakfa aittir. Vakfın evladından Hacı Ali ve Hacı Muhammed kendi mülkleri olduğu için dükkânın kendilerine verilmesini istemişlerdir. 22 Aralık 1856 (UŞS. 205. Belge no:97).

26) Ayn-ı Zeliha binti Hacı Ali Vakfı: Ahmed bin Hasan vakfın mütevellisidir. Vakfa ait üç dükkân ile bahçe ve araziler bulunmaktadır. Öncelikle vakfın gelirleri vâkıfın çocukları Halil, Mehmed, Mustafa ve Zeliha arasında dağıtılacaktır. Sonra Câmi-i Kebir'e her yıl Ramazan ayında yardım edilecektir. Vâkıfın nesli kesildiğinde vakıf, Evkâf Müdürlüğü'ne devredilecektir. Ağustos 1865 (UŞS. 225. Belge no:7).

27) Şah Hüseyin Vakfı: İncelediğimiz dönemde vakfın mütevellisi Cündizâde Hacı Bekir Ağadır. Vakfın şartları şunlardır: Vakfın gelirleri evlatları arasında taksim olunacak,

içlerinden vefat edenlerin hissesi evlâdına geçecek, evlatsız vefat edenlerin hissesi ise kardeşlerine geçecektir. 30 Zilhicce 1313 (UŞS. 218. Belge no:179, 313, 742). Mürtezikalı vakfın mütevellilik ve muhasebe işleri için vekil tayin etmişlerdir: Şah Hüseyin Vakfı'nın mürtezikalı vakıf işleri konusunda ticâret kâtibi Ahmed Efendi'ye umumi vekâlet vermişlerdir. 9 Muharrem 1314 (UŞS. 218. Belge no:201).

SENE	KİRA	KİRA
	BAHÇE	DEĞİRMEN
302	3300	2600
303	2600	2770
304	2600	2800
305	2500	2800
306	2600	2800
308	2400	2800
309	3200	2800
310	2800	2300
311	2800	2300
312	3200	2300
313	1500	2300
Toplam	29.500	28.570
	58.070	

Tablo 1 Şah Hüseyin Vakfı'nın gelirleri

İSİM	HİSSE
Salih Ağa	3678
Osman	5753
Hacı İyzâde Mustafa	1370
Şahoğlu Bekir	1833
Kelleoğlu Lal Hasan	2448
Muhammed b. Azmi	3250
TOPLAM (KURUŞ)	18.332

Tablo 2 Şah Hüseyin Vakfı'nın Gelirlerinin Dağıtılması

MÜLK	AYLIK	TOPLAM
4 dükkân	250*12	3000
Bahçe	900*12	10.800
Bahçe	400*12	4800
Menzil	1 senelik	600
TOPLAM (KURUŞ)		19.200

Tablo 3: Şah Hüseyin Vakfı'nın Mülkü

Sonuç ve Değerlendirme

Urfa bir vakıf şehri olduğu için şehrin ana mekânı vakıf-imâret sisteminin temin ettiği bir düzene göre tanzim olunmuştur. Toplumsal yapılar, Türk-İslam vakıf teşkilatı çatısı altında ortaya çıkmakta ve câmi, mescid, tekke, türbe, zâviye, medrese gibi dini ve sosyal müesseseler yanında hanlar, hamamlar, çarşılar ve pazarlar bu yapının temel taşlarını oluşturmaktadır. Vakıflar, toplumsal hizmet ve dayanışmanın karakteristik örgütlenme biçimleri olup, devlet otoritesi de vakıfların hamisi ve destekleyicisi olmuştur. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın, doğu seferleri güzergâhı üzerindeki menzillerden biri olan Ruha'ya (Urfa) geldiği vakit bazı gelir kaynaklarını Halilü'r-Rahman Zâviyesi'ne vakfetmesi bu anlayışın bir sonucudur (Turan 2005:165). Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Urfâda da câmi ve mescitler bazı vakıflara bağlıydı. Camilerin bütün ihtiyaçları ve câmiilerde çalışan görevlilerin (bevab, ferraş, imam, hafız, hatib, aşırhan, naathan, müezzin, kayyım vb.) maaşları vakıflardan karşılanıyordu. Bu sebeple camileri yaptıranlar, camilerin ihtiyaçları için gelir getiren emlak, arazi, vb. vakfediyorlardı.

Vakıf kurucuları vakıf üzerinde ölene kadar hâkim oldukları gibi öldükten sonra da evlatları yoluyla malları üzerinde aile bireylerinin tasarrufunu garantiye almışlardır. Vakıf kurucularının vefatından sonra vakfın yürütmesini üstlenen mütevelliler de, gerek vâkıfın mal varlıkları gerekse vakıf müesseselerindeki görevlilerin atanmasında birinci derecede sorumluydular. Vakıf kurumlarındaki vefât, ferâgat gibi nedenlerle herhangi bir görevdeki boşalmalarda mütevellilerin teklifi, Kadı yada Naib'in arzıyla yeni atamalar gerçekleşmekteydi. Ayrıca tayin edilen mütevellilerin nesilleri kesilecek olursa vakfın akarlarının beldede bulunan bazı cami vakıfları ile Haremeyn'e vakfedilmelerinden bahsedilmektedir.

Urfa Şer'iyye sicillerindeki vakıflarla ilgili kayıtlar, Urfa şehrinin sosyal, ekonomik ve dini hayatı üzerine önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada 204, 205, 218 ve 225 no'lu Şer'iyye sicillerinde 1845-1899 yılları arasında Urfâda tesis edilen bazı vakıflar üzerinde durulmuştur. Sicildeki belgelerde şahısların daha ziyade dükkân, bağ, bahçe, mahsul, tarla, arsa, arazi, hâne, hamam, değirmen vb. gelir getiren mallarını cami ve müstemilâtı için vakfettiklerini görmekteyiz. Gelir elde eden vakıf evlatlarının vakıftan geçimlerini sağlayacak kadar kazandıkları görülmektedir. Zürriyet vakıflarının gelirinden faydalanan birçok kimse vardı. Bazı kişiler bazen hisselerini alamaz ya da aldıkları hissenin az olduğunu görürlerse, vakfın mütevellisi hakkında dava açar ve haklarını isterlerdi.

Şer'iyye sicillerindeki vakıflarla ilgili davalarda daha çok öne çıkan konular şunlardır: Vakıflara bağlı emlak ve akârların kiraya verilmesi, vakıf mallarını ya da gelirlerini zorla zapt (gasp) edenlerden bunların geri istenmesi, vakıf gelirlerinin tahsili, bazı şahısların vakıf gelirlerinden pay istemesi, vakıf şartlarının içinde yer aldığı vakfiyeler, ölenin ya da ayrılanın yerinin boş ve hizmetinin muattal (terk edilmiş) kalmaması için vakfın işlerini

yapmaya her bakımdan layık olan yeni bir mütevellî tayin edilmesi vb. Nitekim sicillerde bahsi geçen vakıf mallarına nezaret etmek üzere nâzır ve mütevellî tayinleriyle ilgili birçok hüccete rastlanmaktadır. İncelediğimiz vakıfların büyük bir kısmının câmi, mescid, zaviye ve hayrat vakıflar olduğu görülmektedir. Vakfedenlerin çoğu Es-Seyyid, Eş-Şeyh, El-Hac gibi unvan ve lakaplar taşımaktadır.

Vakıf, tarifi yapılırken de belirtildiği üzere, Allah rızası için yapılan bir hayır-hasenat işidir. Bu temel prensiple birlikte ele aldığımız belgelerde vâkıfların şartları şu beş noktada özetlenebilir: Vakfın gelirinden vakfedilen ev, dükkân, değirmen gibi gayr-i menkulün tamir ve imarını gerektiren herhangi bir duruma harcanması. Gelirlerden evlatların faydalanması. Gelirlerin cami-mescit, türbe, köprü, yol, kuyu gibi yerlerin bakımına, tami-ratına ve aydınlatılmasına harcanması. Camiler için hasır, kilim satın alınması. Câmi ve mescitlerde belirli gün ve aylarda hayır yapanın (vakfedenin) ruhu için hatim okutturulması. Cuma geceleri sabah ve yatsı namazlarından sonra evrâd u ezkâr okunması ve Peygamberimiz için salâvat-ı şerife getirilmesi. Cuma günü belirli miktarda para karşılığı fakir-fukaraya ekmek ve yemek dağıtılması; yaz aylarında halk için sebil suyu dağıtılması; Kur'an-ı Kerim okunmasının öğretilmesi; dini ve ilmi konularda halka vaaz u nasihat verilmesi; ahali için pilav, zerde, şeker ve gülsuyu ikram edilmesi.

Kaynaklar

204, 205, 218, 225 No'lu Urfa Şer'iyye Sicili Defterleri.

VGMA. No:1988, 233-234.

Açanal H. (1997), "19.Yüzyıl Sonlarında Urfâda Sosyal Hayat", *Urfa Tarihi*, Ankara: Şurkav Yayınları.

_____ A. (1988a), *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Akgündüz, A. (1988b), *Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Katalogu ve Seçme Hükümler*, 1, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

_____ A. (2002), "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri", *Türkler*, 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 54-68.

Akgündüz, A.-Öztürk, S. (1999). *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: OSAV. Yayınları.

Akyıldız, A. (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayını.

_____ (2006). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydın, M. A. (1996). *Türk Hukuk Tarihi*, (Genişletilmiş 2. Baskı), İstanbul: Beta Basım Yayını.

Barkan, Ö.L. (1980), *Şer'i Miras Hukuku ve Evlâtlık Vakıflar*, *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 209-230.

_____ (2002), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler*, 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 133-153.

Bayraktar, H. (2004), *XIX. Yüzyılda Halep Vilayeti'nin İktisadî Vaziyeti*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Birecikli İ.B. (2004), *218 No'lu Urfa Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirme (H.1312-1317/M.1894-1899)*, Şanlıurfa: Harran Ü. SBE. (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi.

Cin H.-Akgündüz A. (1990), *Türk Hukuk Tarihi*, II, İstanbul: Timaş Yayınları.

Devellioğlu, F. (1970). "Vakf", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Doğu Matbaası, 1363-1364.

Dicleli V. (1946), "Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3, (1), 108-124.

Duri A. (1991). *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev. Sabri Orman, İstanbul: Endülüs Yayınları.

Ekinci, E.B. (2004). *Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat ve Sonrası*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.

Ergin, O. (1937). *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, İstanbul.

Eroğlu, C. Babuçoğlu, M. Köçer M. (2007). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayını.

Faroqhi, S. (2006), *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

- _____ (2009), *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Honigmann E. Göyünç N. (1986), "Urfa", *İslam Ansiklopedisi*, (13), İstanbul: MEB. Yayınları, 50-57.
- İnalçık H. (1943), "Osmanlı Tarihi Hakkında Büyük Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 1, (2), 89-96.
- _____ (1986), "Mahkeme" *İslam Ansiklopedisi*, 7, İstanbul: MEB. Yayınları, 146-151.
- Karakaş M. (1986), *Şanlıurfa Kitabeleri*, Şanlıurfa: Dal Yayınları.
- _____ (1995), *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- _____ (2009). *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yayınları.
- Karaman H. (1991), *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Kazıcı Z. (1993), "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfadaki Vakıf Hizmetleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (5-6), 85-102.
- _____ (1996), *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ (2003), *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul: Bilge yayınları.
- Korkmaz S. (2006), *205/1 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, M.1852-1855/H.1269-1272, Kayseri: Erciyes Ü. SBE. (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi.
- Köprülü M. F. (1983), *İslâm ve Türk Hukuk Tarih Araştırmaları ve Vakıf*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kuran E. (1997), "Vakıf Müessesesinin Mahiyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi", *Türk Çağdaşlaşması*, Derleyen: Mehmet Erdoğan, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kürkçüoğlu A. C. (1993), *Şanlıurfa Camileri*, Ankara: ŞURKAV Yayını.
- Kürkçüoğlu S. S. (2002), "Şanlıurfa'da Vakıflar", *Uygurluğun Doğduğu Şehir*, Ankara: ŞURKAV Yayını.
- Ocak A.Y. (1978), "Zaviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, (XII), 247-269.
- Önkal A. Bozkurt N. (1993), "Cami", *İslam Ansiklopedisi*, 7, Ankara: TDV. Yayını, 46-56.
- Ömer Hilmi Efendi (1977), *İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özbilgen E. (1994), "Osmanlılarda Gündelik Hayat", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 147-267.
- Özcan T. (2005), "Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3, (5), 513-552.
- Özçelik İ. (2003). "Osmanlı Vakıf Hayatı Çerçevesinde Urfadaki Vakıflar", *Bilim Yolu*, (III), 1-28.

- Öztuna Y. (1986), *Osmanlı Devleti Tarihi*, 2, İstanbul: Faisal Finans Kurumu Yayını.
- Öztürk N. (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: TDV Yayınları.
- Pakalın M. Z. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, İstanbul: MEB. Yayınları, 576-580.
- Şemseddin Sami (2011), *Kâmûs-ı Türki*, Haz: R.Gündoğdu, N.Adıgüzel, E.F.Önal, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Son On Yılda Vakıflar 1980-1990*, (1990). Haz: İbrahim Ateş, Sadi Bayram, Ülkü Özsoy, Ankara: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını.
- Tabakoğlu A. (1998), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turan A.N. (2005), *XVI.Yüzyılda Ruba (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa: Şurkav Yayınları.
- Uğur Y. (2003), "Mahkeme Kayıtları (Şer'iye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1, (1), 305-344.
- Umut A. (2008), *225 No'lu Urfa Şer'iyye Sicili (H.1297-1304/M.1880-1887) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi SBE. (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi.
- Ünal M.A. (2002), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitapevi Yayını.
- Ünal İ.-Özcan S. (1995), *Sadeleştirilmiş Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Üner, M.E. (2011), *Osmanlı İktisat Tarihi*, Şanlıurfa: Sembol Yayınları.
- Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. www.vgm.gov.tr (06.03.2012).
- Yediyıldız B. (1982a), "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, (XV), 23-53.
- _____ (1982b), "XVIII.Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, (XII), 171-190.
- _____ (1982c), "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (3), 143-164.
- _____. (1997), "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, 13, Eskişehir: MEB. Yayınları, 153-172.
- Yıldız A. (2010), *204 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*, İstanbul: Marmara Ü. SBE. (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmazçelik İ. (1995), *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Yüksel H. (1998), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas: Dilek Matbaası.
- Yüksel H. (2002), "Türk Toplumunda Vakıf Aile İlişkisi", *Türkler*, 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 461-469.
- Zuhayli, V. (1990). *İslâm Fıkhi*, 10, Almanya: Feza Yayıncılık.

1948'DEN GÜNÜMÜZE FİLİSTİN İSLAMÎ VAKIFLARI VE İSRAİL POLİTİKASI*

“...Filistin'deki Osmanlı İslami Vakıf Eserleri Siliniyor.
Ebu Hureyre Türbesi Yok Edildi, Kadiri Şeyhi Ebu'l-Avni'nin
Remle Cami Vakfı ve Hasan Bey Camii Mülkleri Satıldı, Yüzlerce Vakıf Eseri Harabeye Döndü...
Osmanlı, Kudüs'ten de Siliniyor...”

İbrahim Abdulkerim**
Mustafa Altunkaya***

Özet

Bu araştırma, İşgal altındaki Filistin topraklarında 1948'den bu yana, İslâmî vakıflara uzanan siyonist hak ihlallerini konu almaktadır. Arap köylerinin tahrip edilip boşaltılması, Filistin mülklerinin çoğunun ve bu arada İslâmî vakıfların mal varlıklarının işgal güçlerinin eline nasıl geçirildiğini gözler önüne sermektedir.

Araştırmamız, İslâmî vakıflarla ilgili siyonist politikalar, vakıfların mal varlıklarına el konulması, Müslümanların elinde kalan son vakıf eserleri üzerindeki baskıları açıklamaktadır. Vakıfların bugünü ve geleceğini ipotek altına almak ve vakıf mallarına el koymak için kanuni gerekçe olarak Siyonist yönetim tarafından çıkarılan ırkçı yasalardan bazı örnekleri zikredeceğiz.

Yine araştırmamız, ülkedeki İslami vakıflara yönelik Siyonist politikaların boyutlarını göstermekte, Arap ve Yahudilerin karışık yaşadığı şehirlerdeki vakıflarla ilgili uygulamalar üzerinde durmaktadır.

PALESTINIANS ISLAMIC WAQFS AND POLICY OF ISRAEL FROM 1948 TO THE PRESENT DAY

“...Ottoman Islamic Waqf Works are being erased in Palestine.
The tomb of Abu Huraira was destroyed, Qadiri Shaykh Abu'l-Avni's Remle Mosque Waqf and properties of Hasan Bey Mosque Waqf were sold. Hundreds of Waqf Works Fallen Into Ruin...
Ottoman is being erased in Jerusalem...”

Abstract

This research mentions about rights violations of Zionist about Islamic Waqfs on the Palestinian occupied territories from 1948 to the present day. Moreover, this study shows destruction and evacuation of Arab villages, the majority of Palestinian properties and in the meantime how properties of Islamic Waqfs passed into the hands of occupation forces.

Our study explains that the Zionist policies about the Islamic Waqfs, the confiscation of the properties of waqfs, and the pressure on the last remaining waqf works in the hands of the Muslims.

It will be mentioned about the racist laws that are issued as a legal ground by the Zionist regime in order to seize the properties of waqfs and to occupy the present and the future of waqfs. Yet our research shows the dimensions of Zionist policies toward to Islamic Waqfs and applications about the waqfs in the cities where Arabs and Jews live together.

* Kuwait Awqaf Public Foundation, Awqaf, Refereed Biannual Journal Specialized in Waqf and Charitable Activities.

** Araştırmacı, Şam - Filistin Araştırmaları Kurumu - el-ARZ, Arz Dergisi Yazı İşleri Müdürü.

*** VGM Vakıf Uzmanı, A.U. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tasavvuf Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Giriş

Filistin'de, Müslümanların kimi zaman ilerleyen kimi zaman gerileyen yapısıyla sahip oldukları ibadet mekanları, genel anlamda ülkedeki İslamî havayı yansıtan referanslardan biridir ve İngiliz manda yönetimine kadar henüz ayakta. İngiliz Mandası ile birlikte bu durum yeni bir içerik ve karakter aldı. Ülkedeki vakıf sistemi ve İslami yapı manda yönetimi, Siyonist kuruluşlar ve Yahudi yerleşimcilerle karşılaşıncaya, vakıfların İslamî çalışmalarındaki dini, milli/siyasi muhtevası arttı, bu mekanlar daha bir stratejik mekanlar haline geldi.

Siyonizmin Filistin topraklarında varlığını ilan ettiği 1948'den sonra ise, Vakıflar, artık Siyonist kuvvetlerin ülkeyi Yahudileştirmek, Arap ve İslami kimliğini yok etmek genel maksadına paralel olarak sürekli hale getirdikleri, yer ve zaman tespiti yapılamayan hadiselerde somutlaşan yeni ihlal/saldırı yöntemlerine maruz kalacaktır.

Arap Köylerinin Toplu İmhası

İngiliz İşgal Yönetimi'nin sonlarında (1948), Yahudilerin sahip oldukları araziler – ki çoğunluğu dış ülkelerden feodallerin şüpheli satışlarla elde ettiği topraklardır- Filistin topraklarının yaklaşık % 7'sini geçmiyordu. 1948 savaşları boyunca Siyonistlerin amacı, mümkün olabilecek en yüksek sayıda Arap nüfusunu Filistin topraklarından sürmek ve onların terk ettiği toprakları istila etmekten ibaretti. Bu genel amaç doğrultusunda Arap nüfusa karşı terör operasyonlarına ve katliamlara başvurdular.

1948 savaşı ve sonrasında yerle bir edilen Arap köylerine ilişkin istatistikler ve onlarca güvenilir kaynak, Filistin köylerine yönelik toplu kıyımların sicilini gözler önüne sermektedir. Buna göre 472 köy, 1945 sayımına göre bu köylerde yaşayan 338 bin 424 nüfusun yaşadığı 70.288 adet ev¹ toplu yıkıma maruz kalmıştır.

Nasıra kentinde yaşayan (Arapların yaşadığı Yeşil Hat / 1948 toprakları olarak adlandırılan bölge) Filistinli araştırmacı Fevzi NASIR da, 1990'da yayınlanan *Kamusu'l-Vatan* adlı kitabında, 1948 topraklarında yıkılan ve halkı sürgün edilen Filistin köylerinin sayısının 472'ye ulaştığını vurgulamaktadır.²

Velid Halidî'nin "Tardu'l-Filistiniyyin li Beni Moris" ve "Unutulmamak İçin" adlı kitaplarında geçen iki listede, *Bir-i Seb'/Yedi Kuyu* yöresindeki bedevi kabileler (125 yerleşik köy nüfusuna eşdeğer) ile diğer köylerin eklenmesiyle 13 şehir, 419 köy ve 99 aşiretten oluşan toplam 531 bölge, envanteri yapılmış ve yıkıma uğramış en büyük topluluklar olarak 1948 Afet Kayıtlarına geçmiştir. Sicil aynı zamanda Gazi Felah'ın yaptığı 1987-1990 tarihleri arasındaki alan tespit araştırmasının verilerini de içermektedir. Buna göre 418 köy şu şekildedir:³

Tamamen Yıkılan	: 221 köy.
Kısmen Yıkılan	: 134 köy.
Bir bölümünde Yahudilerin oturduğu	: 52 köy.
Ulaşılamayan, haber alınamayan	: 11 köy.

1 Abdulcevad Salih ve Velid Mustafa, *1882-1982 Arası Yüzyılda Filistin Köylerinin Toplu İmhası ve Siyonist Yerleşimciliği*– Kudüs Kalkınma Araştırmaları Merkezi, Londra, 1987, s.31-32.

2 Fevzi Nasır, *Kamusu'l-Vatan*, Birlik Yay., Hayfa, 1990, s. 3.

3 Yıkılan Arap köyleriyle ilgili bilgi için bkz. W.Khalidi, *All That Remains*, Washington DC, II for Pal. Studies 1992.

Tarhaları korumak ve sınırlarını belirlemek için kaktüs bitkilerinden duvarları olan bu köyler halen dahi görülmeye değer yerlerdir.⁴

Konuyla ilgilenen Yahudilerin değerlendirmelerine göre, Filistin hududundaki 475 aslı Arap köyünden 385'i haritadan silinmiştir.⁵

... Siyonistlerin imha ettiği Arap yerleşimlerinin sayısı bir yana; diğer bir husus, 1948 savaşının ardından, Siyonist işgal kuvvetleri tarafından Filistin'in İslâmî vakıflarına ait mülklerin büyük bir kısmına el konulmuştur. Vatanlarını terke zorlanan Arapların mülkleri ve onlardan geriye kalan taşınır malları, yakın tarihte benzeri görülmemiş bir şekilde ganimet olarak paylaşılmıştır.⁶

İslami Vakıflara Karşı İsrail Politikaları

Siyonist yapıya egemen irade, 1948'de ilk iş olarak, halkı hicret eden veya yurtlarından sürülen bölgelerdeki vakıf arazilerine el koyduğunu duyuruyordu. Bu uygulama ile içerde Müslüman Filistin'i sahipsiz kurban gibi yok etmeye girişen Siyonist yapı, aynı zamanda maddi akarları olan vakıflara da el koyup gelirlerini kendi kasalarına aktarmaktan çekinmiyordu. Filistin topraklarının yüzde yedisi oranındaki İslami vakıflara ait taşınmazlara ve mallara (Hobb Simpson'un araştırmasına göre yaklaşık 100 bin dönüm vakf-ı sahih), bu şekilde İsrail'in kuruluşundan bu yana el konuldu. Bu vakıflar, İslam Yüksek Meclisi'ne bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından idare ediliyordu.⁷

Bu hukuksuz uygulamayı devam ettirmek için, çoğunluğu bu vakıfları satmak ve tahrip etmekten başka bir rolü bulunmayan mütevellî komiteleri oluşturan rejim, İngiliz işgal yönetiminden devraldığı yasaları sürdürerek İslami vakıfların içeriğini boşaltmış, mülklerini yağmalamış, gerek yerel yönetim meclisleri gerekse hükümet politikalarıyla vakıfların ve kutsalların saygınlığını çığnemiştir. Onlar, Yahudilerin Yahudî olmayanlara bakış açısına paralel inançlarından yola çıkarak söz konusu vakıfların maliki olan alemlerin Rabbi Allah'ı tanımadılar. Vakıflara kolayca el koyabilmek için Müslümanları birey, toplum ve millet olarak reddettiler. Temel bir insan hakkı olarak hürriyet, ibadet özgürlüğü ve dinlere saygı gibi insani kavramların varlığını hiçe sayarak mezarları söküp kaldırmayı rutin bir uygulama haline getirdiler.

İşgal yönetiminden sonra, ülkede çoğunluğu teşkil eden Müslümanlara, vakıf haklarını koruma fırsatı veren Osmanlı vakıf yasalarının öngördüğü *azınlık statüsü* vermeyi bile reddettiler. Müslümanların hukukunu çığneyen, onların maneviyat duyguları ve kutsallarına karşı kör kesilen ve zorla el koydukları vakıflarla ilgili adım atmaya yanaşmayan rejimin bu tutumu, işgalci zihin yapısının Müslümanlara ve vakıflarına bakışını ortaya koymaktadır.⁸

Bu ağır koşullar altında, Filistin İslami Vakıf Teşkilatı çalışanları bir biri ardına çözülmekte, dağılmaktadır. Dini liderler, vaizler, vakıf yöneticileri, cami görevlileri Filistin dı-

4 Selman Ebu Sitte, *1948 Afet Kayıtları*, Filistin Dönüş Merkezi, Londra, 1998, s. 9-11.

5 I.Shahak, *Arab Villages Destroyed in Israel*, in Documents 1967-73 (Pub. By Ithaca Press London) 1975 P.47.

6 Ayrıntılar ve geniş bilgi için bkz. Tom Siyogob, *el-İsrailiyyun el-Evail*, 1949 (Nikosiya: Filistin Araştırmaları Merkezi) 1986, s. 84 ve sonrası.

7 Fethi Furani, *İsrail'de İslami Vakıflar ve Kutsallar*, 2004 (www.baqoon.com).

8 "Vakıflar ve Kutsallar" Adlı Belge, 1996 Nasıra, İşgal Altındaki Filistin'de Arap Cumhuriyetleri Konferansı Notları 1996.

şına sürgün edilmişler ve ülkeye girişlerine izin verilmemektedir. Birçok cami kapalı vaziyette; içerisinde ibadet yapılamamaktadır. Camilerin büyük bir kısmı da Siyonistlerin askeri saldırı ve operasyonları neticesinde yıkımla karşı karşıya bulunmaktadır.

Müslüman vakıfların görevli ve mütevellilerinin çoğunun kayıp durumda olması, vakıf teşkilatının işleyişini tamamen durma noktasına getirmiştir. Ülkedeki hayır hizmetleri çalışmaları da büyük ölçüde silinmiş, yok olma noktasına gelmiştir. Siyonist rejimin Dinî İşler Bakanlığı, fiilen artık yok olan Yüksek İslam Meclisi'ne el koymuş, bu alanla ilgili işlerin takibini ise kendi kurumları bünyesinde bir İslami Vakıflar Müdürlüğüne bağlamış bulunmaktadır. Bu birim Hayfa, Yafa ve Akka'da göstermelik olarak din görevlileri tayin edip onların maaşlarını vermekte; fakat eğitim kurumlarının tekrar açılmasına izin vermemektedir.⁹

Filistin'de, Araplar üzerinde askeri yönetimin uygulandığı 1948-1966 yılları arasında, Siyonist işgal güçleri İslam toplumuna tekrar vakıf meclisleri kurulmasına, yeni vakıf mütevellileri atanmasına, vakıf yönetimi seçimleri yapılmasına hiçbir surette müsaade etmemiştir. İşgal altındaki Filistin topraklarında Siyonist yapı, Yüksek İslam Meclisi örneğindeki bölgesel birlik ve yönetime dair vakıf sistemimizin bütün tarihi köklerini silmektedir. Sözgelimi işgal altındaki topraklar içinde bazı vakıf arazilerinin müesseseleri o bölgenin dışında bırakılmıştır.

Filistin'de Müslümanların genel durumuna yönelik Siyonist yaklaşım için şunları söyleyebiliriz: İşgal güçleri kendine bağlı şeri mahkemeler kurdu. (Nasıra, Hayfa, Yafa, Akka'da). Bu mahkemelerin hakimlerini Dinler Bakanı'nın talimatıyla tayin ettirdi. Knesset (İsrail Parlamentosu), 1953 yılında konu ile ilgili bir yasa çıkardı. 1961 yılına kadar hakimlerin tayin görevini, en az 4'ü gayri Müslim, toplam 9 kişilik bir komisyona veren Şer'i Hakimler Yasası düzenlemesi devam etti. İşgal Güçlerinin Yönetimi zamanında yürürlükte olan İslam Yüksek Meclisinin tekrar oluşturulması tekliflerini, siyasi olduğu gerekçesiyle kabul etmeyen işgalci rejimin bu yasası, Müslümanların ülke içindeki sorunlarıyla ilgili tek yasa oldu.¹⁰

İşgal güçleri aynı zamanda, ülke içinde Müslümanların diğer iş ve işlemleri ile onların günlük hayatlarını kontrol altında tutmak ve içlerinde yeşeren bağımsız kalkınma tohumlarını yok etmekte hep ısrarcı olmuştur.

Genel hatlarıyla İslami vakıflara yönelik Siyonist politikalara baktığımızda, birbiri arkasından gelen hükümetlerin, halkı sürgün edilmiş vakıf arazilerine el koymaya çalıştığını, bunu yaparken kaba ve vahşi yöntemler kullandığını görüyoruz. Ayrıca kendi çıkarları doğrultusunda kullandığı Osmanlı Vakıf Yasaları'na ek olarak, işgal yönetiminin uyguladığı zulüm yasaları ve vakıf arazilerini ele geçirmeyi kolaylaştıran, sürdüren yeni kanunlar yaparak yürürlüğe koyduğunu müşahede ediyoruz.

9 Mihail Dember, *Filistin'deki İslami Vakıflara Yönelik İsrail Politikası*, Filistin Araştırmaları Merkezi, Beyrut, 1992, s. 61 ve sonrası.

10 Sabri Ceris, *İsrail'de Araplar*, Filistin Araştırmaları Merkezi, Beyrut 1973, 2. Baskı, s. 334-335.

Tabiatıyla Siyonist yapının, vakıf sisteminin tamamen ortadan kaldırılmasına dönük gizli bir amacı vardır; ancak bunu gerçekleştirebilmesinin önünde, kaldırmak için uğraştığı Vakıflar gibi ciddi engeller bulunmaktadır. İşte Siyonist rejimin resmi politikası budur: Halkı sürgün edilmiş toprakları, vakıf arazilerini ve vakıf mülklerini istila etmek, bu amaca matuf hiçbir fırsatı kaçırmamak. Siyonist İşgal kuvvetleri, İslam Yüksek Meclisi yöneticileri ve Filistin'in yerel vakıf görevlileri ülkeyi terk eder etmez, vakıf gayrimenkullerinin büyük bir bölümüne zorbalıkla el koydular. Vakıflara el konulmasının amacı ise, vakıf sisteminin bağımsız gelir kaynaklarını kurutmak, tüm vakıfların yönetimini tek elde toplamak ve mütevellilerini çekip almaktır.

İrkçi Kanunlardan Bazıları

İsrail'in çıkardığı ve uyguladığı onlarca kanun arasından, doğrudan vakıf mülklerine el konulması için çıkarılanlar ile dolaylı olarak bu amaca hizmet eden kanunlardan bazılarını aşağıda inceleyelim:

İşgal Yönetimi Olağanüstü Hal Kanunları (1945), özellikle güvenlik bahanesiyle bölge halkının yurtlarından çıkarılması ve bölge topraklarının kapatılmasına yöneliktir. Bu kanunlar, Araplar aleyhinde ayrımcı ve baskıcı uygulamalar için sadece birer araçtı. Oysa bu kanunların arkasına saklanan İsrail hükümetleri zorunlu tehcir, Filistin halkını dağıtmak, köylerini yakıp yıkmak ve topraklarını ellerinden almak suretiyle kendi projelerini yürütüyorlardı.¹¹

Kayıp Mülkleri Kanunu: 1950'de¹² Knesset tarafından çıkarılan bu kanun, kayıp şartlarının çerçevesini belirlemekte, (kaybettirerek) mülkiyete yeni tanımlar ve çeşitler getirmekte ve kayıp kimselerin mallarına bakanlara geniş yetkiler tanımakta, daha sonra bu geniş yetkileri özel bir komisyona vermek suretiyle – bu komisyon halen vardır – arazi ve malların Siyonist kurum ve kuruluşlara intikalini, satışını yapmaktadır.

Kuşkusuz bu kanun, Filistin vakıf sistemi ve mülklerinin tahribi amacıyla çıkarılan kanunlar içerisinde en tehlikeli olanıdır. Zira bu kanunla, vakıf sisteminin Müslümanların hayrına vakfedilen (özgülenen) malların gelirleri Yahudilere aktılmaktadır. İsrail Devleti'ne ait arazi diyerek "Ulusal Yahudî Fonu"¹³ ve "Kayıp Kimselerin Mülkleri Kanunu" dayanak yapılarak ve İslam Yüksek Meclisi'nin "kayıp" hükmünde değerlendirilmesiyle İslami Meclisin idare ettiği bütün vakıf mülkleri ve arazilerine el konmuş oldu.

Bütün bunlar ve Filistinlilerden gasp edilip üzerine "İsrail Devleti"nin kurulması, söz konusu kanuna dayanılarak yapıldı. Yahudi araştırmacılarından birinin ifadesine göre, terk edilmiş bu topraklar Kayıp Mülkleri Kanunu sayesinde İsrail Devleti'ne hayat vermiştir.¹⁴

11 Salih İbdah, Makal, *Birlik*, Hayfa, 13.11.1999, s.11.

12 *Laws of the State of Israel*, vol. 4-(5710-1949/1950), (Israel: Published by The Government Printer) PP. 68-82.

13 Mihail Dember, *İsrail Siyaseti*, a.g.m., s. 75.

14 Don Perents, *Israel and the Palestine Arabs* (Washington D.C: Middle East Institute) 1958, P. 143.

Söz konusu yasanın çıkmasının hemen ardından arazilerin veya vakıf mallarının satış dahil bütün tasarrufu, kayyum tarafından kayıp mülkleri yasası marifetiyle, geniş yetkiler verilen bir komisyon veya kalkındırma şirketlerine devredilmiştir. 1953 yılında bu komisyonun Ulusal Yahudi Fonu'na sattığı toprakların toplam alanı yaklaşık 2,4 milyon dönümü bulmaktadır.¹⁵

Devlet Mülkiyeti Kanunu: 1950 yılında çıkan Devlet Mülkiyeti Kanunu¹⁶ ile Filistin Yönetimi adıyla tescil edilen mülkler ve sahipsiz mülkler el konulabilir durumda mütalaa edilerek bu topraklara, istila yoluyla sahip olma hakkını vermiştir. Ancak yine aynı kanun, Filistinli Arapları vatandaş kabul etmeyerek haklardan mahrum kılmakta; buna göre Filistinliler kendi arazileri üzerinde tasarruf edememekte, kendi topraklarını işleyememektedirler. Dolayısıyla bu kanun, ırkçı ve ayrımcı Siyonist yasaları içerisinde en şiddetlisi sayılabilir.

Ulusal Yahudi Fonu Kanunu: "Elkirin Hakimit Liysail". Bu kanun 1953'te Devlet arazisini Yahudilerin mülkü olarak kabul eden bir kanundur ve istila ettikleri bölgelerde Araplara toprak satın alma, inşa edilen kent ve köylerinde oturma izni vermemektedir.¹⁷

Tanzim ve İnşa Kanunu: 1965'te çıkan bu yasa ile onlarca köy resmî haritalarda gösterilmeyerek harita dışı bırakılmış, yani yok sayılmıştır. Bunun yanı sıra, Siyonist Kuvvetlerin vakıf arazilerine el koymak için kullandığı daha onlarca yasa ve düzenleme vardır. Sözelimi Olağanüstü Hal Kanunu, bahsi geçen Kayıp Mülkler Kanunu, Toprakların Kamulaştırılması Kanunu, Güvenli Bölgeler Kararı 1949, Yine 1949 Bor Arazileri İşletme Kararı, Olağanüstü Durumlar İçin Arazi ve Akarların İstimlak Kararı, 1953 Toprak İstimlak Yasası, 1958 Kısıtlama Yasası, 1960 Toprakların Merkezileştirilmesi Kanunu, 1965 Uyuşmazlık Yasası, 1967 Zirai Yerleşimciler Yasası, 1975 Yerleşimcilerin Tekrar Dağıtım Yasası vb...¹⁸

Mütevelli Kurulları Yasası: İsrail Yönetiminin 2 Şubat 1965 yılında çıkardığı (1950 tarihli Kayıp Mülkler Yasası'nın tadili mahiyetinde) ve karara bağladığı bu yasa ile Hayfa, Yafa, Akka, Lüde ve Rimléde mütevelli kurulları tayin edilmiştir. Bu İsrail Yasası, Arap İşleri Müsteşarı marifetiyle bu mütevelliler vakıf arazilerinin satışı, boşaltılması ve rejime ait çeşitli kurumların yararına kiraya verilmesi hususunda yetkilendirilmişlerdir. Bu kanun, vakıf mülklerinin boşaltılması ve belirli bir İslami kurulun elinden alınması yönünde çıkarılmış ilk kanun olma özelliğine sahiptir.

Uygulama ile önceden bu iş için kendileri tarafından belirlenmiş "Müslüman Şahıslar" ile resmi kurumlar arasında fiyat belirlemesi yapılmıştır. Böylece vakıf arazilerinin satışında "Müslüman Hakimler" sıfatıyla bu fiyatlandırma meşruiyet kazanmış olmakta; alınan kararlar Siyonist rejime bağlı görevlilerin çıkardığı şer'î fetvalarla desteklenmiş olmaktadır.¹⁹

15 John Roudy, *Filistin'in Yahudileştirilmesi Üzerine Araştırma*, Beyrut, Filistin Araştırmaları Merkezi, 1972, s.154.

16 *Laws of the State of Israel*, vol. 5 (5711 – 1950 / 1951) – PP. 45-48.

17 *Laws of the State of Israel*, vol. 8 (5714 – 1953 / 1954) - PP. 35-40.

18 Habib Fuhuci (İşraf) Siyonizm ve Irkçılık, *Teorî ve Politika* (Şam: ARZ – Filistin Araştırmaları Merkezi) 1980, s. 73-79. Bu kanunla ilgili ayrıntılar için bkz. *Laws of State of Israel* ciltleri.

19 Fethi Furani, *İsrail'de İslami Vakıflar ve Kutsallar*, 2004 (www.baqoon.com)

Haddi zatında bu düzenleme/değişiklik, Kayıp Mülkleri Kanunu'na eklenen ve İslami Vakıf mülklerinin Siyonistlerin eline geçmesini kolaylaştıran en tehlikeli madde olmuştur. Öyle ki kayıp mülkleri kolayca ve tamamen kayyum'a veya haris adı verilen mürâkîplara devredilmekte, onlar eliyle de mülklerin kullanımı serbest kılınmak suretiyle girişimcilerin kullanımına terk edilmektedir. Bu işlem, Siyonistlerin vakıf satışlarına geçirdikleri bir kılıf idi. Sembolik taviz bedelleri ve komik rakamlarla mülkler vakıf sahiplerinin elinden alınıyordu. Aynı şekilde diğer Filistin şehirlerinde de bu karar gerekçe gösterilerek rejim tarafından İslamî vakıflara müteveli kurulları tayin edilmekte ve vakıf mülkleri ele geçirilmekteydi.²⁰

1970'li yılların ortalarına kadar bu böyle devam etti. 1948'den itibaren Kayıp Mülkleri Kanunu, kanunun ek maddeleri, 1953 Toprak İstimlak Kanunu veya memleketin Yahudileştirilmesine hizmet eden kanunlar aracılığıyla Filistin İslami Vakıfları'na ait gayrimenkullerin %80-90'lık kısmının satışı ve İsrail Hükümetinin mülkiyetine geçirilmesi işlemi tamamlanmış oldu.

Siyonist Kuvvetler 1948'de İsrail Parlamentosunun ilk oturumunda kabul ettiği ve sözde teminat altına aldığı bireysel ibadet özgürlüğü ve Müslümanlara ait vakıf mülklerinin yönetiminin Müslümanlara bırakılması kararlarını, yani söz konusu İslami vakıflar olduğu sürece, kendi çıkardığı yasaları hiç çekinmeden yine kendisi çiğnemiştir. Bu kuvvetlerin baskı ve konumları, genel manada İslamî vakıflara ilişkin politikalar takip edildiğinde daha net anlaşılmaktadır.

Siyonistlerin Hukukdışı / Çirkin Uygulamaları

1993 yılında Siyonist Rejimin Cumhurbaşkanı'na ve Adalet Bakanı'na gönderilen bir memorandumda Şeyh Ahmed en-Natur (İlk Kadı ve aynı zamanda Siyonist İstinaf Mahkemesi Üyesi) şunları söylüyordu: İsrail, 1950 yılında çıkardığı Kayıp Mülkler Kanunu gereği İslami vakıfların yönetimini "Kayıp Mülkler Kayyumu" adını verdiği kurula bırakmış bulunuyor. Sonra bu kanunun 3. maddesi tadil edilerek, vakıf mülkleri üzerinde kayyumun, ceberut bir konumda olması sağlandı. Zira vakıf mülklerinin kontrolü kayyuma devredilmişti. Tadil ile ilgili detayları açıklayan müzekkere bu tadilin İslami vakıf mülklerinin İsrail ekonomi çarklarına harcanmasını öngördüğünü ortaya koymaktadır. Bu kanunun detayına girmeye gerek kalmadan açıkça görülüyor ki, bir taraftan özel mülkler, diğer taraftan mukaddes vakıf mülkleri birbirinden ayrılmamıştır. Bu kanunun yansımalarına baktığımızda imkânsız bir durumun meydana geldiğini ve kayıpların birdenbire ortaya çıkıverdiğini göreceğiz; ne var ki, cami ve kabristan gibi Allah'ın mülkü olan vakıflar, hâlâ kayıp mülkler sınıfına yazılmaktadır.²¹

20 Aharon Laysh, The Muslim waqf in Israel, *Asian and African Studies*, Journal of the Israwl Orient Society, Vol. A2 (1996) PP. 61-63.

21 Belge, Kadı Ahmed en-Natur'un Hükümet Başkanı ve Adalet Bakanına Sunduğu Tezkere, *Mukaddes Kudüs Gazetesi* 10.04.1994 tarihli nüshası, s.10.

Ayrıca bu tadil, İslam Hukukuna tamamen terstir. Zira vakıf mülkleri vakfedildiği amaçlara ve senedine aykırı olarak, ilgisiz amaçlar için kullanılmaktadır. Kaldı ki vakıfların gerçek anlamda hangi amaçla kuruldukları tamamen göz ardı edilmiştir. Siyonist hükümetin kurulduğu andan itibaren gerici bir etkiye sahip olan bu düzenleme, İslam'ın toptan ve de parça parça reddettiği ticari maksatlı satışlara yetki vermektedir. Yine söz konusu düzenleme, vakıf mülkleri üzerinde hükümet tarafından belirlenen müteveli heyetleri icat etmiştir. Burada en hafifıyla söylenebilecek söz, bu uygulamanın "vakıf bedel malları" olarak isimlendirilen bir yolu takip ederek, kayyumu aklamasıdır. Bu mallar genellikle, kayyumun sattığı vakıf arazilerinden elde edilen ve hükümet veya belediye tesisleri arasında paylaşılan mallardır.

Burada şunu da hatırlatmakta yarar vardır ki, vakıf hukuken bir ticari mal değildir. Tabiatıyla bir elden diğer ele nakli hukuksuz ve kanunsuzdur. Dahası vakfın satışı, kişisel mülkiyete geçirilmesi, el konulmak suretiyle lehinde veya aleyhinde hukuken bir hak ihdas edilmesi mümkün değildir. Bunlara ilave olarak müteveli kurulları söz konusu satışları kendi başına yapmıştır. Burada bu tarz kurulların kanuna, insaf ölçülerine sığmayan yığınlarca işlemlerine tanık olduğumuz uzun bir tarihi süreç söz konusudur (Bu durum devlet denetçilerinin raporlarında defalarca tespit edilmiştir).

Ayrıca bu düzenleme ile birlikte müteveli kurullarına cami mülklerinin satış yetkisi de verilmiştir. Böylece bazı müteveli kurulları işi cami satışına kadar vardırımlıdır (Remle'deki *Ebu'l-Avn Camii* gibi. Ebu'l-Avn Şam yöresinde bir **Kadiri Şeyhi**'dir ve Arsuf sahilinde Seyyid Ali b. Alim'in hizmetinde bulunmuştur. Aynı şekilde bir muamele Yafa'daki *Hasan Bey Camii*'i için de geçerlidir). Bu arada Müslüman köyler ve Yahudi karışık şehir genelinde Müslüman mezarlıkları da 1948'den bu tarafa şehrin geliştirilmesi adına belediye meclisleri, Hallamish ve diğer şirketler ile hükümetin kullanımına tahsis edilmiştir.

Bu yolla İslami vakıflar ile ilgili hukuki mevzuat söz konusu şirketlere devredilmekle kalmıyor, kutsallıklarına asla riayet edilmeksizin mülkiyeti ve yönetimi de devrediliyordu. Söz konusu müteveli kurulları daha önce yaptıkları gibi halen dahi camilerin mülklerini resmi kuruluşlara, hatta özel şahıslara kiraya vermekte; öyle ki bu mukaddes mekanların vakıf amaçlarıyla asla bağdaşmayacak ve kutsallığını kirletecek şekilde binalarına el koymaktadırlar. Söz gelimi: *Kayseriye Camii*'i taverna (meyhane) yapılmış; Yafa'daki *Söksek Camii* diskoteke dönüştürülmüş; Yedikuyu'daki *Küçük Cami* lokanta olmuş; *Ayn Havuz Camii* ise sanat evi yapılmıştır.²²

Yetkilendirilmiş olan müteveli kurulları, söz konusu Kanun'un 7. maddesi gereği garanti altına alınmış olan "İslamî mukaddesata riayet" adına asla bir girişimde bulunmamıştır. Dolayısıyla son tahlilde bu kurulların yönetimine devredilen vakıf mülkleri zamanla yıkılmakta, tabiat şartlarından etkilenerek bozulmaktadır (Yafa'daki **Dabbağ Camii** gibi).

²² agb., aynı yer.

Müslümanlar kendi mukaddes vakıf mülklerinin restorasyonunu yapmak isteseler bile (**Hittin Camii**'nde olduğu gibi) hükümet güçleri engel olmakta, şiddetle karşılık vermektedir.

1977 yılında çıkarılan İsrail Ceza Yasası, mukaddes mekânlara dokunmayı yasaklamakta, mukaddes bir mekâna saygısızlık girişiminde bulunan kimse hakkında cinayet cezası öngörmektedir. Aynı şekilde 1967 yılında Mukaddesleri Koruma Kanunu ile de koruma altına alındığı halde, bireysel ve kurumsal olarak İslami mukaddesler kaba ve kahpe girişimlere tanık olmaktadır. Lüd kentinde bulunan Sikke mahallesinde yaşandığı gibi Lüd ve Rimle Gelişim Şirketleri tarafından mukaddes mekanlar yerle bir edilmiş; **Akır Kabristanı** belediye buldozerleri ile yıkılmış; *Zeyneb Camii* Park ve Bahçeler Müdürlüğü tarafından tahrip edilmiş; *Seleme Kabristanı*, Hayfa'daki *Huma Camii*, *Askalan Mezarlığı* ise Yahudi Hallamish Şirketi marifetiyle sökülüştür.

Bütün bu tahrip olaylarına ilaveten failleri ve gerekçeleri net olarak bilinmeyen daha birçok yıkım hadisesi vardır. Söz gelimi Rimle ve Karagözler yakınındaki eserlerden Makam-ı Nebi olayı, Hz. Ali Makamı Minaresi (ki bir masum cana mal olmuştur), Hasan Bey Camii Minaresi ve daha sayamadığımız diğer yıkım olayları... Genellikle her yıkım ve saldırı olayından sonra saldırganlar aleyhine polise yapılan şikayet başvuruları neticesinde suçlulardan hiçbiri mahkemeye çıkarılmamış; işlenen suçlar ağır cezalar gerektirdiği halde hiçbir işlem yapılmamıştır. En-Nebi ve Ali Makamı minareleri, Dabbağ Camii, mezarların sökülmesi ve saygınlığının çiğnenmesi... Bütün bunlar ancak sözkonusu Kanun'un sorumlu kıldığı ilgili kurumların sürekli ihmalleri ve kayıtsızlıklarından sadece birkaç örneği teşkil etmektedir.

Sivil unsurlar ve diğerleri, mukaddes mekânların kontrolünü ele geçirmekte; ancak mütevellî kurulları veya resmi makamlar buna mukabil hiçbir işlem yapmamaktadır. Kimi zaman bu saldırganlar bizzat vakıf mülklerini korumakla görevli resmi makamların örgütlediği kimseler olabilmekte ve o mülke el koymaktadır (Daru'l-Qaime'de *Me'menullah Mezarlığı*'nda, Kudüs'te *Talibiye Camii*'nde ve Yafa'da *Talibiye Camii*'nde olduğu gibi bir Yahudi aile gelip camiye kurulabilmekte ve ziyaretçilerden kendi hesabına giriş ücretleri alabilmektedir). Bazı İslami Mukaddes mekanlar da vardır ki Yahudilerin ibadetgahına çevrilmiştir (Yibna'da *Ebu Hureyre Türbesi* gibi... Bu türbe şimdilerde Rab Cimleil Kabri olarak isimlendirilmiştir. Kifr Saba arkasındaki Yamen Nebi Makamı da aynı şekilde dönüştürülmüştür). Bazı İslamî mukaddes mekanlar da vardır ki ihmaller sonucunda düşkünlerin ve eşcinsellerin kuytusuz ve uyuşturucu alışveriş mekanına dönüşmüş durumdadır (Yafa'daki *Seleme Camii*, Kudüs'teki *Akkaşe Nebi* arkasındaki *Ayn Karum Camii* gibi).²³

23 agb., aynı yer.

Müslüman kent ve köylerdeki İslami vakıf eserlerinin korunması ve bakımı konusunda İsrail hükümetinin resmi katkısı sıfırdır. Örneğin 1993 istatistiklerinde Dinler Bakanlığının camilerin restorasyonu, Müslüman mezarlıklarının korunması ve yeni cami inşası için ayırdığı bütçe sadece 160 bin yeni Şikel'dir (56.000 TL gibi gülünç bir rakam. Çev.). Böylesi bir meblağın tek bir caminin restorasyonuna bile yetmeyeceğini herkes bilir. Bu ise, ülkede Yahudiler dışında hiç kimsenin bu tarz projeleri için finansal kaynak ayrılmayacağı anlamı taşımaktadır.

Hal böyle iken İslami Vakıflar Meclisi üzerindeki borç yükü –ki Siyonist yetkililer sürekli bu borçların kendilerini ilgilendirmediğinden söz ederler- gün geçtikçe artmaktadır. Hâlihazırda dini hizmetlerde 5-6 yıl arasında değişen süreler için sözleşmeli din görevlileri istihdam edilmekte, maaşları yoksulluk sınırının en alt seviyesine göre belirlenmektedir. Sayıları ise ibadethanelerin gerektirdiği sayının çok altındadır. Örnek olarak Şeri Mahkemelerdeki hakim sayıları tarihsel olarak hep mahkeme sayısından az olmuştur. Bu durum gerekli sosyal hizmetlerin topluma ulaşmasını engellemektir. Özellikle Şer'i Mahkemelerin ihtisas alanına giren hizmetler... Şer'i Mahkemeler Birliği ise Dinler Bakanlığının ihdası ile birlikte her geçen gün eriyerek tükenmiş durumdadır. Dolayısıyla bu kurum şimdiye kadar olduğu gibi bugünde bağımsız bütçeye sahip olmamıştır. Bir yargı organı olarak bu birliğin bakım ve hizmetler bakımından bağımsız bütçeye sahip olması gerekir.²⁴

Teorik düzlemde her şey mevcut. Mukaddes değerlerin korunması ve ibadet özgürlüğü adına her türlü yasa ve hakları temin edecek altyapıya sahip yargı mevzuatı yapılmış, (1959 Su Kanunu, 1962 Petrol Kanunu, 1965 İmar ve Yapı Düzenleme Kanunu ve 1977 Ceza Kanunu (tadil edilmiş), 1967 Mukaddesatın Korunması Kanunu gibi) fakat rejim, İslamî mukaddeslerle ilgili konularda bu mevzuatın hiçbirini uygulamamaktadır.²⁵

1995 yılında Demokrat Cephe'den Arap Milletvekili Salih Selim, Knesset'e sunduğu (İsrail Parlamentosu) önemli bir belgede şunları söyler: Ülke genelinde ve özellikle de karışık yerleşime sahip veya Müslümanların bulunmadığı kentlerdeki mukaddes eserler, içler acısı perişan bir durumdadırlar. Kayıp Mülkler Kanunu'na istinaden İsrail Devleti İslami vakıflara ait vakıf mülklerinin bakım ve yönetimini Vasiyy veya Kayyum'a devretmiştir. Ancak 1965 yılında 3. maddedeki değişikliklerle birlikte Kayyum'un bu mülkler üzerindeki hâkimiyeti genel anlamda bir komisyonculuğa dönüşmüş, böylece söz konusu mülklerin kendilerine ilhaki yapılmıştır.

Genişleme Bakanı aleyhinde açılan bir davanın ardından böyle yapıldığı düşünülmektedir. Bu düzenlemeye esastan yapılan yorumlarda İslami Vakıf mülklerinin İsrail Ekonomisine bağlanmasının amaçlandığı ifade edilmekte; fakat düzenlemenin hedeflerine değinilmemektedir. Bu değişiklik (tadil) özel mülk vakıfları ile genel vakıf mülkleri ve

24 a.g.b., aynı yer.

25 a.g.b., aynı yer.

bu arada mukaddes vakıf mülkleri ayrımı yapmamaktadır. Kanunla ilgili hukuki değerlendirmeler sebebiyle vaziyet sanki Kayıp Mülkleri değil, Mevcutların Mülkleri'ne dönüşmüş durumdadır. Cami, Mezarlık gibi mukaddes mülkler Alemlerin Rabbi'nin mülküdürler, oysa bu mülklerin sahibi yokmuş gibi Kayıp Mülkler statüsüne alınmakta ve mülkler, şahıslara aktarılmaktadır.²⁶

Müslüman-Yahudi Nüfusun Karışık Olduğu Kentlerde Vakıfların Durumu

Hayfa, Yafa, Akka, Lüd ve Rimle gibi her iki din mensuplarının karışık yaşadığı kentler, İslami Vakıflar meselesinde daha hassas bir konumdadır ve kendi vatanlarında Arapların nasıl bir resmi muameleye maruz kaldıklarının göstergesidir. Bu şehirlerdeki mevcut vakıflarla ilgili olarak Siyonist politika, "doğrudan müdahale" ile el koyma veya "kendi seçtiği aracı eliyle el koyma" gibi iki yüzlü bir politika izlemektedir. Hayfa kentinde İslami vakıfların başına iki sözde İslami kuruluş musallat edilmiş bunlara Siyonist güçlerin lehine bir rol verilerek İslami vakıfların sonu getirilmek istenmiştir. Bu sözde İslami iki kuruluştan biri, Müslümanlara zorla kabul ettirilmiş "Müsüman Kadı" sıfatıyla bir devlet görevlisinin belirlediği Mütevelli Heyet tarafından idare edilen *İstiklal Vakfı*, diğeri ise Maliye Bakanlığı'nın belirlediği *Mütevelli Kurul*'dur.

Akka'da İslami vakıf mülklerinin çoğu bu sözde İslami Kurullar eliyle satılmış, bu kurulların üyeleri ise duruma göre belirli kimseler arasında seçilmiş, bir önceki komisyon üyelerinin yapacağı iş bitince yeni usulsüzlükler için yeni komisyon üyeleri atanarak İslami vakıfların kökü kazınmak istenmiştir. Yani her defasında farklı kimselerden oluşan kurullar görevlendirilmiştir.

Akka'da vakıf mülklerinin yağmalanması, Akka Tatvir/Geliştirme Şirketi (Araplar bu şirkete Akka Tatvir/Buharlaştırma Şirketi derler) adındaki İsrail hükümet şirketinin ortaya çıkışıyla birlikte zirve yaptı. Bu şirket, mevcut mütevelli kurullarından biri ile yapılan formalite bir sözleşme ile İslami Vakıflara ait mülklerin neredeyse tamamını ölü fiyatla, sembolik bir değer karşılığında 99 yıllığına adı geçen sözleşme çerçevesinde kiraya verdi.

Adı geçen şirket, içinde çok sayıda dükkanlar, mağazalar, iki adet tarihi han (Şah Verde Hanı ile Amedan Hanı. Bu ikincisini turistik otel haline getirdiler.) bulunduğu Beyaz ve Siyah çarşıya el koydu. Dahası adı geçen paravan şirket, Selahattin Caddesi boyunca uzanan bütün dükkan, mağaza ve depolara, ayrıca Cezzar Ahmet Paşa Camii'nin altındaki tüm dükkanlara da el koydu. Yine Mütevelli Kurul aracılığıyla Arap İsrail Bankasının şu an üzerinde bulunduğu alan dahil kuzeye doğru uzanan arazinin satışı yapıldı. Şu an burası şehirlerarası seyahat otobüslerinin bulunduğu garaj olarak kullanılmaktadır.

Eski Akka'da hâlihazırdaki otobüs terminali ve bitişiğinde şu an özel arabalar için garaj olarak kullanılan alan da aynı şekilde satılmıştır. Örneğin 1948 öncesi Yafa kenti, Filistin'in kültür başkenti olduktan sonra daralmaya uğramış; resmi Mütevelli Kurul tarafın-

26 Salih Selim, *İslami Vakıflar ve Şer'i Mahkemelerin Durumu*, Belge, Birlik, Hayfa 13.2.1995, s.10.

dan gizli birçok vakıf arazisinin satışı gerçekleşmiş ve böylece İslami Vakıfların şehirdeki mülkleri satılmak suretiyle, Filistin halkının tarihi ve kültürel mirası yok edilmiştir. Buna benzer trajik hadiseler Lüd, Rimle ve Yedikuyu'da da meydana gelmiş, buralardaki mevcut İslami Vakıfların mülkleri de yok edilmiştir.²⁷

Genel olarak birbiri arkasından gelen İsrail hükümetleri ve İsrail işgal güçleri, ülkedeki İslami Vakıf mülklerini ele geçirmiş durumdadır ve bu vakıfların akarları Yahudilerin yararına kullanılmaktadır. İslamî eserlerin ortadan kaldırılmasından sonra, İslamî Vakıflara bağlı mülklerden geriye kalanların çoğu da bakım ve restorasyondan yoksun durumdadır. Böyle giderse elde kalan son vakıf mülkleri de, yüzlerce gibi, terkedilmiş harabelere dönecektir...

---

27 Fethi Furani, *İsrail'de Vakıflar ve Kutsallar*, 2004 (www.baqoon.com).

1535 TARİHLİ ŞAM MUFASSAL TAHRİR DEFTERİ

Murat ŞENER

Özet

1516 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilen Şam, Arap vilayetinin merkezi yapılarak tahrir çalışmaları başlatılmıştır. Şam'ın 1535 yılında yapılan tahriri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından kitap haline getirilmiştir. Söz konusu Tahrir Defteri'nin bu makalede tanıtımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Şam, Baalbek, Beyrut, Sayda, Kasm, Dimos, Feddan, Urban, Türkmen, Ekrad.

DAMASCUS MUFASSAL TAHRİR BOOK DATED 1535

Abstract

Conquered by the Ottoman Empire in 1516, Damascus was appointed as the center of Arab Province and tahrir studies were started. Tahrir Book of Damascus was made in 1535 and it is turned into a book by the General Directorate of State Archives. In this article, an introduction of this book is made.

Key Words:

Damascus, Baalbek, Beirut, Sidon, Kasm, Dimos, Feddan, Urban, Turkmen, Ekrad.

* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Koordinatörü.

Şam 1516 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. Memluklulardan alınan şehre ilk beylerbeyi olarak Memluk Naibi Canberdi Gazali atanmıştır. Bölgenin ilk tahriri fetihten hemen sonra 1517-1518 yılları arasında, ikinci tahriri 1526-1528 yılları arasında yapılmıştır. Bu tahrirlerin tamamı bugüne ulaşmamıştır. 1535 yılında yapılan Şam Livasının üçüncü tahririni içeren defter Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından 2011 yılında “401 Numaralı Şam Livası Mufassal Tahrir Defteri” adıyla 2 cilt olarak yayınlanmıştır.

Andre Raymond “Osmanlı Döneminde Arap Kentleri” adlı eserinde Osmanlıların Şam’ı teslim aldığında şehrin yarısından fazlasının harabe olduğunu yazmaktadır. Osmanlı döneminde yapılan imar faaliyetleri boyunca Şam; bölgenin idari, askeri, ilmi, kültürel ve ticari merkezi haline gelmiştir. 1530’lu yıllarda Şam (10.423 nefer); Osmanlı Devleti’nin en önemli kültür ve ticaret merkezi konumunda olan Halep (9.961 nefer), Bursa (8.128 nefer), Konya (1.345 nefer) ve Edirne (4.413 nefer)den de daha kalabalık bir nüfusa sahiptir. Şam bu özelliğini Osmanlı Devleti’nden ayrılana kadar kaybetmemiştir.

Eserin birinci cildi “Dizin ve Transkripsiyon” ikinci cildi “Tıpkıbasım”dan meydana gelmektedir. 401 Numaralı Şam Livası Mufassal Tahrir Defteri, Şam başta olmak üzere Beyrut ve Baalbek dahil 44 adet nahiye ile Şam etrafında yaşayan Urban, Türkmen, Ekrad konar göçer topluluklarının tahrir kayıtlarını ihtiva etmektedir.

Kitapın baş tarafında her tahrir defterinin yayınında olduğu gibi geniş bir “Giriş” kısmı bulunmaktadır. Bu kısımda Şam ile ilgili tarihi bilgiler verilmiş, akabinde tahrir defterinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Şam’ın bugüne kadar yapılan tahrirleri ile yerleşim ve idari birimleri hakkında geniş açıklamalarda bulunulmuştur.

Giriş kısmında ayrıca “Şam Şehrinin Mahalleleri ve Nefer Sayıları” başlığı altında bir tablo yapılmış, bu tabloda müslim ve gayr-i müslim nüfus olduğu gibi verilmiştir.

“1535 Yılında Şam Livasında Nüfus” başlığı altında verilen tabloda Şam şehrinde 7.056 Müslüman hane, 396 Müslüman mücerret, 58 İmam; 577 Hristiyan hane, 31 Hristiyan mücerret; 528 Yahudi ve Samiri hane, 3 Yahudi mücerret olmak üzere muaflar hariç toplam 8.851 nefer vergi verebilecek yetişkin erkek nüfus yaşamaktadır.

“Şam Sancağındaki Göçerler” bahsinde 42 tane Türkmen, Arap (Urban), Ekrad cematinde toplam 2.014 vergiye tabi nüfus bulunduğu, bunların vergilerini maktu olarak ödedikleri kaydedilmiştir.

“Livanın Ekonomik Durumu ve Gelir-Gider Kategorileri” kısmında ise Şam Livası Kanunnamesine göre alınan vergiler anlatılmıştır. Osmanlıya bağlı diğer vilayetlerden farklı olarak Şam’da “Kasm (ölçüm) ve Dimos” olmak üzere iki türlü vergi terimi kullanılmaktadır. “Kasm” bu bölgede önceden belirlenen vergi miktarı olup diğer bölgelerle şekil yönünden aynıdır. “Dimos” ise önceden belirlenen verginin hasat zamanında tahsil edilmesidir. Şam vilayetinde tahsil edilen vergilerin çeşitleri de açıklamaları ile yer almıştır.

“Vakıflar, Mülkler ve Sosyal Müesseseler” bahsinde ise Şam şehrinde bulunan; camiler, medreseler, darüşşifalar, mescitler, türbeler, zaviyeler, hankahlar, su ve diğer vakıflar tablolar halinde sıralanmıştır. Liva genelindeki vakıflar başta olmak üzere medreseler, camiler, imaret ve bimaristanlar, mescitler, türbeler, han ve hankahlarda tespit edilerek araştırmacılara kolaylık olması için tek tek verilmiştir.

“Yayın Sırasında Takip Edilen Usul” ile Giriş kısmı bitmektedir. Burada kitabın hazırlanmasında takip edilen yöntem ve hazırlanan haritalar hakkında açıklamalar bulunmaktadır.

Giriş kısmının akabinde 1549 tarihli Şam Kanunnamesinin tam transkripsiyonu verilmiştir. Bilindiği üzere tahrir defterlerinin başına konan kanunname her bölgenin kendi özelliği gözetilerek hazırlanır, uyulacak kurallar ve alınacak vergiler burada izah edilir. Şam Kanunnamesi; kırat, sehm, feddan ve addan kelimelerinin açıklaması ile başlamaktadır. Burada dikkat çeken husus Şam’da Arapça’nın hakimiyeti dolayısıyla çift tabiri yerine Arapça “feddan” kelimesinin kullanılmasıdır. Kanunnamenin devamında “dimos” tabirinin de bu bölgeye has bir uygulama olduğu söylenmiştir. Kanunname, liva genelinde alınacak çeşitli vergi ve miktarları ile ilgili çok ayrıntılı bilgileri ihtiva etmektedir.

Şam Kanunnamesinden sonra Şam livasına ait tahrir defterleri hakkında bilgiler verilmekte, defterlerin bulunduğu kurum ile sayfa miktarı ve tarihleri tablo olarak gösterilmektedir.

Tahrir defterlerinin kullanılmasında vazgeçilmez unsurlardan biri de dizinlerdir. Her tahrir yayınında olduğu gibi;

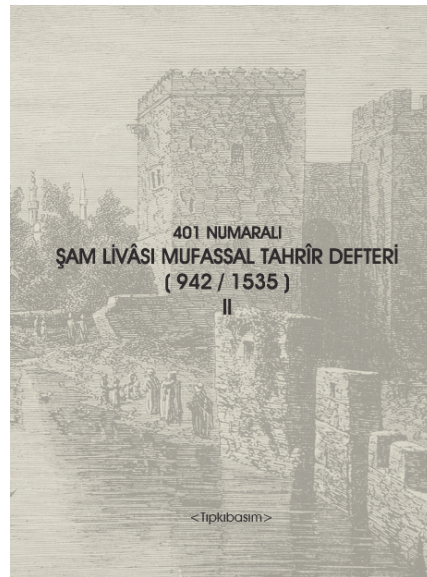
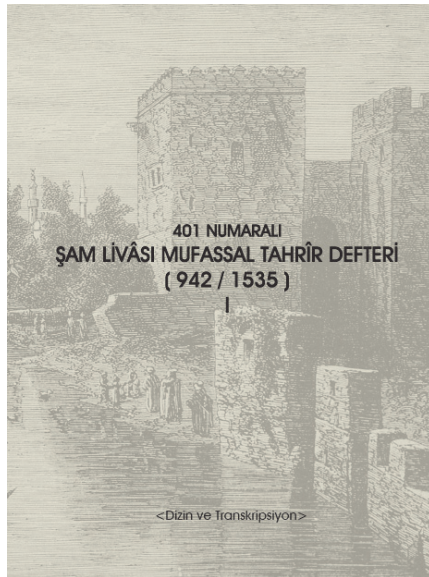
Kişi ve cemaat, Yer adları Terimler

dizinleri de çalışmada detaylı olarak yer almaktadır.

Dizinlerin sonunda Yer adlarından hareketle Şam vilayeti ve livasına ait idari ve yerleşim birimlerini gösteren altı adet renkli haritaya yer verilmiştir.

Haritalardan sonra birinci cildin büyük bir kısmını oluşturan Şam Tahrir Defteri’nin tam transkripsiyonu yer almaktadır. İkinci cilt ise söz konusu eserin tıpkıbasımıdır.

Yayınlanan eserin İslam coğrafyasında Emeviler’den itibaren önemli bir idari ve kültürel merkez olan Şam ile ilgili çalışmalarda faydalı bir kaynak olacağını ümit ediyoruz.

401 Numaralı Şam Livâsı mufassal Tahrîr Defteri (942/1535) I: <Dizin ve transkripsiyon>. - Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011. 401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535) II: < Tıpkıbasım>. - Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011.

VAKIFLAR DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ

Vakıflar Dergisi

Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Haziran sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Vakıflar Dergisi, Vakıf kurumu ve vakıf kurumu ile ilgili kültürel zenginlikleri, Vakıf yolu ile teşekkül etmiş kültür varlıklarını, Vakıfların tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Vakıflarla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

Vakıflar Dergisi'nde, sosyal bilimler alanında, Vakıf ve Vakıf Kültürünün tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

Vakıflar Dergisi'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Vakıf ve Vakıf Kültürü ile ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin ***Vakıflar Dergisi***'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Vakıflar Dergisi'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Vakırlar Dergisi 'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Vakıflar Genel Müdürlüğü*'ne devredilmiş sayılır. Yayınlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Vakırlar Dergisi'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

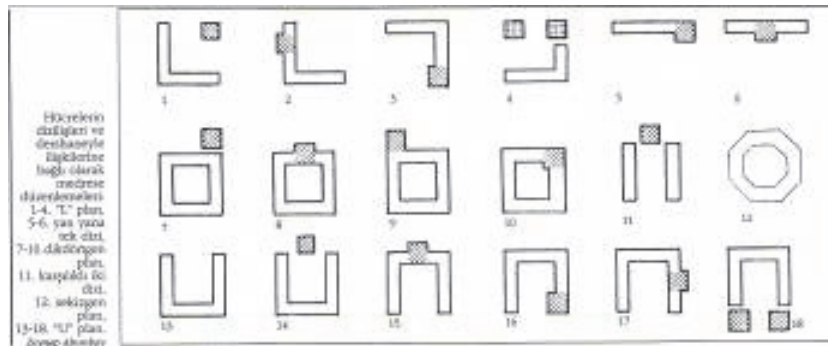
- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Aday makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.
- 3. Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizcesi bulunmalı, gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
- 4. Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
- 5. Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
- 6. Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken

yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Şekil 1. Yapı yerlerini gösteren çizimler.

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü (en az 300 dpi) baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam yazının üçte birini aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. **Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976: 131), bu konuda ...”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926) ....” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

- 9. Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî* 1893. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”. *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıtıcı hiçbir bilgi olmamak üzere) üç nüsha olarak, yazılabilir diskiyle birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi:

T.C. BAŞBAKANLIK
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi

Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus/ANKARA/TÜRKİYE

Tel: (0312) 509 60 00 + Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakifyayin@yahoo.com + yayin@vgm.gov.tr

web: www.vgm.gov.tr